THE

KĀSHI SANSKRIT SERIES

(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

NO. 71.

(Vedānta Section No. 9.)

THE

BRAHMASŪTRA S'ĀNKAR BHĀSHYAM

By

S'RI S'ANKARĀCHĀRYA

WITH RATNAPRABHĀ COMMENTARY

By

S'RĪ GOVINDĀNANDA

And

PURNĀNANDĪ COMMENTARY ON RATNAPRABHĀ

UP TO CHATUSUTRI

By

S'RĪ PURNĀNANDA

Edited by

Pandit Dhundhirāj S'āstri

NYAYOPADHYAYA, KAVYATIRTH.

(**First Part**)

PRINTED, PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Vidya Vilas Press,

North of Gopalmandir, Benares City.

1929.

Printed–Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Reries Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.
3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः
७१
वेदान्तविभागे(९)नवमं पुष्पम् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्यासहितया
श्रीगोविन्दानन्दप्रणीतया रत्नप्रभया
समन्वितम् ।

न्यायोपाध्याय पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा
परिष्कृतम् ।

प्रथमो भागः ।

प्रकाशकः---

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः---
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८६

विज्ञापनम् ।

निखिलास्तिकदर्शनशास्त्रशिरोमणेस्त्रय्यन्तःपातिज्ञानहेतुवाक्यविवेक-साधनस्योत्तरमीमांसाख्यवेदान्तदर्शनस्य श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीतं शारीरक-भाष्यं संस्कृतवाङ्मयजगति सर्वत्राध्ययनाध्यापनादौ प्रचलितमिति प्रथि-तमेव । किन्तूक्तभाष्यं गूढगभीरार्थतयाऽनायासेन नार्थबोधजनकमिति प-र्यालोच्य चतुःसूत्रीपर्यन्तया पूर्णानन्दीव्याख्यया समुद्भासितेन गोवि-न्दनन्दयतिविनिर्मितेन रत्नप्रभाख्यव्याख्यानेन समन्वितस्याऽस्य मूलभा-ष्यपंक्तिगूढतात्पर्यग्रन्थयोजनादिक्षममेतन्नूतनसंस्कारणमस्माभिः प्रकाश्यते । यद्यप्येतद्भाष्यं पूर्वमन्यत्रानेकवारं मुद्रितमभूत्तथापि स्थलविशेषेषु भाष्य-रत्नप्रभयोः पाठोऽसङ्गतोऽशुद्धश्चेति भाष्यकारसम्प्रदायासिद्धपाठानुसारेण गुरुकल्पैः म० म० पं० नित्यानन्दपर्वतीयैः संशोधितस्य प्रायः शुद्धस्य प्राचीनमुद्रितपुस्तकस्य साहाय्येन चौखम्बासंस्कृतसीरिजपुस्तकमाला-ध्यक्षेण हरिदासगुप्तात्मज- जयकृष्णदासमहोदयेनाभ्यार्थितोऽहमेतच्छोधने प्रावर्तिषि । अस्य च ग्रन्थस्य परीक्षोपयोगित्वाद्विद्यार्थिनां सौकर्यार्थं भाग-द्वयं कल्पितम् । तत्र द्वितीयाध्यायद्वितीयपादान्त आद्यभागः । द्वितीयश्च समाप्त्यन्तः । भाष्यकारादिविषयमैतिह्यमन्यैर्लिखितं तत्रैवालोचयिष्यते । आशासे चान्ते दृष्टिदोषात्प्रमादाद्वा सञ्जाता अशुद्धीः स्वयं शोधयित्वा प-ठद्भिश्छात्रैरध्यापकैश्च मामकीनोऽयमायासः सफलीकरिष्यत इति साञ्ज-लयभ्यर्थयते ।

अगस्त्याश्रमः ।
ति० एकादश्यां रवौ
१९८६

विदुषामनुचरः
ढुण्ढिराजशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

अथ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादे

इति प्रथमः पादः ।

प्रथमाध्याये द्वितीयपादः ।

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

७ वैश्वानराधिकरणम् ।

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

१ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।

३

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

४ समुदायाधिकरणम् ।

५ अभावाधिकरणम् ।

ॐ

अथ

* ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् *

चतुःसूत्रीपर्यन्तपूर्णानन्दीयव्याख्यासहितरत्नप्रभाभासितम्

प्रथमोऽध्यायः

---

* रत्नप्रभा *

यमिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत्पदम् ।
तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाङ्कमनन्तसुखाकृतिम् ॥ १ ॥

पूर्णानन्दीया

यद्ब्रह्मगोचरविचित्रतमःप्रभावात्संसारधीजनितदुःखमभूज्जनस्य ॥
यद्ब्रह्मधीजनितसौख्यमभूच्च तस्य तं रुक्मिणीसहितकृष्णमहं नमामि ॥ १ ॥
यत्पादपद्मभजनेष्वनुरक्तचित्ताः मोक्षङ्गता ह्यतिदुरात्मजनाः किमन्ये ॥
यल्लीलया जगदभूद्विविधस्वरूपं तं रुक्मिणीसहितकृष्णमहं नमामि ॥ २ ॥
काशिकाधीशविश्वेशं नमामि करुणानिधिम् ॥
उमाङ्गसङ्गादनिशं पिशङ्गाङ्गप्रकाशकम् ॥ ३ ॥
यस्य स्मृतेरपि च शिष्यजना भवन्ति कामादिदोषरहिता ह्यतिशुद्धचित्ताः ।
यद्ध्यानतः परमकारणसुस्थिरास्ते तं श्रीगुरुं परमहंसयतिं नमामि ॥ ४ ॥
यो दृश्यतेऽयमिति सत्यचिदात्मकात्मा शिष्यादिपुण्यपरिपाकवशादिदानीम् ॥
चियोगधारिणमजस्रमजं स्मितास्यं तं श्रीगुरुं परमहंसयतिं नमामि ॥ ५ ॥
षट्शास्त्रपारीणधुरीणशिष्यैर्युक्तं सदा ब्रह्मविचारशीलैः ॥
अद्वैतवाणीचरणाब्जयुग्मं मुक्तिप्रदं तत्प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ६ ॥

॥ रत्नप्रभा ॥

श्रीगौर्यां सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं-
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनघं श्रीढुण्ढितुण्डासिना ।
वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात्परं-
नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥
यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।
वेदशास्त्रशरीरां तां वाणीं वीणाकरां भजे ॥ ३ ॥
कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोज्याधिपूज्य-
श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्यलब्धात्मबोधैः ।
श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाद्वैतभासा स्मितास्य-
श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथाऽलिः ॥ ४ ॥

मोक्षपुर्यां श्रीकाञ्च्यां श्रीकामाक्ष्या दत्तं पायसं देवैरपि स्तुतं प्राज्यं **सम्पूर्णं** प्रकृष्टाज्ययुक्तं वा यद्भोज्यमन्नं तेनाधिपूज्याः श्रीशिवरामयोगिनः **किंच शिवश्चासौ** रामश्चेति स्वनाम्ना श्रीगौरीनायकयोरभेदं प्रकटयन्ति तेभ्यो गुरुभ्यो लब्धः-आत्मबोधो-यैः श्रीमद्गोपालसरस्वतीभिः तैरित्यर्थः ।

श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतं च वच्मि ।
श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमभ्युपायम् ॥ ५ ॥
विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसम् ।
व्याख्या तदर्थमारब्धा **भाष्यरत्नप्रभा**ऽभिधा ॥ ६ ॥
श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥

॥ पूर्णानन्दीया ॥

सूत्रभाष्यकृतौ नत्वा ह्यतिश्रेष्ठान् गुरूनपि ॥
अभिव्यक्ताभिधा व्याख्या क्रियते बुद्धिशुद्धये ॥ ७ ॥
रत्नप्रभां दुरूहां च व्याकरोमि यथामति ॥
धीकृतानमितान्दोषान् क्षमध्वं विबुधा ! मम ॥ ८ ॥

अत्र तावत्स्वरूपतटस्थलक्षणप्रमाणतत्साधनैस्तात्पर्याद्द्वितीयब्रह्मबोधकं श्रीमच्छारीरकं भाष्यं व्याचिख्यासुः श्रीरामानन्दाचार्यः प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तये प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च "समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेद्"इत्यनुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं शास्त्रप्रतिपाद्यस्वविशिष्टेष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति—**यमिहेति** । इह व्यवहारभूमावित्यर्थः । अपिशब्दस्य व्युत्क्रमेणान्वयः ।

पूर्णानन्दीया

अरिसहोदरोऽपि बिभीषणः मोक्षलङ्कासाम्राज्यरूपं महत्पदमाप प्राप्तोऽभूदिति क्रियाकारकयोजना । अनन्तसुखाकृतिमित्यनेन स्वरूपलक्षणम्, इतरेण तटस्थलक्षणं चोक्तमिति भावः॥ १॥ **श्रीगौर्येति**। श्रीगौर्येत्यादितृतीयात्रयं करणार्थकं, करणं नामासाधारणं कारणं,–तथा च करणार्थे तृतीयेत्युक्त्याऽर्थप्रदानादिकं प्रति श्रीगौर्यादिः करणम्, ईश्वरस्तु साधारणकारणमिति ज्ञापितं, न चेतरापेक्षायां सत्यामीश्वरस्य स्वातन्त्र्यहानिः स्यादिति वाच्यम्? पाकादेः काष्ठाद्यपेक्षासत्त्वेऽपि देवदत्तस्य तत्कर्तृत्वेन कारकाप्रेर्यत्वरूपस्वातन्त्र्यदर्शनाद्, अतः स्वेष्टदेवताया न स्वातन्त्र्यहानिरिति भावः । ढुण्ढिः विघ्नेश्वर इत्यर्थः । इदं पदं रूढमिति ज्ञेयम्। उपकरणैः साधनैरित्यर्थः। अन्तविधुरं नाशरहितं षड्भावविकाररहितमिति भावः॥ २॥ **मूक इति** । मूकोऽपि पण्डितः शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकवाक्प्रौढिमशाली भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ गुरुपरमगुरुपरमेष्ठिगुरून् स्तौति—**कामाक्षीति। अद्वैतभासेति** । अद्वैतब्रह्मविषयकशास्त्रजन्यप्रमित्येत्यर्थः । श्रीगुरोः स्मितास्यत्वं नाम जीवन्मुक्तिद्योतकमुखविकासवत्त्वम् । निर्वृतः मोक्षसुखं प्राप्तोऽस्मि यथाऽलिः कमलगः सन् मकरन्दपानेन निर्वृतो भवति तथा श्रीगुरुपादपद्मानुसन्धानः सन् तत्प्रसादासादिताद्वैतज्ञानेनाहं–ब्रह्मानन्दमनुभवामीति भावः । ग्रन्थद्रष्टृणामनायासेनार्थबोधाय स्वकृतश्लोकानां स्वयमेव व्याख्यामारभते—**मोक्षपुर्यामिति** । "प्रकृष्टं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु" इति कोशमाश्रित्य व्याख्याति—**सम्पूर्णमिति** । अभित्पदस्याभेदार्थकत्वं कथयन् शिवरामइति स्वनाम्नैव शिवरामयोर्वेदान्तेतिहासपुराणप्रतिपाद्यमभेदं श्रीशिवरामयोगिनो-ज्ञापयन्तीत्यतो देवताकटाक्षलब्धाद्वैतनिष्ठापराश्च परमेष्ठिगुरव इत्येतमर्थं स्फुटीकरोति **किञ्च शिवश्चासाविति** । स्वनाम्नेत्यनेनाद्वैतसाधकयुक्त्यन्वेषणाय तेषां–चित्तव्यग्रता नास्तीति द्योत्यते । गुरुभ्यः परमेष्ठिगुरुभ्य इत्यर्थः । श्रीमद्गोपालसरस्वतीभिरिति परमगुरुभिरित्यर्थः॥ ४ ॥ तीर्थे इति शास्त्र इत्यर्थः । हंसपदस्य पक्षिपरत्वे तु जाल इत्यर्थः ॥ ५ ॥ **व्याख्येति** ।

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपश्च समाधानमेतद् व्याख्यानलक्षणम् ॥

इति व्याख्यानलक्षणं वेदितव्यम् । **भाष्यरत्नप्रभेति** । भाष्यमेव रत्नं तस्य प्रभेत्यर्थः । भाष्यार्थप्रकाशकत्वादस्य ग्रन्थस्य भाष्यरत्नप्रभेति नामधेयमिति भावः ॥ ६ ॥ **भाष्यं प्राप्येति** । भाष्येण सम्बध्येति यावत् । वाग्भाष्ययोर्व्याख्यानव्याख्येयभावः ॥ ७ ॥

ननु "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते" इत्यवश्यवक्तव्यस्य सम्बन्धप्रयोजनादेरप्रतिपादनात् प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य शास्त्रस्य ये विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धास्त एव स्वकृतग्रन्थस्येति भाष्योक्तविषयादीन् ज्ञापयन् कृत्स्नशास्त्रस्य

रत्नप्रभा

यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।
सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" (शतपथब्रा.११।५।७) इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतसाङ्गस्वाध्याये "तद्विजिज्ञासस्व" (आ.११।३।१) "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" (बृह.२।४।५) इति श्रवणविधिरुपलभ्यते । **तस्यार्थः—अमृतत्वकामेनाद्वैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति । तेन काम्येन नियमविधिनाऽर्थादेव भिन्नात्मशास्त्रप्रवृत्तिः** वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः । **तत्र** कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितयज्ञादिभिर्नितान्तं निर्मलस्वान्तोऽस्य श्रवणविधेः **को** विषयः, **किं** फलं, **को**ऽधिकारी, कः

पूर्णानन्दीया

मुख्यं विषयं संगृह्णाति—**यदज्ञानेति** । तदहं ब्रह्मास्मीत्यनेन विषयो बोध्यते, तेनैव फलस्य प्राप्यतासम्बन्धः, आनन्दावाप्तिरूपप्रयोजनमपि द्योत्यते, निर्भयमित्यनेनानर्थनिवृत्तिरूपप्रयोजनमुच्यते । अधिकारी त्वर्थात्सिध्यतीति भावः ॥ ८ ॥

ननु प्रथमसूत्रस्य विषयवाक्यत्वेनाभिमता श्रोतव्यादिश्रुतिः विधिप्रतिपादिका, प्रथमसूत्रं तु जिज्ञासाप्रतिपादकं, युष्मदस्मदित्यादिभाष्यमध्यासप्रतिपादकं भवति, तथा च भिन्नार्थप्रतिपादकत्वात् श्रुतिसूत्राध्यासभाष्याणां कथमेकवाक्यतेत्याशङ्क्य व्याचिख्यासितस्य वेदान्तशास्त्रस्यानारम्भणीयत्वदोषनिरासे प्रवृत्तप्रथमसूत्राध्यासभाष्ययोः श्रोतव्य इत्यादिश्रुतिसूत्रयोश्च सूत्रोत्पत्तिसाधनपूर्वकमेकार्थत्वप्रतिपादनद्वारैकवाक्यतां साधयितुं पातनिकां रचयति—**इह खल्वित्यादिना—प्रथमं वर्णयतीत्यन्तेन** । तत्र इह खल्वित्यारभ्य ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येतीत्यन्तग्रन्थः सूत्रसाधनद्वारा श्रुतिसूत्रयोः प्राधान्येनैकवाक्यताप्रतिपादनपरः । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरित्यारभ्य प्रथमं वर्णयतीत्यन्तग्रन्थस्तु सूत्राध्यासभाष्ययोः प्राधान्येनैकवाक्यताप्रतिपादनपर इति पातनिकाग्रन्थविभागः । इदानीं पातनिकायां कानि चित् पदानि संगृह्य सुखबोधाय वाक्यार्थो विरच्यते । **इह** वेदान्तशास्त्रे श्रोतव्य इति विधिरुपलभ्यते, उपलभ्यमानस्य विधेः कश्चिदनुबन्धचतुष्टयं जिज्ञासते तज्जिज्ञासितमनुबन्धचतुष्टयं न्यायेन निर्णेतुं श्रीबादरायणः सूत्रं रचयांचकार, तस्य सूत्रस्य प्रसक्तानुप्रसक्तिपूर्वकमेकार्थप्रतिपादकत्वरूपं श्रोतव्य इत्यादिश्रुतिसम्बन्धं कथयन्नध्यासभाष्यसम्बन्धं कथयतीति पीठिकाग्रन्थस्य निष्कृष्टोऽर्थः । इह वेदान्तशास्त्रे श्रवणविधिरुपलभ्यत इत्यन्वयः ।

ननु किं ज्ञानिनं प्रति विधिरुपलभ्यते उताज्ञानिनं प्रति, उभयथा विधिवैयर्थ्यं स्यात् जिज्ञासाऽनुपपत्तेरित्यत आह—**स्वाध्याय इति** । विधेर्नित्यत्वं नामाकरणे प्रत्यवायबोधकत्वम् । अधीतः साङ्गस्वाध्यायो येन स इति विग्रहः । अधीतसाङ्गस्वाध्याये पुरुषे विषय

रत्नप्रभा

सम्बन्धः' इति जिज्ञासते। तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् बादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टयं-श्रवणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयाञ्चकार **"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"** (१।१।१) इति । **नन्वनुबन्धजातं** विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् । तथा हि—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो-

पूर्णानन्दीया

इत्यर्थः । तथा चाधीतसाङ्गस्वाध्यायेनापातनिर्विशेषब्रह्मज्ञानवन्तं पुरुषमुद्दिश्य विधिरुपलभ्यत इति भावः । विधिवाक्यान्युदाहरति—**तद्विजिज्ञासस्वेति** । केचित्तु-श्रोतव्य इत्यत्र न विधिः, सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीयब्रह्मतात्पर्यनिश्चयात्मके श्रवणे विध्ययोगात् , किन्तु श्रोतव्य इत्यादिः विधिच्छायापऽऽन्नः स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थ इति वदन्ति । केचिदपूर्वविधिरिति । केचित्परिसङ्ख्याविधिरिति वदन्ति । तेषां मतं निराकर्तुं नियमविधिंसाधयति—**तस्यार्थ इति** । श्रवणपदस्य विचारार्थकत्वं कथयन् विधेरर्थं कथयति—**अमृतत्वेति** । विचारो नामो हापोहात्मकमानसक्रियारूपस्तर्कः । एवकारस्योभयत्रान्वयः । वेदान्तवाक्यैरेव विचार इत्यनेन स्त्रीशूद्रादीनां पुराणादिश्रवणेन परोक्षमेव ज्ञानं जायते, तेन जन्मान्तरे वेदान्तश्रवणेऽधिकारः, तेनापरोक्षज्ञानमित्यर्थोऽपि गम्यते। अद्वैतात्मविचार-एवेत्यनेन द्वैतशास्त्रविचारो निरस्यते । वेदान्तवाक्यैरेवेत्यनेन वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं-निरस्यत इति विभागमभिप्रेत्य नियमविध्यङ्गीकारे फलितमर्थमाह-**तेनेति** । तेनेतितृतीया समानाधिकरणा। विधेः काम्यत्वं नाम कामनाविषयसाधनबोधकत्वम् । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलको विधिः नियमविधिरित्यर्थः । परिसङ्ख्याविधिभेदं ज्ञापयति—**अर्थादिति** । विधिप्रतिपाद्यविचारस्य विधिसन्निहितवेदान्तवाक्याकाङ्क्षासत्त्वेन पुराणादिप्राधान्यादेर्निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे, वस्तुगतिः वास्तविकं ज्ञानं, तथा चोक्तार्थे सर्वेषां वैदिकानां प्रमाऽऽत्मकनिश्चय एव न सन्देह इति भावः । **तत्रेति**। श्रवणविधावुपलभ्यमाने सतीत्यर्थः । उपलम्भे हेतुमाह-**भगवानिति**। "उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्॥ वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" भगवच्छब्दार्थः । बदराः बदरीवृक्षाः यस्मिन् देशे सन्ति स देशविशेषो बादरः स एवायनं स्थानं यस्य स बादरायणः श्रीवेदव्यासः, अत्र सञ्ज्ञात्वाण्णत्वप्राप्त्या कीटादिव्यावृत्तिर्बोध्या। **तदिति** जिज्ञासाविषयीभूतमित्यर्थः। **श्रवणाद्यात्मकेति** । श्रवणाद्यात्मकं यच्छास्त्रं तस्यारम्भः प्रवृत्तिः तस्मिन् प्रयोजकं कारणमित्यर्थः । श्रवणादिबोधकशब्दात्मकत्वाच्छास्त्रस्य श्रवणाद्यात्मकत्वमिति भावः । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । **न्यायेनेति** । "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इति पञ्चावयवोपेताधिकरणात्मकन्यायेनेत्यर्थः । **सूत्रमिति** । "अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इति सूत्रलक्षणं विज्ञेयम् । (साम्नि "हा वूहा वूहा" इत्याद्यर्थ-

रत्नप्रभा

लोकः क्षीयते" (छां.८।१।६) इति श्रुत्या 'यत् कृतकं तदनित्यम्' इति न्यायवत्या "न जायते म्रियते वा विपश्चिद्" "यो वै भूमा तदमृतमतोऽन्यदार्त्तम्" (छां.७।२४।१) इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यः, ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते। **कर्मणा** कृष्यादिना, **चितः** सम्पादितः, सस्यादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः। **विपश्चिद्** नित्यज्ञानस्वरूपः। "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" (मुण्ड.१।२।१२) "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" (बृह.२।४।५) इत्यादिश्रुत्याऽनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते। **परीक्ष्य**=अनित्यत्वेन निश्चित्य। **अकृतः**=मोक्षः, **कृतेन**=कर्मणा, नास्तीति, कर्मतत्फलेभ्यो वैराग्यं प्राप्तवानित्यर्थः। "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येद्" (बृह.४।४।२३) इति श्रुत्या **शमादिषट्कं** लभ्यते। "समाहितो भूत्वा" इति **काण्वपाठः**। **उपरतिः** संन्यासः। "न स पुनरावर्तते" (कालाग्निरु.२) इति स्वयंज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते। **तथा च** विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम्।

पूर्णानन्दीया

रहितवर्णः स्तोभसञ्ज्ञकः, तद्राहितमस्तोभमित्यर्थः।) अर्थवादवाक्यैरधिकारी ज्ञातुं शक्यते, कर्तव्यतारूपसम्बन्धस्तु विधिना ज्ञातुं शक्यते, विषयप्रयोजने तूभयथा ज्ञातुं शक्येते इत्यतः प्रथमसूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते--**नन्विति**। विधिवत्संनिहितार्थवादवाक्यैरित्यर्थः। विधिसन्निहितत्वं विध्येकवाक्यतापन्नत्वम्। अर्थवादवाक्यत्वं नाम विध्यघटितत्वे सति वैदिकवाक्यत्वम्। तेन स्वार्थतात्पर्यकाणां "तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादीनामर्थवादवाक्यत्वं युज्यत इति भावः। प्रथमतोऽधिकारिणं निरूपयति--**तथा हीत्यादिना**। श्रोतव्य इति विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैः साधनचतुष्टयमुपपादयति-- **तद्यथेति**। कृतकं कार्यम्। लोक्यतेऽनुभूयत इति लोकः सस्यादिरित्यर्थः। निर्वेदं-वैराग्यमित्यर्थः। श्रद्धैव वित्तं यस्य सः श्रद्धावित्तः। समाहितः=एकाग्रचित्तः।

ननु श्रुतिभिर्विवेकादिविशेषणान्येव प्रतिपाद्यन्ते नाधिकारी प्रतिपाद्यते, उभयत्र तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्य विशेषणानां धर्मत्वेन धर्मिणं विना सत्त्वासम्भवाद्धर्मिरूपाधिकारी चार्थाज् ज्ञातुं शक्यत एवेत्याह—**तथा चेति**। **यथोक्त**। प्रतितिष्ठन्ति ह वा-य एता रात्रीरुपयन्तीति वाक्यम्। **अस्यार्थः**-प्रतितिष्ठन्ति प्रतितिष्ठासन्तीत्यर्थः। प्रतिष्ठां-प्राप्तुमिच्छन्तीति यावत्। उपयन्तीत्यत्र उपेयुरिति विधेः परिणामः, ये प्रतिष्ठां प्राप्तुमिच्छन्ति ते रात्रिसत्राख्यानि कर्माणि कुर्युरिति। प्रतिष्ठाकामो यथाऽधिकारी तद्वदित्यन्वयः। अहं ब्रह्मास्मीत्यादिना विधिसन्निहितवाक्येन सिद्धं ब्रह्मात्मैक्यरूपं विषयं विधितस्त्वमसीत्यादिश्रुत्योरेकवाक्यत्वाय दार्ढ्याय च परम्परया विधितोऽपि साधयति--**तथा श्रोतव्य इत्यादिना**। तथाऽधिकारिवदित्यर्थः। नियोगोऽपूर्वमिति प्राभाकरमतं, तन्मतमवलम्ब्य

रत्नप्रभा

यथा—"य एता रात्रीरुपयन्ति" इति रात्रिसत्रविधौ प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादस्थप्रतिष्ठाकामः तद्वत् । **तथा** "श्रोतव्यः" इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः । **विचारस्य** वेदान्ता विषया इति शक्यं ज्ञातुम् । 'आत्मा द्रष्टव्यः' इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य 'श्रोतव्यः' इति विचारविधानात् । **न** हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः, अप्रमाणत्वात्, **अपि तु** प्रमाणविषयत्वेन । **प्रमाणं** चाद्वैतात्मनि वेदान्ता एव । "तं त्वौपनिषदं पुरुषं" "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" (मुण्ड.३।२।६) इति श्रुतेः । **वेदान्तानां** च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः । "तत्त्वमसि" (छां.६।८।७-१६) "अहं-

पूर्णानन्दीया

विधेरर्थं कथयति-**श्रोतव्य इति** । प्रत्ययस्तव्यप्रत्ययः, श्रु श्रवण इति श्रुधातुः प्रकृतिरिति विवेकः। विचारस्य नियोगविषयत्वं नाम नियोगहेतुककृतिविषयत्वम्। भवतु विचारो विषयस्तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह-**विचारस्येति** । विषया उद्देश्या इत्यर्थः । उक्तार्थे हेतुमाह—**आत्मेति** । उक्तं हेतुं विवृणोति--**न हीति** । अथ वा—

ननु विचारस्य दर्शनहेतुत्वेऽपि कथं वेदान्तानां विचारविषयत्वमित्याशङ्क्य किं तद्धेतुत्वं साक्षात्परम्परया वा, नाद्य इत्याह--**नहीति** । प्रमाणमेव साक्षाद्दर्शनहेतुः, प्रमाणन्तु वेदान्ता एव, अतः प्रमाणभिन्नत्वात्तर्करूपविचारो न साक्षाद्दर्शनहेतुरिति भावः । द्वितीये वेदान्तानां तद्विषयत्वं दुर्वारमित्याह--**अपि त्विति** । प्रमाणं विषयः उद्देश्यं यस्य विचारस्य स तथा, वेदान्तवाक्यान्युद्दिश्य विचारः क्रियतेऽतो वेदान्तानामुद्देश्यत्वरूपविषयत्वं सम्भवति निश्चितवेदान्तानामेव शाब्दबुद्धौ हेतुत्वान्निश्चयविशिष्टवेदान्तप्रमाणद्वारा विचारस्य हेतुत्वं च सम्भवतीति भावः ।

ननु प्रमाणस्य विचारजन्यत्वाभावात् कथं विचारस्य प्रमाणद्वारा हेतुत्वमिति चेद् ? न-सर्वं वेदान्तवाक्यं ब्रह्मतात्पर्यकमिति तात्पर्यनिश्चयस्य विचारजन्यत्वेन विशिष्टप्रमाणस्यापि विचारजन्यत्वोपचारादिति भावः । अतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव स्वतन्त्रप्रमाणमित्याह—**प्रमाणञ्चेति** ।एवकारेणानुमानादेः प्रामाण्यं निरस्यते, श्रौतार्थसम्भावनाऽर्थत्वेन गुणतया प्रामाण्याङ्गीकारेऽपि न मुख्यप्रामाण्यमिति भावः। औपनिषदमुपनिषदेकगम्यमित्यर्थः। परमप्रकृतमाह--**वेदान्तानामिति** ।विषयः प्रतिपाद्यः। ननु विधिना ब्रह्मात्मैक्यं स्फुटं न प्रतिभासते तस्मात्कथं विषयसिद्धिरित्याशङ्कायां तत्र स्फुटप्रतिपादकं प्रमाणमाह—**तत्त्वमिति** । विधिसन्निहितस्य स्वार्थतात्पर्यकार्थवादस्य तरति शोकमात्मविदित्यादिवाक्यद्वयस्य विधिना सहैकवाक्यत्वाय दार्ढ्याय च विधिफलं निरूपयन् प्रयोजनं निरूपयति—**एवमिति** । येन तरति शोकमित्यादिवाक्येन प्रयोजनं विदितं तेनैव प्राप्यतारूपसम्बन्धोऽपि वेदितव्य इत्याह--**तथेति** । कर्तव्यतारूपसम्बन्धः इति विधिनैव वेदितव्य इति भावः ।

❀ रत्नप्रभा ❀

ब्रह्मास्मि" (बृह.१।४।१०) इति श्रुतेः । **एवं** विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः । "तरति शोकमात्मवित्" (छां.७।३) "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादि-श्रुतेः । **तथा** सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्तव्यतारूपः, फलस्य प्राप्यतारूपः इति **यथायोगं** सुबोधः । **तस्मादिदं** सूत्रं व्यर्थमिति **चेद्**? **न**-तासामधिकार्यादि-श्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्यनिर्णायक**न्यायसूत्राभावे किं** विवेकादिविशेषणवानधिकारी-**उत** अन्यः ? **किं** वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? **किं** ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं **न वा** ? **किं** मुक्तिः स्वर्गादिवल्लोकान्तरम्, आत्मस्वरूपा वा ? इति **संशयानिवृत्तेः** । तस्मा-दागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् । **तदुक्तं प्रका-शात्मश्रीचरणैः**—"अधिकार्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्"

❀ पूर्णानन्दीया ❀

ननु अधिकारिणा विचारस्य कर्तव्यतारूपः कथं सम्बन्धः, उभयनिष्ठत्वाभावादिति चेद् ? न—कर्तृनिरूपितकर्तव्यतारूपसम्बन्धस्याश्रयतासम्बन्धेन विचारनिष्ठत्वान्निरूपकतास-म्बन्धेन कर्तृनिष्ठत्वाच्चोभयनिष्ठत्वमुपपद्यत इति भावः । एवमन्यत्र योजनीयम् । इतिपदस्य पूर्वेण व्यवहितेनाप्यन्वयः । तथा च यथा साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारीति ज्ञातुं शक्यं तथा ब्रह्मात्मैक्यं विषय इति, मुक्तिश्च फलमिति, कर्तव्यतारूपः सम्बन्ध इति, ज्ञातुं शक्य-मिति भावः ।

ननूक्तसम्बन्धः ज्ञानमोक्षयोर्न सम्भवतीत्यतः प्रथमसूत्रमावश्यकमित्यत आह—**यथायोगमिति** । ज्ञानमोक्षयोः जन्यजनकभावः सम्बन्धः । सोऽपि तरति शोक-मात्मविदित्यादिश्रुत्यैव ज्ञातुं शक्यतेऽतो न सूत्रमावश्यकमिति भावः । सुबोधः अनाया-सेन बोद्धुं योग्य इत्यर्थः । **तस्मादिति** । सौत्राथादिशब्दबोधितस्याधिकार्याद्यर्थ-स्याधिकार्यादिप्रतिपादकश्रुतिभिरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कितुरभिप्रायः । **न्यायसूत्रेति** । न्यायात्मकसूत्रेत्यर्थः । अनुबन्धचतुष्टये संशयमुपपादयति—**किं विवेकेति** । विषये संशयमाह—**किं वेदान्ता इति** । विचारविषया वेदान्ता-इत्यर्थः । अथ वा श्रोतव्य इति विधिप्रतिपादिते कर्तव्यतारूपसम्बन्धे संशयमाह—**किं वेदान्ता इति** । **संशयेति** । श्रुत्या प्रतीतेऽप्यन्यथान्यथार्थस्य स्वस्यैव भासमान-त्वाद्वादिभिर्वा प्रतिपादितत्वात्संशयानिवृत्तिरिति भावः । आपाततः स्वबुध्या वादिभिर्वा प्रयुक्ताप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन जायमाना या प्रतिपत्तिः संशयादिस्तद्विषयीभूतः प्रतिपन्नः स चासावधिकार्यादिश्च तस्येत्यर्थः । **आगमिकत्वेऽपीति** । आगमेन प्रतिपाद्यत्वेऽपीत्यर्थः । वाचस्पतितन्मतानुसारिणां मतं दूषयति—**येषामिति** । वादिनां-मते श्रवणं नाम आगमाचार्योपदेशजन्यं ज्ञानं, तथा च कृत्यसाध्ये ज्ञाने विधिर्न सम्भवतीति भावः ।

❀ रत्नप्रभा ❀

इति । येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापततीत्यलं प्रसङ्गेन । तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोत्थापितत्वाद्-हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः। शास्त्रारम्भहेत्वनुबन्धनिर्णायकत्वेनोपोद्घातत्वाच्छास्त्रादौ संगतिः । अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसंगतिः । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" (छां.६।८।९) इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः

❀ पूर्णानन्दीया ❀

नन्वविहितश्रवणे माऽस्त्वधिकार्यादिनिर्णयापेक्षा, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति ज्ञानार्थतया विधीयमाने गुरूपसदने ऽधिकार्यादिनिर्णयापेक्षायाः सत्त्वात्कथं सूत्रं व्यर्थम् ? इत्यत आह—**इत्यलमिति** । इतिशब्दः शङ्काऽर्थकः, एतस्याः शङ्कायाः परिहारः उक्तश्चेद्ग्रन्थविस्तरो भवति तस्मादलमिति भावः । अयमाशयः-गुरूपसदनस्य श्रवणाङ्गतया ऽङ्गिश्रवणविध्यभावे गुरूपसदनविधेरभावेनाधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमेवेति दिक् ।

ननु भगवतो वेदव्यासस्य श्रुत्यर्थे सन्देहाभावात् सूत्रकरणं व्यर्थमिति चेद् ? न-शिष्यसन्देहं निमित्तीकृत्य तेषां निश्चयार्थं सूत्राणामवश्यकरणीयत्वादित्यभिप्रेत्य श्रुतिसूत्रयोः सम्बन्धमाह—**तथा चेति** । श्रवणविधिनाऽपेक्षितो योऽधिकार्यादिः तत्प्रतिपादिकाभिः श्रुतिभिरधिकार्याद्यर्थनिर्णयायोत्पादितत्वात्प्रयोज्यप्रयोजकभावः प्रथमसूत्रस्य श्रुत्या सह सङ्गतिरित्यर्थः ।

नन्वधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थबोधकत्वं चेत्सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मबोधकत्वमिति सिद्धान्तविरोध इति चेद् ? न-शक्त्या स्वार्थबोधनद्वारा तात्पर्येण ब्रह्मबोधकत्वान्न विरोध इति भावः । ननु तथापि कथमस्य सूत्रस्य शास्त्राध्यायपादेषु प्रवृत्तिः सम्बन्धाभावादित्याशङ्क्य तैः सम्बन्धमाह—**शास्त्रेत्यादिना** । तथा च एतत्सूत्रविशिष्टत्वं शास्त्राध्यायपादानां युक्तमिति भावः । "चिन्तां प्रकृतसिध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते" इत्युपोद्घातलक्षणमुपपादयन् सूत्रस्य शास्त्रादिस्वरूपेण जन्माद्यस्य यत इति सूत्रेण सङ्गतिमाह—**शास्त्रारम्भेति** । सूत्रार्थविचारं विना निर्णयानुदयाद् निर्णायकपदं निर्णयानुकूलविचारजनकपरम् । तथा च शास्त्रारम्भः प्रकृतः तद्धेत्वनुबन्धचतुष्टयनिश्चयानुकूलविचार एव तत्सिध्यर्थचिन्तारूपोपोद्घातः तद्धेतुत्वेन सूत्रस्योपोद्घातत्वमुपचर्यत इति भावः । **शास्त्रादाविति** । शास्त्रं सूत्रसन्दर्भः तस्यादिर्जन्मादिसूत्रं तस्मिन्नित्यर्थः । वर्त्तत इति शेषः । सूत्रस्य सङ्गतिः शास्त्रादौ वर्त्तत इत्यन्वयः । शास्त्रादिसङ्गतिप्रदर्शनेन शास्त्रसङ्गतिरप्युक्तैवेति भावः । अधिकार्यादिश्रुतिनिष्ठं यत्स्वार्थबोधकत्वं तद्रूपैकार्थप्रतिपादकत्वं सूत्रसमन्वयाध्याययोः सम्बन्ध इत्याह—**अधिकारीति** । सूत्रस्येत्यस्यात्राप्यनुषङ्गः । तस्य सङ्ग-

रत्नप्रभा

पादसङ्गतिः । **एवं** सर्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन संगतिरूहनीया । **प्रमेयं च**—कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म, **अध्यायानां तु**—समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तत्र **प्रथमपादस्य** स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः प्रमेयं, **द्वितीयतृतीययोः**—अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानाम्, **चतुर्थपादस्य** पदमात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिरपेक्षिता ।

अथाधिकरणमारच्यते—"श्रोतव्यः" इति विहितश्रवणात्मकं **वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयः**, तत्किमारब्धव्यं न वेति **विषयप्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यां**-

पूर्णानन्दीया

तिरित्यनेनान्वयः । अधिकार्यादिश्रुतीनां यः स्वार्थोऽधिकार्यादिः तस्मिन्नधिकार्यादिश्रुतीनां यः समन्वयऽवान्तरतात्पर्येण बोधकत्वं तस्योक्तेः सूत्रसमन्वयाध्यायाभ्यां प्रतिपादनादित्यर्थः । अधिकार्यादिश्रुतिनिष्ठः यः स्वार्थसमन्वयः तत्प्रतिपादकत्वात्सूत्राध्याययोरिति यावत् । तथा च विवेकादिविशेषणविशिष्टोऽधिकारी, अन्यो वेत्याद्युक्तरीत्या श्रुतिप्रतिपादिताधिकार्याद्यनुबन्धचतुष्टये सन्देहं प्राप्तेऽधिकारिश्रुतेः विवेकादिविशेषणविशिष्टाधिकारिबोधकत्वमेव । विषयश्रुतेः ब्रह्मात्मैक्यरूपविषयसमन्वय एवेत्येवं समन्वयप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तयोः प्रथमसूत्राध्याययोराधिकार्यादिश्रुतिनिष्ठाधिकार्यादिसमन्वयप्रतिपादकत्वस्य सत्त्वात् प्रथमाध्यायेन प्रथमसूत्रस्य सङ्गतिरिति भावः ।

ननु समन्वयाध्यायेनाधिकार्यादिश्रुतिनिष्ठसमन्वयो न कुत्रापि प्रतिपाद्यतेऽतः कथमधिकार्यादिश्रुतिसमन्वयप्रतिपादकत्वमध्यायस्येति चेद् ! न—अध्यायस्थितसमन्वयसूत्रेण सर्वश्रुतीनां स्वार्थबोधकत्वप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण ब्रह्मसमन्वयस्य प्रतिपादनादधिकार्यादिश्रुतीनां समन्वयोऽपि तात्पर्येण प्रतिपाद्यत एव । अथ वाऽध्यायसम्बन्धिजिज्ञासासूत्रेण तत्प्रतिपादनमेवाध्यायेन तत्प्रतिपादनमित्यङ्गीकारान्न पूर्वोक्तदोषः । तथा चाधिकार्यादिश्रुतिनिष्ठमवान्तरतात्पर्येण स्वार्थबोधकत्वद्वारा महातात्पर्येण यद्ब्रह्मबोधकत्वं तद्रूपैकार्थप्रतिपादकत्वं सूत्राध्याययोः सम्बन्ध इति प्रथमाध्याये जिज्ञासासूत्रस्य प्रवेश इति निष्कृष्टोऽर्थः।एवमेव पादसङ्गतावप्यूहनीयम् । स्पष्टब्रह्मलिङ्गकश्रुतिनिष्ठस्वार्थबोधकत्वरूपैकार्थप्रतिपादकत्वं सूत्रप्रथमपादयोः संगतिरित्याह—**ऐतदात्म्यमिति**। अध्यायसम्बन्धवैलक्षण्याय द्वितीयादिपादवैलक्षण्याय च श्रुतीनां स्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वविशेषणम् । विषयादावित्यत्रादिशब्देन प्रयोजनादिकं बोध्यते । प्रथमसूत्रप्रथमपादयोः स्पष्टब्रह्मलिङ्गकश्रुतिनिष्ठविषयादिसमन्वयप्रतिपादकत्वात्सूत्रस्य पादेन सह सङ्गतिरिति भावः ।

ननु प्रथमसूत्रस्य श्रुत्या सहोक्तसम्बन्धोऽस्तु को वेतरेषां सूत्राणां सम्बन्ध इत्यत आह—**एवमिति** । तथेत्यर्थः। यथा प्रथमसूत्रस्याधिकार्यादिश्रुतिभिः प्रयोज्यप्रयोजकभावः सम्बन्धः तथेतरेषां तत्तत्सूत्राणां तत्तच्छ्रुतिभिः प्रयोज्यप्रयोजकभावः सम्बन्ध इति भावः ।

रत्नप्रभा

संशयः । अत्र नाहं ब्रह्मेति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण, कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवान्नारम्भणीयम् **इति प्राप्ते सिद्धान्तः–"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"** (व्या.सू. १।१।१) इति । **अत्र** श्रवणविधिसमानार्थत्वाय कर्त-

पूर्णानन्दीया

नन्वध्यायादौ प्रथमसूत्रस्य प्रवृत्तिरस्तु कथमितरसूत्राणामध्याये प्रवेशः, सम्बन्धाभावादित्यत आह—**तत्तदिति** । सूत्राणामित्यस्यात्रानुषङ्गः कर्तव्यस्तेषां सङ्गतिरूहनीयेत्यनेनान्वयः शास्त्रपदस्याप्यनुषङ्गः, तथा च तत्तत्सूत्रस्य शास्त्रेण तत्तदध्यायेन तत्तत्पादेन च सहैकविषयत्वात्सङ्गतिरूहनीयेति भावः । शास्त्राध्यायपादानां किं तत्प्रमेयमित्याकाङ्क्षायां क्रमेण तन्निरूपयति–**प्रमेयमिति** । सम्पूर्णशास्त्रेण प्रतिपाद्यं ब्रह्मैवेति भावः । शास्त्रस्याध्यायचतुष्टयात्मकत्वेना ध्यायभेदकं तदवान्तरप्रमेयमाह–**अध्यायानामिति** । फलानीत्यस्य पूर्वेण प्रमेयमित्यनेनान्वयः, प्रथमाध्यायस्य समन्वयः प्रमेयं, द्वितीयाध्यायस्याविरोधः प्रमेयमित्येवं वाक्ययोजना । तथा चाध्यायैः समन्वयादिकं प्रतिपाद्यत इति भावः । अध्यायस्य पादचतुष्टयात्मकत्वेन पादभेदकं प्रमेयमाह–**तत्रेति** । प्रथमाध्याय इत्यर्थः । प्रमेयं विषय इत्यर्थः । द्वितीयतृतीयपादयोः प्रायेण सविशेषनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वात्परस्परं भेद इत्यभिप्रेत्य प्रमेयं निरूपयति–**द्वितीयेति** । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः प्रमेयमित्यर्थः । **वेदान्तेति** । वेदान्तविषयकपूजिताविचारात्मकशास्त्रमित्यर्थः । विषय उद्देश्यमित्यर्थः । **विषयप्रयोजनेति** ।

नन्वधिकारिसम्बन्धसम्भवासम्भवाभ्यामप्यधिकरणं रच्यतां; किं विषयप्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यामेव, चतुर्णां प्रसक्तेस्तुल्यत्वादिति चेद् ? न–तृतीयचतुर्थवर्णकयोरधिकारिसम्बन्धसम्भवासम्भवाभ्यामधिकरणस्य निरूपणीयत्वान्नात्र प्रथमवर्णके ताभ्यामधिकरणं रच्यते । न च विनिगमनाविरह इति वाच्यम् ? प्रयोजनस्य प्रथममाकाङ्क्षितत्वेन मुख्यत्वात्तत्सिद्धेः विषयसिद्धिमन्तरा निरूपयितुमशक्यत्वाद्विषयप्रयोजने पुरस्कृत्याधिकरणं रच्यत इति भावः । ब्रह्मात्मानौ ऐक्यशून्यौ विरुद्धधर्मवत्त्वाद्दहनतुहिनवदित्यनुमानमभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति–**अत्रेति** । नाहं ब्रह्मेति प्रत्यक्षस्याहमंशे विशिष्टविषयकत्वेन विशिष्टत्वेन रूपेणात्मनः ब्रह्मैक्यानङ्गीकारेण प्रत्यक्षाविरोधाभावादुक्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वादिदोषग्रस्तत्वाद्बन्धस्याध्यस्तत्वाच्च विषयप्रयोजनसिद्धिरिति सिद्धान्तसूत्रं पठति—**सिद्धान्त इति** । सत्प्रतिपक्षानुमानमनुपदं वक्ष्यते ।

नन्वस्य सूत्रस्य कथं श्रोतव्य इति श्रुतिमूलकत्वं भिन्नार्थकत्वादित्यत आह–**अत्रेति** । इदमुपलक्षणं पुरुषप्रवृत्तिसिद्ध्यनुवादपरिहारयोः । तथा च विधिसमानार्थत्वायानुवादपरिहाराय च शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये च सूत्रे कर्तव्येति पदमध्याहर्त्तव्यमिति भावः । कर्तव्यप्रदा-

रत्नप्रभा

व्येति पदमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृतं च भाष्यकृता "ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या" इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते । प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया । तथा च ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य श्रौतोऽर्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात्प्रमा-

पूर्णानन्दीया

ध्याहारे श्रीभाष्यकारसम्मतिमाह—अध्याहृतमिति । मिश्रमतानुसारिणस्तु—श्रुतिसूत्रयोरैक्यरूपनियमाभावं, विषयप्रयोजनज्ञानादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धिं, श्रवणे विध्यसम्भवं च मन्वानाः कर्तव्यपदं नाध्याहर्तव्यमिति वदन्ति । तन्मते साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेच्छा भवति, कर्मफलस्यानित्यत्वाद् ब्रह्मज्ञानात्परमपुरुषार्थश्रवणाच्चेति श्रौतोऽर्थः । ज्ञानस्य विचारसाध्यत्वात् विचारकर्तव्यताऽऽर्थिकैवेति । अत्र विचारानारम्भवादिनः—उपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलमिति ज्ञेयम् ।

ननु कर्तव्यत्वं कृतिसाध्यत्वं, तथा च ज्ञानेच्छयोः कृत्यसाध्यत्वेन कर्तव्यत्वस्यानन्वयात्कर्तव्यपदं कथमध्याहर्तव्यमतः श्रुतिरूपमूलप्रमाणरहितत्वेनेदं सूत्रमप्रमाणमित्याशङ्कां सङ्ग्रहेणोद्भाव्य परिहरति—तत्रेति । सूत्रेऽध्याहारेऽवश्यकर्तव्ये सतीत्यर्थः । ज्ञाऽवबोधन इति धातुः प्रकृतिः, प्रत्ययः सन्प्रत्यय इति विवेकः । फलीभूतमिति । अज्ञाननिवृत्तिरूपफलसाधनत्वेन फलीभूतमित्यर्थः । अजहदिति । वाच्यार्थस्य ज्ञानस्यात्यागादजहल्लक्षणेति भावः ।

ननु तथाऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्यत आह—प्रत्ययेनेति । शक्यसम्बन्धिनी लक्षणेति ज्ञानार्थ इच्छासाध्यपदम् । वाच्यार्थेच्छायाः परित्यागाज्जहल्लक्षणेति भावः । श्रौतोऽर्थः व्यङ्ग्यार्थाद्भिन्नोऽर्थः लाक्षणिकार्थ इति यावत् । सौत्राथशब्देन विशिष्टाधिकारी बोध्यते । तथा च साधनचतुष्टयसम्पन्नेनाअधिकारिणा ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोऽर्थः । मोक्षेच्छाया अधिकारिविशेषणत्वेन तद्द्वाराऽधिकारिविशेषणीभूतो यो मोक्षस्तत्साधनं ब्रह्मज्ञानमित्यर्थात्सिध्यति । अस्ति तावद्वेदान्तवाक्यसांनिध्यं श्रवणविधेः विधिसमानार्थकत्वेन सूत्रस्यापि तत्सान्निध्यमस्तीत्यतः वेदान्तवाक्यैरद्वैतात्मविचारः सिध्यति । तथा च साधनचतुष्टयसम्पन्नेनाधिकारिणा मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यैरद्वैतात्मविचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्योऽर्थः ।

ननु विचारलक्षणयैव कर्तव्यपदस्यान्वयासम्भवादप्रामाणिकी ज्ञानलक्षणेति चेद्? न—ज्ञानलक्षणाऽनङ्गीकारे ज्ञानस्य सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्यन्यतररूपत्वाभावेन स्वतः पुरुषार्थत्वायोगाद् ज्ञानाय विचारः किमर्थ इति विचारलक्षणाया अप्यप्रयोजकत्वेनानावश्यकत्वादन्वयानुपपत्तेस्तादवस्थ्यमित्याशङ्कां वारयितुं ज्ञानेऽपि लक्षणायाः स्वीकार्यत्वात् । ननु तथापि ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगो दुर्वार इत्याक्षेपे तदयोगं सूचयन् ज्ञानस्य फलत्वं सूत्रतात्पर्यार्थकथन-

रत्नप्रभा

तृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् । तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्धस्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितम् । तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धिहेतुः । तथाहि—शास्त्रमारब्धव्यं विषयप्रयोजनवत्त्वाद् भोजनादिवत । शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वाद् रज्जुरियम् इत्यादिवाक्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्यः अध्यस्तत्वाद् रज्जु-

पूर्णानन्दीया

व्याजेन विवृणोति—**तत्रेति** । सूत्रज्ञानपदस्य लक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्य इच्छाविषयत्वात्पुरुषार्थरूपफलत्वं प्रतीयते प्रतीयमानस्य फलत्वस्य स्वरूपेणायोगात्फलसाधनत्वेनैव तत् वक्तव्यं तत्साध्यफलं किमित्याकांक्षायां अथशब्दोपात्ताधिकारिविशेषणीभूतोऽनर्थनिवृत्तिरूपो मोक्षः फलत्वेन सम्बध्यते । यथा–स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र अधिकारिविशेषणीभूतः स्वर्गः फलत्वेन सम्बध्यते तद्वत् । अतः फलीभूतमोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वं युज्यत इति ज्ञानाय विचारो युक्त इति भावः । हेतूक्तिद्वारा अनर्थनिवर्तकत्वमुपपादयति–**तत्रानर्थस्येति**। अध्यस्तत्वं मिथ्यात्वम् । ननु बन्धस्य सत्यत्वमेवास्तु मास्तु ज्ञानमात्रनिवृत्तिरितिचेन्न। श्रुतिसूत्रविद्वदनुभवानां विरोधात्। तस्मात् तदज्ञनिनिष्ठानर्थनिवर्तकत्वेन बन्धस्याध्यस्तत्वं सिद्धमिति भावः । नन्वेदं सर्वमितिचित्रतुल्यत्वेनानुपपन्नं शक्त्या लक्षणया वाऽध्यस्तत्वस्य सूत्रेणाप्रतिपादनादित्यत आह–**इति बन्धस्येति**। इति शब्दो हेत्वर्थकः । सौत्रज्ञाननिष्ठनिवर्तकत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणबलादित्यर्थः । अर्थात् सूत्रितव्यंग्यार्थतया सूत्रेणैव प्रतिपादितमित्यर्थः । अस्तु वा फलीभूतज्ञानविचारयोर्लक्षणा तथापि विषयप्रयोजनसिध्यभावादनारम्भणीयत्वदोषो दुर्वार इत्यत आह—**तच्चेति** । ननु कथं प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह—**तथाहीति** । भोजनस्यान्नादिर्विषयः क्षुन्निवृत्तिः प्रयोजनमिति विवेकः । **शास्त्रमिति** । ननु पक्षे हेत्वसिद्धिशङ्कायास्तुल्यत्वात् हेतौ प्रथमोपस्थितत्वाच्च विषय एव साधनीयः कथं प्रयोजनं प्रथमतः साध्यते । न च प्रयोजनान्यथानुपपत्त्या सिद्धस्य विषयस्य प्रयोजनसाधनमन्तरा साधयितुमशक्यत्वात् प्रथमं प्रयोजनं साधयतीति वाच्यम् । विषयस्य प्रयोजनपेक्षा यथा तद्वदस्त्येव प्रयोजनस्याऽपि विषयापेक्षा स्वज्ञानद्वारा विषयस्यापि प्रयोजनं प्रति हेतुत्वात् तथा प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमं विषयस्यैव निरूपयितुमुचितत्वात्कथं प्रयोजनं निरूप्यत इति चेत्,अत्रोच्यते–प्रयोजनं विषयापेक्षया अभ्यर्हितत्वात्प्रथमं निरूप्यत इति। तथा च जीवगतानर्थनिवृत्त्यात्मकप्रयोजनरूपकार्यान्यथानुपपत्या कारणभूताविषयासिद्धिरिति समुदायग्रन्थार्थः । रज्जुविषयकाज्ञानरूपकारणसहितः सर्पज्ञानजनितभयकम्पादिरूपोऽनर्थःबन्धःतस्य निवर्तकं नायं सर्पः किन्तु रज्जुरेवेति विशेषदर्शनात्मकं यज्ज्ञानं तद्धेतुत्वं वर्तत इति दृष्टान्ते हेतुसमन्वयः । ज्ञाने बन्धनिवर्तकत्वरूपविशेषणं कथमित्याशंकायां पूर्वोक्तमनुमानेन साधयति—**बन्ध इति** । बन्ध-

रत्नप्रभा

सर्ववद्, इति प्रयोजनसिद्धिः । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूत्रयन् जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयति, अन्यज्ञानादन्यत्र भ्रमानिवृत्तेः । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वाद्, यदित्थं तत्तथा यथा शुक्त्यभिन्न इदमंश इति विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति । अत्र **पूर्वपक्षे** बन्धस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् । **सिद्धान्ते** ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः, इति सर्वं मनसि

पूर्णानन्दीया

स्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे साधिते हि ज्ञानमर्थाद्बन्धनिवर्तकं भवति तथाच बन्धनिवर्तकत्वाध्यस्तत्वयोः ज्ञप्तौ कार्यकारणभावः न स्वरूप इति भावः। न केवलमध्यस्तत्वमेवार्थात् तत्सूत्रितं किन्तु विषयप्रयोजनद्वयमपीत्याह—**एवमिति** । उक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः । **अर्थादिति** । यदध्यस्तं तज्ज्ञानमात्रानिवर्त्यमिति व्याप्तिविषयकानुमानप्रमाणबलादित्यर्थः। ईश्वरे ह्यज्ञाने सत्यपि जीवगत एवानर्थ इत्याह—**जीवेति** । जीवगतः अनर्थरूपो यो भ्रमः कारणसहितकर्तृत्वादिबन्धः तन्निवृत्तिरूपं फलमित्यर्थः । ननु यद्विषयकमज्ञानं तद्विषयकज्ञानेनैव निवर्त्यमिति ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वनियमेनान्यज्ञानादन्यविषयकाज्ञाननिवृत्तेरयोगात् कथं ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभिन्नजीवगताध्यासात्मकतूलाज्ञाननिवृत्तिरित्याशङ्क्याभेदोऽपि सूत्रित इत्याह—**जीवब्रह्मणोरिति । अर्थादिति** । ब्रह्माभेदसाध्यकाध्यासाश्रयत्वहेतुकानुमानबलादित्यर्थः। यद्यपि जीवो नाम विशिष्टः तद्गतमध्यासात्मकतूलाज्ञानं तद्धेतुको बन्धश्च तद्गत एव तथापि स एव जीवः शोधितश्चेत् प्रत्यक्स्वरूपत्वेन ब्रह्माभिन्नइति तदभेदस्तस्माद्विशेष्यांशमादाय समानविषयकत्वं सम्भवतीति भावः । पूर्ववाद्यनुमानस्य सत्प्रतिपक्षानुमानं रचयति—**जीव इति**। विशिष्टे ब्रह्माभेदस्यासम्भवादन्तःकरणातिरिक्तो जीवः पक्ष इत्यर्थः। प्रबलश्रुतिमूलकत्वादिदमनुमानं प्रबलमिति भावः । अध्यासाश्रयत्वादध्यासाधिष्ठानत्वादित्यर्थः । शुद्धस्यात्मनः अध्यासाश्रयत्वाभावेऽपि तदधिष्ठानत्वमप्रतिहतमिति भावः ।

सत्यज्ञानसुखात्मा केनायं शोकसागरे मग्नः ॥
इत्यालोच्य यतीन्द्रः प्रागध्यासं प्रदर्शयामास॥ १ ॥

यत् यत्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयः तत्तदभिन्नमिति सामान्यव्याप्तिं प्रदर्शयति—**यदिति**। इत्थं यदज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रय इत्यर्थः । तथा तदभिन्नमित्यर्थः। इदमंशः श्रुतिज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वाच्छुक्त्यभिन्न इति विशेषे सामान्यव्याप्तेः पर्यवसानमाह—**यथेति** । हेतुः हेतुप्रविष्टत्वेन हेतुरित्यर्थः—**उपायेति** । केवलकर्मणो वा ज्ञानकर्मसमुच्चयाद्वा षोडशपदार्थज्ञानाद्वा साध्या मुक्तिरिति भावः। पूर्वोक्तमुपसंहरन् भाष्यमवतारयति—**एतदिति** । जीवस्य ब्रह्मत्वबोधकानि सूत्राणि ब्रह्मसूत्राणि भगवान् भाष्यकारोऽध्यासं वर्णयतीति क्रियाकारकयोजना ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुप-

रत्नप्रभा

निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्त्तव्यतारूपश्रौतार्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थात् सूत्रितविषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्धातत्वात् तत्सिद्धिहेत्वध्यासाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वर्णयति–**युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति** ।

एतेन सूत्रार्थास्पर्शित्वादध्यासग्रन्थो न भाष्यमिति **निरस्तम्**, आर्थिकार्थस्पर्शित्वात् ।

यत्तु मङ्गलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति, **तन्न**। "**सुतरामितरेतर-**

पूर्णानन्दीया

ननु सूत्रेण प्रथमप्रतिपन्नं प्रतिपाद्यं श्रौतार्थमुल्लंघ्य चरमप्रतिपन्नमार्थिकार्थमेव श्रीभाष्यकारः प्रथमं किमिति वर्णयतीत्यत आह—**सूत्रेणेति** । सूत्रेण लक्षिता या विचारकर्तव्यता तद्रूपश्रौताऽर्थस्यान्यथानुपपत्तिर्नाम विना विषयप्रयोजने कर्तव्यता न सम्भवतीत्याकारिका तयेत्यर्थः । श्रौतार्थो नामार्थिकार्थाद्भिन्नोऽर्थः–**अर्थादिति** । अर्थात्सूत्रितत्वं नामार्थिकार्थतया सूत्रेण प्रतिपादितत्वम् । विषयश्च प्रयोजनं च ते अस्य स्त इति विषयप्रयोजनवच्छास्त्रं तद्वतो भावं तद्वत्त्वं विषयप्रयोजनद्वयमिति यावत् । सूत्रितं च तद्विषयप्रयोजनवत्त्वं च तस्येति विग्रहः। उपोद्घातत्वादुपोद्घातविषयत्वेनोपोद्घातत्वादित्यर्थः । अत्र विवरणाचार्याः प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातसङ्गतिरिति उपोद्घातलक्षणं वदन्ति । वर्णनं चिन्तेत्यर्थः । तथा च विषयप्रयोजनद्वयस्य प्रतिपाद्यविचारकर्तव्यतासिध्यर्थचिन्ताविषयत्वादुपोद्घातत्वमुपचर्यत इति भावः । तस्योपोद्घातसङ्गत्या अवश्यं निरूपणीयस्य विषयप्रयोजनद्वयस्य सिद्धिः तत्सिद्धिः ।

आर्थिकार्थेति । व्यंग्यार्थभूतविषयप्रयोजनद्वयसिद्धिहेत्वध्यासप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । **भाष्यमिति** ।

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं 'भाष्यविदो विदुः' ॥

इति भाष्यलक्षणम् । यत्रार्थो वर्ण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरगिरिवर्णनस्यापि भाष्यत्वप्रसङ्गस्तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रपदम् । "अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्" इत्यादिविशेषणविशिष्टं सङ्ग्रहवाक्यं सूत्रशब्दार्थः, तथा च श्रुतिस्मृत्योः सूत्रत्वसम्भवाच्छ्रुतिस्मृतिसूत्राणां यद्भाष्यं तत्साधारणमिदं लक्षणं भवति । गिरिनदीप्रतिपादककाव्ये सङ्ग्रहवाक्यत्वाभावान्न सूत्रत्वमिति न भाष्यलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः । वार्तिकव्यावृत्त्यर्थं सूत्रानुकारिभिरिति, वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सम्भवात्तद्व्यावृत्तिर्बोध्या । वृत्तिव्यावृत्त्यर्थं स्वपदानीत्युक्तम् ।

❋ रत्नप्रभा ❋

भावानुपपत्तिः" इत्यन्तभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपद्रवरहितस्य विज्ञानघनप्रत्यगर्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दोषत्वादिदं व्याख्येयम् ।

लोके शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमः सत्यरजते इदं रजतमित्यधिष्ठानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट इति । अत्राप्यात्मन्यनात्माहङ्काराध्यासे पूर्वप्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमपेक्षते, **न हि** तदस्ति । **तथाहि**—

❋ पूर्णानन्दीया ❋

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥

इतिस्मृतेः । विशिष्टाचारपरिपालनाय विघ्नोपशमनाय च विशिष्टेष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मङ्गलं ग्रन्थकरणरूपकार्यारम्भसमये कृतं श्रीभाष्यकारेणेत्यभिप्रेत्य दूषयति **तन्नेति** ॥ सर्वोपप्लवरहितस्य निरस्तसमस्तदुरितस्येत्यर्थः । विज्ञाघननत्वं चैतन्यैकतानत्वं प्रत्यक्पदस्यार्थस्याध्यासप्रमाणग्रन्थे वक्ष्यते । **स्मृतत्वादिति** । वाक्यरचनायामर्थबोधस्य हेतुत्वेन वाक्यार्थस्य स्मृतत्वादित्यर्थः । युष्मदस्मदित्यादिसुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तभाष्यमेव मङ्गलाचरणे प्रमाणम् । तथा च निरस्तसमस्तोपप्लवं चैतन्यैकतानमभेदेन प्रतिपाद्यमानस्य श्रीभाष्यकृतः कुतः शिष्टाचारोल्लंघनदोषः तस्मादग्रणीः शिष्टाचारपरिपालने भगवान् भाष्यकार इति भावः । ननु विशिष्टेष्टदेवतातत्त्वमनुस्मर्यते चेत्तर्हि तदेव भाष्ये प्रतिपादनीयं तत्तु न प्रतिपाद्यते किन्त्वध्यासाभावस्तस्मान्न तत्त्वस्मृतिरिति चेन्न । अध्यासाभावप्रतिपादनायैव प्रत्यक्तत्वस्य स्मृतत्वात् । नचान्यार्थं तत्त्वानुस्मरणं कार्यकारीति वाच्यम् । अन्यार्थमपि देवतानुस्मरणं स्वभावादेव विघ्नरूपोपप्लवं दहति धूमार्थो वन्हिस्तृणादिकमिवेति प्रसिद्धत्वात् । न च प्राथमिकेनास्मत्पदेनैव प्रत्यगात्मनः स्मृतत्वात् किमनुमपपत्तिपर्यन्तग्रहणमिति वाच्यम् । प्रत्यक्त्वप्रत्यत्वविषयित्वधर्मभेदेन अनेकधा प्रत्यगर्थोऽनुस्मर्यत इति द्योतनार्थत्वात्तथा चदाव्र्याय तदन्तं ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ इति सम्बन्धग्रन्थव्याख्या समाप्ता ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नन्वात्मानात्मनोरध्यासस्य कारणाभावेन निरूपयितुमशक्यत्वात्कथमार्थिकार्थत्वम्, अतो येन विषयप्रयोजनसिद्धिरित्यध्यासपूर्वपक्षभाष्यमवतारयन् प्रथमतः कारणाभावं निरूपयति **लोके इति** । हट्टपट्टणादिस्थितं रजतं सत्यरजतं तस्मिन्नित्यर्थः । इदंपदार्थः अधिष्ठानसामान्यं आरोप्यविशेषो रजतं इदंपदार्थस्य रजतस्य च भ्रमविषयत्वज्ञापनायाधिष्ठानसामान्यत्वेनारोप्यविशेषत्वेन च ग्रहणमिति भावः। आहितः जनित इत्यर्थः ।

नन्वात्मानात्मनोरध्यासेप्युक्तसंस्कारः कारणं स्यादित्यत आह **इत्यत्रेति** । भाष्यगर्भितमनुमानं स्फोरयति **तथाहीति** । भाष्ये शेषपूर्त्या पक्षांशः इतरेतरभावानुपपत्तावित्य-

रत्नप्रभा

आत्मानात्मानावैक्यशून्यौ परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च साधयति-**युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति**।

न च "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" (पा.सू.७।२।९८) इति सूत्रेण "प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ स्तः" इति विधानात् "त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः" इतिवत् "त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोः" इति स्यादिति **वाच्यम्**। "त्वमावेकवचने" (पा.सू.७।२।९७) इत्येकवचनाधिकारात्, अत्र च युष्मदस्मत्पदयोरेकार्थवाचित्वाभावादनात्मनां युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो बहुत्वात् ॥

पूर्णानन्दीया

नेन साध्यांशो बोध्यत इत्याभिप्रेत्याह **आत्मेति** । विरुद्धस्वभावत्वं नाम विरुद्धत्वमेव विरुद्धत्वं च विरोधः विरोधो नाम परस्परैक्यायोग्यत्वमित्याभिप्रेत्य विरुद्धस्वभावयोरितिभाष्यफलितार्थमाह **परस्परेति**। अनुमानान्तरस्येदमनुमानमुपलक्षणं तथा चात्मानात्मनौ तादात्म्यशून्यौ परस्परतादात्म्यायोग्यत्वात्तमःप्रकाशवदिति भावः । आत्मानात्मनोः कथं विरोध इत्याशङ्कां वारयितुं युष्मदस्मदित्यादिविशेषणं प्रवृत्तमित्याशयं स्फुटीकरोति- **हेत्विति** । ऐक्यायोग्यत्वं न विरोधे हेतुः किन्तु तदेव विरोध इति ज्ञापयितुं हेतुभूतमित्युक्तम् । वस्तुतः स्वभावत इत्यर्थः प्रत्यक्पराग्भावत इति यावत् । प्रतीतितः प्रकाश्यप्रकाशत्वत इत्यर्थः । व्यवहारतः ज्ञानरूपव्यवहारत इत्यर्थः । अहं कर्ताहं ब्रह्मेति परस्पराभिन्नं यत् ज्ञानं तद्विषयत्वत इति यावत् । वृद्धमतोक्तप्रथमविग्रहानुसारेणायं त्रिधा विरोधो योजनीयः, इतरविग्रहेषु त्रिधा विरोधस्यासम्भवादिति भावः। बुद्धिस्थस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसंग संगतिस्तया प्रयोगासाधुत्वमाशंक्य निषेधति **नचेत्यादिना**। सूत्रेण व्याकरणसूत्रेणेत्यर्थः परतः परे सतीत्यर्थः । युष्मच्छब्दस्य यन्मपर्यन्तं तस्य त्वेत्यादेशः अस्मच्छब्दस्य यन्मपर्यन्तन्तस्य मेत्यादेशः प्राप्नेतीति भावः ।सौत्रसप्तमीद्विवचनान्तपदं पृथगन्वयत्वेन व्याख्याय क्रमेण पृथगुदाहरणं दर्शयति **त्वदीयमिति**। तव इदं त्वदीयं धनमिति शेषः त्वदीयमित्युदाहरणे प्रत्ययपरत्वमस्ति प्रत्ययस्तु छप्रत्ययः छस्येयादेशः प्राप्नोति तथा च युष्मत्-इयेतिस्थिते मपर्यन्तस्य त्वेत्यादेशे प्राप्ते शत्रुवदादेश इत्यभियुक्तव्यवहारेण वर्णादर्शनप्राप्तेः त्वत् इयेति स्थिते सुप्रत्ययाविधानानन्तरं सहोच्चारणेन त्वदीयमिति रूपनिष्पत्तिः । एवं मदीयमित्यत्र अस्मतपुत्र इति स्थिते पुत्रपदस्य उत्तरपदत्वं परत्वं च विज्ञेयम् । तथा च युष्मदस्मदित्यादिभाष्ये उत्तरपदस्य परत्वसत्त्वात् त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति भावः। **त्वमाविति** । यदा युष्मदस्मत्पदयोःप्रत्येकमेकार्थवाचित्वं तदा प्रत्यये चोत्तरपदे च परे सति मपर्यन्तस्य त्वमावित्यादेशौ स्त इति व्याकरणसूत्रस्यार्थः। ननु युष्मदर्थस्य बहुत्वेपि प्रत्यगात्मनः एकत्वेनास्मदर्थैकत्वादस्मत्पदस्य मपर्यन्तस्य मेत्यादेशः स्यादित्यत आह **अस्मदर्थेति** । नन्वस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः एकशेषश्च स्या-

रत्नप्रभा

नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः ? न च ''यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः, वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्गोचरयोः'' इति विग्रह इति वाच्यम् । शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात्। न ह्यहङ्काराद्यनात्मनो यूयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत् , न । गोचरपदग्र्य

पूर्णानन्दीया

दिति प्राप्तं दूषणद्वयं किमिति नोद्धाव्य परिहृतमिति चेन्न । आश्रमश्रीचरणमतानिरूपणे अस्य दूषणद्वयस्य परिहरिष्यमाणत्वादत्रोद्धाव्य न परिहृतमिति भावः ।

एवं स्वमतानुसारेण प्रयोगं साधयित्वा स्वमतानुसारिव्याख्यानं स्फुटीकर्त्तुं शङ्कामवतारयति **नन्वेवंसतीति** । विरोधं साधयतीति प्रतिज्ञाय बहुत्वांगीकारे सतीत्यर्थः । समासादिरूपवृत्त्यर्थप्रतिपादकं वाक्यं विग्रहः । **यूयमितीति** । युष्मच्छब्दोल्लिख्यमानप्रत्ययः युष्मत्प्रत्यय इत्यर्थः । यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्यय इति वृद्धव्यवहारानुसार्यलौकिकोयं विग्रहः लौकिकस्त्वसाधुः । यदि युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी तयोः प्रत्ययः युष्मत्प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययश्चेति लौकिकविग्रह एव स्यादित्युच्येत, तदा युष्मदस्मत्पदयोर्बह्वर्थवाचित्वपक्षे युष्मच्चास्मच्चेति विग्रह एवानुपपन्नस्स्यात्तयोरेकार्थवाचित्वाभावात्तस्मादलौकिकोयं विग्रहः ।

ननु विग्रहो द्विविधः लौकिकोऽलौकिकोश्चेति अलौकिकत्वमरूपपरिनिष्ठितत्वं रूपादिनिष्पत्त्यर्थं प्रयुक्तत्वमिति यावत् । तथाहि राजपुरुष इत्यत्र राज्ञः पुरुष इति लौकिकोयं विग्रहः राजन् ङस् पुरुष सु इत्यलौकिकोयं विग्रहः, तथा च यूयं प्रत्यय इति कथमलौकिकविग्रहः तस्य यूयमिति सिद्धरूपबोधकत्वेन रूपनिष्पत्त्यर्थं प्रयुक्तवाक्यत्वाभावादिति चेन्न । लौकिकविग्रहभिन्नं वाक्यान्तरमेवात्रालौकिकविग्रह इति विवक्षितत्वात् अलौकिकस्त्वेवं साधनीयः, तथाहि युष्मच्छब्दस्य युष्मच्छब्दोल्लेखिनी लक्षणा अस्मच्छब्दस्यास्मच्छब्दोल्लेखिनी लक्षणा तथाच युष्मच्छब्दोल्लेखी चास्मच्छब्दोल्लेखी च युष्मच्छब्दोल्लेख्यस्मच्छब्दोल्लेखिनौ प्रत्ययश्च प्रत्ययश्च प्रत्ययौ उल्लेखिनौ च तौ प्रत्ययौ च तयोर्गोचरौ च तयोरिति विग्रहो द्रष्टव्यः। यद्यपि लक्षणांगीकारपक्षे युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी युष्मदस्मदी च तौ प्रत्ययौ चेति विग्रहः साधुरेव तथापि उल्लेखिपदविशिष्टत्वेन विग्रहप्रतिपादनं वाक्यान्तराभिप्रायेणेति विवेकः । केचित्तु देव इति बुद्धिः देवबुद्धिरितिवत् युष्मदस्मदी इति प्रत्ययौ युष्मदस्मत्प्रत्ययौ तयोर्गोचराविति भाष्ये विग्रहः । तत्र युष्मदस्मदी इति प्रत्ययावित्यनेन युष्मत्प्रत्ययोस्मत्प्रत्यय इति प्राप्ते युष्मत्प्रत्यय इत्यस्य यूयमिति प्रत्यय इत्यर्थबोधकं वाक्यान्तरम् , अस्मत्प्रत्यय इत्यस्य वयमिति प्रत्यय इति अर्थबोधकं वाक्यान्तरमित्यभिप्रायेण यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्यय इत्याख्यातमित्याहुः। शब्दो विग्रह इत्यर्थः । विग्रहप्रतिपादितार्थः विषयत्वमित्यर्थः । विशिष्टचेतन एव युष्मच्छब्दप्रयोगो दृश्यते त्वं गच्छागच्छेति गमनादः सम्भवान्नाचेतनाहंकारादौ

रत्नप्रभा

योग्यतापरत्वात् । चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः तत्प्रयुक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात्, "न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वाद्" इति भाष्योक्तेश्च । यद्यप्यहङ्कारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

पूर्णानन्दीया

केवले तदसम्भवादित्यर्थासाधुत्वं विवृणोति **नहीति** । इदमुपलक्षणम्, वयमिति प्रत्ययविषयत्वमात्मन्यपि नास्तीति द्रष्टव्यम्। तथा च उभयत्र विषयत्वं नास्तीति शङ्कितुरभिप्रायः। अहङ्कारविशिष्टचेतने भासमानत्वरूपं प्रत्ययविषयत्वं मुख्यं केवलाहंकारादौ गौणं तथा चाऽहंकारादौ भासमानत्वरूपमुख्यविषयत्वाभावेपि भासमानत्वरूपगौणविषयत्वमादाय साधुत्वमस्तीति परिहृति न **गोचरेति**। योग्यता गौणाविषयतेत्यर्थः । अहंकाराद्यनात्मा युष्मत्प्रत्यययोग्यः युष्मत्प्रत्ययप्रयुक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात् चैतन्यांशवद्व्यतिरेकेण घटवद्वेति प्रयोगः ।

नन्वहङ्कारादिवच्चिदात्मापि युष्मत्प्रत्यययोग्यः युष्मच्छब्दस्याहङ्कारादिविशिष्टचेतनवाचित्वेन विशिष्टनिष्ठविषयत्वस्य विशेषणांश इव विशेष्यांशेपिसत्त्वादतो व्यावर्तकधर्माभावात्कथमात्मानात्मनोर्विरोध इति चेन्न । अनात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिध्यर्थं चिदात्मनस्तावदस्मत्प्रत्यययोग्यत्वमेव विवक्षते न युष्मत्प्रत्यययोग्यत्वमित्येतद्ग्रन्थकर्त्तुराशयादित्येतत्सर्वं हृदि निधायाऽनया रीत्या चिदात्मनः गौणविषयत्वरूपमस्मत्प्रत्यययोग्यत्वं पूर्वपक्षेप्यनात्मनिष्ठविषयत्वशंकोत्थानज्ञापनाय कण्ठोक्त्या साधयति **चिदात्मेति** । योग्यं गौणविषय इत्यर्थः । गुणमाह **तत्प्रयुक्तेति** । अस्मत्प्रत्ययप्रयुक्तं संशयादिनिवृत्तिरूपं यत्फलं तदाश्रयत्वादित्यर्थः, आदिशब्देनाहं नास्मीति विपर्ययो गृह्यते तदा चात्मनः अहमिति सर्वदा भासमानत्वादहमस्मि न वेति संशयाभावः सति निश्चये संशयाद्ययोगादतो निवृत्तिफलभाक्त्वमात्मनोस्तीति भावः । केवलाहंकारो वा व्यतिरेकेण घटो वात्र दृष्टान्तः। आत्मनः गौणविषयत्वे भाष्योक्तिमपि प्रमाणयति **न तावदिति** । एकान्तपदं नियमार्थकं विषयत्वाद्भासमानत्वादि यर्थः । इदंविषयत्वमहंकारादिविशिष्टचेतने मुख्यं आत्मादौ तु गौणामिति विवेकः । ननु विशेष्यस्यास्मप्रत्यययोग्यत्वे विशेषणाहङ्कारादेरप्यस्मत्प्रत्यययोग्यत्वेन, आत्मनोऽव्यावर्तकधमाभावात्कथमत्यन्तभेदसिद्धिरित्याशङ्कामनूद्य परिहरति **यद्यपीति** । अत्यन्तभेदासध्यर्थमहङ्काराद्यनात्मनः युष्मत्प्रत्यययोग्यत्वमेवांगीक्रियते नास्मत्प्रत्ययथयोग्यत्वं भेदासिद्धेरिति भावः । ननु तथाप्यत्रयोग्यता वर्तते अत्र नास्तीत्येतान्नियामकमात्मव्यावृत्तमनात्मनिष्ठं युष्मत्प्रत्यययोग्यतावच्छेदकं किञ्चिद्वक्तव्यम्, तथा अनात्मव्यावृत्तमात्मनिष्ठमस्मत्प्रत्यययोग्यतावच्छेदकम् किञ्चिद्वक्तव्यमिति चेत्। उच्यते। युष्मदर्थाहङ्कारादिभिन्नार्थत्वमेवास्मत्प्रत्यययोग्यतावच्छेदकमस्म-

रत्नप्रभा

आश्रमश्रीचरणास्तु टीकायोजनायामेवमाहुः। "सम्बोध्यचेतनो युष्मत्पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च युष्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो, न लाक्षणिकयोः "युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ" (पा.सू.८।१।२०) इति सूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गात्। अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजडमात्रलक्षकयोरपि न त्वमादेशौ, लक्षकत्वाविशेषाद्" इति। **यदि** तयोः शब्दबोधकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितम्, **तदा**ऽस्मिन् भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते, अस्मत्पदेन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा। तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः। **न च** पराक्त्वप्रत्यक्त्वयोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वम्, न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवा-

पूर्णानन्दीया

दर्थचिदात्मभिन्नार्थत्वमेव युष्मत्प्रत्यययोग्यतायामवच्छेदकमित्येवमत्यन्तभेदासिध्यर्थं वेदितव्यमिति दिक्।

अहङ्कारादिदेहान्तस्यानात्मनः युष्मच्छब्दोल्लिख्यमानप्रत्यययोग्यत्वमात्मनस्त्वस्मच्छब्दोल्लिख्यमानप्रत्यययोग्यत्वमित्यर्थपर्यवसानेन व्याख्यानेन व्यवहारतः विरोधो दर्शितः युष्मदस्मच्छब्दतश्च विरोधो दर्शित इति गम्यते एवं स्वाभिमतं प्रयोगसाधुत्वं व्याख्यानं चोपपाद्य पराभिमतं प्रयोगसाधुत्वं व्याख्यानं च प्रतिपादयितुमारभते **आश्रमेति**। सम्बोध्यः सम्बोधनार्ह इत्यर्थः। अचेतने सम्बोध्यत्वाभावान्न युष्मत्पदशक्यार्थत्वमिति भावः। प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रस्यार्थमाह **तथाचेति**। स्वार्थे शक्यार्थे विशिष्टचेतन इत्यर्थः। यदा शक्यार्थबोधकत्वं युष्मदस्मत्पदयोस्तदैव त्वमादेशः न लक्षणयेति भावः। विपक्षे बाधकमाह **युष्मादिति**। वां च नौश्च वांनावौ तथाचेति शब्दसमभिव्याहारे वांनावाविति सन्धिर्भवति सूत्रस्य व्याकरणसूत्रस्य पदसाङ्गत्यं त्वन्मदोः षष्ठीत्येव स्यात् न युष्मदस्मदोः षष्ठीत्येवं रूपं तस्य प्रसक्तेरित्यर्थः। तथाच षष्ठ्यादिविभक्तिस्थयोः युष्मदस्मच्छब्दयोरेव वां नावावित्यादेशः नार्थयोरिति युष्मदस्मदोः षष्ठीत्यत्र युष्मदस्मच्छब्दयोर्लक्षणया शब्द एवार्थः न चेतनस्ततो नत्वं मादेश इति भावः। भाष्यप्रयोगं साधयति **अत्रेति**। शंकते **यदीति**। अत्रापिशब्दलक्षकत्वमस्त्येवेति परिहरति **तथेति**। अहङ्कारादिदेहान्तानात्मा परागर्थः लक्ष्यतावच्छेदकतया लक्ष्यतावच्छेदकप्रविष्टतयेत्यर्थः लक्ष्यांशतयेति यावत्। युष्मच्छब्दयोग्यत्वावच्छिन्ने परागर्थे युष्मच्छब्दस्य लक्षणा स्वीक्रियते अतो युष्मच्छब्दयोग्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं भवति तथा च लक्ष्यतावच्छेदकनिविष्टः सन् युष्मच्छब्दश्च लक्षणया तस्यार्थः यथा परागर्थस्तद्वदतो न त्वेत्यादेश इति भावः। ननु पराक्त्वावच्छिन्न एव लक्षणा स्वीक्रियते लाघवादतस्त्वमादेशः स्यादित्याशंक्य निषेधति **न चे**त्यादिना। यद्यपि पराक्त्वादिना विरोधोऽस्त्येव तथापि श्रीभाष्यकृत्तात्पर्यानु-

❀ रत्नप्रभा ❀

दिति वाच्यम् । पराक्प्रतीचोर्विशेषस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् । अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दोऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः "इमे वयमास्महे" "इमे विदेहाः" "अयमहमस्मि" इति च प्रयोगदर्शनात् नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः, इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्तेः । **एतेन** चेतनवाचित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः" "अभ्यर्हितं पूर्वम्" इति न्यायात्, "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" (पा.सू.१।२।७२) इति सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तम् । "युष्मदस्मदोरिति" सूत्र इवात्रापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः । एकशेषे विवक्षितविरोधास्फूर्तेश्च ।

❀ पूर्णानन्दीया ❀

रोधात्तद्योगत्वेनापि स वक्तव्य इत्याह **विरुद्धेति** । तात्पर्ये ज्ञापकमाह **अत एवेति** । लौकिकप्रयोगमुक्त्वा वेदप्रयोगमाह **इमे विदेहा इति** । याज्ञवल्क्यं प्रति जनकस्योत्तरमिदं तथा च विदेहाख्यदेशविशेषपरम्,इमे विदेहाः यथेष्टं भुज्यन्तामयमहं चास्मि दासभावे स्थितः दासान्तर्गत इति यावत् । राज्यं मां च यथेष्टं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः, राज्यं भवदधीनम् इति भावः । इमे विदेहा इत्यंशस्य नात्रोपयोगः किन्तु तदंशग्रहणं श्रुतिज्ञापनार्थमिति वेदितव्यम् । **एतेनेति** । वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः चेतनवाचित्वाल्लक्षणया प्रत्यग्बोधकत्वादित्यर्थः । सर्वैः पदैः सहोक्तौ सत्यां त्यदादीनि शिष्यन्त इति व्याकरणसूत्रस्यार्थः । त्यदादिगणपठितानां परस्परसहोक्तौ गणमध्ये यत्परं तच्छिष्यत इति वेदितव्यम् , तथा च युष्मदस्मत्पदयोस्त्यदादिगणपठितत्वेनैकशेषे प्राप्ते सत्यस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्येवात्र स्यादिति भावः । एतेनेत्यनेन सूचितं हेतुं प्रदर्शयति **युष्मादिति** । यथा सूत्रे पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तिस्तद्वदत्रापि तयोरप्राप्तिरिति भावः । न केवलं महार्षिप्रयोगेनैवैकशेषाप्राप्तिरपि तु युक्त्या चेत्याह **एकशेष इति** । नन्वेकशेषानङ्गीकारे तत्प्रतिपादकशास्त्रविरोध इति चेदुच्यते वृद्धप्रयोगानुसारादेतद्व्यतिरिक्तस्थले एवैकशेषप्राप्तिरिति तच्छास्त्रस्य संकोचः कल्पनीय इति भावः । पूर्वव्याख्याने युष्मदस्मच्छब्दयोः बह्वर्थकत्वाद्यूयमिति प्रत्यय इति विग्रहः अस्मिन् व्याख्याने चिज्जडमात्रलक्षकत्वेन त्वमिति प्रत्यय इति विग्रहभेदो द्रष्टव्यः। अयं विग्रहः अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यदिभाष्यव्याख्यानावसरे स्फुटीक्रियते । प्रयोगसाधुत्वसाधनप्रकारभेदस्तु स्फुट एव। युष्मच्छब्दोल्लिख्यमानप्रत्ययविषयत्वमित्यर्थपर्यवसानेन व्यवहारतो विरोधो युष्मदस्मच्छब्दतश्च विरोधो दर्शित इत्यनवद्यम्।नन्वस्मिन् व्याख्याने भाष्ये कथं विग्रह इति। उच्यते । युष्मदस्मत्पदयोरेकार्थवाचित्वाद्युष्मच्चास्मच्चेति विग्रहः साधुर्भवति लक्षकत्वादेव त्वमादेशाप्राप्तिश्च, तथा च युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदीय इति प्रत्ययौ युष्मदस्मत्प्रत्ययौ तयोर्गोचराविति विग्रहः । तथा चात्र युष्मत्प्रत्यय इत्यस्यार्थबोधकं त्वमिति प्रत्यय इति वाक्यान्तरम् अस्मत्प्रत्ययस्याहमिति प्रत्यय इत्यर्थबोधकं वाक्यान्तरमिति

रत्नप्रभा

वृद्धास्तु "युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम्" इत्याहुः।

तत्र युष्मदस्मत्पदाभ्यां पराक्प्रत्यक्त्वेनात्मानात्मनोर्वस्तुतो विरोध उक्तः। प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः। प्रतीयत इति प्रत्ययोऽहङ्कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति। गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः। युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्त्ताऽहमित्यादि व्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्त्वनात्मप्रविलापेन "अहं ब्रह्मेति" व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः स्फुटीकृतः। युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः। ऐक्यासम्भवेऽपि शुक्लो घट इतिवत्ता-

पूर्णानन्दीया

वेदितव्यम्। अथवा युष्मदस्मच्छब्दयोरुल्लेखिनि लक्षणामंगीकृत्य स्वव्याख्यानविग्रहानुसारेणैव विग्रहो योजनीय इति रहस्यम्। मतद्वयेपि युष्मत्पदस्य पूर्वप्रयोग एव हेतुरिति प्रतिपाद्य हेत्वन्तरं प्रतिपादयितुं मतान्तरमुत्थापयति **वृद्धास्त्विति**। पूर्वप्रयोगे अध्यारोपापवादन्याय एव मूलमिति भावः। पूर्वसङ्ग्रहेण प्रतिज्ञातं त्रिधा विरोधं विवृणोति **तत्रेति**। वृद्धमत इत्यर्थः। युष्मदस्मत्पदाभ्यामुक्तो विरोधो वस्तुतो विरोध इत्यन्वयः। पराक्प्रत्यग्भावतः उक्तो विरोधः यः सः वस्तुतो विरोध इत्यर्थः। पदाभ्यामिति प्रयोगस्वारस्याद्युष्मदस्मच्छब्दतोपि विरोधोऽस्तीति वेदितव्यम्। प्रत्ययपदेन प्रकाश्यप्रकाशत्वतः उक्तो विरोधः प्रतीतितो विरोध इत्यर्थः। गोचरपदेन परस्परभिन्नज्ञानविषयत्वतः उक्तो विरोधः व्यवहारतो विरोध इत्यर्थः। पूर्ववद्युष्मच्छब्दस्योल्लेखिनी लक्षणा न स्वीकर्तव्या शब्दलक्षकत्वं तु स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्य वृद्धाभिमतविग्रहमुपपादयति **युष्मच्चेति**।

ननु त्वं चाहं चेति विग्रहे वक्तव्ये युष्मच्चास्मच्चेति विग्रहः कथमिति चेन्न। शब्दलक्षकत्वादेव युष्मदस्मत्पदयोस्त्वमादेशस्याप्राप्तत्वात् यथा 'युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी'ति सूत्रे शब्दलक्षकत्वेन त्वमादेशाप्राप्त्या युष्मच्चास्मच्चेति विग्रहस्तद्वत्, तथा च प्रत्ययश्च प्रत्ययश्च प्रत्ययौ गोचरश्च गोचरश्च गोचराविति विग्रहं सिद्धवत्कृत्य कर्मधारयसमासं ज्ञापयतीति भावः।

ननु युष्मदस्मदी च तौ प्रत्ययौ चेति कथं कर्मधारयः उभयोर्लिङ्गव्यत्ययवत्त्वादिति चेन्न। युष्मच्चास्मच्चेति नित्यनपुंसकमितरन्नित्यपुल्लिङ्गमित्यदोषादिति ज्ञेयम्। मतत्रयपरिष्कृतार्थेन साधितार्थैकदेशशङ्कानिरासप्रतिपादकत्वेन विषयविषयिणोरिति भाष्यं व्याख्यातुकामः शङ्कावताराय प्रथममर्थकथनद्वारा भाष्यान्वयमाविष्कारोति **त्रिधेति**। आत्मानात्मनोरिति शेषः। असम्भवोनुपपत्तिशब्दार्थः धर्मितादात्म्याद्यभावे सिद्धे सातीति

❀ रत्नप्रभा ❀

दात्म्यं किं न स्यादित्यत आह—**विषयविषयिणोरिति** । चिज्जडयोर्विषयविषयित्वाद्दीपघटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः ।

युष्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययश्च गोचरश्चेति वा विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुरुक्तः । तत्र हेतुमाह—**विषयविषयिणोरिति** । अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्वम्, आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् । अचित्त्वे स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः । यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः । **नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्प्रत्यक्त्वेन चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात् तमःप्रकाशवदैक्यस्य तादात्म्यस्य चानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यसुखजाड्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत** आह-**तद्धर्माणामपीति** । तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्धर्मास्तेषामपि इत-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

भावः । **शुक्ल इति** । सिद्धान्ते शुक्लगुणतादात्म्यापन्नो घट इति शुक्लगुणघटयोः विरुद्धयोस्तादात्म्याङ्गीकारवदित्यर्थः। यत्र विरुद्धयोस्तादात्म्यं तत्र प्रकाशमप्रकाशकत्वाभाव इति व्याप्तिरनुभवसिद्धा यथा शुक्लो घटः तथा च प्रकृते व्यापकाभावाद्व्याप्याभाव इत्याह **चिदिति** ।

वृद्धमत एव तत्कृतविग्रहान्तरमुपपादयति **युष्मदिति** । प्रत्यगात्मा प्रत्ययस्वरूपः गोचरस्वरूपः परागिति व्युत्क्रमेण विवेकः प्रत्ययश्च गोचरश्च प्रत्ययगोचरौ युष्मदस्मदी च तौ प्रत्ययगोचरौ च युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोरिति विग्रहो द्रष्टव्यः । एतद्विग्रहप्रतिपादितेऽर्थे पुनर्विषयविषयिणोरिति भाष्यं योजयति **अत्र प्रत्ययेति** । अव्यवहितविग्रहः सप्तम्या परामृश्यते **अचित्व इति** । स्वस्येति पदस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यनेनाप्यन्वयः । एकस्य स्वस्य ज्ञानविषयत्वरूपं कर्मत्वं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं च विरुद्धमिति भावः । विषयित्वचिदचित्वप्रत्यक्त्वानां समव्याप्तत्वात्परस्परहेतुहेतुमद्भाव इत्यभिप्रेत्याह **यथेष्टमिति** । अतः मतत्रयेण विग्रहचतुष्टयं प्रयोगसाधुत्वं च दर्शितम् विग्रहत्रयनिरूपणानन्तरमुक्तविरोधानुवादपूर्वकं भाष्यान्वयो दर्शितः इदानीमव्यवहितविग्रहोक्तविरोधप्रतिपादनद्वारा वृत्तं कथयन् शङ्कापूर्वकमुत्तरभाष्यमवतारयति **नन्विति** । विषयविषयिणोरित्यनेन द्वितीयविशेषणेन प्रतिपादितमर्थं ज्ञापयति **ग्राह्येति** । ऐक्यं नामात्यन्ताभेदः भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति विवेकः । **तदिति** । ऐक्यप्रमाया अभावेन तज्जन्यसंस्काररूपकारणाभावादध्यासाभावेपीत्यर्थः । तयोरात्मानात्मनोर्धर्माणामित्यर्थः । चैतन्यं सुखं च आत्मनो धर्मः जाड्यं दुःखं च अनात्मनो धर्म इति विवेकः । सुखादेरात्मनः स्वरूपत्वेपि धर्मत्वेन व्यपदेशस्त्वौपचारिक इति भावः । विनिमयेन व्यत्यासेनेत्यर्थः । इत्यत आहेति इतिशब्दः शङ्कार्थकः; अतःशब्दो हेत्वर्थकः, आहेत्यनेन परि-

रत्नप्रभा

रेतरभावानुपपत्तिः। इतरत्र धर्म्यन्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः। **न हि** धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति। स्फटिके लोहितवस्तुसान्निध्यात् लौहित्यधर्मसंसर्गः। असंगात्मधर्मिणः केनाऽप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्योक्तम्—**सुतरामिति** । **नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य** तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह—**इत्यत इति** । **इति** उक्तरीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः। मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः—अपह्नववचनोऽनिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापह्नवार्थः ।

पूर्णानन्दीया

हारमाहेत्युच्यते यथा चैवंरूपा शङ्का यतः कारणात्प्राप्ता अतः कारणात् परिहारमहेति पदत्रयपरिष्कृतार्थः। एवं सर्वत्र। **संसर्ग इति**। प्रकृते ह्याधाराधेयभावरूपस्तादात्म्यैकदेशः संसर्ग इत्यर्थः। अनुपपत्तिरसम्भव इत्यर्थः। धर्म्यन्तरे हीतरधर्मसंसर्गो नास्तीति भावः। उत्तरभाष्यार्थे पूर्वभाष्यार्थो हेतुरिति ज्ञापयन् आत्मन्यनात्मधर्मसंसर्गानुपपत्तौ अनात्मन्यात्मधर्मसंसर्गानुपपत्तौ च धर्मसंसर्गाभावो हेतुस्तमुपपादयति **नहीति**। संसर्गं विना तादात्म्यरूपसम्बन्धं विनेत्यर्थः। विनिमयः व्यत्यासेनाधाराधेयभावरूपसंसर्ग इत्यर्थः।

ननुधर्मसंसर्गं प्रति धर्मिसंसर्गो हेतुश्चेत्तर्हि धर्मिणोः स्फटिकजपाकुसुमयोः संसर्गाभावेनौपाधिकलौहित्यधर्मसंसर्गाभावात् स्फटिके लौहित्यमस्तीत्यध्यासात्मकग्रहो न स्यादित्यत आह **स्फटिक इति**। लोहितं वस्तु जपाकुसुमादि तस्य सान्निध्यं परम्परासम्बन्धः तस्मादित्यर्थः, तथा च क्वचित्साक्षात् क्वचित्परम्परया धर्मिसंसर्गो हेतुः प्रकृते परम्परया धर्मिसम्बन्धसम्भवाद्भ्रमात्मकग्रहोपपत्तिरिति भावः। ननु तर्ह्यात्मानात्मनोर्विरोधात्साक्षात् सम्बन्धाभावेपि स्फटिकजपाकुसुमवत् परम्परासम्बन्धोऽस्तु तेन धर्म्मसंसर्गः स्यादित्यत आह **असङ्गेति**। केनापि वस्तुना सह सम्बन्धाभावादित्यर्थः। असङ्गत्वादेव परम्पराधर्मिसंसर्गहेतुकधर्मसङ्गोपि नास्तीति यदुक्तं तद्भाष्यारूढं करोति **इत्यभिप्रेत्येति**। लोके शुक्ताविदमित्यादि नहि तदस्तीत्यन्तेन स्वप्रतिपादितेन ग्रन्थेनोक्तं हेतुं भाष्यारूढं कर्त्तुमिच्छन्नाक्षेपसमाधानाभ्यामुत्तरभाष्यमवतारयते **नन्विति**। वास्तवतादात्म्याद्यभावेप्याध्यासिकतादात्म्यादिकमादायाध्यासस्सम्भवत्येवेति सिद्धान्तिनः शङ्कितुरभिप्रायः। भाष्योक्तस्य इत्यतः पदद्वयस्य प्रतीकमादायार्थप्रतिपादनपूर्वकं व्यवहितेनान्वयं वक्तुमारभते **इत्युक्तेति**। उक्तरीतिमेव विवृणोति **तादात्म्येति**। वास्तवतादात्म्याभावेनेत्यर्थः। **मिथ्येति**। नास्तीत्यर्थः। तथा च कारणाभावादध्यासो नास्तीति वक्तुं युक्तमिति भावः। **अनिर्वचनीयतेति**। तत्वान्यत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यतेत्यर्थः। **अप-**

पत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य

रत्नप्रभा

ननु कुत्र कस्याध्यासोऽपह्नूयते इत्याशंक्य आत्मन्यनात्मद्धर्माणाम् अनात्मन्यात्मतद्धर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह—**अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना** । अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेचयति—**विषयिणीति** । बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः । साक्षित्वे हेतुः—**चिदात्मक इति** । अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः । **युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति** । त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत् । नन्वहमिति भासमानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह—**विषयस्येति** । साक्षिभास्यस्येत्यर्थः । साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगाद् बुद्ध्यादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः ।

अथवा यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मा-

पूर्णानन्दीया

ह्ववार्थक इति । अभावार्थक इत्यर्थः । अपह्नूयते निरस्यत इत्यर्थः ।आश्रमश्रीचरणव्याख्यामनुसृत्य पदानामर्थं कथयन् प्रयोजनमाह **अहमित्यादिना** । स्वव्याख्यानानुरोधेन भाष्यपदयोजनां परित्यज्य एतद्व्याख्यानानुरोधेन योजनापि युक्तैव स्वव्याख्यानेनैतद्व्याख्यानयोरीषद्भेदस्याकिञ्चित्करत्वात्, तथाच स्वव्याख्यानानुरोधेन योजनाप्युक्तप्रायैवेति विभावनीयम् । अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुध्यादेरप्यस्ति तथा च बुद्ध्यादौ बुद्ध्यादेरध्यासो निरस्यत इत्यर्थो लभ्यते नात्मनीति मत्वेत्यर्थः ।

ननु चिदात्मकत्वमहमिति भासमानस्य विशिष्टस्याप्यस्तीत्याशंक्य निषेधति **अहमितीति** । जडांशमविवक्षित्वा चिदंशमात्रं विवक्षितमिति भावः । **त्वङ्कारेति** । त्वमिति प्रत्यययोग्यस्य बुद्ध्यादेरित्यर्थः । **नन्वहमिति** । यत्रेदमर्थत्वं तत्र वृत्तिरूपप्रत्यक्षविषयत्वमिति व्याप्तिर्घटादौ प्रसिद्धा, तथा च बुध्यादावहमिति भासमाने व्यापकाभावाद्व्याप्याभाव इति शङ्कितुरभिप्रायः ।

ननु शङ्कायाः कः परिहार इत्याशंक्य यत्र साक्षिभास्यत्वं तत्रेदमर्थत्वमिति व्याप्तिः घटादावेव अनुभवसिद्धेति साक्षिभास्यत्वरूपहेतुना बुध्यादेरिदमर्थत्वमस्तीत्याह—**साक्षिभास्यत्वेति** । लक्षणयोगाद्गुणयोगादित्यर्थः । हेतोः सत्त्वादिति यावत् । घटादेरिव साक्षिभास्यत्वरूपहेतुना बुध्यादेरपीदमर्थत्वमस्ति, तथाचात्रैव बुद्धौ व्यभिचाराद्भवदुक्तव्याप्तिरप्रयोजकेति भावः। यद्यपि यत्र प्रत्यक्षविषयत्वं तत्रेदमर्थत्वमिति व्याप्तिरपि घटादावनुभवसिद्धा तथापि न प्रकृते सम्भवतीत्याह—**न प्रतिभासत इति** । प्रतिभासतः प्रत्यक्षेणेत्यर्थः। बुद्ध्यादेर्घटादिवदिदमर्थत्वमित्यस्यात्रानुषङ्गः, तथाचाहमिति भासत्वात् बुद्ध्यादेरिव वृत्तिरूपप्रत्यक्षेणेदमर्थत्वं नास्तीति भावः । वृद्धमतोक्तं प्रथमाविग्रहप्रतिपादितार्थशङ्कानिरासकत्वेन तदेव भाष्यं योजयितुं पुनस्तदवतारयति—**अथवेति** ।

रत्नप्रभा

स्मीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तदसिद्धम् अहमिति प्रतीयमानत्वाद् अहंकारवदित्याशंक्याह—**अस्मत्प्रत्ययगोचर इति**। अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चासौ गोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः। अहंवृत्तिव्यंग्यस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः। **आद्ये** दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः, **द्वितीये** तु पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादि युक्तमिति भावः। **ननु** यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धम् "अनुभवामि" इतिशब्दवत्त्वाद् अहंकारवदित्यत आह—**विषयिणीति**। वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः? **नाद्यः**, पक्षे तदसिद्धेः। **नान्त्यः**, दृष्टान्ते तद्वैकल्यादिति भावः। "देहं जानामि" इति देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदात्माहंकारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह—**चिदात्मक इति**। तयोर्जाड्याल्पत्वाभ्यां सादृ-

पूर्णानन्दीया

नास्वरसद्योतकं किन्तु मतान्तरमवलम्ब्य योजनाद्योतकमिति भावः।

नन्विदं भाष्यं वृद्धमतोक्तं द्वितीयविग्रहप्रतिपादितार्थशङ्कानिरासप्रतिपादकत्वेन कुतो न व्याख्यायत इति चेन्न। प्रथमविग्रहप्रतिपादितार्थशङ्कानिरासकव्याख्यानेन एतस्य गतार्थत्वमित्यभिप्रायादिति मन्तव्यम्। आत्मा मुख्यप्रत्यक्त्वाद्यभाववान् अहमिति भासमानत्वादहङ्कारवदित्यनुमानप्रयोगः। अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चास्मत्प्रत्ययः स चासौ गोचरश्चास्मत्प्रत्ययगोचर इति कर्मधारयं ज्ञापयति **अस्मदिति**।

ननु प्रत्यक्त्वादिकं पुनः प्रतिज्ञातं किमेतावतानुमानस्य दूषणमित्याशंक्य भाष्यतात्पर्येणाहमितिभासमानत्वादिति हेतुं विकल्प्य स्वयं खण्डयति **अहमिति**। अहङ्कारवृत्त्या व्यंग्यमभिव्यक्तं यत्स्फुरणतत्त्वमित्यर्थः। वृत्तेरावरणरूपप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वमस्तीत्येतावता स्वप्रकाशचैतन्यस्यात्मनः वृत्तिकृताभिव्यक्तिश्चोपचारिकीति भावः। **विषयत्वमिति**। विषयविषयिणोरिति भाष्येणोक्तं विषयत्वमित्यर्थः। शब्दवत्त्वाच्छब्देन व्यवह्रियमाणत्वादित्यर्थः। शब्देन व्यवह्रियमाणत्वं नाम शब्दवाच्यत्वं शब्दलक्ष्यत्वं वेति विकल्प्य हेतुं स्वयं दूषयति वाच्यत्वमिति कल्पितत्वात्। यद्यपि विषयित्वं विशिष्टप्रमातृचैतन्यस्यैव नतु केवलाहङ्कारस्य तथापि विशिष्टे पर्याप्तं विषयित्वं अहङ्कारे विशेषणेपि विद्यत इत्यभिप्रेत्याह **देहमिति**। अथवाऽहङ्कारे सत्येव चैतन्येऽपि विशिष्टे देहं जानामीति विषयिता तदभावे तदभावादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टे प्राप्तं विषयित्वं पर्यवसानाद्विशेषणस्याहङ्कारस्यैवेत्यभिप्रेत्याह **देहमिति**। मनुष्यपदं देहविशेषणपरं, मनुष्यत्वं जातिविशेषः देहनिष्ठसंस्थानविशेषात्मकधर्मो वा, तद्विशिष्टस्य देहस्य चित्तादात्म्यापन्नाहङ्कारस्य च मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदित्यर्थः। यत्र विषयविषयित्वं तत्राभेदाध्यासाभावः यथा दीपघटवदित्युक्तनियमः अहङ्कारव्यतिरिक्तस्थल एवेति नियमस्य प्रथमापिशब्देन सङ्कोचः सूच्यत इति भावः। अल्पत्वं परिच्छि-

विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च

❦ रत्नप्रभा ❦

श्यादध्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने जडाल्पाहङ्कारादेर्नाध्यास इति भावः। "अहम्" इति भास्यत्वादात्मवदहङ्कारस्यापि प्रत्यक्त्वादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्त्वाद्य-सिद्धिरित्याशंक्याह—**युष्मदिति** । अहंवृत्तिभास्यत्वमहंकारे नास्ति कर्तृकर्मत्व-विरोधात्, चिद्भास्यत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः। अतो बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्त्वेऽपि पराक्त्वादिकं मुख्यमेवेति भावः। **युष्मत्** पराक् तच्चासौ प्रतीयत इति **प्रत्ययश्चासौ** कर्तृत्वादिव्यवहारगोचरश्च तस्येति विग्रहः। तस्य हेयत्वार्थमाह—**विषयस्येति**। षिञ् बन्धने। विसिनोति बध्नाति इति **विषयस्तस्येत्यर्थः**। आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासो मिथ्या भवतु, अनात्मन्यात्मतद्धर्माध्यासः किं न स्यात्? "अहं स्फुरामि, सुखी" इत्याद्यनुभवादित्याशंक्याह—**तद्विपर्ययेणेति**। तस्मादनात्म-नो विपर्ययो विरुद्धस्वभावश्चैतन्यम्, इत्थम्भावे तृतीया। चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्ध-र्माणां च योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम्, अध्यास-सामग्र्यभावात्। न ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वाऽस्ति। निरवयवनि-र्गुणस्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात्।

❦ पूर्णानन्दीया ❦

न्नत्वम् अध्यासे सादृश्यं हेतुः प्रकृते त्वात्मानात्मनोः पृथग्विशेषणद्वयेन सादृश्याभावमुप-पादयन् फलितमाह **चिदिति**। अनवच्छिन्नत्वमपरिच्छिन्नत्वं व्यापकत्वमिति यावत्। अहङ्कारः मुख्यप्रत्यक्त्वादिमान् अहमिति भास्यत्वादात्मवदिति प्रयोगे अहमिति भास्य-त्वं किं केवलाहमाकाराकारितवृत्तिभास्यत्वं अहमाकारितसाक्षिभास्यत्वं वेति विकल्प्य हेतुदूषणे भाष्याशयं स्फुटीकरोति अहंवृत्तीति भावप्रधानो निर्देशः परिणामरूपवृत्त्या-श्रयत्ववृत्तिविषयत्वस्वरूपयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकस्याहङ्कारस्य विरोधादित्यर्थः। अथवा कर्तृकर्मणोः परस्परैक्यायोग्यत्वरूपविरोधस्य सत्त्वादित्यर्थः। अहङ्कारस्य साक्षिभास्यत्वं न चिद्व्यतिरिक्तवृत्तिभास्यत्वं अन्यथा कर्मकर्तृत्वविरोधः स्यादिति भावः। स्वप्रकाशात्मनि कर्मकर्तृत्वविरोधादेव न चिद्भास्यत्वमित्याह चिद्भास्यत्वमिति, प्रतिभासतः भ्रान्तिरूपप्र-प्रत्यक्षेणेत्यर्थः। अहङ्कारस्य मुख्यप्रत्यक्त्वादिकं निरस्य पराक्त्वादिकं साधयन् कर्मधारयं ज्ञापयति **युष्मदिति** अहङ्कारः मुख्यपराक्त्ववान्प्रतीयमानत्वाद्गोचरत्वाद्वेति साधनीयम्। विषयो नाम बन्धहेतुरित्याह—**षिञ्बन्धन इति**। स्फुरामीत्यनेनात्माध्यासः सुखीत्यने-नात्मधर्माध्यास इति विवेकः। **इत्थंभाव इति**। वैशिष्ट्यं इत्यर्थः। प्रकृते वैशिष्ट्यं नामा-भेदः। **चैतन्यात्मनेति**। चैतन्यात्मना स्थितस्येत्यर्थः। अध्यासस्य इति अतद्रूपे तद्रूपाव-भासोऽध्यासः स नास्तीति वक्तुं युक्तमिति भावः। सामग्रीकारणसमुदायः स नास्तीत्युपपाद-यति **निरवयवेति**। सादृश्यं द्विविधं अवयवसादृश्यं गुणसादृश्यं चेति, तथा च निरवय-

रत्नप्रभा

नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेद्, उच्यते। बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं, विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणं, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः। तदुक्तं टीकायाम्—"आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते" इति। अतो निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते "अहङ्करोमि" इति प्रतीतेरर्थस्य चाध्यासत्वायोगात् प्रमात्वम्, "अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति" मतमास्थेयम्। तथा च बन्धस्य सत्यतया

पूर्णानन्दीया

वत्वादवयवसादृश्यरूपनिर्गुणत्वाद्गुणसादृश्यरूपं च कारणमात्मनि नास्ति स्वप्रकाशत्वादज्ञानरूपकारणं चात्मनि नास्ति इति भावः। संस्कारो नास्तीत्यत्र पूर्वोक्तहेतुरेव वेदितव्यः। निर्गुणत्वं धर्मराहित्यमिति मत्वा शंकते **नन्विति**। ज्ञानमित्यनेन प्रत्यक्षानुमित्यादिकमुच्यते स्फुरणमित्यनेन प्रत्यक्षं शुभकर्मेत्यनेन शुभकर्महेतुकमाधुर्यादिरसवस्तुभक्षणादिकमुच्यते विषयानुभव इत्यनेन प्रत्यक्षानुमित्यादिकं नित्यत्वमुत्पत्त्यादिराहित्यं शुद्धत्वादेरिदमुपलक्षणम्। अवभासन्त इत्यस्य तदुक्तमित्यनेनान्वयः। अन्तःकरणवृत्तिरूपोपाधिवशान्नानेवावभासन्त इत्यर्थः। अद्वैतमते अध्याससामग्र्यभावादहं स्फुरामीत्यादिस्थले ज्ञानाध्यासोऽर्थाध्यासश्च न सम्भवतीति तार्किकादिपूर्वपक्षितात्पर्यमध्यासाक्षेपोपसंहारव्याजेनाविष्करोति **अत इति**। प्रतीतेः प्रमात्वं यथार्थानुभवत्वमर्थस्य प्रमात्वं त्वबाधितत्वमितिः भेदः प्रमात्वमित्यस्योत्तरेणेतिशब्देनान्वयः।

नन्वध्यासानङ्गीकारे एकविभक्त्यवरुद्धत्वे सत्येकार्थबोधकत्वरूपस्याहं नर इति पदयोः सामानाधिकरण्यस्य प्रयोगः कथमित्याशङ्क्य नीलो घट इत्यत्र नीलगुणाश्रयो घट इतिवन्नरत्वविशिष्टदेहसम्बन्ध्यहमित्यात्मीयत्वरूपगुणयोगात् गौणोऽयं सामानाधिकरण्यप्रयोग इति पूर्वपक्षितात्पर्यमाह—**अहं नर इति**। नरपदं नरत्वविशिष्टदेहपरं नरत्वमवयवसंस्थानरूपधर्मविशेषः ब्रह्मात्मत्वमते प्रमात्वं गौणत्वं चावश्यं वक्तव्यमिति मतमास्थेयं स्थितमिति भावः। व्यवहितवृत्तानुवादपूर्वकं परमतमुपसंहरति **तथा चेति**। नारम्भणीयमिति न विचारणीयमित्यर्थः। पूजितोपि वेदान्तविचारो न कर्तव्य इति भावः। वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतः शब्दतश्चेति चतुर्विधप्रयुक्ताद्ग्राह्यग्राहकत्वप्रयुक्त्वाच परस्परैक्याद्ययोगत्वरूपविरोधात्तमःप्रकाशवदात्मानात्मनोर्धर्मिणोर्वास्तवतादात्म्याद्यभावे न धर्मसंसर्गाभाव इति तत्प्रमायासम्भवेन तज्जन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरसम्भवादतद्रूपे तद्रूपावभासरूपोऽध्यासो नास्ति, तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद्बद्धमुक्तयोः जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयाभावाच्छास्त्रं नारम्भणीयमित्यध्यासपूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यमिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

इति अध्यासपूर्वपक्षग्रन्थव्याख्या समाप्ता।

विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्म-

रत्नप्रभा

ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्य्यम् । युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति ।

तथाहि—किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वाद्, अभानाद्वा, कारणाभावाद्वा ? आद्य इष्ट इत्याह—**तथापीति** । एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यम् । अध्यासस्यासङ्गस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्कार इति भावः । न द्वितीय इत्याह—**अयमिति** । "अज्ञः कर्त्ता मनुष्योऽहम्" इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । **न चेदं** प्रत्यक्षं कर्त्तृत्वादौ प्रमेति **वाच्यम्** । अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण च "तत्त्वमसि" (छां०६।८।७-१६) इत्यादिवाक्येनाकर्त्तृत्वब्रह्मत्वबोधनेनास्य भ्रमत्वनिश्चयात् । **न च** ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति **वाच्यम्** । देहात्मवादप्रसङ्गात् । "मनुष्योहम्" इति प्रत्यक्षविरोधेन "अथायमशरीरः" [बृह०४।

पूर्णानन्दीया

आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यादौ युक्त्यभावादेवानुभवसिद्धाध्यासापलापे अनुभवसिद्धघटादिपदार्थानामपलापप्रसङ्गस्तथा च शून्यमतप्रवेशः स्यादित्यतोऽनुभवसिद्धत्वाद्वास्तवैक्याभावेपि सामग्रीसत्त्वाच्च अध्यासोऽस्तीति विषयादिसम्भवेन शास्त्रारम्भो युक्त इति सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्षस्य दौर्बल्यं विवृणोति **तथाहीति** । अङ्गीकारार्थकेन तथापि इत्यनेनैवाद्यपक्षे परिहारो वेदितव्यः । **आदाविति** युष्मदस्मदित्यादिभाष्यस्यादावित्यर्थः । अर्थक्रमस्य पाठक्रमापेक्षया प्रबलत्वादर्थक्रममनुसृत्य क्रमेण पदान्यवतारयति **नेत्यादिना** । **अयमिति** । प्रत्यक्षात्मकानुभवसिद्ध इत्यर्थः । अयमित्यनेनैव द्वितीयकल्पपरिहारो द्रष्टव्यः । **प्रत्यक्षानुभवादिति** । साक्षिरूपप्रत्यक्षानुभवविषयत्वादित्यर्थः । अहमज्ञ इत्यादिवृत्तिरूपस्यानुभवस्य भ्रमस्वरूपत्वादध्यासः सिद्धः । सिद्धे वृत्तिस्वरूपे अध्यासे साक्ष्यात्मकभानसत्त्वादभानमयुक्तं वृत्तीनां साक्षिभास्यत्वनियमादिति भावः । जीवात्मनि कर्तृत्वादिकं वास्तवमेवेत्याशङ्क्य निषेधति **नचेत्यादिना** । अहं कर्त्तेत्यादिप्रत्यक्षं कर्तृत्वादिमदात्मविशेष्यककर्तृत्वादिप्रकारकत्वात् प्रमात्मकमेव नाध्यासात्मकमतोऽध्यासो नानुभवसिद्ध इत्यर्थः । विशेषणद्वयेन तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यान्यपरत्वयोर्निरासः क्रियते । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये"इति श्लोकोक्तोपक्रमादिपदेन ग्राह्यम् उपक्रमोपसंहारावेव लिङ्गम् । बोधनेन ज्ञानेनेत्यर्थः । व्यधिकरणीयं तृतीया तथा च जीवस्याकर्तृब्रह्मत्वबाधकागमवाक्यजन्यज्ञानेनाहं कर्तेत्यादिप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वनिश्चयादध्याससिद्धिरिति भावः । प्रसङ्गमेवोपपादयति **मनुष्य इति** । **तस्मादिति** । देहात्मवादप्रसङ्गादित्यर्थः । देहात्मवादप्रसङ्गादुभयवादिसिद्धस्य मनुष्योहमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य यथा भ्रमत्वं तथा अहं कर्तेत्यादिप्रत्यक्षस्यापि भ्रमत्वमा-

रत्नप्रभा

४।७] इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिद्धेः। "तस्मादिदं रजतम्" इतिवत् सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वशङ्काकलङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्यास्थेयम्। **किञ्च** ज्येष्ठत्वं पूर्वभावित्वं वा, आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा? **आद्ये** न प्राबल्यं, ज्येष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पश्चाद्भाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात्। **न द्वितीयः**। आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धव्यवहारे च संगतिग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसंभवादिति।

पूर्णानन्दीया

स्थयामीति भ्रमस्वरूपत्वेन सिद्धस्याध्यासस्य साक्षिप्रत्यक्षात्मकभानसम्भवादभानमयुक्तमिति भावः। ज्ञानात्मप्रत्यक्षनिष्ठं ज्येष्ठत्वमविवक्षित्वा प्रत्यक्षस्य प्राबल्याभावः साधितः सम्प्रति ज्येष्ठत्वं विवक्षित्वा प्राबल्याभावं साधयति **किञ्चेति**। पूर्वभावित्वं पूर्वकालवृत्तित्वम् उपजीव्यत्वं हेतुत्वं प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकप्रमात्वेनैवोपजीव्यता न तात्विकप्रमात्वेनेति तात्विकप्रमात्वांशस्य 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्याद्यागमेन बाधसम्भवान्न तस्य प्राबल्यमिति दूषयति **न द्वितीय इति**। आगमज्ञानोत्पत्तौ आगमरूपशब्दविषयकज्ञानजन्याकर्तृब्रह्मविषयकशाब्दबोधोत्पत्तावित्यर्थः। प्रत्यक्षादिमूलः वाक्यप्रयोगादिरूपेण वृद्धव्यवहारेण जन्यः यः सङ्गतिग्रहः शक्तिज्ञानं तद्द्वारा या शब्दोपलब्धिस्तद्द्वारा चेत्यर्थः। तथा च उत्तमवृद्धः गामानयेति वाक्यं प्रयुंक्ते तद्वाक्यश्रोता मध्यमवृद्धः गवानयने प्रवर्तते तां प्रवृत्तिं पश्यतः व्युत्पित्सोर्बालस्य तदा अस्य पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरित्यादिशक्तिग्रहो जायते तेनानन्तरं पदार्थज्ञानादिद्वारा तस्य बालस्य शाब्दबोधो भवति तस्मिन् शाब्दबोधे शक्तिज्ञानादिद्वारा श्रावणप्रत्यक्षादेरुपजीव्यत्वमस्तीति भावः। व्यावहारिकं यावद्ब्रह्मज्ञानं न जायते तावदबाधितं प्रामाण्यं प्रमात्वं यस्य प्रत्यक्षस्य तत्तस्येत्यर्थः। तात्विकं पारमार्थिकं प्रामाण्यं प्रमात्वं यस्य तत्तस्येत्यर्थः। अनपेक्षितत्वादनुपजीव्यत्वादित्यर्थः। ननु धर्मिरूपप्रत्यक्षस्य उपजीव्यस्य धर्मभेदेनानुपजीव्यत्वेप्यागमबाधितत्वेनोपजीव्यविरोधो दुर्वार इत्याशङ्कायां धर्मिनिषेधे तावदागमस्य तात्पर्याभावाद्धर्मस्यैव बाध इत्याह—**अनपेक्षितांशस्येति**। अनवच्छेदकतात्विकप्रमात्वरूपधर्मस्येत्यर्थः। आगमेन—नेह नानास्ति किञ्चनेत्यागमेनेत्यर्थः। व्यावहारिकप्रमात्वस्यातिरिक्तवृत्तित्वेप्युपजीव्यतावच्छेदकत्वमितरनिवर्तकत्वरूपमौपचारिकमिति भावः। **अथवा** प्रत्यक्षकारणं व्यावहारिकप्रमात्वं तु सहकारिकारणम्, तथा च तयोरागमेन बाधो नास्ति किन्तु तात्विकप्रमात्वबाधस्ततो नोपजीव्यविरोधो न प्राबल्यं चेति दूषयति **न द्वितीय इति**। षष्ठीद्वयं प्रत्यक्षादेर्न विशेषणं बहुव्रीहिरपि पूर्ववन्नाश्रयणीयः। उपजीव्यत्वेपीति प्रत्यक्षादिनिष्ठव्यावहारिकप्रमात्वस्य सहकारिकारणत्वसत्त्वेपीति भावः।

रत्नप्रभा

यत्तु क्षणिकयागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" (मुण्ड०३।२।७) इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्तिसम्भवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति **तन्न** । ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य क्वापि सत्यत्वादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च। अयोग्यतानिश्चये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात् । न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनान्नायोग्यता-

पूर्णानन्दीया

अनपेक्षितत्वादसहकारित्वादित्यर्थः । तर्हि कस्य बाध इत्यत आह—**अनपेक्षितेति** । असहकारिधर्मस्येत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । उपजीव्ये वर्णपदवाक्यानां श्रावणप्रत्यक्षे वेदान्त्यभिमतव्यावहारिकप्रमात्वांश एकः पूर्ववाद्यभिमततात्त्विकप्रमात्वांशश्चेत्यंशद्वयं वर्तते तत्र शाब्दबोधस्योत्पत्त्यर्थं व्यावहारिकप्रमात्वांशमेवापेक्षते यावद्ब्रह्मज्ञानं न जायते तावद्व्यावहारिकसत्यत्वेन प्रत्यक्षादिपदार्थानां सद्भावाभावे स्वोत्पत्त्यसम्भवादतो नापेक्षितांश एव आगमेन बाध्यते तत्रैव श्रुतेस्तात्पर्यादिति । तथा च प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकस्वरूपबाधापेक्षया भ्रमत्वं अहं कर्ता भोक्ताहमिति आत्मविशेष्यकानात्मनिष्ठकर्तृत्वादिधर्माध्यासरूपं ज्ञानं धर्म्यध्यासमन्तरा न सम्भवतीति धर्मिणोरात्मानात्मनोरध्यासोऽनुभवसिद्ध इत्यनवद्यम् ।

नामरूपादिति । बन्धादित्यर्थः । **सत्यस्येति** । सत्यस्य कर्तृत्वादिबन्धस्येत्यर्थः । यज्ज्ञानमात्रनिवर्त्यं तदसत्यमिति शुक्तिरजतादिस्थले क्लृप्तनियमभङ्गः स्यादिति दूषयति **तन्नेति** । यत्सत्यं तत्कस्मादपि निवृत्तिरहितं यथात्मवदिति व्याप्तिविरोधोपि तव मते स्यादिति दूषणान्तरमाह—**सत्यस्य चेति** । श्रुतेर्बोधकत्वमङ्गीकृत्य व्याप्तिद्वयविरोधो दर्शितः व्याप्तिद्वयविरोधादेव सम्प्रत्यङ्गीकारं त्यजति **अयोग्यतेति** । योग्यता ह्यर्थाबाधः तद्भिन्ना तु अयोग्यतेत्यर्थः । सत्यबन्धस्य या ज्ञानान्निवृत्तिस्तस्याः यद्बोधकत्वं श्रुतिनिष्ठं तदयोगादित्यर्थः । आदौ विषयत्वं षष्ठ्यर्थः श्रुतिनिष्ठस्य निवृत्तिविषयकबोधजनकत्वस्यायोगादिति फलितार्थः । निवृत्तिश्रुतेरिति पाठान्तरम् । तत्र निवृत्तिप्रतिपादकश्रुतेः बोधकत्वायोगादित्यर्थः । यदि कर्तृत्वादिबन्धः सत्यः स्यात्तर्हि ब्रह्मण इव सत्यबन्धस्यापि ज्ञानमात्रान्निवृत्तिरयोग्येति ज्ञानमात्रजन्यसत्यबन्धनिवृत्तिरूपश्रुत्यर्थे तावदयोग्यताविषयकनिश्चये सति निवृत्तिबोधकत्वं तथा विद्वानित्यादिश्रुतेरयुक्तं दृष्टान्ते ज्योतिष्टोमश्रुतेस्तु अपूर्वद्वारवर्णनेन योग्यतानिश्चयसत्त्वाद्बोधकत्वं युज्यत इति भावः ।

ननु पापकर्म किमसत्यं सत्यं वा? नाद्यः, तन्नाशार्थं सेतुदर्शनादौ प्रयत्नो न स्यात्, द्वितीये यत्सत्यं तज्ज्ञानान्निवृत्तिं प्राप्तुं योग्यं तथा पापकर्मेऽति व्याप्त्या श्रुत्यर्थेपि योग्यतानिश्चयोस्तीत्याशंक्य दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति **नचेत्यादिना** । तस्य-पापस्येति ।

रत्नप्रभा

निश्चय इति **वाच्यम्**। तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाश्यत्वात्, बन्धस्य च "नान्यः पन्थाः" (श्वेता०३।८) इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतेः। अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयम्। **किञ्च** ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सत्यत्वम्? **न** तावदज्ञानाजन्यत्वम्। "मायां तु प्रकृतिम्" (श्वेता०४।१०) इति श्रुतिविरोधात् मायाविद्ययोरैक्यात्। **नापि** स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वम्, "अस्थूलम्" (बृ०३।८।८) इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात्। **नापि** ब्रह्मवद्बाधायोग्यत्वम्, ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिविरोधात्। **अथ** व्यवहारकाले बाधशून्यत्वम्, तर्हि व्याव-

पूर्णानन्दीया

यद्यपि पापकर्म सत्यं तथापि श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननिवर्त्त्यमेव न तु ज्ञानमात्रनिवर्त्यं बन्धस्तु ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वेन शुक्तिरजतादिवदसत्य एवेत्ययोग्यतानिश्चयो दुर्वार इति भावः। एतेन नियमाप्रविष्टमात्रपदव्यावर्त्यं दर्शितम्। पापकर्मणः उभयवाद्यभिमतं सत्यत्वं नाम व्यवहारकाले बाधशून्यत्वं व्यवहारयोग्यत्वेन विद्यमानत्वं वा। बन्धस्य ज्ञानमात्र-निवर्त्यत्वे श्रुतिं प्रमाणयति **बन्धस्य चेति**। श्रौतं तथा विद्वानित्यादिश्रुत्या प्रतिपादितं यज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानजन्यबन्धनिवृत्तिरूपं तन्निर्वाहार्थं तस्मिन् श्रुत्यर्थे योग्यतानिश्चयार्थ-मित्यर्थः। ज्ञानैकनिवर्त्यस्य बन्धस्य सामान्यतः सत्यत्वं दूषितमिदानीं विकल्प्य दूषयति **किञ्चेति**। किं सत्यत्वमज्ञानाजन्यत्वं स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वं वा ब्रह्मवद्बाधायोग्यत्वं व्यवहारकाले बाधशून्यत्वं वा? नाद्य इत्याह—**नेति**। सत्ये ब्रह्मण्यज्ञानाजन्यत्वं प्रसिद्ध-मिति लक्षणसमन्वयः। एवं सर्वत्र। **प्रकृतिमिति**। जगदुपादानमित्यर्थः। श्रुत्या बन्धस्य मायाजन्यत्वमुच्यते नाज्ञानजन्यत्वमतो नाज्ञानजन्यत्वे श्रुतिविरोध इत्याशंक्याज्ञानमविद्या माया चेति पर्याय इत्यज्ञानजन्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधो दुर्वार इति परिहरति **मायेति**। न द्वितीय इत्याह—**नापीति**। स्वशब्देन बन्धो ग्राह्यः बन्धाधिष्ठाने ब्रह्मणि बन्धाभावेन शून्यत्वं अवृत्तित्वमित्यर्थः। बन्धः स्वाभावेन सह ब्रह्मणि वृत्तिमान्भवतीति भावः। अनेन स्वाधिष्ठानवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वं सत्यत्वमिति लक्षणमुक्तं भवति। तस्यार्थः बन्धाधिष्ठान-वृत्तिर्यः अभावः न तु बन्धाभावः किं त्वन्याभावः तत्प्रतियोगित्वं बन्धेऽस्तीति। यदि ब्रह्मणि जगद्रूपो बन्धस्तदा तेन स्थूलत्वं धर्मत्वं च स्यात्तथा च निर्धर्मिकत्वास्थूल-त्वादिप्रतिपादिकास्थूलमित्यादिश्रुतिविरोधः। किं च यदि ब्रह्मणि बन्धाभावो नास्ति तदा अस्थूलमित्यादिश्रुतेः बन्धाभावप्रतिपादनेपि तात्पर्यात्तद्विरोध इत्याह—**अस्थूलमित्यादीति**। यद्यपि सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मण्येव बन्धस्तथापि तस्याध्यस्तत्वेन श्रुतिविरोध इति भावः। तृतीये विरोधमाह—**नापि ब्रह्मवदिति**। चरमे पक्षे तु मन्मतप्रविष्टोसीत्याह—**अथेति**। 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति' न्यायेन व्यावहारिकसत्यत्वा-ध्यस्तत्वयोर्न विरोध इति भावः।

कतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेन, अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणो-

❈ रत्नप्रभा ❈

हिराकमेव सत्यत्वमित्यागतमध्यस्तत्वम् । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव याग-स्यापूर्वद्वारत्ववत् । न च तदनन्यत्वाधिकरणे (व्या०सू०२।१।१५) तस्य वर्णनात् पौनरु-क्त्यम् । तत्रोक्ताध्यासस्यैव प्रवृत्त्यङ्गविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ स्मार्यमाणत्वादिति दिक् ।

अध्यासं द्वेधा दर्शयति–**लोकव्यवहार इति** । लोक्यते मनुष्योऽहमित्यभिम-न्यत इति लोकोऽर्थाध्यासः। तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो दर्शितः ।

द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह—**अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरि-**

❈ पूर्णानन्दीया ❈

ननु विरोधाभावेन आगतेप्यध्यस्तत्वे प्रयोजनाभावात्किं तद्वर्णनेनेत्यत आह—**तच्चेति** । यदि बन्धस्याध्यस्तत्वमङ्गीक्रियते तथैव ज्ञानमात्रजन्यबन्धनिवृत्तिरूपश्रुत्यर्थे यदि बन्धः सत्यः स्यात् ज्ञानमात्रान्निवर्तितुमयोग्यः स्यादित्येतादृशतर्कादिना बाधो ना-स्तीत्यर्थाबाधात्मकयोग्यतानिश्चयः सम्पद्यतेऽतः तन्निश्चयार्थमध्यासो वर्णनीय इति न त-द्वर्णनं व्यर्थमिति भावः । अध्यस्तत्वस्य व्यापारत्वरूपद्वारत्वासम्भवात् द्वारत्वं विहाया-ङ्गीकारांश एवात्र दृष्टान्तमाह—**अपूर्वेति** । अपूर्वं द्वारं यस्य सोऽपूर्वद्वारो यागस्तस्य भावस्तत्त्वमपूर्वरूपद्वारं तद्वदित्यर्थः। यथा ज्योतिष्टोमादिश्रुत्यर्थः यो यागस्य स्वर्गहेतुत्वरूपः तद्योग्यताज्ञानायापूर्वमङ्गीकृतं तथाध्यस्यत्वमङ्गीकरणीयमिति भावः । नचेत्यादिग्रन्थस्त्वति-रोहितार्थः। ननु विषयादिसिध्यर्थमादावेवाध्यासस्यावश्यकत्वेन आर्थिकार्थतया युक्त्या च वर्णितत्वात्पुनस्तदनन्यत्वाधिकरणे तद्वर्णनं पुनरुक्तमेवाधिकरणस्य गतार्थत्वादित्यत आह—**दिगिति** । अयमाशयः । अधिकशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रवृत्तस्य तदधिकरणस्य न गतार्थता यतः सङ्ग्रहस्य विवरणमतो न पुनरुक्ततेत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

लोकसहितो व्यवहारः लोकव्यवहारः इति मध्यमपदलोपसमासादेकवचनेपि द्वैविध्यं युक्तमेवेत्याभिप्रेत्य भाष्यमवतारयति **अध्यासमिति** । लोक्यते यः स लोक इति कर्म-व्युत्पत्त्या अर्थाध्यासपरत्वेन लोकपदं व्याचष्टे–**लोक्यत इति**। मनुष्यपदं पूर्वं व्याख्या-तम् । **मनुष्योहमिति** । देहाहंकाराद्यर्थरूपः ज्ञानोपसर्जनोर्थाध्यास इत्यर्थः । ननु लोक-पदस्य कर्मव्युत्पत्त्यङ्गीकारेण तत्साहचर्याद् व्यवहारपदस्यापि कर्मव्युत्पत्तिः स्यादित्याशं-क्योभयोः कर्मपरत्वे पौनरुक्त्यान्न सम्भवतीत्याह–**तद्विषय इति** । स एवार्थरूपाध्यासो विषयो यस्य ज्ञानरूपाध्यासस्य स तथेत्यर्थः ।

ननु व्यवहारशब्दस्याभिज्ञाभिवदनमर्थक्रिया चेति बह्वर्थसम्भवात्किमत्र विवक्षि-तमित्याशङ्क्याभिज्ञार्थकत्वमित्याह—**अभिमान इतीति** । अर्थोपसर्जनः ज्ञानरूपो-ध्यासो ज्ञानाध्यास इत्यर्थः । इदं रजतमित्यत्र ज्ञानप्राधान्यविवक्षया ज्ञानाध्यासः अर्थ-प्राधान्यविवक्षया अर्थाध्यासश्च वेदितव्यः। एवं सर्वत्र। **स्वरूपेति** । स्वरूपं च तल्लक्षणं

मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य, अहमिदं ममेदमिति नैसर्गि-

❀ रत्नप्रभा ❀

स्यन्तेन । जाड्यचैतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहङ्कारात्मानौ तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यमन्योन्यधर्मांश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति **योजना** । अतः "सोऽयम्" इति प्रमाया नाध्यासत्वं, तदिदमर्थयोः कालभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात् इति वक्तुम**त्यन्तेत्युक्तम्** । **न च** धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्यासससिद्धेः "धर्मांश्च" इति व्यर्थमिति **वाच्यम्**। अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । **नन्वा**त्मानात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह—**सत्यानृते मिथुनीकृत्येति** ।

❀ पूर्णानन्दीया ❀

चेति कर्मधारयः । लक्षणादिभाष्यसिद्धमात्मानात्मनोरितरेतरविषयमविद्याख्यं द्विविधाध्यासस्वरूपमाहेत्यर्थः। लक्षणं द्विविधं स्वरूपलक्षणं व्यावर्तकलक्षणं चेति तत्र भाष्ये कण्ठोक्तिः स्वरूपलक्षणं अस्त्येवेति ज्ञापयितुं स्वरूपलक्षणमित्युक्तम् । स्वरूपलक्षणेप्युक्ते तन्निष्ठमसाधारणधर्मस्वरूपं व्यावर्तकलक्षणमर्थात्सिध्यतीति भावः । धर्मधर्मिणोरिति भाष्ये धर्मश्च धर्मी चेति न द्वन्द्वसमासः किन्तु धर्माणां धर्मिणाविति षष्ठीतत्पुरुषसमास इति व्याचष्टे **जाड्येति** । चैतन्यं चेतनमित्यर्थः । धर्माणां यौ धर्मिणौ तयोरित्यनेन धर्मपदमनेकधर्मबोधकं धर्मिपदं धर्मिद्वयबोधकमिति ज्ञाप्यते अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरितरेतराविवेकेनान्योन्यस्मिन् अन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य सत्यानृते मिथुनीकृत्य मिथ्याज्ञाननिमित्तोऽहमिदं ममेदमित्ययं लोकव्यवहारो नैसर्गिकइ ति पदयोजनामभिप्रेत्यावान्तरयोजनामर्थपूर्वकमाविष्करोति **तयोरिति** । अलक्ष्यत्वज्ञापनार्थं प्रमाया इत्युक्तम् । अतःशब्दार्थमाह—**तदिदमिति** । अत्यन्तभेदाभावात्—धर्मिरूपव्यक्तिभेदाभावादित्यर्थः, तथा च सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञारूपप्रमायामत्यन्ताभिन्नयोर्धर्मिणोरन्योन्यस्मिन् अन्योन्यात्मकत्वावभासत्वरूपाध्यासव्यावर्तकलक्षणस्य नातिव्याप्तिस्तदिदमर्थयोरत्यन्तभिन्नत्वाभावादिति भावः । अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकत्वाभासोऽध्यासस्वरूपलक्षणांमिति समुदायग्रन्थार्थः। **सिद्धेरिति** । धर्माध्यासविशिष्टसामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यम्भावाद्धर्माध्यासरूपकार्यसिद्धिरिति शङ्कितुरभिप्रायः । अन्धत्वं दोषविशेषविशिष्टत्वं वस्तुग्रहणायोग्यत्वं वा । **धर्म्यध्यासास्फुटत्वेपीति** । अहंचक्षुरिति प्रत्येकं धर्म्यध्यासस्यानुभवसिद्धत्वाभावेपीत्यर्थः । धर्माध्यासस्यानुभवसिद्धत्वाद्धर्म्यध्यासोऽनुमीयत इति भावः । अन्धोहमिति धर्माध्यासः धर्म्यध्यासपूर्वकः धर्माध्यासत्वात् स्थूलोहमितिधर्माध्यासवदिति प्रयोगः । **नन्विति** । आत्मानात्मनोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येत्यनेन परस्पराध्यस्तत्वमुक्तं भवति तच्च न सम्भवत्युभयोरसत्यत्वेन शून्यवादप्रसङ्गादिति भावः। सत्यानृतपदयोर्वचनपरतां व्यावर्तयति **सत्यमित्यादिना**। सत्यं कालत्रयबाधाभावोपल-

रत्नप्रभा

सत्यमनिदं चैतन्यम्, तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य। **अनृतं** युष्मदर्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति न शून्यतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य मिथुनीकृत्येति पूर्वकालत्ववाचि "क्त्वा" प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति **चेन्न** । अध्यासव्यक्तिभेदात्। तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति—**नैसर्गिक इति** । प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात्कथमनादित्वमिति **चेत् , उच्यते** । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्य अवर्तनं कार्यानादित्वमित्यङ्गीकारात् । **एतेन** कारणाभावादिति कल्पो

पूर्णानन्दीया

क्षितं वस्त्वित्यर्थः । तस्य ज्ञानकर्मत्वं व्यावर्तयति **अनिदमिति** । प्रत्यक्षाद्यविषय इति भावः। तत्र हेतुमाह—**चैतन्यमिति । संसर्गेति** । तादात्म्येत्यर्थः, तथाचानात्मन्यात्मतादात्म्यमात्रमध्यस्यते नात्मस्वरूपमिति भावः । अपिशब्देनानात्मस्वरूपं तत्तादात्म्यं चाध्यस्यत इत्युच्यते । तयोः सत्यानृतयोः मिथुनीकरणं तादात्म्यादिकमेकबुद्धिविषयत्वं वा । अध्यासः अर्थाध्यास इत्यर्थः। आत्मनः संसृष्टत्वेनैवाध्यासः न स्वरूपेण अनात्मनस्तूभयथा तस्मान्न शून्यवादप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु सत्यानृतयोर्मिथुनीकरणं कथं वादिनामसम्मतत्वात्? अत्रोच्यते श्रुतिप्रामाण्यादिदं सिद्धान्तानुसारेण विभावनीयमिति । **पूर्वकालत्वेनेति** । पूर्वः कालो यस्य तथा तस्य भावः तथा च पूर्वकालवृत्तित्वेनेत्यर्थः । **प्रत्यगिति** । प्रत्यगात्मन्यध्यासप्रवाह इत्यन्वयः । आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसम्बन्ध एवाध्यासः अत्र वर्तमानभोक्तृत्वाध्यासः कर्तृत्वाध्यासमपेक्षते ह्यकर्तुर्भोगाभावात् कर्तृत्वं च रागद्वेषसम्बन्धाध्यासमपेक्षते रागादिरहितस्य कर्तृत्वाभावात् रागद्वेषसम्बन्धश्च पूर्वभोक्तृत्वं अपेक्षते अनुपभुक्ते रागाद्यनुपपत्तेः । एवं हेतुहेतुमद्भावेन प्रत्यगात्मन्यध्यासप्रवाहोऽनादिरिति भावः । सम्बन्धरूपस्य प्रवाहस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणाभावात् सम्बन्धिस्वरूपाणामध्यासव्यक्तीनां तु सादित्वाच्च नानादित्वमिति । **नन्विति** । अनादिकालत्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धप्रतियोगित्वं अनादिकालत्वव्यापकसम्बन्धप्रतियोगित्वं कार्यानादित्वमिति **सिद्धान्तयति** उच्यत इति । कार्याध्यासस्य प्रवाहरूपेणानादित्वं व्यतिरेकमुखेनाविष्करोति **अध्यासत्वेति** । यत्रानादिकालत्वं तत्राध्यासत्वावच्छिन्नाध्यासव्यक्तिसम्बन्ध इति व्याप्यव्यापकभावोऽनुभवसिद्धः, व्यक्तिसम्बन्धो नाम व्यक्तिप्रतियोगिकसम्बन्धः, तथा च सम्बन्धप्रतियोगित्वं व्यक्तौ वर्तत इति लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः । सुषुप्त्यादौ कर्तृत्वाद्यध्यासाभावेपि तत्संस्कारसत्वान्न व्याप्तेर्व्यभिचार

॥ रत्नप्रभा ॥

निरस्तः । संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्तत्वात् । **न च** पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति **वाच्यम्**। लाघवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्कारोऽस्तीति सिद्धम् । अध्यासस्योपादानमाह–**मिथ्याऽज्ञाननिमित्त** इति । **मिथ्या च** तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्मतत्त्वावरकतया दोषत्वेनाऽहंकाराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्कारकालकर्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं **निमित्तपदम्** । स्वप्रकाशात्मन्यसंगे कथमविद्यासंग इति शंकानिरासार्थं **मिथ्यापदम्**। प्रचण्डमार्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवत् "अहमज्ञः"इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्नवं, कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात् नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति ।

॥ पूर्णानन्दीया ॥

इति भावः । विकल्पस्तृतीयपक्ष इत्यर्थः । एतच्छब्दार्थं हेतुं विवृणोति–**संस्कारस्येति** । संस्काररूपनिमित्तकारणस्येत्यर्थः। संस्कारहेतुपूर्वाध्यासस्येदमुपलक्षणम् । तथा च संस्कारतद्धेत्वध्यासयोर्नैसर्गिकपदेनोक्तत्वाद्विकल्पो निरस्त इति भावः । **लाघवेनेति**। कारणतावच्छेदककोटौ यथार्थपदविशिष्टप्रमापदं न निवेश्यते किन्तु भ्रमप्रमासाधारणानुभवपदं निवेश्यते ततोऽधिष्ठानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यानुभवजनितसंस्कारत्वं कारणत्वं कारणतावच्छेदकमिति कारणतावच्छेदकलाघवेनेत्यर्थः । अथवा कारणशरीरलाघवेनेत्यर्थः। तत्राज्ञानमित्युक्ते ज्ञानाभावमात्रमित्युक्तं स्यान्मिथ्येत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानमिति स्यात्तदुभयव्यावृत्त्या स्वाभिमतार्थसिद्धये कर्मधारयसमासं व्युत्पादयति––**मिथ्या च तदिति** । मिथ्याज्ञानमनिर्वचनीया मिथ्येत्यर्थः । अजहल्लक्षणया निमित्तपदस्योपादानमप्यर्थ इत्याह––**तदुपादान इति** । मिथ्याज्ञानोपादान इति वक्तव्ये सति मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्युक्तिः किमर्थेत्यत आह––**अज्ञानस्येति** । अहंकाराध्यासकर्तुरस्मदाद्यहंकाराध्यासकर्त्तुरित्यर्थः। इदमुपलक्षणमीश्वरस्य सर्वजगत्कर्तृत्वमुपाधिं विना न सम्भवतीति ईश्वरनिष्ठकर्त्तृत्वाद्युपाधित्वेनेत्यर्थः। संस्कारकालकर्मादीनि यानि निमित्तानि तत्परिणामित्वेनेति विग्रहः। अज्ञानस्य मायात्वेनोपादानत्वं दोषत्वेनेत्यादितृतीयात्रयेण निमित्तत्वमप्यस्तीति ज्ञापयितुं निमित्तपदमिति भावः । स्वप्रकाशे तमोरूपाऽविद्या कथं असङ्गे ह्यविद्यायाः संगश्च कथमित्यन्वयमभिप्रेत्याह––**स्वप्रकाशेति** । शङ्कानिरासार्थं शङ्काद्वयनिरासार्थमित्यर्थः। प्रथमशङ्कां परिहरति––**प्रचण्डेति** । स्वप्रकाशे दृष्टान्तसहितानुभवबलादस्त्येवाविद्या न स्वप्रकाशत्वहानिरपि, अनुभवस्य भ्रमत्वादिति भावः । पेचका उलूका इत्यर्थः । द्वितीयशङ्कां परिहरति–**कल्पितस्येति** । कल्पितस्याधिष्ठानेन सह वास्तविकसम्बन्धरहितत्वादित्यर्थः । सम्बन्धस्याध्यासिकत्वादस्त्येवाविद्यासङ्गः तस्यावास्तविकत्वाभावेन नासङ्गत्वहानिरिति भावः । प्रथमशङ्कानिरासे युक्त्यन्तरमाह––

रत्नप्रभा

यद्वा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शंकानिरासार्थं **मिथ्यापदम्** । मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य **लक्षणं** मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षान्निवर्त्यत इति वदन्तं प्रति **मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम्** । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यबन्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय **साक्षादिति** । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा **लक्षणम्** । ब्रह्मनिरासार्थं **मिथ्यात्वमिति** । मृदादिनिरासार्थम**नादीति** । अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थम् **उपादानत्वे सतीति** । सम्प्रति अध्यासं द्रढयि-

पूर्णानन्दीया

नित्येति । वृत्त्यारूढज्ञानमेवाज्ञानविरोधीति भावः । अथवा ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात्कथं ज्ञानरूपात्मन्यज्ञानमित्यत आह—**नित्येति च** । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । तार्किकमतनिरासार्थं मिथ्यापदमित्याह—**यद्वेति** । लक्ष्यांशशेषपूर्त्या लक्षणद्वयं योजयति—**मिथ्यात्वे सतीत्यादिना** । अनिर्वचनीयत्वे सतीत्यर्थः । अथवा भावत्वे सतीत्यर्थः । अज्ञानपदेन विवक्षितमर्थमाह—**साक्षाज्ज्ञानेति** । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तत्प्रतिपादकं समासवाक्यरूपं यत्पदं तेनेत्यर्थः । एतेन पदद्वयस्य सत्त्वात्पदेनेत्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तं—पदस्य समासवाक्यरूपत्वेनाङ्गीकारात् । ज्ञानघटिता हि इच्छोत्पत्तिसामग्र्येव इच्छाप्रागभावनाशहेतुः नत्विच्छेत्येकदेशिसिद्धान्तमनुवदन् पदकृत्यमाह—**ज्ञानेनेति** । जानातीच्छति यतत इति न्यायेन ज्ञानानन्तरमिच्छा जायते ज्ञानेनैवेच्छा प्रागभावश्च नश्यतीति वदन्तं तार्किकैकदेशिनं प्रतीत्यर्थः । तथा चेच्छाप्रागभावे लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तन्निरासार्थं मिथ्यापदमिति भावः । प्रथमव्याख्यानेन मिथ्यात्वमनिर्वचनीयत्वमज्ञानं नामाविद्या समासस्तु कर्मधारयः लक्ष्यांशस्य न शेषपूर्तिः तथा च मिथ्याज्ञानमित्यनेन भाष्येणाविद्यारूपाज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वमक्षरारूढलक्षणमित्युक्तं भवतीति ज्ञापितम् । **यद्वेति** । द्वितीयव्याख्याने न मिथ्यात्वं भावत्वमज्ञानं नाम साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यं समासस्तु कर्मधारयः लक्ष्यांशशेषपूर्तिः तथा च भावत्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणं तात्पर्येण मिथ्याज्ञानपदेन बोधितामिति दर्शितम् । इदानीं मिथ्यात्वं नाम ज्ञाननिर्वर्त्यत्वं अज्ञानं नामानाद्युपादानमिति विवक्षया व्याख्यानान्तरमभिप्रेत्याज्ञानस्य लक्षणान्तरमाह—**अनादीति** । यस्यादिरुत्पत्तिर्न विद्यते तदनादि, तथाचानादित्वे सत्युपादानत्वे सतीत्यर्थः । लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तमिति पूर्वेणान्वयः । अस्मिन्लक्षणे साक्षात्पदादिकं न निवेशनीयं बन्धेच्छाप्रागभावयोरतिव्याप्त्यभावादिति भावः । **ब्रह्मनिरासार्थमिति** । ब्रह्मण्यज्ञानलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासार्थमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । सर्वानुभवरूपप्रमाणेन अध्याससिद्धिमुक्त्वा शब्दप्रयोगरूपाभिलापेन चाध्याससिद्धिरिति भाष्याशयमुद्घाटयति—**सम्प्रतीति** ।

रत्नप्रभा

तुमभिलपति—अहमिदं ममेदमिति । आध्यात्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः । न चाधिष्ठानारोप्यांशद्वयानुपलम्भात् नायमध्यास इति वाच्यम् । "अयो दहति" इतिवत् "अहमुपलभे" इति दृक्दृश्यांशयोरुपलम्भात् । इदंपदेन भोग्यः संघात

पूर्णानन्दीया

ननु वियदाद्यध्यासः प्राथमिकत्वाद्भाष्ये प्रतिपादयितव्यः कथमहमिदमित्याद्यध्यासप्रतिपादनमित्यत आह—आध्यात्मिकेति । आध्यात्मिककार्याध्यासाभिप्रायेण भाष्ये अहमिदमित्यादिद्वितीयाध्यासप्रतिपादनं, तथा च द्वितीयस्य प्रथमाकांक्षितत्वात् प्राथमिकाध्यासं भाष्यस्यार्थिकार्थस्वरूपं स्वयम् पूरयतीति भावः । नायमध्यास इति । इदं रजतमित्यत्र रजतस्याध्यस्तत्ववदहङ्कारस्याध्यस्तत्वे अधिष्ठानारोप्यांशद्वयं वक्तव्यं तच्च न सम्भवति अहमित्यत्र निरंशस्यैकस्य द्वैरूप्याननुभवादिति शङ्काग्रन्थार्थः । अयःशब्दार्थो लोहपिण्डः, अयो दहतीत्यत्राग्निरयःपिण्डसंपृक्ततयावभासते अयःपिण्डस्त्वग्निसंवलिततया, तेनाग्निनिष्ठदग्धृत्वमयःपिण्डे अवभासते अयःपिण्डनिष्ठचतुष्कोणाकारत्वमग्नौ तस्मादयःपिण्डाग्निरूपांशद्वयमनुभूयते यथा, तथा अहमुपलभ इत्यत्रापि चिदात्माद्यहंकारसंपृक्ततया अवभासते अहंकारोपि चिदात्मनि सम्वलिततया, तेन जाड्यचेतनत्वादिकमपि व्यत्यासेनावभासते तस्मादहमित्यनेनात्माहङ्काररूपांशद्वयमनुभूयत इति परिहारग्रन्थार्थः ।

ननु तत्रोपलभ इत्याकारकपदसाहचार्यादस्त्यंशद्वयोपलब्धिः केवलाहमित्यत्र कथमिति चेन्न । अहं पश्याम्यहमुपलभ इत्येवं पदान्तरसाहचर्येणैव धर्माध्यासविशिष्टत्वेन प्राथमिकधर्म्यध्यासस्यानुभूतत्वात् । ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कथं शाब्दबोध इति चेत् । उच्यते । अयो दहतीत्यत्रदहतीत्यनेन दग्धृत्वमुच्यते अयोधर्मत्वेन भासमानस्य दग्धृत्वस्यायोधर्मत्वाभावादग्नितादात्म्यापन्नायःपिण्डो अयःशब्देनोच्यते तथा च दग्धृत्वविशिष्टः अग्नितादात्म्यापन्नः अयःपिण्ड इति शाब्दबोधो जायते यथा, तथा अहमुपलभ इत्यत्रापि उपलभ इत्यनेन वृत्तिरूपोपलब्धिरुच्यते स्फुरणात्मिकायाः अहङ्काररूपजड़धर्मत्वेन भासमानायाः वृत्तिरूपोपलब्धेर्जडधर्मत्वाभावादहमित्यनेन चित्तादात्म्यापन्नाऽहङ्कार उच्यते तथा चोपलब्धिविशिष्टश्चित्तादात्म्यापन्नः अहंकार इति शब्दबोधस्तस्मादहमित्यनेन दृग्दृश्यांशद्वयमनुभूयते तथा सति साक्षिणि कूटस्थले दृगंशस्वरूपे आत्मनि दृश्यांशस्य केवलस्याहङ्कारस्य धर्मिणः अध्यासः प्राथमिकः सम्भवति । एवमहङ्कारेपि धर्मिस्वरूपात्मनः संसृष्टत्वेनाध्यासः प्राथमिकः सम्भवति धर्म्यध्यासमन्तरा वृत्तिरूपोपलब्ध्यात्मकधर्माध्यासस्यासम्भवादिति भावः । भोग्यसङ्घातः शरीरादिसङ्घात इत्यर्थः । अत्र भाष्ये प्राथमिकाध्यासो न प्रतिपाद्यते किन्तु अनन्तराध्यास एवेति ज्ञापयितुं भागद्वयेनार्थपूर्वकं अध्यासं विवृणोति अत्राहमिति । मनुष्यत्वमिति संस्थानरूपा-

रत्नप्रभा

उच्यते । अत्र "अहमिदम्" इत्यनेन "मनुष्योऽहम्" इति तादात्म्याध्यासो दर्शितः । "ममेदं शरीरम्" इति संसर्गाध्यासः ॥

ननु देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति तयोः को भेद इति **चेत्, सत्यम्** । सत्त्वैक्ये सति मिथो भेदस्तादात्म्यम् । तत्र "मनुष्योऽहम्" इत्यैक्यांशभानं, "ममेदमिति" भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । **एवं** सामग्रीसत्त्वादनुभवसत्त्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् ।

पूर्णानन्दीया

कृतिविशेषः जातिविशेषो वा। **तादात्म्याध्यास इति**। तादात्म्यांशचित्सत्त्वैक्याध्यास इत्यर्थः । देहात्मनोरेकसत्ताध्यास इति यावत् । शरीरत्वं मनुष्यत्वविलक्षणं पश्वादिशरीरसाधारणं भोगायतनत्वं संसर्गाध्यासतादात्म्यांशभूतसंसर्गाध्यास इत्यर्थः। भेदसहिष्णुरभेद इति तादात्म्यस्यांशद्वयं तथा च मनुष्योहमित्यत्र मनुष्यत्वावच्छिन्ने देहे तावदभेदांशरूपचित्सत्त्वैक्याध्यासोऽनुभवसिद्धः मम शरीरमित्यत्र भेदांशरूपसंसर्गाध्यासोनुभवासिद्धः ततः तादात्म्यस्याभेदांशः सत्त्वैक्यमित्युच्यते भेदांशः संसर्ग इति व्यवह्रियते इति भावः ।

इममेवार्थं शङ्कोत्तराभ्यां स्फुटीकरोति **नन्वित्यादिना** । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति **सत्यमिति** । तादात्म्यमेव संसर्ग इत्यंश अङ्गीकारः भेदो नास्ति इत्यर्थके को भेद इत्यंशे अनङ्गीकारः। तथाहि विशिष्टस्वरूपतादात्म्यं तदेकदेशः संसर्गः, तथा च संसर्गस्य विशिष्टान्तर्गतत्वात्तादात्म्येनाभेदः सम्भवति तदेकदेशत्वाद्भेदश्च यथा हस्तपादादिविशिष्टस्वरूपं शरीरं तदेकदेशो हस्तस्तस्य शरीरापेक्षया अभेदः तदेकदेशत्वाद्भेदश्च सम्भवति तद्वदिति भावः। अध्याससिद्धान्तभाष्यतात्पर्यकथनद्वारा परमप्रकृतमुपसंहरति **एवमिति**।

अध्याससिद्धान्तभाष्यग्रन्थव्याख्या समाप्ता ॥

युष्मदस्मादित्यादिलोकव्यवहार इत्यन्तं भाष्यं सकलशास्त्रोपोद्घातप्रयोजनं सत् सूत्रार्थविचारकर्तव्यतान्यथानुपपत्त्या अहं ममाभिमानात्मकस्य लोकव्यवहारशब्दितस्य बन्धस्याविद्यात्मकत्वप्रतिपादनद्वारा सूत्रेणार्थात्सूत्रिताविषयप्रयोजने प्रतिपादयति लक्षणादिभाष्यसिद्धमध्यासन्त्वनुवदति–आह **कोयमध्यासो नामेत्यादि सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तम्**। लक्षणादिभाष्ये विस्तरेण साक्षादध्याससाधकं तत् अर्थाद्विषयप्रयोजनप्रतिपादकं भवति । अस्यानर्थहेतोरित्यादिकं आरभ्यते इत्यन्तं भाष्यं तु वेदान्तविचारकर्तव्यत्वान्यथानुपपत्त्या बन्धस्याविद्यात्मकत्वप्रतिपादनद्वारा विचारितवेदान्तानां विषयप्रयोजने प्रतिपादयति लक्षणादिभाष्यं सिद्धमध्यासमनुवदति एतदुत्तरभाष्यं सान्तं सम्बन्धादिप्रतिपादकं सत् पूर्वभाष्यसिद्धाध्यासविषयप्रयोजनानुवादकं भ-

कोऽयं लोकव्यवहारः । **आह**—कोऽयमध्यासो नामेति । **उच्यते**—

रत्नप्रभा

एवं च सूत्रेणार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्धेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति—**आहेति** । किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वद्योतनार्थमाहेति परोक्तिः । "आहेत्यादि" "कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः" प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं तदारभ्य सम्भावनापरम्, "**तमेतमविद्याख्यम्**" इत्यारभ्य "**सर्वलोकप्रत्यक्ष**" इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः । लक्षणमाह-**उच्यते स्मृतिरूप इति** । अध्यास इत्यनुषंगः ।

पूर्णानन्दीया

वतीति विभागः, तस्मान्न पुनरुक्तिरित्यभिप्रेत्याध्यासस्वरूपसिद्धिं विना सम्भावनाप्रमाणयोरप्रसक्तत्वात् वृत्तानुवादपूर्वकं लक्षणविषयं प्रश्नमुत्थापयति **एवं सूत्रेणेति** । लक्षणेन वस्तुस्वरूपसिद्धिः प्रमाणेन तु वस्तुनिर्णयसिद्धिरिति भेदः । अनेनैवाभिप्रायेण लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति व्यवह्रियत इति मन्तव्यम् । **अर्थादिति** पदं सम्बन्धग्रन्थे व्याख्यातम् । **तद्धेतुमिति** । पूर्वभाष्ये सिद्धवत्कृत्योपन्यस्तमिति शेषः । उत्कटकोटिकसंशयः सम्भावना ।

ननु सम्भावनाभाष्ये सम्भावनामाक्षिपतीति व्याख्यायते तद्वदत्रापि लक्षणमाक्षिपतीति कुतो न व्याख्यायते किंशब्दस्य प्रश्नाक्षेपयोः प्रयुक्तस्य स्थलद्वये सत्त्वादिति चेन्न । भाष्ये प्रत्यगात्मनीति विशेषज्ञानेनाध्यासस्यासम्भवस्फूर्तेः सम्भावनांशे त्वाक्षेपो युक्तः अत्र तु आह कोयमध्यासो नामेति अध्याससामान्यज्ञानलक्षणांशे प्रश्न एव युक्त इत्यभिप्रायादिति भावः अभिप्रायवान् किंशब्दं लक्षणप्रश्नपदत्वेन व्याख्याति—**किंलक्षणक इति** । किं लक्षणं यस्याध्यासस्य तथेति बहुव्रीहिः पूर्ववादिस्थाने स्थितः सन् श्रीभाष्यकार एव पूर्ववादी भूत्वा लक्षणं साधयितुं पृच्छति इति भावः । नन्वाहेति परोक्तेर्वादजल्पवितण्डासु तिसृषु कथासु प्रत्येकं सम्भवात्कुत्रेयं परोक्तिरित्यत आह—**अस्येति** । तत्त्वनिर्णयः प्रधानमुद्देश्यं यस्य शास्त्रस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्त्वं तेनेत्यर्थः । वादिप्रतिवादिभ्यां गुरुशिष्याभ्यां पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण क्रियमाणार्थनिर्णयावसाना वादकथा तस्याः भावस्तत्त्वं तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । विषयादिसिद्धिहेत्वध्याससिद्धिहेतुभूतानि यानि लक्षणसम्भावनाप्रमाणानि तत्प्रतिपादकभाष्यविभागमाह—**आहेत्यादीति । तदारभ्येति** । कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यारभ्य तमेतमविद्याख्यामित्यतः प्राक्सम्भावनापरमित्यर्थः । **लक्षणमिति** । स्वरूपलक्षणं व्यावर्तकलक्षणं चाहेत्यर्थः ।

ननु लक्षणवाक्ये लक्ष्याभिधायिनः पदस्याभावात् साकांक्षवचनमनर्थकमित्याशङ्क्य वाक्यं पूरयति **अध्यास इतीति** । प्रश्नवाक्यस्थितस्याध्यासपदस्यानुषङ्गः कर्तव्य इत्यर्थः । निरधिष्ठानभ्रान्तिनिरासार्थं परत्रेत्युक्ते अर्थात्परस्यावभासता सिद्धेत्यभिप्रेत्याव-

रत्नप्रभा

अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम् , शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । **तथाहि**—अव-, भास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं **परत्रपदार्थः** । अधिकरणस्या-योग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभावत्त्वं तद्वत्त्वं **वा** ? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः । इदं च साद्यनाद्यध्याससाधारणं लक्षणम् । संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय **एकावच्छेदेनेति** । संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नाति-व्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासाय

पूर्णानन्दीया

भास इत्युक्तम् । **तदुपपादनार्थे**—लक्षणोपपादनार्थमित्यर्थः । परत्र पदतात्पर्येण लक्षणप्रविष्टं यत्स्वसंसृज्यमानत्वविशेषणं तदुपपादनार्थं पदद्वयं भवति न लक्षणप्र-विष्टमिति भावः । अर्थरूपाध्यासपरत्वेन प्रथमतो लक्षणं योजयति **तथाहीति** । आ-रोप्येत्यभावस्याधिकरणस्वरूपत्वमिति मतमवलंब्येदमुक्तमिति भावः । अनङ्गीकारमत-मवलंब्यारोप्यन्ताभाववत्त्वमयोग्यत्वमिति निर्वक्ति **तद्वत्त्वं वेति** । परत्रावभास इति पदद्वयेन परिष्कृतं व्यावर्तकलक्षणमाह—**तथाचेति** । अध्यस्तत्वमर्थरूपाध्यासत्वमि-त्यर्थः । आत्मत्वावच्छेदेनात्मन्यहङ्कारस्य संसर्गकाले तस्य कल्पितत्वेन तदत्यन्ताभावो-स्ति तस्मादहमित्याकारके प्राथमिके अहङ्काररूपार्थाध्यासे लक्षणसमन्वयः । एवं स्वयम-हमित्यत्र स्वयंत्वाच्छेदेन प्रत्यगात्मनि कूटस्थे अहङ्कारादेः संसर्गकाले तदत्यन्ताभाव-स्य सत्त्वात्कूटस्थकल्पिताहङ्काराद्यर्थरूपाध्यासे लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः । सादित्वं जन्य-त्वमनादित्वमजन्यत्वम् । अहङ्काराद्यध्यासः सादिः अविद्याचित्सम्बन्धाध्यासोऽनादिरिति भावः । तदुक्तम्—

जीवईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः । इति ।

अतिव्याप्तिनिरासायेति । अर्थान्तरप्राप्तिसिद्धसाधनतानिरासायेत्यर्थः । तथा हि रजतादेरवभास्यत्वरूपमिथ्यात्वे साधिते सति यथा रजतादिः स्वाभा-ववत्यवभास्यः तथा संयोगोपि स्वाभाववत्यवभास्य इत्यर्थान्तरेण प्राप्ता या सिद्ध-साधनता तन्निराकरणार्थं परमतानुसारेणैकावच्छेदेनेत्युक्तम्, स्वमते तु सर्वप्रपञ्चस्य मि-थ्यात्वाङ्गीकारादेकावच्छेदेनेति देयमिति भावः । एवं सर्वत्र योजनीयम् । यद्यप्यग्रावच्छे-देन वृक्षे श्रीकृष्णसंयोगः मूलावच्छेदेन तदभावश्चास्ति तथाप्येकावच्छेदेन संयोगत-दभावयोरसत्त्वान्न कृष्णसंयोगे अतिव्याप्तिरित्याह **संयोगस्येति** । स्वशब्दचतुष्टयं संयोगार्थकम् । **पूर्वं स्वेति** । अत्र स्वशब्देन घटो ग्राह्यः ।

ननु घटसम्बन्धित्वरूपं स्वसंसृज्यमानत्वं भूतलेप्यस्त्येवेत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्याशङ्क्य स्वसं-

रत्नप्रभा

स्वसंसृज्यमाने इति पदम् । तेनाभावकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानतोच्यते इति नातिव्याप्तिः । भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम् । शुक्ताविदन्त्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः । **नन्वस्य** लक्षणस्यासम्भवः शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात् । न च स्मर्यमाणसत्यरजतस्यैव परत्र शुक्तावबभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति **वाच्यम्।** अन्यथाख्यातिप्रसङ्गादित्यत आह-**स्मृतिरूप इति।** स्मर्यते इति स्मृतिः सत्यरजता-

पूर्णानन्दीया

सृज्यमानेत्यत्र विद्यमानशानच्प्रत्ययेन बोधितवर्तमानत्वं संसर्गरूपप्रकृत्यर्थविवक्षया स्फुटीकरोति **तेनेति ।** तथा चैकप्रदेशावच्छेदेनैककालावच्छेदेन च स्वस्वाभावयोर्यदधिकरणं तस्मिन्नवभास्यत्वमेवार्थरूपाध्यासत्वमित्येवंलक्षणस्य पर्यवसानात्पश्चादानीतघटसंसर्गकाले घटाभावस्याभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अतिव्याप्तिर्नामालक्ष्ये लक्षणसत्त्वं यत्र पृथिवीत्वं तत्र गन्ध इति दैशिकव्याप्तिः अनुभवसिद्धा तथा च पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिव्यां गन्धकाले गन्धाभावस्याभावान्नातिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह **स्वात्यन्ताभावेति ।**

नन्वात्मनि स्वयमहमिति स्वयंत्वावच्छेदेनाहंकारादिसंसर्गकाले तदभावापादकप्रमाणाभावात्तस्मिन् शुक्तिशकले रजताभावस्यासत्त्वेन रजतरूपार्थाध्यासे लक्षणस्याव्याप्तिः स्यादित्याह **शुक्ताविति ।** अव्याप्तिर्नामलक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यासत्त्वं नेदं रजतमिति विशेषदर्शनात्मकबाधरूपप्रत्यक्षप्रमाणबलात् 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा'-इति न्यायाच्च रजताभावस्य शुक्तौ सत्त्वेन नाव्याप्तिः । ननु भावाभावयोरेकत्र सत्त्वाङ्गीकारे अनुभवविरोध इति चेत् । उच्यते—मिथ्यात्ववादिनामेतादृशविरोधस्त्वलंकार एवेति भावः । उद्धृते सत्यव्याप्तिदोषे साद्यध्यासे असम्भवं शङ्कते **नन्विति ।** लक्ष्ये क्वाप्यप्रवर्तनमसम्भव इत्यसम्भवलक्षणम्, साद्यध्यासरूपे अहंकारादौ लक्ष्ये सर्वत्र लक्षणस्यासत्त्वादसम्भव इत्यर्थः । शुक्तिरजतमध्यस्तत्वेन सर्वसम्मतं तस्मादुभयवादिसिद्धम् । **तदिति ।** तत्र लक्षणासत्त्वमुपपादयति **शुक्ताविति ।** अतिव्याप्तिवारकत्वेन लक्षणे प्रविष्टं यत्स्वसंसृज्यमानत्वं तदुपपादयितुमशक्यमिति भावः ।

ननु पुरोवर्तिनि हट्टपट्टणस्थरजतसंसर्गस्याभावेन स्वसंसृज्यमानत्वमुपपादयितुमशक्यत्वान्न लक्षणे निवेशनीयम् । न च तन्निवेशाभावे पश्चादानीतघटेऽतिव्याप्तिः स्यादिति वाच्यम्। अभास्यत्वं नाम प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वमित्यंगीकारात्पश्चादानीतघटे तु प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वस्यैव सत्त्वेन लक्षणाभावान्नातिव्याप्तिस्तथा च स्मर्यमाणरजतमादाय लक्षणोपपत्तिरिति तटस्थस्य शङ्कां पूर्वपक्षी परिहरति **न चेत्यादिना।** स्मर्यमाणरजतस्य सत्यरजतस्येत्यर्थः। उक्तेरित्यनन्तरं न लक्षणस्यासम्भव इति शेषः। **अन्यथेति ।**

रत्नप्रभा

दिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः। सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरिति युक्तं भवति । सादृश्यमुपपादयति–**पूर्वदृष्टेति** । दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति, स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति **वाच्यम्** । दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् । **अत्र सम्प्रयोगशब्देन** अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसम्प्रयोगालाभात् । एवं च दोषसंप्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम् ।

अन्ये तु "ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्तम्" इत्याहुः ।

पूर्णानन्दीया

तथा चातिव्याप्तिवारणायान्यथाख्यातिमतभेदाय च लक्षणे स्वसंसृज्यमानत्वविशेषणे तावदावश्यके सति शुक्तौ प्रातिभासिकरजतस्यात्मनि व्यावहारिकाहंकारादेश्चोत्पत्तिवादिनां वेदान्तिनां मते ह्युत्पत्त्यनन्तरमेव संसर्गो वाच्यः । उत्पत्तिस्तु सामग्र्यभावान्न सम्भवति तस्माल्लक्षणस्यासम्भवो दुर्वार इति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः ।

सिद्धान्ती परिहरति **आहेति** । अतिव्याप्तिवारकस्वसंसृज्यमानत्वविशेषणेनान्यथाख्यातिमतभेदः प्रतिपादितो भवति । सम्प्रति सामग्रीसम्पादनार्थत्वेन प्रवृत्तिस्मृतिरूपपदेनाप्यन्यथाख्यातिमतभेदो वक्तव्य इत्यवयवव्युत्पत्त्या प्रतिपादयति **स्मर्यत इति । आरोप्यस्येति** । शुक्तौ तदवच्छिन्नचैतन्ये वा उत्पन्नस्यारोप्यरजतस्येत्यर्थः । **दर्शनादिति** । अनुभवादित्यर्थः । हट्टपट्टणस्थरजतानुभवजन्यसंस्काराद्भ्रमः स्मृतिश्च जायत इति फलितमाह **तेनेति** । अनुभवजन्यज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः । संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं कथमित्याशंक्य तेनेत्युक्तहेत्वंशं विवृणोति **स्मृतीति** । संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वं स्मृतित्वं तस्मान्नारोपे ऽतिव्याप्तिरिति परिहरति **दोषेति** । सम्प्रयोगो नेन्द्रियसंयोग इत्याह **अत्रेति** । उपसंहरति एवं चेति । दोषश्च सम्प्रयोगश्च संस्कारश्चेति विग्रहः । सत्यरजतसामग्रीभिन्नसामग्रीबलादिति यावत् ।

आदिशब्देन शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमुच्यते परत्रावभासपदाभ्यां साद्यनाद्यध्याससाधारणं लक्षणमुक्तं भवति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यां साद्यध्यासलक्षणमुक्तमिति यन्मतद्वयं तदुपपादयति **अन्ये त्वित्यादिना** । अस्मिन्मतेपि स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः सादृश्यप्रतिपादकं पूर्वदृष्टपदमित्याभिप्रेत्य फलितं लक्षणमाह **ताभ्यामिति** । आदिशब्देन सम्प्रयोगसंस्कारौ गृह्येते व्यावहारिकप्रातिभासिकसाद्यध्याससाधारणलक्षणमुक्तमित्यर्थः । दोषादित्रयजन्याध्यासविषयत्वमर्थरूपाध्यासस्य लक्षणमिति भावः । स्वमते

रत्नप्रभा

अपरे तु–"स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः सादृश्यं च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वम् , स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरम् , अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् ; तथा च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तम् ; परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव । तत्र स्मर्यमाणगङ्गादावभिनवघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वयम्" **इत्याहुः** । तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यत इति **योजना** । ज्ञानाध्यासे

पूर्णानन्दीया

संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं यत्सादृश्यमुक्तं तदेवास्मिन्मतेपीति मन्तव्यम् । प्रकारान्तरेण सादृश्यमुपपादयितुं पूर्ववत्कर्मव्युत्पत्त्यादिकमाश्रित्य लब्धमर्थमाह—**स्मृतिरूप इति** । **तज्जातीयेति** । पूर्वदृष्टनिष्ठजातिविशिष्टेत्यर्थः । अभिनवरजतादेः शुक्त्यादावुत्पन्नरजतादेरित्यर्थः । अस्मिन्मते तु पूर्वदृष्टपदं न सादृश्यप्रतिपादकमित्यभिप्रेत्य फलितं लक्षणमाह–**तथा चेति**। पूर्वमतापेक्षया अस्मिन्मते लक्षणभेदज्ञापनया प्रातीतिकेत्युक्तम्। शुक्तिरजतस्वाप्नपदार्थाद्यध्यासः प्रातीतिकाध्यास इत्यर्थः । अस्मिन् मते तु पूर्वदृष्टावभास इति भाष्ये पूर्वदृष्टश्चासावव भासश्चेति कर्मधारयः समास इति विज्ञेयम् । अध्याससामान्यलक्षणं स्वमतापेक्षया मतद्वयेपि किंभेदेनोपपादनीयमिति जिज्ञासायां नेत्याह **परत्रेति** । मात्रपदं कात्स्न्यार्थकं सामान्यमिति यावत् । ताभ्यामुक्तं मतद्वयाभिमतं सामान्यलक्षणं स्वमतरीत्यैवोपपादनीयमिति भावः । प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वमात्रं लक्षणमित्युक्ते स्मर्यमाणगंगादावतिव्याप्तिरतः पूर्वदृष्टजातीयत्वम् । अनेन पूर्वदृष्टात्तज्जातिविशिष्टो भिन्न इति व्यक्तिद्वयं प्रतीयते तथा च या पूर्वदृष्टा सैव सा गंगेति स्मृतिविषयः तस्माद्व्यक्तेरेकत्वान्न तत्र विशेष्यांश इति नातिव्याप्तिः ।

ननु व्यक्तिद्वयाङ्गीकारेपि पूर्वदृष्टे तज्जातिविशिष्टत्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादिति चेन्न । तज्जातिमत्त्वं नाम तत्सदृशत्वमित्यङ्गीकारात्तथा च पूर्वदृष्टसादृश्यस्य भेदविशिष्टत्वेन पूर्वदृष्टे तस्मिन् असत्त्वान्नातिव्याप्तिः । पूर्वदृष्टजातीयत्वमित्युक्ते अभिनवघटे अतिव्याप्तिः तत्र पूर्वदृष्टत्वाभावेन तज्जातीयत्वस्य सम्भवात्तद्वारणाय विशेषणदलम् । अभिनवघटस्य चाक्षुषत्वेन प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वान्न तत्र अतिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह **तत्रेति** । स्मर्यमाणत्वं—स्मृतिविषयत्वम् । **आहुरिति** । मतद्वयेप्यध्याससामान्यलक्षणसम्भवरूपास्वरसः आहुरित्यनेन सूचितः । शुक्तौ रजतसामग्र्यभावेनतत्संसर्गासत्त्वादिति भावः । अवभास्यत इत्यनेन भाष्यस्थावभासपदं कर्मव्युत्पत्त्या रजताद्यर्थपरमिति ज्ञाप्यते तथा च शुक्तावभास्यरजतादिः स्मर्यमाणसदृशः पूर्वानुभवजनितसंस्कारजन्यज्ञानाविषय इति वाक्यस्य फलितार्थः । अथाध्यासलक्षणं पूर्वमेव परिष्कृतम् । एतावता ग्रन्थेन वाक्यमर्थाध्यासपरत्वेन व्याख्यातुकामः पूर्वस्माद्वैषम्यमाह–**ज्ञानाध्यास**

स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति

रत्नप्रभा

तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योजनीयमिति **संक्षेपः** ।

ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथमुक्तलक्षणसिद्धिरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि "परत्र परावभासः" इति लक्षणे संवादाद्युक्तिभिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्ते इदं लक्षणमिति मत्वा अन्यथात्मख्यातिवादिनोर्मतमाह-**तं केचिदिति** । **केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्र** शुक्त्यादावन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति **वदन्ति** ।

पूर्णानन्दीया

इति । स्मृतिपदस्य स्मरणमेवार्थः न स्मर्यमाणम् । अवभासत इत्यनेन भावव्युत्पत्त्या भाष्यस्थावभासपदं ज्ञानार्थकमिति ज्ञाप्यते । तथा च स्मृतिसदृशः पूर्वानुभवजनितसंस्कारजन्यः शुक्तावध्यस्तरजतादिविषयकावभास इति वाक्यस्य फलितार्थः । एतेन स्मृतिसदृशोऽवभासोऽवभासत इत्यन्वयदोषो निरस्तः । अवभासत इति पदस्य भावव्युत्पत्तिज्ञापकत्वेन व्याख्यातत्वात् । पूर्वदर्शनादवभास इति पाठान्तरम्। अस्मिन् पाठे तु नान्वयदोष इति मन्तव्यम् । अत्र परत्रावभास इति पदद्वयपरिष्कारेणातस्मिंस्तद्बुद्धिरध्यास इति ज्ञानाध्यासस्य लक्षणं वक्तव्यम् । किं च स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यज्ञानत्वं प्रामाणाजन्यज्ञानत्वं वा सादृश्यं प्रतिपादनीयम् । अपि चाध्यासे संस्कारपदेन विवक्षितदोषसंप्रयोगजन्यत्वमप्युपपादनीयमित्यभिप्रेत्याह—**इति संक्षेप इति** ।

ननु लक्षणकथनानन्तरमव्याप्त्यादिदोषाभावात् क्रमप्राप्तसंभावनोपन्यास एवोचितः न मतान्तरोपन्यासः तथा च कथमुत्तरभाष्यसंगतिरित्याशंक्य लक्षणपरिशोधनायैव मतान्तरोपन्यास इति शंकोत्तराभ्यां सङ्गतिं प्रदर्शयन् उत्तरभाष्यमवतारयति **नन्विति** । प्रकृते विप्रतिपत्तिर्नाम विवादः अधिष्ठानारोप्ययोर्यत्स्वरूपं तस्य विवादेपीति विग्रहः । अधिष्ठानं सत्यमिति सत्यवादिनो वदन्ति।असत्यमित्यसत्यवादिनः। एवमधिष्ठानस्वरूपविवादः । अपि चाधिष्ठानस्य सत्यत्वेपि जडत्वमजडत्वमित्येवं तत्त्वस्वरूपविवादः । अन्यथाख्यातिवादिनस्तार्किकाः अख्यातिवादिनः प्राभाकराश्च देशान्तरनिष्ठं रजतमिति वदन्ति। आत्मख्यातिवादिनो बुद्धिनिष्ठमिति। वेदान्तिनस्त्वनिर्वचनीयवादिनोऽधिष्ठाननिष्ठमिति । बौद्धैकदेशी शून्यवादी त्वसद्रूपमित्येवमारोप्यस्वरूपविवाद इति भावः । लक्षणसम्वादात् लक्षणस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः। तन्त्रपदं मतपरं शास्त्रपरं वा । तथा च सिद्धान्तत्वेनेदं लक्षणं सर्वैरभ्युपगतमिति भावः । **अन्यथात्मेति** । ख्यातिपदमवभासपरम् । एकमेव लक्षणं मतद्वये योजनीयमित्याशयेनेदमुक्तमिति भावः। **स्वावयवधर्मस्येति**। स्वपदं रजतपरम् । आत्मख्यातिमतसांकर्यवारणायेदं विशेषणमिति भावः। अन्यधर्मस्येत्यस्य व्याख्यानान्तरं देशान्तरस्थस्येति । अनिर्वचनीयमतासत्ख्यातिमत-

वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये

रत्नप्रभा

आत्मख्यातिवादिनस्तु बाह्ये शुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदन्तीत्यर्थः। अख्यातिमतमाह–**केचिदिति** । **यत्र यस्याध्यासो** लोकसिद्धस्तयोस्तद्धियोश्च भेदाग्रहे सति तन्मूलो **भ्रमः**, इदं रूप्यमिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः । तैरपि विशिष्टव्यवहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टभ्रान्तेः स्वीकार्यत्वात् परत्र परावभाससम्मतिरिति भावः ।

शून्यमतमाह–**अन्ये त्विति । तस्यैवा**धिष्ठानस्य शुक्त्यादे**र्विपरीतधर्मत्वकल्पनां** विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य रजतादेरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः । एतेषु मतेषु परत्र परावभासत्वलक्षणसंवादमाह–**सर्वथापि त्विति** ।

पूर्णानन्दीया

सांकर्यवारणायेदं विशेषणमिति भावः । एवमुत्तरत्र तत्तद्विशेषणेन तत्तन्मतसांकर्यवारणमूहनीयम् । अन्यथाख्यातिमते अन्यधर्मावभास इति भाष्ये अन्यस्य धर्म अन्येषां धर्म इति विग्रहोऽभिप्रेतः अस्मिन्मते तु अन्यस्य धर्म इति विग्रहमभिप्रेत्य व्याख्याति **बुद्धीति** । आन्तरस्य बुद्धिपरिणामरूपस्य रजतस्येदं रजतमिति शब्दप्रयोगाद्बहिःपदार्थवदवभास इति वदन्तीति भावः । तद्विवेकाग्रह इत्यादि भाष्यं व्याख्याति **तयोश्चेति** । देशान्तरस्थरजतशुक्तिरूपार्थयोरित्यर्थः । रजतांशे स्मृतिरिदमंशे त्वनुभव इति प्राभाकरमतन्तज्ज्ञापयति **तद्धियोश्चेति** । अर्थविषयकस्मृत्यनुभवयोश्चेत्यर्थः । भेदाग्रहकाल एव तद्धेतुको भ्रमास्तिष्ठति नेतरास्मिन् काल इति भ्रमस्य भेदाग्रहसमानकालीनत्वं द्योतयितुं भाष्यमनुषङ्गं कृत्वा योजयति **भेदेति** । सः भेदाग्रहे मूलं निमित्तकारणं यस्य स तथा निमित्तकारणनाशानन्तरं लोके कार्यस्य सत्त्वं दृष्टं प्रकृते तु न तथेति भावः । भ्रमशब्दस्यार्थमाह–**विशिष्टेति** । तयोर्भेदस्याग्रहेणेदं रजतमिति विशिष्टत्वेनोल्लिख्यमानशब्दप्रयोगात्मको भ्रम उत्पद्यत इति भावः । शुक्तिस्तु पुरोवर्तिनी रजतं तु देशान्तरमेव न शुक्तौ भासत इत्यख्यातिवादिनो वदन्ति । तन्मतेपि देशान्तरस्थस्यान्यत्र भानाभावे कथं विशिष्टव्यवहार इति गले पादुकान्यायेन लक्षणमस्तीत्याह **तैरिति** । विशिष्टशब्दप्रयोगात्मकस्य विशिष्टव्यवहारस्यानुपपत्तिर्नामान्यत्र विद्यमानस्यान्यत्र भानरूपभ्रमं विना व्यवहारो न सम्भवतीत्याकारिका तया विशिष्टभ्रान्तेः तैरपि स्वीकार्यत्वादित्यर्थः । रजतादिः विपरीतधर्मत्वशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्ट **तस्यैवेति** । विरुद्धः अत्यन्तासत्त्वरूपः धर्मः रजतादिः यस्य शुक्त्यादेः सः विरुद्धधर्मः तस्य विरुद्धधर्मस्य शुक्त्यादेर्भावो रजतादिः तस्य रजतादेरित्यर्थः । अत्रालोकतादात्म्यसम्बन्धेन शुक्तिशकलस्यासद्रजतधर्मवत्त्वं वेदितव्यम् । **सम्वादमिति** । सम्मतिमित्यर्थः । आदिशब्देन आत्मख्यातित्वादिकमुच्यते। उक्तमतेष्वनुपपत्तिं दर्शयन् स्वाभिमतमाह **शुक्ता-**

तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनुभवः—शु-

रत्नप्रभा

अन्यथाख्यातित्वादिप्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्तावपरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात्, शून्यत्वे प्रत्यक्षत्वायोगात्, शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्वमेवेति भावः । आरोप्यमिथ्यात्वे न युक्त्यपेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह—**तथा चेति** । बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः, तत्पूर्वं शुक्तिकात्वज्ञानायोगात् रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं वच्छब्देनोच्यते । आत्मनि निरुपाधिकेऽहंकाराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह--**एक इति** । द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाङ्गुल्या द्विधा भातीत्यर्थः । लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थ **'इति'** शब्दः ।

पूर्णानन्दीया

विति । देशान्तरे सत्त्वायोगादित्यनेन अन्यथाख्यात्यख्यातिमतद्वयनिरासः । आत्मख्यातिवादिनोऽप्यन्यत्रान्यधर्मावभासस्यागत्यांगीकारादिति भावः । केचित् शुक्ताविव रजतस्योत्पत्तिः तत्र तस्योत्पन्नस्य रजतस्य सत्यत्वमङ्गीकार्यमिति वदन्ति । तन्मतं निराकरोति **शुक्तौ सत्त्व इति** । अत्रेदं त्वनुसंधेयम् । यत्र लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं तत्र साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वमिति व्याप्तिरनुभवसिद्धा एवं च शुक्तावपरोक्षत्वेनानुभूयमानस्य रजतस्य भानं परवादिना ज्ञानलक्षणारूपसन्निकर्षणैव वक्तव्यं तथा च रजतं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायोपपत्तिर्न वादिमते शक्यते वक्तुम् अलौकिकप्रत्यक्षविषयस्य साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वासंभवात् स्वमते तु शुक्त्यादावनिर्वचनीयं रजतमुत्पद्यते तस्योत्पन्नस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेनानुव्यवसायत्वात्तदुपपत्तिरस्तीति । **बाधानन्तरेति** । नेदं रजतमिति बाधानन्तरकालीनः शुक्तिकाहिरजतवदवभासत इत्यनुभव इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **तत्पूर्वमिति** । बाधात्पूर्वमित्यर्थः । नेदं रजतमिति बाधप्रत्यक्षेण सिद्धमित्यर्थः । 'यावत्कार्यमवस्थायिभेदहेतोरुपाधिते'त्यभियुक्तवचनेन यो भेदहेतुः स उपाधिरिति नियमो ह्यनुभवसिद्धः यथा चन्द्रे ह्यनेकचन्द्रत्वे अङ्गुल्यादिस्तथा चाहङ्कारात्मनोरैक्याध्यासे अविद्यादेः भेदकत्वाभावान्नोपाधित्व किन्तु हेतुत्वमात्रं तस्यैवाविद्यादेः ब्रह्मजीवान्तरभेदकत्वात्तदध्यासे तूपाधित्वं तस्मान्निरुपाधिकः सोपाधिकश्चेति द्विविधोऽध्यास इत्यभिप्रेत्यावतारयति **आत्मनीति** । जीवादन्यो जीवान्तरं ब्रह्मजीवभिन्नमिति ब्रह्मणि जीवभेदस्य सोपाधिकस्याध्यासे चैत्रो मैत्राद्भिन्न इति परस्परजीवभेदस्य सोपाधिकस्याध्यासे च दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । सद्वितीयवदिति भाष्यार्थं कथयन् दृष्टान्तोपाधिं स्फोरयति **द्वितीयेति** ।

इति अध्यासलक्षणभाष्यग्रन्थव्याख्या समाप्ता ॥

क्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । **कथं** पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं

रत्नप्रभा

भवत्वध्यासः शुक्त्यादौ, आत्मनि तु न सम्भवतीत्याक्षिपति–**कथं पुनरिति** । यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा, तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह–**प्रत्यगात्मनीति** । प्रतीचि पूर्णे इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहंकारादेस्तद्धर्माणां चाध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्तिमाह–**सर्वो हीति** । **पुरोऽवस्थितत्वम्**—इन्द्रियसंयुक्तत्वम् । **नन्वात्मनो**ऽधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह–-**युष्मदिति** । इदंप्रत्ययानर्हस्य प्रत्यागात्मनो "न चक्षुषा गृह्यते" (मुण्ड.३।१।८) इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि, सम्प्रत्यध्यासलोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादि-

पूर्णानन्दीया

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

लोके लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुनिर्णयासिद्धिः अत्र मिथ्यात्वस्पष्टीकरणायोक्तेन लक्षणेनाध्यासस्वरूपे सिद्धे लक्षणप्रश्नावसरकाले किंशब्देन बुद्धिस्थस्य संभावनाक्षेपस्योत्थानात् वस्तुनिश्चयार्थं प्रमाणानिरूपणात् पूर्वं संभावनानिरूपणं युक्तामिति अभिप्रेत्य सम्भावनाक्षेपमुत्थापयति **भवत्विति** । ननु वस्तुनिर्णयार्थमवश्यं वक्तव्येन प्रमाणेनैव कथं संभवेदित्याकारकायाः सम्भावनायाः निराकरणात्संभावना न पृथग्वक्तव्या तथा च तदाक्षेपस्यानवसर इति चेन्न । प्रामाणिके वस्तुन्यसम्भावनाया अनुभवसिद्धत्वात्तथा च न प्रमाणेन तन्निराकरणम्। न चासम्भावितत्वे कथं प्रामाणिकत्वमिति वाच्यम् । असम्भाविते वस्तुनि प्रामाणिकत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वात्तस्मादसम्भावनानिराकरणाय सम्भावना पृथक् निरूपणीयेति तदाक्षेपो युक्त इति भावः । अपरोक्षाध्यासं प्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानमधिष्ठानेन्द्रियसंयोगश्च हेतुस्तथा च शुक्त्यादौ कारणद्वयसत्त्वादध्यासो भवतु आत्मनि तु तदभावान्न संभवत्यध्यास इत्येवं शङ्कितुरभिप्रायमाविष्कुर्वन् भाष्यमवतारयति–**यत्रेति** । इन्द्रियसंयोगाधिष्ठानसामान्यज्ञानयोरध्यासं प्रति हेतुत्वादेव यत्राध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेति व्याप्तिरनुभवसिद्धा भवति, तथाचात्र सामग्र्यभावेनेन्द्रियसंयुक्तत्वविषयत्वरूपव्यापकाभावादधिष्ठानत्वरूपव्याप्याभावस्तस्मादध्यासो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याहेत्यर्थः। प्रत्यगात्मन्यविषय इति पदद्वयेन सामग्र्यभावं स्फुटीकुर्वन्नन्वयमाविष्करोति **प्रतीचीति** । प्रतीचीत्यनेनेन्द्रियसंयुक्तत्वे चेति भावः । यद्यप्यात्मनस्तत्त्वज्ञानविषयत्वं अहंकारपरिणामरूपवृत्तिविषयत्वं चास्ति तथापीन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं नास्तीति पदद्वयफलितमर्थमाह–**इन्द्रियाग्राह्येति** । युष्मत्प्रत्ययापेतस्येत्यस्य व्याख्यानमिदंप्रत्ययानर्हस्येति । **त्वम**-

ब्रवीषि। **उच्यते**—न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ,

रत्नप्रभा

त्यर्थः । आत्मन्यध्याससम्भावनां प्रतिजानीते--**उच्यते इति** । अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिन् ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकम् , तच्च भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वम् , तदेव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वम् , तन्न व्यापकम् गौरवादिति मत्वाह-**न तावदिति** । अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति । तत्र हेतुमाह--**अस्म-**

पूर्णानन्दीया

विषयत्वमिति । पराग्भावेनेदंतासमुल्लेख्यत्वं ज्ञानविषयत्वं तद्विपरीतप्रत्यग्रूपत्वादात्मनस्त्वविषयमिति भावः । इदमुपलक्षणम्, इन्द्रियादिसंयुक्तत्वं च ब्रबीषीत्यर्थः॥ **अध्यासलोभेनेति** । अध्याससिद्ध्यभिप्रायेणेत्यर्थः । यथा घटवति भूतले नीलघटो नास्तीत्युक्त्या नैकान्तेन घटाभावो विवक्ष्यते तथा स्वरूपज्ञानविषयत्वाभावोक्त्याहंप्रत्ययविषयत्वेनाभ्युपगते ह्यात्मनि नैकान्तेन विषयत्वाभावो विवक्षित इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तभाष्यमवतारयति **आत्मनीति** । उत्कटकोटिकसंशयः सम्भावना, अध्यासोऽस्ति न वेत्याकारकसंशयस्यास्तित्वकोट्यंशे ह्यौत्कट्यं नाम प्रायेण कारणस्य सत्त्वादध्यासो भवेदित्यभिप्रायस्तद्विशिष्टकोटिरुत्कटकोटिस्तद्वान्संशयः उत्कटकोटिकसंशय इत्युच्यते, अध्यासोऽस्तीत्यंशस्याभिप्रायविषयत्वाद्विषयतासम्बन्धेनाभिप्रायवैशिष्ट्यं विभावनीयम्। अध्यासं प्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानमेव हेतुः नेन्द्रियसंयोग इत्यभिप्रेत्य अध्यासाधिष्ठानत्वव्यापकं विवृणोति **अधिष्ठानेति** । **ज्ञान इति** । अध्यासरूपाधिष्ठानसामान्यज्ञान इत्यर्थः । भासमानत्वं विषयत्वमिति पर्यायः । मात्रपदेनेन्द्रियसंयुक्तत्वमिन्द्रियत्वविशिष्टत्वेन गौरवान्न व्यापकमित्युच्यते । अध्यासव्यापकमध्यासाधिष्ठानत्वव्यापकमित्यर्थः । किं नाम भासमानत्वमिति जिज्ञासायां फलभाक्त्वरूपं विषयत्वरूपं चेति द्विविधं भासमानत्वमित्याह **तच्चेति** । भासमानत्वं चेत्यर्थः । भानं ज्ञानं तत्प्रयुक्तं यत्संशयादिनिवृत्तिरूपं फलं तद्भाक्त्वं तदाश्रयत्वमित्यर्थः । अधिष्ठानारोप्ययोरात्माहंकारयोर्यज्ज्ञानमहमित्याकारकाध्यासात्मकं तेनात्माहङ्कारविषयकसंशयस्य तद्विषयकविपर्ययस्य चाभावात्संशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वमात्माहङ्कारयोरस्तीति भासमानत्वोपपत्तिरिति भावः। तदेव भासमानत्वमेवेत्यर्थः। **विषयत्वमिति**। इति केचिद्वदन्तीति शेषः।**तन्न व्यापकमिति**। उक्त विषयत्वरूपभासमानत्वं भानभिन्नत्वविशिष्टत्वेन गौरवान्न व्यापकमित्यर्थः।केचित्तु भासमानत्वं नाम ज्ञानभिन्नत्वघटितं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमुक्तफलभाक्त्वानियामकं विषयत्वमिति वदन्ति । तच्चोक्तविषयत्वरूपं भासमानत्वं न व्यापकं ज्ञानाभिन्नत्वविशिष्टत्वेन गौरवात्किन्तूक्तफलभाक्त्वरूपभासमानत्वमेव व्यापकं ज्ञानविशिष्टत्वेन लाघवात् अतो व्यापकस्य सत्त्वादात्मन्यध्यासोपपत्तिरिति भावः ।

ननु ज्ञानघटितफलभाक्त्वमपि न व्यापकं संशयादिनिवृत्तिविशिष्टत्वेन गौरवादिति

अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव

❀ रत्नप्रभा ❀

दिति । अस्मत्प्रत्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः । अस्मदर्थश्चिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययोऽहंकारस्तत्र भासमानत्वादिति वाऽर्थः । न चाध्यासे सति भासमानत्वम् तस्मिन् सति स इति परस्पराश्रय इति वाच्यम् । अनादित्वात् । पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहंकारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथम् ? तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वायोगादित्यत आह--अपरोक्षत्वाच्चेति । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः। स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वं साधयति-प्रत्यगिति । आबालपण्डि-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

चेत् । अत्रोच्यते । ज्ञानप्रयुक्तफलभाक्त्वमेव व्यापकं संशयादिनिवृत्तेर्व्यापकशरीरप्रवेशस्तु फलस्फुटार्थस्तस्माल्लाघवं दुरपह्नवमिति विज्ञेयम् । भासमानत्वादित्यर्थ इति । आत्मनः स्वप्रकाशत्वेन वृत्तौ प्रतिबिम्बितत्वेन च भासमानत्वमहंकारस्य तु साक्षिवेद्यत्वेन भासमानत्वमिति भेदः । तथा हि—अहङ्काराभावविशिष्टसुषुप्त्यादिकाले अहमित्यध्यासपूर्वकाले च स्वप्रकाशत्वेन आत्मा स्फुटं प्रतीयते, अत एवात्मनिष्ठं प्रकाशत्वप्रयुक्तफलभाक्त्वरूपभासमानत्वमहंकारादिनिष्ठासाक्षिवेद्यत्वप्रयुक्तात्फलभाक्त्वरूपभासमानत्वाद्भिन्नमित्यवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः । आत्मनः वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यविषयत्वाभावेऽपि वृत्तिविषयत्वमस्तीति परिहारग्रन्थार्थः । यत्रेति । यत्राहंकारे प्रतीयते आत्मा सोऽहंकारोऽस्मत्प्रत्यय इत्यन्वयः । तत्राहंकारे तदधिष्ठानत्वेन प्रतिबिम्बितत्वेन चात्मनः भासमानत्वादित्यर्थः ।

ननु प्रथमव्याख्याने अध्यासः स्फुटः द्वितीयव्याख्यानेपि यत्र प्रतीयते स इत्यनेनाध्यासो भासत एव प्रतीयत इति प्रयोगात्तथा च परस्पराश्रयदोषः स्यादित्याह न चेत्यादिना । पूर्वाध्यास इति । अहमित्याकारके अन्यस्यान्यात्मकत्वावभासरूपे पूर्वाध्यास इत्यर्थः । तथा चोत्तराध्यासं प्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानात्मकः पूर्वाध्यासो हेतुर्भवति तस्माद्धेतोः सत्त्वाद्व्यापकस्य सत्त्वेनात्मन्यध्यासोपपत्तौ न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । भानभिन्नत्वघटितविषयत्वरूपभासमानत्ववादी शङ्कते नन्विति । एकस्मिन् विषयविषयित्वस्य विरुद्धत्वादिति भावः । भानरूपस्यात्मनः भानविषयत्वरूपभासमानत्वाभावेप्युक्तफलभाक्त्वरूपभासमानत्वं स्यादित्यत आह तद्विषयत्वं विनेति । भानविषयत्वं विनेत्यर्थः । तत्फलेति । भानविषयत्वप्रयुक्तसंशयविपर्ययनिवृत्त्यात्मकफलेत्यर्थः । चशब्दो युक्त्यन्तरप्रतिपादक इति भ्रमं वारयति चशब्द इति । भानविषयत्वमेव फलभाक्त्वनियामकमिति नियमः किन्तु स्वप्रकाशत्वमपि तन्नियामकं तथा च स्वप्रकाशत्वादात्मनस्तत्प्रयुक्तफलभाक्त्वरूपभासमानत्वं युज्यत इति भावः । उपसंहरति

विषये विषयान्तरमध्यासितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेत-

रत्नप्रभा

तमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं सम्भवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वं व्यापकमिति तत्राह—**न चायमिति** । तत्र हेतुमाह—**अप्रत्यक्षेऽपीति** । इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । **बाला** अविवेकिनः **तल**मिन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो **मलिनं** पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्यन्ति । तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः । **एतेना**त्मानात्मनोः सादृश्याभावान्नाध्यास **इत्यपास्तम्** । नीलनभसोस्तदभावेऽप्यध्यासदर्शनात् । **सिद्धान्त** आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्यक्तसाक्षिवेद्यत्वं नभस इति ज्ञेयम् । सम्भावनां निगमयति-**एवमिति** । **ननु** ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वर्ण्यत इत्यत आह–**तमेत**-

पूर्णानन्दीया

अत इति । व्यापकस्य स्वप्रकाशत्वप्रयुक्तफलभाक्त्वरूपभासमानत्वस्य सत्त्वाद्ध्याध्याधिष्ठानत्वमात्मनि सम्भवतीति भावः । यद्यपि युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति भाष्यव्याख्याने चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्य इत्यादिग्रन्थे फलभाक्त्वरूपगुणयोगादात्मनि गौणविषयत्वं भासमानत्वरूपं ग्रन्थकारेण प्रसाधितं तथापि अत्र फलभाक्त्वमेव भासमानत्वमित्युक्तं लाघवादिति मन्तव्यम् । अन्ये तु आत्मनि स्वप्रकाशत्वरूपं भासमानत्वमङ्गीकृत्य तदेव व्यापकमित्यध्यासोपपत्तिरिति वदन्ति । फलभाक्त्वरूपभासमानत्वमेवाध्यासव्यापकं न भानभिन्नत्वविशिष्टविषयत्वरूपभासमानत्वमिति भाष्यभावः स्फुटीकृतः संप्रतीन्द्रियग्राह्यत्वं नाध्यासव्यापकमिति प्रतिपादकमुत्तरभाष्यमवतारयति **यदुक्तमिति** । **तत्रेति** । यत्राध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयोगजन्यज्ञानविषयत्वमिति या व्याप्तिस्तस्या अभावे हेतुमाहेत्यर्थः । **इन्द्रियाग्राह्येपीति** । द्रव्यात्मकोप्याकाशः स्पर्शरहितत्वाद्रूपरहितत्वाच्च न बाह्येन्द्रियजन्यज्ञानविषयः नाप्यन्तरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयः मनसो अन्तरिन्द्रियस्यासहायस्य बाह्यप्रवृत्तिरहितत्वात्तस्मादिन्द्रियाग्राह्य इति भावः । **अविवेकिन इति** । अयथार्थदर्शिन इत्यर्थः । इन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेत्युक्तं व्यापकद्वयमेकीकृत्य लाघवादिन्द्रियग्राह्यत्वमेव व्यापकमित्याह **इन्द्रियग्राह्यत्वमिति** । इन्द्रियसंयोगजन्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । एतेनेत्यनेन बोधितं हेतुमाह **नीलनभसोरिति** ।

नन्वाकाशस्य कथं तलमलिनताद्यध्यासाधिष्ठानत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वाभावेन भासमानत्वरूपव्यापकाभावादित्याशंक्य साक्षिवेद्यत्वादाकाशस्यास्त्येव भासमानत्वरूपं व्यापकत्वमित्याह **सिद्धान्त इति** । आलोकाकारा या चाक्षुषवृत्तिस्तस्यामभिव्यक्तो यः साक्षी तद्वेद्यत्वमित्यर्थः । **सूत्रितामिति** । प्रथमसूत्रेणार्थिकार्थतया प्रतिपादितामित्यर्थः । अवि-

मेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते, तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेत-

रत्नप्रभा

मिति । आक्षिप्तं समाहितमुक्तलक्षणलक्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः। विद्यानिवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह-**तद्विवेकेनेति** । अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्धारणं विद्यामध्यासनिवर्तिकामाहुरित्यर्थः। तथापि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह-**तत्रेति** । तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः । मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थत्वादर्शनात् कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वर्णनमिति भावः। अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यां अधिष्ठानं न लिप्यत इत्यक्षरार्थः।

एवमध्यासस्य लक्षणसम्भावने उक्त्वा प्रमाणमाह-**तमेतमिति** । तं वर्णितमेतं

पूर्णानन्दीया

द्यामुपदर्श्य तस्याः ज्ञाननिरस्यत्वप्रदर्शनेनाविद्यानिवृत्तिसिद्धेः किमध्यासोपवर्णनेन गौरवादिति शंकितुरभिप्रायः । तच्छब्दार्थमाह **आक्षिप्तमिति । एतच्छब्दार्थमाह समाहितमिति ।** एवंलक्षणमिति भाष्ये बहुव्रीहिसमासमभिप्रेत्य परिष्कृतमर्थमाह-**उक्तलक्षणलक्षितमिति । मन्यन्त इति** । प्रमाणकुशला इति शेषः । तद्विवेकेनेत्यस्य व्याख्यानम**ध्यस्तनिषेधेनेति** । अध्यस्तस्याहंकारादेः निषेधेन विलयनेन अधिष्ठानस्वरूपस्य निर्धारणमवधारणात्मकविज्ञानं ब्रह्मविदो विद्यामाहुरित्यर्थः । नेदं रजतं किन्तु शुक्तिरेवेत्यध्यस्तातद्रूपरजतविलयनेन अधिष्ठानशुक्तिस्वरूपस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मणो निर्विचिकित्समवधारणात्मकं विज्ञानं विद्येति ब्रह्मविदो वदन्तीति भावः । **उक्तन्यायेनेति** । अविद्याकार्यत्वाविद्यानिवर्त्यत्वरूपोक्तहेतुद्वयेनेत्यर्थः ।

ननु कथमुक्तशङ्कायाः परिहारः तस्य परिहारस्य भाष्ये अप्रतीयमानत्वादित्यत आह **मूलेति ।** तद्वर्णनमध्यासवर्णनमित्यर्थः । बन्धस्यानर्थरूपस्यावास्तवत्वं द्योतयितुमक्षरार्थमाह **अध्यस्तकृतेति ।** अध्यस्तः अहंकारादिः तत्कृतो योगप्रभावादिजनितसर्वज्ञत्वादिरूपो गुणः तत्कृतः अविवेकजनितब्रह्महत्यादिरूपो दोष इति विवेकः । अक्षरार्थः शक्त्या शब्दताडितार्थ इत्यर्थः ॥

इति सम्भावनाभाष्यग्रन्थव्याख्यासमाप्ता ॥

श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ॥ वृत्तानुवादपुरःसरमुत्तरभाष्यतात्पर्यमाह **एवमिति** ॥ उक्तरीत्येत्यर्थः । युष्मदस्मदित्यादिना नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इत्यन्तेन भाष्येण सिद्धवदुपन्यस्तमात्मानात्मनोरन्योन्यविषयमविद्याशब्दितमध्यासं सिसाधयि-

ग्ध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । **कथं** पुनरविद्यावद्विष-

---

❦ रत्नप्रभा ❦

साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्यृग्वेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति-**कथं पुनरिति** । अविद्यावानह-

❦ पूर्णानन्दीया ❦

धुस्तस्य लक्षणमभिधाय तत्सम्भवं चात्मनि दर्शयित्वा पुनस्तद्भावनिश्चयमुपपादयितुमिच्छन् प्रमाणमाहेति भावः । **श्लोकः**—

व्याख्यायते यदा भाष्यं सङ्केतो लिख्यते तदा ।
आदौ तु भाष्य इत्येवमन्ते व्याख्यान इत्यपि ॥

भाष्ये–प्रमाणप्रमेयव्यवहारा इति । प्रमाणानां चक्षुरादीनां व्यवहारः उन्मीलननिमीलनादिरूपः क्रियाविशेषः प्रमेयघटादीनां व्यवहारः आनयनादिरूपः क्रियाविशेषः । **सर्वाणि च शास्त्राणीति** । कर्मशास्त्राणि मोक्षशास्त्राणि चेत्यर्थः । विधिप्रतिषेधमोक्षपराणीत्यत्र विधिप्रतिषेधपराणि मोक्षपराणीत्युभयत्र परशब्दस्यान्वयः । अध्यासं पुरस्कृत्य प्रमाणादिव्यवहाराः प्रवृत्ता इत्यनेनाध्यासाश्रयः प्रमातापि गम्यते, तथा चाविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणानीत्युक्तं भवति तथा सति कथं पुनरविद्यावद्विषयाणीत्याद्यनुवादपूर्वकाक्षेपो युक्तः पुरोवादसम्भवादिति भावः । पुनःशब्दः प्रमाणान्तरद्योतकः ।

व्याख्याने **लौकिक इति** । प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादि व्यवहारो लौकिक इत्यर्थः । कर्ता करणं कर्मेत्यादिव्यवहारः कर्मशास्त्रीय इत्यर्थः । ध्याता ध्यानं ध्येयमित्यादिव्यवहारः मोक्षशास्त्रीय इत्यर्थः ।

ननु मोक्षशास्त्रेपि प्रमाणादिव्यहारस्य सत्त्वादयं नियमः कथमिति चेत् । उच्यते । प्रधानोपसर्जनभावेनायं नियम उपपद्यत इति । तथा च त्रिविधव्यवहारस्य देहेन्द्रियादिष्वहंममाध्यासमूलकत्वं प्रत्यक्षसिद्धं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासोऽपि प्रत्यक्षसिद्धः प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वमपि प्रत्यक्षसिद्धमिति प्रमाणमुपन्यस्तं भवतीति भावः । ननु कर्मशास्त्रीयत्वं नाम कर्मशास्त्राणां सम्बन्धित्वमिति वक्तव्यम्, तत्र कानि मोक्षशास्त्राणीत्याशङ्क्य विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राणि मोक्षपराणि मोक्षशास्त्राणीति विभागमाह **तत्रेति** । ननु मोक्षशास्त्रस्यापि विधिनिषेधपरत्वमेव वक्तव्यं तन्निष्ठत्वात्सकलशास्त्रस्य किं ततोऽन्यन्मोक्षपरत्वमित्याशङ्क्य मोक्षशास्त्राणां मोक्षपरत्वं नाम विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपरत्वमित्याह **विधिनिषेधशून्येति** । **एवमिति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

रत्नप्रभा

मित्यध्यासवानात्मा प्रमाता स विषय आश्रयो येषां तानि **अविद्यावद्विषयाणी-ति** विग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात् । प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं **यद्यपि** प्रत्यक्षम्, **तथापि** पुनरपि **कथं केन** प्रमाणेना-विद्यावद्विषयत्वमिति **योजना** । **यद्वाऽ**विद्यावद्विषयाणि **कथं** प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रामाण्यापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रश्ने व्यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्गका-

पूर्णानन्दीया

उक्तप्रकारमेवाह **व्यवहारहेतुत्वेनेति** । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः व्यवहारहेतुत्वविशिष्टाध्यासे साक्षिसिद्धेऽपीत्यर्थः । परमते मानसप्रत्यक्षसिद्धोऽध्यास इति द्योतनार्थं सामान्यतः प्रत्यक्ष-पदनिवेशः । एवमुत्तरत्र विभावनीयम् । प्रमाणादीनामचेतनत्वेन तेषां व्यवहारः प्रमा-तारमन्तरा न सम्भवति प्रमातृत्वं प्रमाश्रयत्वं तच्चासङ्गस्यात्मनः विनाध्यासं न शक्य-मुपपादयितुं तस्माद्व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे साक्षिप्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छती-ति भावः । अध्यासो व्यवहारहेतुः सन् प्रत्यक्षप्रमाणासिद्ध इति साधयितुं प्रवृत्तेन 'तमे-तमविद्याख्यमित्यादि मोक्षपराणी'त्येतदन्तेन भाष्येणैवाध्यासस्य व्यवहारहेतुत्वार्थं प्रमाण निष्ठाविद्यावद्विषयत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धमिति साधितं भवति तदनुवदन् भाष्या-न्वयमाविष्करोति **तत्तत्प्रमेयव्यवहारेति** । **अध्यासात्मकेति** । अध्यासविशि-ष्टेत्यर्थः । अथ वा अध्यासात्मकोऽर्थाध्यासस्वरूपः यः प्रमाता तदाश्रितत्वादिति यथाश्रुत एवार्थः । प्रमातृत्वविशिष्टस्य प्रमातुः साभासाहंकारस्यार्थाध्यासत्वज्ञापनार्थमिदं विशे-षणमिति भावः । **अविद्यावद्विषयत्वमिति** । अध्यासवत्पुरुषाश्रयत्वमित्यर्थः । प्रत्यक्षं साक्षिप्रत्यक्षमित्यर्थः ।

ननु प्रमाणानामध्यासवत्प्रमात्राश्रयत्वं वक्तव्यं किं प्रमायास्तदाश्रयप्रतिपादन-मिति चेन्न । प्रमेयव्यवहारहेतुभूतप्रमाणस्य यथा अध्यासवत्पुरुषाश्रयत्वं तथा प्रमेयव्यव-हारहेतुभूतप्रमाया अपि तदाश्रयत्वज्ञापनार्थत्वात् । नचेदमप्रसक्तमिति वाच्यम् । प्रमाणा-नां प्रमाद्वारा प्रमेयव्यवहारं प्रति हेतुत्वात्तेषां प्रमाणानां प्रमात्राश्रितत्वेन त-त्कार्यप्रमाया अपि तदाश्रितत्वप्रतिपादनं प्रसक्तमेवेति भावः । अथवा प्रमापदं प्रमाणप-रम्, तथा च व्यवहारहेतुभूतस्य प्रमाणस्याध्यासवत्प्रमात्राश्रितत्वादिति भावः । प्रमा-णानामिति निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । **विषयत्वमिति** । अध्यासश्चेति शेषः । यद्यप्यन्यस्या-न्यात्मकत्वावभासरूपोऽध्यासः प्रत्यक्षसिद्धः अविद्यावद्विषयत्वं च प्रत्यक्षसिद्धं तथापि त-योः सद्भावे प्रमाणान्तरं पृच्छतीति भावः । **अविद्यावद्विषयाणीति** । यदा पुरुषो-ऽध्यासात्मकदोषयुक्तस्तदा चक्षुरादिकमप्यध्यासात्मकदोषयुक्तम्, तथा च यद्दुष्टकरण-जन्यं ज्ञानं तद्भ्रम इति नियमः यथा पीतः शंख इति ज्ञानम्, एवं च तानि चक्षुरादीनि सर्वदा भ्रमजनकान्येव स्युः न प्रमाजनकानीति अविद्यावद्विषयाणि तानि कथं प्रमाणा-

याणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । **उच्यते**—देहेन्द्रियादि-

❀ रत्नप्रभा ❀

नुमानं चाह-"**उच्यते**" इत्यादिना "**तस्मात्**" इत्यन्तेन । देवदत्तकर्तृको व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलस्तदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात्, **यदित्थं तत्तथा, यथा** मृन्मूलो घट इति प्रयोगः । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति–**देहेति** । देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभावो दृष्टः । जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः । अनेन लिंगेन कारणतयाऽध्यासः सिद्ध्यति, व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । **ननु** मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्व्यवहारः

❀ पूर्णानन्दीया ❀

नीति प्रामाण्याक्षेप इति भावः । अर्थापत्तिपदं प्रमाणपरं न प्रमापरं देवदत्तोऽध्यासवानित्याकारकार्थापत्तिरूपप्रमाकरणमर्थापत्तिः, तथा च अध्यासं विना व्यवहारो न सम्भवतीति व्यवहाररूपकार्यार्थापत्तिरध्यासे प्रमाणमिति भावः । तत्पदं व्यवहारपरं चैत्रोऽध्यासवान् व्यवहारवत्त्वात् मैत्रवद् व्यतिरेकेण घटवद्वेत्यनुमानं चाध्यासे प्रमाणमिति भावः ।

नन्विदं भाष्यमध्यासप्रमाणप्रतिपादनपरतयैव व्याख्यायते किमविद्यावद्विषयत्वे प्रमाणप्रतिपादनपरतयापि न व्याख्यायते प्रश्नविषयत्वेनोभयोः प्रसक्तेस्तुल्यत्वादिति चेन्न। अध्यासप्रमाणप्रतिपादनेनाविद्यावद्विषयत्वे प्रमाणप्रतिपादनस्य सुलभत्वात्,तथाहि प्रत्यक्षादिप्रमाणमध्यासवत्प्रमात्राधिष्ठितं सत्प्रवृत्तिकारणं अचेतनत्वाद्रथादिवदिति प्रयोगः । अचेतनस्य व्यवहारः चेतनाधिष्ठितत्वमन्तरा न सम्भवतीत्यन्यथानुपपत्तिरित्येतद्द्वयमविद्यावद्विषयत्वे प्रमाणमिति विभावनीयम् । न केवलमध्यासे व्यवहारलिङ्गकानुमानमेव प्रमाणं किन्तु व्यवहारपक्षकमपीत्याह **देवदत्तेति** । देहशब्देन मनुष्यत्वादिजातिविशिष्टः अवयवी अभिमतः, आदिशब्देन इन्द्रियबाह्याद्यवयवग्रहणम् । देहे अहमित्यध्यासः इन्द्रियादौ ममेत्यध्यासः तन्मूलक इत्यर्थः । तस्याध्यासस्यान्वयश्च व्यतिरेकश्चान्वयव्यतिरेकौ तावनुसरतीत्यन्वयव्यतिरेकानुसारी तस्य भावस्तस्मादित्यर्थः । अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेकोऽभाव इति विवेकः । व्यवहारः स्वव्यतिरेकद्वारा अध्यासव्यतिरेकानुसारी भवतीति भावः । यत् यदन्वयव्यतिरेकानुसारि तत्तन्मूलकमिति सामान्यव्याप्तिमाह–**यदित्थमिति** । इत्थं पदान्वयव्यतिरेकानुसारी भवतीत्यर्थः । तथा तन्मूलकमित्यर्थः। सामान्यव्याप्तिं स्फुटीकर्तुं तदुचितं स्थलं प्रदर्शयति **यथेति** । मूलपदं कारणपरं यथा मृदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वान्मृन्मूलो घटः तथा अध्यासान्वयव्यतिरेकानुसारित्वादध्यासमूलको व्यवहार इति भावः । **कारणतयेति** । कारणत्वेन साध्यप्रविष्टत्वादध्याससिद्धिरिति भावः । वाशब्दश्चार्थे। 'उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहमि'त्यादि भाष्यं श्रीभाष्यकारस्य वस्तुसंग्राहकवाक्यं तस्यैव प्रपञ्चनं 'नहीन्द्रियान्यनुपादाये'त्यादि भाष्यमिति विभागमभिप्रेत्य उत्तरभाष्यं शङ्कोत्तराभ्यामव-

ष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्या-

---

रत्नप्रभा

सिद्ध्यतु, किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेनेत्याशङ्क्याह-**न हीति** । इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात् । तथा च प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो द्रष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । **यद्वा** तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति **योजना** । पूर्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः कर्ता इति क्त्वाप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृकत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धादेरिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह—**न चेति** । इन्द्रियाणामधिष्ठानम् आश्रयः शरीरमित्यर्थः । **नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः** किमध्यासेनेत्यत्राह-**न चानध्यस्तात्मभावेनेति** । अनध्यस्त आत्मभावः आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः ।

पूर्णानन्दीया

तरयति **नन्विति । लिङ्गादेरिति ।** अनुमानप्रमाणादेरित्यर्थः । प्रत्यक्षादीत्यादिपदेनानुमित्यादेः संगृहीतत्वादित्यर्थः । व्यवहारः पुरुषकर्तृकव्यवहार इत्यर्थः । प्रमास्वरूपाणां प्रत्यक्षानुमितिशाब्दज्ञानानां व्यवहारमभिनयति **द्रष्टेत्यादिना** । अनुमाता अनुमितिकर्ता शाब्दप्रमारूपश्रवणकर्ता श्रोता । अनुमन्तेति पाठः प्रामादिकः अस्मिंश्च पाठे अनुमन्ता अनुमतिकर्ता अनुमतिः सम्मतिरित्यर्थः । **यद्वेति** । पुरुषः तानि ममत्वेनानुपादाय पुरुषस्य यो व्यवहारः स न सम्भवतीत्यन्वयः । प्रथमव्याख्याने पुरुषस्य व्यवहारकर्तृत्वमात्रं, व्यवहारस्य तु अगृहीत्वेत्यनेन अनुपादानक्रियाकर्तृत्वं—न सम्भवतीत्यनेन चासम्भवक्रियाकर्तृत्वं चेत्युभयकर्तृत्वं प्रतिपाद्यते तस्मादनुपादायेत्येककर्तृत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययः साधुरिति परिष्करोति **पूर्वत्रेति** । द्वितीयव्याख्याने व्यवहारस्यासम्भवक्रियाकर्तृत्वमात्रं पुरुषस्य तु पुरुषोनुपादायेत्यनेनानुपादानक्रियाकर्तृत्वं पुरुषस्य व्यवहार इत्यनेन व्यवहारकर्तृत्वं चेत्युभयकर्तृत्वं प्रतिपाद्यते ततः प्रत्ययः साधुरिति स्फुटीकरोति **उत्तरत्रेति** । देहरूपधर्म्यध्यासमन्तरा हीन्द्रियादिरूपधर्माध्यासो न सम्भवतीति धर्म्यध्यासोऽङ्गीकरणीय इति परिहारमभिप्रेत्य धर्मिणं स्फोरयति **इन्द्रियाणामिति । नन्विति ।** अचेतनेन्द्रियादेर्व्यवहारः चेतनसम्बन्धमन्तरा न सम्भवति रथादेर्व्यवहार इवातः चेतनसम्बन्धो वाच्यः इन्द्रियादेस्तु स्वाश्रयशरीरद्वारा परंपरासम्बन्धेन चेतनात्मसम्बन्धसत्त्वाद्व्यवहारोपपत्तेः किं धर्म्यध्यासेनेति शङ्कितुरभिप्रायः । आत्मशरीरयोः संयोगः संम्भवति चेत्तदा आत्मसंयुक्तशरीरसम्बन्धित्वेनेन्द्रियादेरात्मसम्बन्धो वक्तुं युज्येत स

प्रियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव

रत्नप्रभा

"असङ्गो हि" (बृह.६।४।३।१५) इति श्रुतेराध्यासिक एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । नन्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु, स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः । न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादिति तत्राह—**न चैतस्मिन्निति** । प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । प्रमा यदि नित्यचिन्मात्रं तर्ह्याश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यं च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्ध्यप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात् , अतो वृत्तीद्धो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनस्तादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः । तर्ह्यात्मनः प्रमातृत्वं मास्त्विति वदन्तं प्रत्याह--**न चेति** । तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति-**तस्मादिति** । प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । **यद्वा**-प्रमाणप्रश्नं समाधायाक्षेपं परिहरति-**तस्मादिति** । अहमित्यध्यासस्य प्रमात्रन्तर्गतत्वेनादोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति **योजना** । सति प्रमातारि पश्चाद्भवन् दोष

पूर्णानन्दीया

एव न सम्भवतीत्याशयं स्फुटीकरोति **असङ्गो हीति** । निरवयस्यावयवसंश्लेषरूपसंयोगो नास्ति । सिद्धान्ते समवायस्तु नाभ्युपगत एव स्वरूपादिसम्बन्धस्तु संयोगादिमूलसम्बन्धपूर्वकः तथा चाध्यासेनैव व्यवहारनिर्वाह इति भावः । **वृत्तिमात्रमिति** । अन्तःकरणपरिणामविशेषमात्रमित्यर्थः । **जगदान्ध्येति** । जगतः व्यवहाराविषयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रमा नाम वृत्तिसंबंधरहितचिद्रूपा वा चित्सम्बन्धरहितवृत्तिर्वा आहोस्विद्विशिष्टा वेति विकल्प्य प्रथमाद्वितीयौ निरस्य तृतीयमङ्गीकरोति **अतो वृत्तीद्ध इति** । वृत्त्यभिव्यक्तो वृत्तीद्ध इत्यर्थः । वृत्तिमतो मनसः यत्तादात्म्यं सत्तैक्यरूपं तस्याध्यासं विनेत्यर्थः । वृत्तिरूपविशेषणांशे चाध्यासः धर्म्यध्यासं विना न सम्भवति, तथा च धर्म्यध्यासाभावेनोभयत्र धर्माध्यासाभावे वृत्तिविशिष्टबोधरूपप्रमाश्रयत्वं नेति फलितार्थः । 'एतस्मिन् सर्वस्मिन्नसतीति' भाष्यस्य मनस्तादात्म्याद्यध्यासाभावरूपतात्पर्यार्थो उक्तः सम्प्रति शब्दोक्तार्थमाह **देहादीति** । तद्धर्माध्यासे च देहधर्मस्येन्द्रियादेरध्यासे चेत्यर्थः । **प्रत्याहेति** । तिरस्करोतीत्यर्थः । प्रमातारमन्तरा ह्यचेतनेन्द्रियादिव्यवहारो नोपपद्यत इति सिद्धान्त्यभिप्रायः । अर्थापत्तिशब्दो व्याख्यातः तच्छब्दार्थं कथयन् भाष्यं योजयति **अहमितीति** । अध्यासं विना प्रमातृत्वायोगात्तदन्तगतत्वमध्यासस्येति भावः । पूर्वस्थितमेवकारमुत्तरपदेनान्वेति **प्रमाणान्येवेतीति** ।

नन्तु चैतन्याद्वितीयावभासं प्रति प्रमात्रन्तर्गतस्याविद्याध्यासस्य दोषत्वेन प्रसिद्ध-

प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते. हरिततृ-

❀ रत्नप्रभा ❀

इत्युच्यते, यथा काचादिः, अविद्या तु प्रमात्रन्तर्गतत्वान्न दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । **ननु** यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यास इति । **तदयुक्तम्** । कार्यविदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह–**पश्वादिभिश्चेति** । **"च" शब्दः** शङ्कानिरासार्थः । **किं** विद्वत्त्वं "ब्रह्मास्मीति" साक्षात्कारः, **उत** यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानम् ? **आद्ये** "बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहारः" इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । **द्वितीये**–परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्त्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद् व्य-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

त्वात्कथमदोषत्वमित्यत आह **सति प्रमातरीति** । यथा चक्षुर्निष्ठकाचकामलादिः पश्चाद्भवन् दोषः तथा अविद्या तु प्रमात्रन्तगर्तत्वान्न दोष इत्यन्वयः । पूर्वस्माद्वैषम्यद्योतकस्तुशब्दः । प्रमाकारणीभूते प्रमातरि सति पश्चाद्भवन् तदकारणीभूतो यः स दोष इत्युच्यते यथा काचादिः पीतप्रमां प्रत्यकारणत्वात् अविद्यात्मकाध्यासस्तु प्रमात्रन्तर्गततया प्रमां प्रति कारणत्वान्न दोष इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अकारणत्वेन योऽवतिष्ठते स दोषः स एव कारणत्वेनावतिष्ठते चेन्न दोषो भवति तथा चाविद्याध्यासस्तु चैतन्याद्वितीयावभासं प्रत्यकारणत्वाद्दोषः न द्वैतावभासं प्रति तत्र कारणत्वात्तद्यथा काचादिरकारणत्वाच्चक्षुरादिदोषोपि सन् तथाविधपापादृष्टमनुमापयन् तत्र कारणत्वान्न दोषस्तद्वदिति। **साक्षात्कार इति** । अपरोक्षानुभव इत्यर्थः । **यौक्तिकमिति** । युक्तिजन्यमित्यर्थः । अनुमानादिजन्यमिति यावत् । **आत्मेति** । आत्मा ह्यनात्मभिन्न इति परोक्षाज्ञानमित्यर्थः । **बाधितेति** । अपरोक्षज्ञानेन बाधितः आभासीकृतः अध्यासः बाधिताध्यासः तस्यानुवृत्त्येत्यर्थः। अपरोक्षज्ञानवतां व्यवहारकारणीभूताध्यासस्य बाधितत्वं कुत्र प्रतिपाद्यत इति जिज्ञासायामाह **समन्वय इति** । द्वितीयवर्णक इति शेषः । तथा चावरणे निवृत्तेपि पीतः शङ्ख इति वत् वासनात्मकविक्षेपशक्त्यंशानुवृत्तेर्जीवन्मुक्तानां वसिष्ठादीनां व्यवहारोप्यध्यासजन्य एव परन्तु तदीयाध्यासस्य बाधितत्वान्न तत्कारणव्यवहारस्य बन्धहेतुत्वमिति भावः । **परोक्षेति** । परोक्षज्ञानस्याहमित्यपरोक्षाध्यासानिवर्तकत्वाद्व्यवहारवतां तेषामध्यासाभावो वक्तुं न शक्यत इति भावः । पश्वादिभिश्चाविशेषादिति वाक्यस्यान्वयपूर्वकमर्थं परिष्करोति **विवेकिनामपीति** । परोक्षज्ञानिनामपरोक्षज्ञानिनां चेत्यर्थः । **अध्यासवत्त्वेनेति** । बाधितत्वाबाधितत्वविशेषेऽप्यध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वादि-

णपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते, अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्त-

❀ रत्नप्रभा ❀

वहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । **अत्रायं प्रयोगः**–विवेकिनो ऽध्यासवन्तः, व्यवहारवत्त्वात् पश्वादिवदिति । तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति–**यथा हीति** । विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वम्, तदेवोदाहरति—**यथेति** । अयं दण्डो मदनिष्टसाधनं दण्डत्वाद् अनुभूतदण्डवद्, इदं तृणमिष्टसाधनम् अनुभूतजातीयत्वाद् अनुभूततृणवद् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः । अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह—**एवमिति** । व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह—**अत इति** । अनुभवबलादित्यर्थः । **समान इति** । अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । **नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति** न पश्वादयो ब्रुवन्ति, **नापि** परेषामेतत् प्रत्यक्षम्, अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति, नेत्याह—**पश्वादीनां चेति** । तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति, न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति—**तत्सा-**

❀ पूर्णानन्दीया ❀

त्यर्थः । **उक्तमिति** । 'उच्यते देहेन्द्रियादिष्वि'त्यादिभाष्यव्याख्यानावसरे उक्तमित्यर्थः । **अनुभूततृणेति** । अनुभूततृणनिष्ठतृणत्ववत्त्वादित्यर्थः । **विवेकिनोपीति** । अयं पुरुषो मदनिष्टसाधनं बलवत्त्वे सति क्रूरदृष्टिमत्त्वात्तस्मिन्सत्याक्रोशवत्त्वाद्वा तस्मिन्सति खड्गोद्यतकरत्वाद्वा अनुभूतपुरुषवदित्यनुमाय विवेकिनोपि निवर्तन्ते । एवं क्रूरदृष्ट्यादिराहित्यविशिष्टसद्गुणत्वादिहेतुना चेष्टसाधनत्वमनुमाय तद्विपरीतान् प्रति प्रवर्तन्त इति भावः । **एतत्प्रत्यक्षमिति** । अध्यासवत्त्वमेतच्छब्दार्थः, पश्वादिनिष्ठाध्यासः परप्रत्यक्षविषयो न भवतीति भावः । साध्यविकलः साध्यरहित इत्यर्थः । **तेषामात्मेति** । अहमिति सामान्यात्मकं ज्ञानमस्तीदं चेतनमिदमचेतनमिदं मदीयमित्यादिज्ञानं चास्ति पश्वादीनामिति भावः । मात्रपदव्यावर्त्यमाह **न विवेक इति** । शास्त्राचार्योपदेशाभावादहं देहेन्द्रियादिविलक्षण इति विवेकरूपवैलक्षण्यज्ञानं तु नास्तीति भावः । ननु शङ्कायाः कः परिहार इत्यत आह **अत इति** । पूर्वोक्तदोषसंप्रयोगसंस्कारस्वरूपसामग्रीरूपलिङ्गात् पश्वादीनामध्यासोऽस्तीत्यनुमीयत इति न साध्यवैकल्यमिति भावः । **निगमयतीति** । पश्वादिभिश्चाविशेषादिति सङ्ग्रहवाक्ये तात्पर्येणोक्तं विवेकिनां व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वमु-

त्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्व-कारी नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते तथापि न वेदान्तवेद्य-

रत्नप्रभा

मान्येति । तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति **सम्बन्धः** । **समानत्वं**—व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । तत्रोक्तान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति—**तत्काल इति** । तस्याध्यासस्य कालो यस्य सः **तत्कालः** । **यदा** अध्यासः **तदा** व्यवहारः, तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत् । अतो व्यवहारलिंगाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवद्यम् । **ननु** लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति—**शास्त्रीये त्विति** । तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्व-

पूर्णानन्दीया

पसंहरतीत्यर्थः । **तैरिति**—सहार्थे तृतीया । व्यवहारवत्त्वं व्यवहारवत्त्वसमानधर्म इत्यर्थः । तस्य व्यवहारवत्त्वस्येत्यर्थः । दर्शनात् प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । **विवेकिनामिति** । परोक्षज्ञानिनामपरोक्षज्ञानिनां चेत्यर्थः । यादृशः पश्वादीनां व्यवहारः प्रत्यक्षप्रमाणेन दृश्यते विवेकिनामपि तादृशो व्यवहारः प्रत्यक्षेण दृश्यते तथा च पश्वादिभिस्सह व्यवहारवत्त्वरूपसमानधर्मवत्त्वेन तत्तुल्यानां विवेकिनां पुंसां व्यवहारोप्यध्यासकार्यत्वरूपसमानधर्मेण पश्वादिव्यवहारतुल्य इति निश्चीयत इति समुदायग्रन्थार्थः । अत्रायं प्रयोगः विवेकिनां व्यवहारः तदीयाध्यासकार्यः तदध्यासान्वयव्यतिरेकानुसारित्वात्पश्वादिव्यवहारवदिति। **उक्तं पुरस्तादिति**।'अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणामि'त्यादिभाष्यव्याख्यानावसारे पूर्वमुक्तमित्यर्थः। **तत्रेति**। उक्तसाम्य इत्यर्थः। **उक्तेति**। 'उच्यते देहेन्द्रियादिष्वि'त्यादिभाष्यव्याख्यानावसर इति शेषः । परमप्रकृतमनुमानेनोक्तमध्यासवत्त्वमुपसंहरति **अत इति**। तथा च कृत्स्नलौकिकव्यवहारस्याध्यासकार्यत्वं साधितमिति स्थितम्। **तस्य देहेति**। कर्मकर्तुः देहातिरिक्तात्मज्ञानाभावे कर्माणि प्रवृत्तिरेव न स्यादतः फलभोक्ता देहातिरिक्तात्मास्तीति ज्ञानं कर्महेतुरिति शङ्कितुरभिप्रायः ।

भाष्ये **यद्यपि बुद्धिपूर्वकारीति**। बुद्धिपूर्वकारी आत्मनः परलोकस्य सम्बन्धमविदित्वा नाधिक्रियत इत्यन्वयः । अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदं प्रपञ्चशून्यमेकरसमित्यर्थः । **प्राक् च तथात्मभूतविज्ञानादिति** । तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानात्प्रागित्यर्थः । **प्रवर्तमानमिति**। आविद्याकृतमहमुल्लेखमान्तरं संसारमाश्रित्य प्रवर्तमानमित्यर्थः । **अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति** । अतस्मिन् अयुष्मदर्थे अनिदंचिति तद्बुद्धिः युष्मदर्थावभास इत्यर्थः ।

व्याख्याने वैदिककर्मणः देहोहमित्यध्यासजन्यत्वाभावेऽपि क्षुत्पिपासादिग्रस्तो जातिविशेषवानहं संसारीत्यध्यासजन्यत्वमस्तीति सिद्धान्तयितुं पूर्वोक्तं हेतुं विकल्प्य खण्ड-

मशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते, अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि—'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अ-

रत्नप्रभा

सिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्यात्मधीमात्रमपेक्षितमुत आत्मतत्त्वज्ञानम् ? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्सिद्धिरित्याह—**तथापीति** । **न द्वितीय** इत्याह—**न वेदान्त** इति । क्षुत्पिपासादिग्रस्तो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानम्, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः । शास्त्रीयकर्मणोऽप्यध्यासजन्यत्वं निगमयति—**प्राक्च तथेति** । अध्यासे आगमं प्रमाणयति—**तथा हीति** । **यथा** प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्योऽध्यासे प्रमाणं **तथा**ऽऽगमोपीत्यर्थः । "ब्राह्मणो यजेत" "न ह वै स्नात्वा भिक्षेत" "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" "कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमु-

पूर्णानन्दीया

यति **किं तत्रेत्यादिना** । तत्र वैदिककर्मणीत्यर्थः । **अध्यासाबाधकत्वादिति** । क्षुत्पिपासादिग्रस्त इत्याद्यध्यासाबाधकत्वादित्यर्थः । तथापीत्यक्षरत्रयेणैव प्रथमपक्षोक्तपरिहारो ज्ञाप्यत इति भाष्यभावं स्फुटीकर्तुं द्वितीयपक्षनिरासपरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति **न द्वितीय इति** । वर्णाश्रमवयोवस्थाध्यासानां चतुर्णां क्रमेणोदाहरणं प्रतिपादयति **ब्राह्मणो यजतेति** । यद्यपि 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते'त्यनेन वयोध्यासो वर्णाध्यासश्च प्रतिपाद्यते तथापि ब्राह्मणो यजेतेति वर्णाध्यासस्य पृथगुदाहरणं स्पष्टार्थम् । **अध्यासमिति** । चेतनाचेतनयोरैक्यावभासरूपमध्यासमित्यर्थः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि लक्षणं स्मारयत्यनुवदतीति योजना ।

नन्नु पुनः किमर्थमुक्तलक्षणानुवाद इत्यत आह **कस्येति** । **जिज्ञासायामिति** । विशेषजिज्ञासायामित्यर्थः । **तमुदाहर्तुमिति** । अध्यासस्वरूपमुदाहृत्य विवेकतो दर्शयितुमित्यर्थः । 'स्मृतिरूपः परत्रे'त्यादिना 'अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरती'त्यन्तेन भाष्येणाधिष्ठानारोप्यविवादेपि परत्र परस्यावभासरूपाध्यासलक्षणं सर्वसंमतमिति परिष्कृतम्, तेन लक्षणेन लक्षितस्याध्यासस्य कुत्र कस्याध्यास इति विशेषोदाहरणजिज्ञासायामस्मदर्थे आत्मनि युष्मदर्थस्यानात्मनः तद्विपर्ययेण चाध्यास इति विविच्य दर्शनाय परत्र परावभासलक्षणमनुवदतीति भावः । 'युष्मदस्मदित्यादिलोकव्यवहार' इत्यन्तभाष्येणाक्षेपसमाधानाभ्यामात्मानात्मनोरध्यासस्य विवेकतः प्रदर्शनमप्युक्तमेवातः पुनरुक्तमिति यदि प्रतीयेत

ध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम। तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति, तथा देहधर्मान्–स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति। तथेन्द्रियधर्मान्–मूकः, काणः, क्लीबः, बधिरः, अन्धोऽहमिति। तथाऽन्तःकरणधर्मान्कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन्। एवमहंप्र-

रत्नप्रभा

दाहर्तुं लक्षणं स्मारयति--**अध्यासो नामेति**। उदाहरति—**तद्यथेति**। तल्लक्षणं **यथा** स्पष्टं भवति **तथोदाह्रियत** इत्यर्थः। स्वदेहाद्भेदेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तद्धर्मज्ञानात् स्वस्मिंस्तत्तुल्यधर्मानध्यस्यतीत्यर्थः। भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगाद् अन्यथाख्यात्यनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यम्। देहेन्द्रियधर्मान् मनोविशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह—**तथेति**। कृशत्वादिधर्मवतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्धर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम्। अज्ञाते प्रत्यग्रूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह-**तथाऽन्तःकरणेति**। धर्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यासमाह--**एवमिति**। अन्तःकरणं साक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम्। **स्वप्रचारा** मनोवृत्तयः। प्रातिलोम्येनासज्जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सच्चित्सुखात्मकत्वेनाञ्चति प्रकाशत इति

पूर्णानन्दीया

तदा विस्तरेणात्र प्रतिपाद्याध्यास एव सिद्धवत्कृत्वा तत्र संग्रहेण विषयादिसिध्यर्थमनूद्यत इति यदुक्तं तन्न विस्मर्तव्यम्। प्रतीकमादाय तच्छब्दस्यार्थमाह—**तल्लक्षणमिति**। 'तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्ये'त्यादिभाष्येण प्रत्यक्षत्वेन दर्शिताध्यासस्वरूपमित्यर्थः। **यथा स्पष्टं भवतीति**। देहेन्द्रियमनोभेदेन भिन्नानामनात्मनां तद्धर्माणां चात्मतद्धर्माणां चाध्यासस्य विभज्य दर्शनेन यथानुभवानुरूढं भवतीत्यर्थः। **साकल्यादीनिति**। साकल्यं नाम पूजादिसकलधर्मविशिष्टत्वम्, वैकल्यं तु तद्राहित्यं भाष्यस्थादिशब्दार्थः। देहविशिष्टत्वं देहतादात्म्यापन्नत्वम्।

ननु तद्धर्माणामेवाध्यासोऽस्तु किं तत्तुल्यधर्माणामध्यास इत्यत आह **भेदेति**। पुत्रो मद्भिन्न इति भेदापरोक्षज्ञान इत्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह **अन्यथेति**। भाष्येणाप्रतिपादितं धर्मिणोर्देहेन्द्रिययोरध्यासं ज्ञापयन् तद्धर्माध्यासस्य वैलक्षण्यमाह **कृशत्वेति**। **अज्ञात इति**। अहमज्ञ इत्यज्ञानविषयत्वमज्ञातत्वम्। प्रत्ययाः कामाद्याः वृत्तयः अस्येति प्रत्ययी तथा चाहं चासौ प्रत्ययी चाहंप्रत्ययी स चाहङ्कारग्रन्थिरित्यभिप्रेत्याहंप्रत्ययिनमिति भाष्यार्थमाह -**अन्तःकरणमिति**। प्रतीत्युपसर्गार्थकथनपूर्वकमञ्चतीत्यस्यार्थमाह—**प्रातिलोम्येनेति**। आत्मनः स्वरूपेणाध्यासायोगात्संसृष्टत्वेनेत्युक्तम्। संसृष्टत्वं नाम तादा-

त्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः ।

रत्नप्रभा

प्रत्यक् । एवमात्मतद्धर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह-- **तं चेति** । अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः । न चानध्यस्तस्याध्यासे भानमस्ति । तस्माद्रजतादाविदम इवात्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः । **तद्विपर्ययेणेति** । तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वं, चैतन्यं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः, मनस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मन उपहितस्येति विशेषः । **एवमात्मनि** बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिलाभः । बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चैतन्यलाभ इति भावः । वर्णिताध्यासमुपसंहरति— **एवमयमिति** । अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वम् । अध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वम् । एवमुपादानं निमित्तं चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु-"न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" [१५।३] इति । हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह-**मिथ्येति** । मिथ्या माया तया प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः तत्प्रती-

पूर्णानन्दीया

त्म्यरूपसम्बन्धविशिष्टत्वं तथा चात्मसम्बन्धस्याध्यासमाहेत्यर्थः ।

ननु 'तं च प्रत्यगात्म नमि'ति भाष्येणात्मनोऽन्तःकरणादिषु अध्यासो दर्शितस्तत्कथमितरेतराध्यासे द्वयोरध्यस्यमानत्वेन मिथ्यात्वापातात् किंचिद्द्वयोरधिष्ठानत्वद्वयोर्विशेषावभासो न स्यादित्यशंक्याह **अहमित्यध्यास इति** । आन्ध्यपदं व्यवहाराविषयपरम् । **नचेति** । अध्यासविषयत्वेनाधिष्ठाने स्थितिरहितस्य नाध्यासे भानं तदङ्गीकारे अन्यथाख्यातिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । रजतादाविदंपदार्थस्य तादात्म्यरूपसंसर्गाध्यासो यथा तद्वदनात्मन्यात्मनः तादात्म्यरूपसंसर्गाध्यासोऽङ्गीकरणीय इति विभावनीयम् । जडस्येति निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः, जडनिरूपितमात्मनिष्ठाधिष्ठानत्वं चेतनत्वं च विपर्ययशब्दार्थः । विपर्ययोधिष्ठानं चैतन्यं चेति पाठान्तरम् । चैतन्यं जडविरुद्धस्वरूपमित्यर्थः । इत्थं भावे तृतीयेत्यभिप्रेत्य शेषपूर्त्या वाक्यं योजयति **तदात्मनेति** । किं केवलस्यैवात्मनः सर्वत्र संसर्गाध्यास इत्याशंकायां विशेषमाह—**तत्राज्ञान इति** । संसर्ग एष्टव्य इति पूर्वेणान्वयः । अनादिर्वृत्त्यविषयस्तादात्म्यरूपाध्यासिकसम्बन्धः केवलात्मनः संसर्ग इत्यर्थः । अज्ञानोपहितस्याज्ञानोपाधिकस्येत्यर्थः । वृत्तिविषयः सादिराध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धः अज्ञानोपहितस्यात्मनः संसर्ग इत्यर्थः । देहादौ मनउपाधिकस्यात्मनः सादिर्वृत्तिविषयः तादात्म्यरूपसंसर्ग एष्टव्य इत्यर्थः । भाष्याप्रतिपाद्यमात्मधर्माध्यासं स्फोरयन् फलितमाह

अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते। यथाचायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः।

रत्नप्रभा

तिश्चेत्येवं स्वरूप इत्यर्थः। तस्य कार्यमाह-**कर्त्तृत्वेति**। प्रमाणं निगमयति-**सर्वेति**। साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिग्राहकं मानम्, अनुमानादिकं तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः। एवमध्यासं वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति--**अस्येति**। कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्य समूलस्याऽऽत्यन्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह--**आत्मेति**। ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः। विद्यायां कारणमाह--**सर्व इति**। आरभ्यन्ते अधीत्य विचार्यन्ते इत्यर्थः। विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो, मोक्षः फलमित्युक्तं भवति। अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्याऽपि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम्। **ननु** वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह--**यथा चेति**। शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी **शारीरको** जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः। उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वाराऽऽत्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते। एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति दर्शितम्।

इति प्रथमवर्णकम्।

पूर्णानन्दीया

एवमात्मनि वर्णिताध्यासमित्यादिग्रन्थः स्पष्टार्थः। **अध्यासधर्मिग्राहकमिति।** अध्यासस्वरूपग्राहकमित्यर्थः। एव अध्यासं वर्णयित्वेत्यादिग्रन्थः स्पष्टार्थः। कुत्सितं शरीरंशरीरकमिति विग्रहमभिप्रेत्य कन्प्रत्ययस्यार्थमाह **कुत्सितत्वादिति**। शरीरकस्यायं शारिरिकमिति विग्रहमाभिप्रेत्य कन्प्रत्ययस्यार्थमाह **तन्निवासीति**। शरीरान्तर्वर्तिहृदयपुंडरीकमध्यदहाराकाशस्थितत्वात्तन्निवासीत्यर्थः। **प्रथमवर्णकमिति**। प्रथमसूत्रस्य प्रथमव्याख्यानमित्यर्थः।

प्रथमसूत्रस्य प्रथमवर्णकं समाप्तम्।

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माध्यासानिरूपणात् । असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥१॥
अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्मश्रुतीरितम् । संदेहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदतः ॥२॥

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

रत्नप्रभा

विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेश्च "अथातो धर्मजिज्ञासा" [जै.सू. १।१।१] इत्यादिना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था एव वेदान्ता इत्यव्यवहितविषयाभावान्नारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते-**वेदान्तेति**। वेदान्तविषयकपूजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमित्यर्थः। **यदि** विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो बादरायणो ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात्। अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणाऽनवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्रकृद्दर्शयति। तच्च "व्याचिख्यासितस्य" इति पदेन भाष्यकारो बभाषे।

इति द्वितीयवर्णकम्।

पूर्णानन्दीया

विषयसम्भवासम्भवाभ्यां अधिकरणमारचयितुं पूर्वोक्तं स्मारयति **विचारस्येति**। **गतार्थत्वेति**। श्रीभगवता जैमिनिना विचारितार्थकत्वं गतार्थत्वमित्यर्थः। **विधेश्चेति**। सच्चिदानन्दात्मको जीवस्तत्कृतं कर्मेति कर्ममाहात्म्यं किं वक्तव्यम् इति कर्मस्तावकत्वेन सर्वेषां वेदान्तानामर्थवादत्वं जीवस्य तु सच्चिदानन्दात्मकत्वमवास्तवं किन्तु स्तोत्रार्थमित्येवं पूर्वतन्त्रविचार एव विचारितत्वादवगतार्था एव वेदान्ता इति भावः। फलितमाह **इत्यव्यवहितेति**। इति पदं हेत्वर्थकम् अव्यवहितस्य पूर्वतन्त्राविचारितत्वेन बुद्धिस्थस्य प्रतिपाद्यस्याभावादित्यर्थः। पूर्वतन्त्रे विचारितत्वाद्वेदान्तानां केनापि तन्त्रेणाविचारितं सद्बुद्धिविषयः किंचित्प्रतिपाद्यं वस्तु नास्तीति भावः। विचारस्य पूजितत्वं सर्वविचारापेक्षयोत्कृष्टत्वम्। शास्त्रमेव विशिनष्टि **सूत्रसंदर्भस्येति**। सूत्रकर्तुः श्रीवेदव्यासस्य भ्रान्तिं वारयति—**सर्वज्ञ इति**। बादरायणशब्दो व्याख्यातः। यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा विधिविचारेण कृत्स्नवेदविचारो जात एवेति वेदान्तानामर्थवादत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावाद्ब्रह्मणि प्रमाणाभावेन प्रथमसूत्रे ब्रह्मजिज्ञास्यत्वोक्तेर्वैयर्थ्यं स्यादिति भावः। अतःशब्दार्थं कथयन्फलितमाह **अत इति**। अनवगतम् अविचारितत्वेनाज्ञातं यद्ब्रह्म तदेव परं प्रधानं यस्य वेदान्तस्य स ब्रह्मपरः स चासौ वेदान्तश्च तस्य विचार इति विग्रहः। स्वोक्तेऽर्थे श्रीभाष्यकारसम्मतिमाह **तच्चेति**। आरम्भणीयत्वमित्यर्थः।

प्रथमसूत्रस्य द्वितीयवर्णकं समाप्तम्।

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया

॥ रत्नप्रभा ॥

एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यतायां विषयप्रयोजनवत्त्वम् अगतार्थत्वं चेति हेतुद्वयं सूत्रस्याऽर्थिकार्थं व्याख्यायाक्षरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति--**तत्राथशब्द इति** । सूत्र इत्यर्थः । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इति अमरकोशेऽव्ययवर्गे अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति । तत्र "अथ योगानुशासनम्" [पा. यो. सू. १।१] इत्यत्र सूत्रे **यथा** अथशब्द आरम्भार्थकः, योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह--**नाधिकारार्थ इति** । **अयमाशयः** । **किं** जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरम्, **उत** विचारलक्षकम् ? **आद्ये** अथशब्दस्यारम्भार्थत्वेन ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात्, स चासङ्गतः, तस्या अनारभ्यत्वात् । न हि प्रत्यधिकरणम् इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः । **न द्वितीयः** । कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात् । अध्या-

॥ पूर्णानन्दीया ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

वृत्तानुवादपूर्वकमधिकरणमारचयन् वर्णकान्तरपरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति **एवमिति** । ननु वर्णकद्वयमसङ्गतं तत्प्रतिपाद्यहेतुद्वयस्य सूत्राक्षरानारूढत्वादित्यत आह— **विषयेति** । **पुनरप्यधिकारीति** । अधिकारिविशेषणसाधनचतुष्टयभावाभावाभ्यामधिकारिभावाभावौ ताभ्यामित्यर्थः । पूर्वोक्तविषयवाक्य एवारम्भसन्देह इत्याधिकरणप्रथमाङ्गं पुनःशब्देन द्योत्यते अपिशब्देन सन्देहस्य तृतीयत्वं ज्ञाप्यते । **अधिकारिणमिति** । साधनचतुष्टयसाधनपूर्वकमधिकारिणं साधयतीत्यर्थः । अनुशासनपदस्यार्थकथनद्वारान्वयमभिनयति **योगशास्त्रमिति** । **नाधिकारार्थ इतीति** । नारम्भार्थ इत्यर्थः । अनाधिकार्यत्वादिति भाष्यस्यार्थं सङ्गत्या स्फोरयति **तस्या अनारभ्यत्वादिति** ।लोके यदारभ्यं तत्कृतिसाध्यमिति नियमः यथा घटादि, तथाचानेकजन्मकृतपुण्यपुञ्जपरिपाकसाध्यायाः ज्ञानेच्छायाः कृतिसाध्यत्वरूपव्यापकस्याभावादारभ्यत्वस्याभाव इति भावः । इच्छा ह्यनारभ्या कृतिसाध्यत्वाभाववत्त्वान्नित्यपदार्थवदिति प्रयोगः । विपक्षे बाधकमुत्तराधिकरणविरोधरूपमाह **नहीति** । **कर्तव्येति** । 'श्रोतव्य' इत्यादि श्रुतिसमानार्थत्वाय कर्तव्यपदमध्याहर्तव्यं पश्चादन्वयाद्विचारे लक्षणा स्वीकर्तव्या तथा च कर्तव्यपदेनैवाारंभोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यमिति भावः ।

ननु अस्तु अथशब्दोक्तारम्भार्थान्वयानुपपत्त्यैव जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणा मास्तु कर्तव्यपदाध्याहारः तस्याध्याहारस्य दोषत्वात् समानार्थत्वमथशब्दबोधितारभ्यत इत्यनेन स्यात्, तथाच ब्रह्मविचार आरभ्यत इत्यथशब्दः सार्थक इति चेन्न । आरभ्यत इत्ये-

अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्थान्तर-

रत्नप्रभा

हृते च तेनैवारम्भोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्धयर्थमानन्तर्यार्थतैव युक्तेति । अधुना सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति--**मंगलस्येति** । **वाक्यार्थो** विचारकर्तव्यता । **न हि** तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्तृत्वादिनाऽन्वयोऽस्तीत्यर्थः । **ननु** सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्यमिति अथशब्दः प्रयुक्त इति **चेत्** । **सत्यम्** । न तस्यार्थो मङ्गलं

पूर्णानन्दीया

तस्य विध्यर्थकत्वाभावेन श्रुतिसूत्रयोरेकार्थकत्वालाभात्सम्बन्धग्रन्थे साधितं समानार्थत्वं न विस्मर्तव्यमिति भावः । **अधुना सम्भावितमिति** । शास्त्रारम्भे विघ्नोपशान्तये मङ्गलं कर्तव्यमिति मङ्गलार्थकोऽथशब्दः स्यादित्येवं सम्भावितमर्थान्तरमधुना दूषयतीत्यर्थः । श्रीभाष्यकारेणाथशब्दस्य प्रश्नाद्यर्थकत्वमाशंक्य किमिति न परिह्रीयत इत्याशङ्कां वारयितुं सम्भावितपदम् । **नहि तत्रेति** । आदिशब्देन करणत्वमुच्यते । अधिकारिणा विचारः कर्तव्य इति यथा अधिकारिणः कर्तृत्वेनान्वयः सम्भवति, तथा मङ्गलेन विचारः कर्तव्य इति मङ्गलस्य कर्तृत्वेनान्वयो न सम्भवति प्रमाणाभावादेवं मङ्गलस्य विचारं प्रति कर्तृत्वरूपकारणत्वाभावेन करणत्वेनाप्यन्वयो न सम्भवतीति भावः । **अथशब्द इति** । मङ्गलार्थक इति शेषः । आदौ मङ्गलं कर्तव्यमिति न्यायेन मङ्गलस्याथशब्दार्थत्वेनाश्यकत्वात्कर्तृत्वादिनान्वयासम्भवेऽपि यथा दधिदूर्वादिदर्शनं मङ्गलं तथा ब्रह्मजिज्ञासापि मङ्गलमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः सम्भवतीति शङ्कितुरभिप्रायः । मङ्गलस्याथशब्दार्थत्वमेव नास्तीति परिहरति **सत्यमिति** । आदौ मङ्गलं कार्यमित्यथशब्दः प्रयुक्त इत्यंशेऽङ्गीकारः मङ्गलार्थकोथशब्द इत्यंशे अनङ्गीकारः तमनङ्गीकारं व्यनक्ति **न तस्येति** । अथशब्दस्य वाच्यार्थो लक्ष्यार्थो वा मङ्गलं न भवति प्रयोजनाभावादित्यर्थः ।

ननु तर्हि 'मङ्गलानन्तरारम्भे'त्यादिकोशः कथमिति चेन्न। कोशस्य मङ्गलमथशब्दगम्यार्थ इति ज्ञाप्यार्थताप्रतिपादकत्वात्, नहि ज्ञाप्यार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयो दृष्टः अतिप्रसक्तत्वात्तस्मान्मङ्गलं नाथशब्दवाच्योऽर्थः । अस्तु वा कोशबलाद्वाच्यार्थः तथाप्यथशब्दस्य तदुच्चारणादिनैव मङ्गलफलत्वसम्भवेन मङ्गलस्य वाच्यार्थत्वेन ग्रहणे प्रयोजनाभावान्न प्रकृते मङ्गलार्थकोऽथशब्दः किन्तु आनन्तर्यार्थक एव, अतएवास्मिन् ग्रन्थे अत्रानन्तर्यमेवेति वाक्येन ग्रन्थकृताप्येषोऽर्थः सूचितः । नचानन्तर्यार्थकत्वेपि प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । अथशब्दस्यानन्तर्योक्तिद्वारा अधिकारिप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । किञ्च यथा दधिदूर्वादिदर्शनं मङ्गलं तथा ब्रह्मजिज्ञासापि मङ्गलमिति समानाधिकरणान्वयः पूर्वपक्षिणा उक्तः, स चायुक्तः, प्रशंसापरतया अर्थवादत्वप्रसङ्गात्सूत्रस्य स्तुतिहेतुत्वेन न्यायो-

प्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षाया-

रत्नप्रभा

किन्तु तच्छ्रवणमुच्चारणं च मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थस्त्वानन्तर्यमेवेत्याह--**अर्थान्त**रेति । **अर्थान्तरम्**—आनन्तर्यम् । **श्रुत्या**—श्रवणेन, शङ्खवीणादिनादश्रवणवदोङ्काराथशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकम् ।

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकाविमौ ॥

इति स्मरणादिति भावः । **ननु** प्रपञ्चो मिथ्येति प्रकृते सति, अथैतन्मतं "प्रपञ्चः" सत्य इत्यपूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथशब्दो दृष्टः, तथाऽत्र किं न स्यादित्यत आह—**पूर्वेति** । **फलतः** फलस्येत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति, यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरं सूत्रकृता न वक्तव्यम्, फलाभावात् । **यदि** फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्त्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षाऽस्तीत्यपेक्षाबलात प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, **तदा**ऽर्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् । त-

पूर्णानन्दीया

पपादकसूत्रत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति भावः । **मङ्गलकृत्यमिति** । मङ्गलफलं विघ्ननिवृत्त्यादिकमित्यर्थः । **श्रुत्येति**भाष्यपदस्यार्थमाह—**श्रवणेनेति** । श्रवणपदमुपलक्षणम् उच्चारणमपि मङ्गलफलकमित्यर्थः । **माङ्गलिकाविति** । मङ्गलफलकावित्यर्थः । अथ मतं प्रपञ्चः सत्य इति वाच्यस्यापेक्षितमर्थं पूरयति **प्रपञ्चो मिथ्येति**--मते प्रकृते सतीति, अन्योर्थः अर्थान्तरं तस्य भावोऽर्थान्तरता, तथाच मिथ्यात्वरूपात्पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्य सत्यत्वरूपस्य याऽर्थान्तरता सैवार्थो यस्याथशब्दस्य स तथेत्यर्थः । **तथात्र किं न स्यादिति** । धर्मजिज्ञासारूपपूर्वार्थाद्भिन्नार्थस्वरूपा ब्रह्मजिज्ञासेति किं न स्यादित्यर्थः । जिज्ञासायाः पूर्वकाले प्रकृतादर्थविशेषात् किं भिन्नार्थत्वमुच्यते अर्थसामान्याद्वा हेतुत्वेन पूर्वप्रकृतार्थाद्वा ? नाद्य इत्याह—**ब्रह्मजिज्ञासाया इति** । प्रकृतः सङ्गत्या प्राप्त इत्यर्थः । तस्याः ब्रह्मजिज्ञासायाः यस्मादर्थविशेषादर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्यते सः प्रकृतोऽर्थविशेषो नास्तीति पूर्वेणान्वयः । द्वितीयं दूषयति—**यतः कुतश्चिदिति** । यस्मात्कस्माच्चिदित्यर्थः । **फलाभावादिति** । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । तृतीयमिष्टापत्त्या परिहरति **यदि फलस्येति** । **आक्षिप्येति** । अन्यथानुपपत्त्या अध्याहृत्येत्यर्थः । नन्वविशेषादर्थान्तरत्वमेवास्तु किमानन्तर्येणेत्यत आह—**हेतुफलेति** । पूर्वार्थो हेतुरुत्तरार्थः कार्यमिति ज्ञानायेत्यर्थः । नन्वर्थान्तरेणापि हेतुफलभावज्ञानं स्यादित्यत आह **तस्मादिदमर्थान्तरमिति** । आनन्तर्यस्य हेतुत्वज्ञानजनकत्वे अनुभवं

रत्नप्रभा

स्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतेः । तस्मादिदमनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । **न चाश्वादनन्तरो** गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति **वाच्यम्** । तयोर्देशतः कालतो वाव्यवधानेनानन्तर्यस्यामुख्यत्वात् । अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यम्, अव्यवधानात्। तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं **न वाच्यम्** । ज्ञातत्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्याभेदात् न पृथगथशब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम् । **यद्वा—**पूर्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्द्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्या ज्ञानतोऽन्त-

पूर्णानन्दीया

प्रमाणयति **तस्मादिदमनन्तरमिति** । अर्थान्तरेण यथा हेतुफलभावज्ञानं नोत्पद्यते तथा आनन्तर्येणापि तन्नोत्पद्यत इत्यभिप्रायेणातिप्रसक्तिमाशङ्क्य परिहरति **न चेति** । गौणानन्तर्येण हेतुफलभावज्ञानाभावेपि मुख्यानन्तर्येण तदस्तीति परिहारं विवृणोति **तयोरिति** । अहेतुफलयोर्गवाश्वयोरित्यर्थः । अमुख्यत्वाद्गौणत्वादित्यर्थः । सामग्री कारणसमुदाय इत्यर्थः। यस्मिन्देशे काले वा गोः सत्त्वं तस्मिन्नियमेनाश्वस्य सत्त्वं नास्ति अतस्तयोर्व्यवधानं, यस्मिन्देशे काले वा सामग्र्याः सत्त्वं तस्मिन्नियमेन कार्योत्पत्तेः सत्त्वं तस्मात्तयोरव्यवधानम् तथा च सामग्रीफलयोः कालिकी दैशिकी च व्याप्तिरनुभवसिद्धेति प्रतिपादितमिति भावः । **तस्मिन्निति** । मुख्यानन्तर्य इत्यर्थः । **ज्ञातत्वादिति** । भेदघटितकार्यकारणभावज्ञानेनार्थान्तरत्वस्य ज्ञातत्वादित्यर्थः । आनन्तर्यज्ञाने सति अर्थान्तरत्वज्ञानं भवतीति भावः । **वैफल्याच्चेति** । हेतुफलभावज्ञानासम्पादकत्वेन व्यर्थत्वाच्चेत्यर्थः । यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य नियमेन सत्त्वं तयोरेव मुख्यमानन्तर्यं सामग्रीसत्त्वे फलावश्यंभावनियमात्सामग्रीफलयोरेव मुख्यमितरयोस्तु गौणम् तथा च मुख्यानन्तर्याभिधाने अर्थान्तरत्वमभिहितं भवति नार्थान्तरत्वाभिधाने मुख्यानन्तर्यम्, तस्माद्धेतुत्वेन पूर्वप्रकृतसाधनचतुष्टयावद्योतनायानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति सुष्ठूक्तम् । अर्थान्तरत्वपदमात्रमध्याहृत्य पूर्वप्रकृतेत्यादि भाष्यार्थं परिष्करोति **फलस्येति** । अध्याहारं विनैव भाष्यं योजयति—**यद्वेति** । अर्थान्तरत्वं नामान्यार्थत्वं तच्च कस्मादन्यार्थः स्वाश्रय इति पूर्वप्रकृतमर्थमपेक्षते अतोर्थान्तरत्वं पूर्वप्रकृतापेक्षावदित्येनमर्थं बहुव्रीहिणा स्फुटीकरोति **पूर्वप्रकृत इति** । फलत इति भाष्यस्यार्थमाह—**फलं ज्ञानं तद्द्वारेति** । अनन्तर्याव्यतिरेकादिति भाष्यस्यार्थमाह—**तज्ज्ञान इति** । आनन्तर्यज्ञान इत्यर्थः । तस्यार्थान्तरत्वस्येत्यर्थः । आनन्तर्यज्ञाने सत्यर्थान्तरत्वज्ञानं भवति तथा च समानकालीनज्ञानविषयत्वेन तयोरभेदो न स्वरूपत इति भावः । यद्यपि पूर्वोत्तरव्याख्यानयोरानन्तर्यज्ञाने सत्यर्थान्तरत्वज्ञानं भवतीत्ययमर्थः समानः तथापि यद्वेत्युत्तरव्याख्याने उपपादनभेदोस्ति अध्याहारोपि नास्तीति विज्ञेयम् । उक्तं हेत्वानन्तर्यं भाष्या-

श्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षत एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्माव-

रत्नप्रभा

भावान्नाथशब्दार्थतेत्यर्थः । **नन्वानन्तर्यार्थकत्वे**ऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्याशङ्क्याह—**सति चेति** । **यन्नियमेन पूर्ववृत्तं** पूर्वभावि असाधारणकारणम्, पुष्कलकारणमिति यावत्, **तदे**वावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । **नन्वस्तु** धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह—**स्वाध्यायेति** । **समानम्** ब्रह्मविचारे साधारणकारणम्, न पुष्कलकारणमित्यर्थः । **ननु** संयोगपृथक्त्वन्यायेन "यज्ञेन दानेन" (बृह०।४।४।२२) इत्यादिश्रुत्या—यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते—इति सर्वापेक्षाधिकरणे (व्या०सू०३।४।२६) वक्ष्यते । तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते—**नन्विति** । इह ब्रह्मजिज्ञासायाम् । **विशेषो**ऽसाधारणकारणम् ।

पूर्णानन्दीया

रूढत्वेन स्फुटीकर्तुं शङ्कासमाधानाभ्यां भाष्यमवतारयति **नन्वानन्तर्येत्यादिना** । पूर्ववृत्तपदस्यार्थमाह—**पूर्वभावीति** । नियमेन पूर्ववृत्तमिति पदद्वयस्यार्थमाह—**पुष्कलकारणमिति** । यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे ब्रह्मविचाररूपकार्योत्पत्तिस्तदेवासाधारणकारणं पुष्कलकारणमित्युच्यते । **तद्वक्तव्यमिति**—पदद्वयं पदान्तराध्याहारेण योजयति **तदेवेति** ।

आनन्तर्यस्यावधिः क इति प्रश्नस्य पुष्कलकारणमवधिरिति प्रत्युत्तरे स्थिते तच्च पुष्कलकारणं किं वेदाध्ययनमाहोस्वित् कर्म तज्ज्ञानं वा तन्न्यायविचारो वेति विकल्प्य दूषयतीत्याशयं स्फुटीकर्तुं भाष्यमवतारयति **नन्वस्त्वत्या**दिना । धर्मविचारं प्रति कारणत्वाद्ब्रह्मविचारे स्वाध्यायशब्दितं वेदाध्ययनं नासाधारणकारणमित्याह—**समानमिति** । ननु साधारणकारणानन्तर्यमेवाथशब्दार्थोऽस्तु किमसाधारणकारणानन्तर्येणेति चेन्न । साधारणकारणानन्तरं नियमेन कार्योत्पत्तेरभावादथशब्दवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । संयोगपृथक्त्वन्यायो नाम पृथग्वचनं तदेव प्रतिपादयति **यज्ञेनेति** । ज्योतिष्टोमेनेत्यादि श्रुत्या कर्माणि स्वर्गोद्देशेन विधीयन्ते यज्ञेनेत्यादिवचनान्तरेण ज्ञानाय च विधीयन्ते इति भावः । तं न्यायं श्रीभगवान् जैमिनिराह **एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति** । एकस्य कर्मणः उभयत्वे अनेकफलसम्बन्धे संयोगः उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः स एव हेतुरिति जैमिनिसूत्रस्यार्थः । तथा च ज्योतिष्टोमादिश्रुत्या ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकत्वं यज्ञेन दानेनेत्यादिपृथक्त्ववचनात् ज्ञानफलकत्वं चास्तीति प्रतिपादकं वचनं संयोगपृथक्त्वन्याय इत्युच्यत इति फलितार्थः । **शंकत इति** । कर्मज्ञानहेतुककर्मानुष्ठानद्वारा ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति

बोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथाच हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः, क्रमस्य विव-

❧ रत्नप्रभा ❧

परिहरति—नेत्यादिना । **अयमाशयः**—न तावत् पूर्वतन्त्रस्थन्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्कलकारणम् , तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात् , नापि कर्मनिर्णयः तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । **न हि** धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति, यया धर्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । **यद्यपि** शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि हेतवः **तथापि** तेषां नाधिकारिविशेषणत्वम्, अज्ञातानां तेषां जन्मान्तरकृतानामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारि विशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकारणमानन्तर्यावधित्वेन वक्तव्यम् । अतः कर्माणि तदवबोधस्तन्न्यायविचारो वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया कर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । **ननु** धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभानेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः । "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" (तैत्ति० संहि०) इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थाथशब्दवदित्याशङ्क्याह—**यथा चेति** । अवदानामानन्तर्यनि-

❧ पूर्णानन्दीया ❧

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी शङ्कत इति भावः । **असाधारणकारणमिति** । पुष्कलकारणमित्यर्थः । **परिहरतीति** । कर्मावबोधस्य कारणत्वमेव नास्त्यसाधारणत्वं सुतरां दुरापास्तमिति मत्वा परिहरतीत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्मावबोधानन्तर्यं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा धर्मजिज्ञासानन्तर्यं न सम्भवतीति परिहारः कथमित्याशङ्क्य धर्मजिज्ञासाया इति भाष्यस्य कर्मतज्ज्ञानं तन्न्यायविचारश्चार्थ इत्यभिप्रायं स्फोरयन् अधिकं तु न तद्धानिरिति न्यायेन तेषां कर्मादीनामानन्तर्यं ब्रह्मविचारस्य न सम्भवतीत्याह **अयमाशय इति** । **न्यायसहस्रमिति** । न्यायसहस्रं विचार इत्यर्थः ।

ननु लिङ्गज्ञानविधया धर्मज्ञानं ब्रह्मज्ञाने हेतुरस्त्वित्यत आह **नहि धूमेति** । **अधिकारिविशेषणं त्विति** । अस्मिन् शास्त्रे को वाऽधिकारीति विचार्य साधनचतुष्टयसम्पन्न इति निश्चित्याहमधिकारी साधनचतुष्टयवानिति ज्ञानानन्तरं पुरुषः प्रवर्तते, तस्माज्ज्ञायमानमेवाधिकारिविशेषणं प्रवृत्तिहेतुर्न स्वरूपं सदिति भावः । उपसंहरति **अत इति** । पुष्कलकारणत्वाभावादित्यर्थः । धर्मजिज्ञासायाः प्रागपीत्यादिभाष्यस्य फलितार्थमाह **इति नेतीति** । इतिशब्दो धर्मजिज्ञासाया अवधित्वाभावादिति हेत्वर्थकः । यद्यपि न पुष्कलकारणं धर्मजिज्ञासा तथाप्यकारणीभूतैवावधिः सा स्यात् तथा सति नानन्तर्याभिधानमुखेनाधिकारिविशेषणप्रतिपत्त्यर्थोऽथशब्दः किन्तु तदभिधानमुखेन क्रमप्रतिपत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण भाष्यमवतारयति **ननु धर्मेति** । ज्ञायमानक्रमार्थो वा क्रमज्ञानार्थो वा अथशब्द इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तं प्रतिपादयति **हृदयस्याग्र इति** ।

क्षितत्वान्न तथेह क्रमो विवक्षितः, शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणा-

॥ रत्नप्रभा ॥

यमः क्रमो **यथा**ऽथशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वाद् न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः। एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षणात्। अतो न क्रमार्थोऽथ-शब्द इत्यर्थः। **ननु** तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह—**शेषेति**। येषामेकप्रधानशेषता **यथा** अवदानानां प्रयाजादीनां च, ययोश्च शेषशेषित्वं, **यथा** प्रयाजदर्शयोः, यस्य चाधिकृताधिकारत्वं, **यथा** अपां प्रणयनं दर्शपूर्ण-

॥ पूर्णानन्दीया ॥

अवद्यति अवदानं कुर्यादित्यर्थः। प्रथमतः पशुहृदयस्य खण्डनमनन्तरं पशोर्जिह्वा-खण्डनं कुर्यादित्यानन्तर्योक्तद्वारा क्रमज्ञानार्थाथशब्दवदित्यर्थः। **नियमः क्रम इति**। नियमरूपक्रम इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह **तस्येति**। ज्ञायमानस्य क्रमस्येत्यर्थः। दृष्टा-न्तवैपरीत्येन दार्ष्टान्तिके प्रतिपादयति **न तथेति**। क्रमो न विवक्षित इत्यत्र स्वयं हेतुं पूरयति **अत इति**। क्रमस्याविवक्षितत्वादित्यर्थः। स्वोक्तहेतौ हेतुप्रतिपादकत्वे-नोत्तरभाष्यं योजयति। **ननु तयोरिति**। एककर्तृकत्वमेकपुरुषकर्तृकत्वमित्यर्थः। **आहेति**। यत्रैककर्तृकत्वं तत्र शेषशेषित्वाद्यन्यतममिति व्याप्तिः सिद्धा प्रकृते व्याप-काभावाद्व्याप्याभाव इति परिहर्तुरभिप्रायः।

भाष्ये—आनन्तर्यनियम इति। आनन्तर्योक्तिद्वारा नियमरूपक्रम-इत्यर्थः। अथशब्दार्थ इति शेषः। क्रमो विवक्षित इत्यनन्तरं श्रुतो न क्रमार्थोऽथ-शब्द इति शेषः। तथा चावदानानां क्रमस्य विवक्षितत्वात् क्रमो यथाऽथशब्दार्थस्तथा धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमस्याविवक्षितत्वान्न तत्क्रमोथशब्दार्थ इति भावः। **शेषशेषित्व-इति**। एकप्रधानशेषत्वस्येदमुपलक्षणम् धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः एकप्रधानशेषत्वे शेषशेषित्वे अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावादित्यन्वयः। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाचे-त्यन्वयः।

व्याख्याने **येषामेकप्रधानशेषतेति**। यच्छब्दत्रयस्योत्तरेण तेषामित्यनेनान्वयः। प्रधानत्वं शेषित्वमङ्गित्वं चेति पर्यायः, शेषत्वमङ्गत्वमित्यर्थः। अवदानानां समिधो यजती-त्यादिवाक्यविहितप्रयाजादीनां चैकप्रधानाग्निष्टोमीये पशुयागे शेषत्वमित्यर्थः। **अधि-कृताधिकारित्वमिति**। अधिकृतस्य पुरुषस्याधिकारो यस्मिन् गोदोहनादौ सोऽधि-कृताधिकारी तत्त्वमित्यर्थः। अधिकृताधिकारित्वमुपपादयति **यथेति**। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति वाक्यम्। अप इति द्वितीयाबहुवचनम्। चमसेन चमसाख्यदारुपात्रविशेषेण अपः प्रणयेदपां प्रणयनं कुर्यादित्यर्थः। चमसे अप्प्रणयनं कुर्यादिति यावत्। गौः दुह्यते यस्मिन्पात्रे तद्गोदोहनं तेन पशुकामस्यापां प्रणयनं कुर्या-दित्यर्थः। पशुकामश्चेद्यजमानः चमसं विहाय गोदोहने अप्प्रणयनं कुर्यादिति भावः। तथा

रत्नप्रभा

मासाङ्गमाश्रित्य "गोदोहनेन पशुकामस्य" इति विहितस्य गोदोहनस्य। **यथा** वा—"दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति। ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकांक्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते; **नैवं** जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति। **ननु** "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्" (जाबालो०४) इति श्रुत्या,—

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्॥ १॥

इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति। **तन्न**। "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" (जाबालो०४)

आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे॥

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद्।

एतदुक्तं भवति। यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं **तदा** ब्रह्मचर्यादेव

पूर्णानन्दीया

चाप्प्रणयनाश्रितेन गोदोहनेन पशुलक्षणं फलं भावयेदिति वाक्यार्थः। इममेवार्थं सङ्ग्रहेणोपपादयति **अपां प्रणयनमिति**। जलपूरणमित्यर्थः। **गोदोहनस्येति**। एतस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारित्वमित्युत्तरेणान्वयः। दर्शादौ यः अधिकारी स गोदोहने अधिकारी तस्माद्दर्शाद्यधिकृताधिकारित्वं गोदोहनस्येति भावः। अधिकृताधिकारित्व एवोदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति**। दर्शपूर्णमासाभ्यां दर्शत्रिकपौर्णमासत्रिकाभ्यामित्यर्थः। दर्शाद्युत्तरकालविहितेन सोमयागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः। **एकप्रयोगवचनेति**। प्रयोगोनुष्ठानं तस्य वचनं विधिः स एक इत्यर्थः। **श्रुत्यादिभिरिति**। श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि क्रमबोधकानि षट् प्रमाणानि तैरित्यर्थः। तथा च हृदयस्याग्रे अवद्यतीत्यत्र अवदानं कुर्यादिति पाठक्रमानुसारेणानुष्ठानप्रतिपादकैकविधिपरिगृहीतानामवदानानामग्रपदरूपश्रुत्या पाठक्रमानुसारेण च क्रमो बोध्यते। इष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्र दर्शसोमयागमुक्त्वा श्रुत्या क्रमो बोध्यते प्रयाजादीनां तु पाठक्रमानुसारेण च क्रमो बोध्यते यथायोग्यमेवं सर्वत्र क्रम ऊहनीय इति भावः। **श्रुतिलिङ्गादिकमिति**। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाण्यङ्गत्वबोधकानि षट् प्रमाणानि जन्मादिसूत्रे निरूप्यन्ते। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरधिकृताधिकारित्वे प्रमाणमस्तीति शङ्कते **नन्विति। अधिकृताधिकारित्वमिति**। धर्मविचारोत्तरकाले विहितस्य ब्रह्मविचारस्य कर्माधिकृतपुरुषाधिकारवत्त्वं भातीत्येककर्तृकत्वलाभात्क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः। ननु कथमशुद्धचित्तविषयत्वं शब्दतस्त्वप्रतीयमानत्वादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**।

भावात्, धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च। अभ्युदयफलं धर्म-

---

❀ रत्नप्रभा ❀

संन्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्, **यदि** न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते **तदा** गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत्, वने शुद्धौ प्रव्रजेदिति। तथा च श्रुतिः "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद्"(जाबालो०४) इति। तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किंचिन्मानमिति भावः। **ननु** मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वं च मास्तु, एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव। **वदन्ति हि** "ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः" इति **समुच्चयवादिनः**। एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यैकत्वाच्चैककर्तृकत्वम्। तथा चाग्नेयादिषड्यागानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमार्थोऽथशब्द इत्याशङ्क्याह—**फलेति**। फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुषङ्गः। **यथा**–सौर्यार्यम्णप्राजापत्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफलभेदात्, **यथा वा**–कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदान्न क्रमापेक्षा, तद्वन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः। तत्र फलभेदं विवृणोति—**अभ्युदयेति**। विषयाभिमुख्ये-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

रागेण ज्ञायत इति। रागेण लिङ्गेनानुमीयत इत्यर्थः। तत्राप्य**शुद्धौ वनीभवे**दिति। गृहस्थाश्रमेपि चित्तशुद्ध्यभावे सति वानप्रस्थाश्रमं कुर्यादित्यर्थः। तथैव कालमाकलयेदिति एवकारेण चतुर्थ आश्रमो निषिध्यते मरणपर्यन्तं तस्मिन् वानप्रस्थाश्रमे एव स्थातव्यमिति भावः। **तस्मादिति**। त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वादित्यर्थः। **अनयोरिति**। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरित्यर्थः। धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरिति भाष्यस्यार्थमाह **मीमांसयोरिति**।

ननु स्वर्गफलकस्य पूर्वतन्त्रस्य कथं मोक्षफलकत्वमित्याशङ्क्याह—**वदन्ति हीति**। **एकवेदार्थेति**। वेदार्थयोः धर्मब्रह्मणोर्वेदार्थत्वेनैकीकरणं कृत्वा जिज्ञास्यैकत्वं बोद्धव्यम्। एकफलकत्वादेककर्तृत्वमुदाहरति **तथा चाग्नेयादीति**। आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजाः पौर्णमासात्रिकं आग्नेययाग एकः ऐन्द्रोपांशुयागौ द्वौ मिलित्वा दर्शत्रिकं तथा च षड्यागा भवन्तीति भावः। एकजिज्ञास्यकत्वादेककर्तृकत्वमुदाहरति **द्वादशाध्यायानामिति**। **क्रमवदिति**। यथा आग्नेयादीनां पाठक्रमानुसारेणानुष्ठानक्रमः यथा च द्वादशाध्यायानां सङ्गत्या प्रथमाध्याये द्वितीयाध्यायाध्ययनक्रमस्तद्वदित्यर्थः। सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः, अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्स्वर्गकामः, प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति श्रुत्यवष्टंभेन फलभेदं क्रमेणोपपादयन् एककर्तृकत्वाभावेन क्रमविवक्षाभावं दृढयति **यथा सौर्येति**। कृष्णलो नाम माषतुल्यः सुवर्णखण्डः। **कामचिकित्सेति**। कामशास्त्रे स्त्रीरूपः कामजिज्ञास्यः काम्यत इति कामो विषय इत्यर्थः। चिकित्साशास्त्रे शरीरं जिज्ञास्यमिति फलभेदान्नैकक-

ज्ञानं तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्, अ-

रत्नप्रभा

नोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह—**तच्चेति** । ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्विरुद्धमित्याह—**निःश्रेयसेति** । नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं मोक्षस्तत् फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं च **स्वोत्पत्ति**व्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह—**न चेति** । स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति भावः । जिज्ञास्यभेदं विवृणोति—**भव्यश्चेति** । भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे हेतुमाह—**नेति** । तर्हि तुच्छत्वं नेत्याह—**पुरुषेति** । **पुरुषव्यापारः** प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात्कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं, न तुच्छत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो धर्माद्वैलक्षण्यमाह—**इह त्विति** । उत्तरमीमांसायामित्यर्थः । भूतमसाध्यम् । तत्र हेतुः—**नित्येति** । सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह—**नेति** । धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि भेदमाह—**चोदनेति** । अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र **चोदना** । तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**या हीति** । **लक्षणं** प्रमा-

पूर्णानन्दीया

तृकत्वमतो न क्रमापेक्षेति भावः । **तत्रेति** । फलभेदजिज्ञास्यभेदयोर्मध्य इत्यर्थः । **तद्विरुद्धमिति** । कर्मफलविरुद्धमित्यर्थः । **ब्रह्मज्ञानश्चेति** । यथा शुक्तिज्ञानं स्वकार्यभूतायां शुक्त्यधिष्ठानचैतन्यविषयकाज्ञाननिवृत्तौ स्वव्यतिरिक्तं साधनान्तरं नापेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानमपि स्वव्यातिरिक्तं साधनान्तरं स्वकार्यभूतायां ब्रह्मचैतन्यविषयकाज्ञाननिवृत्तौ नापेक्षत इति भावः । **न समुच्चय इति** । समुच्चयासम्भवेनैककर्तृत्वं नास्तीति भावः । **कृतिसाध्यत्वादिति** । धर्मस्य कृतिसाध्यत्वात्कृतिजनकधर्मज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वमित्यर्थः ।

नन्वनुष्ठानं विना धर्मोत्पत्त्यभावे धर्मज्ञानं कथमिति चेन्न । अतीतानागतघटविज्ञानवत्तद्धर्मश्रवणेन तज्ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति **मानतोपीति** । प्रमेययोर्धर्मब्रह्मणोः प्रमाणभेदादपि भेदमाहेत्यर्थः । अत्र धर्मे ब्रह्मणि च अज्ञातत्वं समानमित्यभिप्रेत्याह **अज्ञातज्ञापकमिति** ।

वबोधस्य चोदनाऽजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । यथाक्षार्थसंनि-

रत्नप्रभा

णम् । "**स्वर्गकामो यजेत**" इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मे यागादिकरणस्वर्गादिफल-कभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्तयद्वा-वबोधयति । "अयमात्मा ब्रह्म" (बृ०२।५।१९) इत्यादि वाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्र-पञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयति, विषयाभावादित्यर्थः ।

नन्ववबोध एव विषयस्तत्राह—पुरुष इति । ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबो-धेन प्रवर्त्यते इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह—**अवबोधस्येति** । स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । मानादेव बोधस्य जातत्वाज्जाते च विध्ययोगान्न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्त-कमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदान्न तन्मीमांसयोः

पूर्णानन्दीया

बोधकत्वमिति । चोदनानिष्ठं शाब्दबोधजनकत्वमित्यर्थः । तथा च चोदनाजन्यशाब्द-बोधवैलक्षण्यात् बोधकत्ववैलक्षण्यं ततो प्रमाणवैलक्षण्यमिति भावः । **स्वविषय इति**—भाष्यप्रतीकमादाय मतभेदेन विषयभेदमाह **स्वविषये धर्म इति** । स्वशब्देन वाक्यमुच्यते । यागादौ वाक्येन पुरुषः प्रवर्त्यते तस्माद्वाक्यजन्यप्रवृत्ति-विषयत्वमेव वाक्यविषयत्वमित्यर्थः । **पुरुषमिति** । पुरुषं प्रवर्तयदेव पुरुषमवबोधयती-त्यन्वयः । बोधयत्येवेत्येवकारव्यावर्त्यमाह **न प्रवर्तयतीति** । पुरुषमित्यनुषङ्गः । ननु ब्रह्मवाक्यं कुतः पुरुषं न प्रवर्तयतीत्याशङ्क्याह **विषयाभावादिति** । पुरुषप्रवृत्ति-विषयाभावादित्यर्थः । यथा धर्मचोदनास्थले पुरुषप्रवृत्तेः साध्ययागादिरूपो विषयो विद्यते तद्वदत्र न कश्चिद्विषयोऽस्ति ब्रह्मणस्तु सिद्धस्य पुरुषप्रवृत्त्यसाध्यत्वेनाविषयत्वादिति भावः । ज्योतिष्टोमवाक्यस्य त्वया कर्म कर्तव्यम् इति कर्मप्रवृत्तिजनकत्वेनैव पुरुषं प्रति कर्मबोधकत्वं ब्रह्मवाक्यस्य तु त्वं ब्रह्माभिन्न इति जीवस्य ब्रह्मत्वबोधकत्वमेव, तथाचाख-ण्डार्थब्रह्मविषयकात्प्रवृत्त्यजनकाच्छाब्दबोधात्कर्मविशेष्यकपुरुषकर्तव्यत्वप्रकारकशाब्दबोध-स्य प्रवृत्तिजनकस्य विलक्षणत्वेन चोदनारूपप्रमाणे बोधकत्ववैलक्षण्यमस्तीति समुदायार्थः ।

नन्वेतावता प्रवर्तकत्वेनैव बोधकत्वं धर्मवाक्यस्योक्तं तच्च ब्रह्मवाक्यस्याप्यस्त्येव ब्रह्मवाक्येन ज्ञाने पुरुषः प्रवर्त्यत इति प्रसिध्या ज्ञानरूपे विषये पुरुषप्रवर्तकत्वेनैव तस्य ब्रह्मबोधकत्वादिति शङ्कते **नन्विति** । अर्थानुसारात् व्युत्क्रमेण भाष्यमवतारयति **ब्रह्मचोदनयेति । स्वजन्यज्ञान इति** । अवबोधस्य ब्रह्मवाक्यजन्यत्वाद्ब्रह्मवाक्यं स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणमेव न प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । **मानादेवेति** । आदिशब्देन प्रमेयादिकं ग्राह्यम् । **वाक्यार्थज्ञान इति** । ब्रह्मात्मैक्यज्ञान इत्यर्थः । प्रमाण-प्रमेययोः सत्त्वे ज्ञानं स्वयमेवोत्पद्यते तत्र न प्रवृत्तिर्हेतुरन्यथा दुर्गन्धादिज्ञानं न स्या-

कर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । **उच्यते**—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्म-

रत्नप्रभा

क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः । **एवमथशब्दार्थस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यवाचित्वे** सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमित्याह **तस्मादिति** । **उपदिश्यते** । सूत्रकृतेति **शेषः** । तत्किमित्यत आह—**उच्यत इति** । विवेकादीनामागमिकत्वेन प्रामाणिकत्वं **पुरस्तादेवोक्तम्** । लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः **शमः** । बाह्यकरणानामुपरमो **दमः** । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास **उपरतिः** । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं **तितिक्षा** । निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः **समाधानम्** । सर्वत्राऽऽस्तिकता **श्रद्धा** । एतत्षट्कप्राप्तिः **शमदमादिसम्पत्** । अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यम् । तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह—**तेष्विति** । अथ कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्म-

पूर्णानन्दीया

दिति भावः । प्रवृत्तिजनकत्वाजनकत्ववैलक्षण्याच्छाब्दबोधवैलक्षण्यं वक्तव्यं शाब्दबोधवैलक्षण्याद्बोधकत्ववैलक्षण्येन शब्दप्रमाणवैलक्षण्यस्य सत्त्वात्प्रमेयजिज्ञास्यवैलक्षण्यं च वक्तव्यम्, तस्मात् जिज्ञास्यभेदान्नैककर्तृकत्वं तन्त्रद्वयस्य ततः क्रमापेक्षाभावेन क्रमविवक्षाया अभावान्नानन्तर्योक्तिद्वारा क्रमार्थोऽथशब्द **इ**त्येतमर्थं हृदि निधाय सङ्क्षेण भाष्यार्थं परिष्करोति **तथा चेति** । उदासीनत्वं प्रवर्तकभिन्नत्वम् । **स्वयमवान्तर**प्रकृतमुपसंहृत्य परमप्रकृतोपसंहारार्थकभाष्यमवतारयति **एवमिति** । उक्तरीत्येत्यर्थः । तच्छब्दार्थकथनद्वारा उक्तरीतिमेवाह **अथशब्दस्येति** । किमपीत्यंशस्यार्थमाह **पुष्कलकारणमिति** । एवं समुच्चयवादिना यदुक्तं तत्सर्वं यस्मात् खण्डितं तस्मादथशब्दस्यार्थान्तरत्वासम्भवात्सूत्रे यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यते तत्पुष्कलकारणमानन्तर्यावधिभूतं वक्तव्यमित्याहेत्यर्थः ।

भाष्ये-अवबोधस्य चोदनाऽजन्यत्वादिति । अजन्यत्वादिति च्छेदः । **तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति** । यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यते तत्पुष्कलकारणं वक्तव्यमिति तच्छब्दाध्याहारेण भाष्यं योजनीयम् । **अमुत्रेति** । परलोकेपीत्यर्थः । **ज्ञातुं चेति** । अपरोक्षीकर्तुं चेत्यर्थः । **तस्मादथशब्देनेति** । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधनचतुष्टयस्य हेतुत्वादित्यर्थः ।

व्याख्याने—**पुरस्तादेवोक्तमिति** । पूर्वस्मिन्सम्बन्धग्रन्थ एवोपपादितामिति भावः । ननु विवेकादिसत्त्वे विचारः तद्द्वारा साक्षात्कारश्चेत्यन्वयसत्त्वेपि विवेकाद्यभावे ब्रह्मविचाराद्यभाव इति न व्यतिरेकः कथंचित्कुतूहलतया बहुश्रुतत्वबुध्या वा दैववशाद्वा

जिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये। तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति—'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लो

रत्नप्रभा

विचारे प्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकसिद्धिः। अथशब्दव्याख्यामुपसंहरति—**तस्मादिति**। ननूक्तविवेकादिकं न सम्भवति, "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्" इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः। जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षश्चायुक्तः, भेदात्। तस्य लोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च। ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थः—**अतःशब्दः**। तं व्याचष्टे—**अतःशब्द इति**। अथशब्देनानन्तर्यवाचिना तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं **यदुक्तं** तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोऽतश्शब्द इत्यर्थः। उक्तं विवृणोति—**यस्मादिति। तस्मादिति**-उत्तरेण सबन्धः। "यदल्पं तन्मर्त्यं, यत्कृतकं तदनित्यम्" इति न्यायवती "तद्यथेह" (छा०८।१।६) इत्यादिश्रुतिः कर्मफलाक्षयत्वश्रुतेर्बाधिका।

पूर्णानन्दीया

विवेकादिरहितस्य ब्रह्मविचारप्रवृत्तिदर्शनादित्याशङ्क्याह **कथञ्चित्कुतूहलतयेति**। विवेकाद्यभावे फलपर्यन्तज्ञानप्रतिबन्धकसाहितविचारसत्त्वेपि तद्रहितविचाराभावो विद्यत इति व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः। **सुकृतमिति**। पुण्यकर्मफलमित्यर्थः। प्रलयपर्यन्तमवस्थानाच्चिरकालावस्थायित्वमेव अक्षय्यत्वमिति सिद्धान्त्यभिप्रायः पूर्वपक्ष्यभिप्रायस्तु नित्यत्वमिति भेदः। **भेदादिति**। जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदसत्त्वादित्यर्थः। नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षादिसिद्धभेदेनाभेदस्य बाधितत्वाज्जीवस्य ब्रह्मत्वमयुक्तमिति भावः। **तस्येति**। यथा लोष्टस्याकिञ्चित्करत्वेन सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्यन्यतररूपत्वायोगस्तथा स्वरूपावस्थानरूपमोक्षस्य अकिञ्चित्करत्वेन सुखदुःखाभावान्यतररूपपुरुषार्थत्वायोगाच्चेत्यर्थः। अनुवादे बीजमाह—**अथशब्देनेति**। अथशब्देन यदुक्तमित्यन्वयः। **अर्थादिति**। अन्वयव्यतिरेकबलादार्थिकार्थतयेत्यर्थः। **आर्थिकहेतुत्वस्येति**। साधनचतुष्टयनिष्ठस्यार्थसिद्धहेतुत्वस्येत्यर्थः। अनुवादस्य प्रयोजनमाह—**आक्षेपेति**।

ननु भवत्वतःशब्द आक्षेपनिरासायानुवादकस्तथापि कथं निरास इत्याशङ्क्य निरासप्रतिपादकत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति—**उक्तमिति**। विवेकादिकमित्यर्थः। श्रुत्यर्थस्य कर्मफलानित्यत्वस्य दृढीकरणाय व्याप्तिद्वयसहकारित्वं श्रुतेर्दर्शयति **यदल्पमिति**। अल्पं मध्यमपरिमाणवदित्यर्थः। मर्त्यं ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः। कृतकं कार्यमित्यर्थः। **न्यायवतीति**। स्वोक्तार्थप्रतिपादकव्याप्तिमतीर्थः। 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत' इत्यादि श्रुतेः पापसहकृतत्वात्प्राबल्यमक्षय्यत्वश्रुतेस्तु कर्मफलनित्यत्व-

कः क्षीयते' (छान्दो० ८।१।६) इत्यादिः । तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति–'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिः (तैत्ति० २।१) तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनतरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मणो जिज्ञासा

❀ रत्नप्रभा ❀

तस्माद् "अतोऽन्यदार्तम्" (बृ०३।४।२) इति श्रुत्याऽऽनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेका-द्वैराग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां सम्भावयति—**तथेति** । **यथा** वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति, **तथा** ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः । एवमथातःशब्दाभ्यां पुष्कल-कारणवतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धव्यमित्याह—**तस्मादिति** । सूत्रवाक्यपू-रणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं तस्य स्वाभिमतस-मासकथनेनावयवार्थं दर्शयति—**ब्रह्मण इति** । **ननु** "धर्माय जिज्ञासा" इतिवद् 'ब्रह्मणे जिज्ञासा' इति चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति **चेत्** । **उच्यते** । जिज्ञासापदस्य हि मु-ख्यार्थ इच्छा । तस्याः प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितम् । पश्चात् फलम् । ततश्चादौ कर्मज्ञा-नार्थं षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति । इच्छायाः कर्मण एव फलत्वात् । **यथा**–स्वर्गस्येच्छेत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते, **तद्वत्** । अत एव धर्मजिज्ञासे-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

बोधकत्वे तदभावाद्दौर्बल्यं तस्मात्तद्यथेहेत्यादिश्रुतिरक्षय्यत्वश्रुतेर्बाधिकेति भावः । भाष्यस्थादिशब्दार्थं श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति **अतोऽन्यदिति** । ब्रह्मणः व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्याभूतमित्यर्थः । मोक्षस्य पुरुषार्थत्वं स्फोरयति **यथेति** ।

ननु मोक्षस्य सुखदुःखाभावान्यतररूपत्वेप्यपुरुषार्थत्वमेव स्यात् वृत्तिवेद्यत्वाभावे-नाज्ञातत्वाज्ज्ञातो हि पुरुषार्थ इत्युच्यत इत्याशङ्क्याह—**अपारं स्वयंज्योतिरिति** । वृत्तिवेद्यत्वाभावेपि ब्रह्मणः स्वप्रकशत्वेनानन्दानुभवान्मोक्षः पुरुषार्थ एव स्वप्रकाश-त्वेन तस्य ज्ञातत्वात्तस्मान्मुमुक्षा सम्भवतीति भावः । भेदाद्ब्रह्मत्वं जीवस्यायुक्तमिति यदुक्तं तद्दूषयति-**जीवत्वादेरिति** । **उक्त एवेति** । उपोद्घातग्रन्थ इति शेषः । नाहमीश्वर इति प्रतीतेरहमंशे विशिष्टविषयकत्वेन तया विशिष्टस्यैव जीवस्य ब्रह्मत्वं निषिध्यते न शोधितस्य जीवस्य तथा च जीवत्वं कल्पितं तस्माद्ब्रह्मत्वमेव वास्तवं त-स्येति भावः । महाप्रकरणोपसंहारार्थकमुत्तरभाष्यमित्यभिप्रेत्य तच्छब्दार्थकथनद्वारा तद्भाष्यमवतारयति **एवमिति** । अथातःशब्दाभ्यां साधनचतुष्टयस्य हेतुत्वसमर्थनद्वारा तद्वतोऽधिकारिणः समर्थितत्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमित्याहेत्यर्थः । **सूत्रवाक्यपूरणार्थ-मिति** । सूत्रवाक्यपूरणार्थं यदध्याहृतं कर्तव्यपदं तस्यान्वयार्थमित्यन्वयः । **कर्मज्ञानार्थ-मिति** । कर्मकारकज्ञानार्थमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । **कर्मण एवेति** । कर्मत्वं नाम विषयत्वम्, इच्छायाः विषयस्यैव प्रयोजनत्वादित्यर्थः । यथा स्वर्गस्येच्छेत्युक्ते स्वर्गविष-

ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं 'जन्माद्यस्य यतः' इति । अत-एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि-

रत्नप्रभा

त्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेतीच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः। विचारलक्षणायां तु विचारस्य क्लेशात्मकतया प्रथमं फलाकांक्षत्वाद् "धर्माय जिज्ञासा" इति चतुर्थीसमास उक्तः। तथा वृत्तिकारैः "ब्रह्मणे जिज्ञासा" इत्युक्तं चेद्स्तु ज्ञातत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह-**ब्रह्म चेति** । ननु "ब्रह्म क्षत्रमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वयम्भूर्ब्रह्म प्रजापतिः" इतिश्रुतिषु लोके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशंक्याह-**अत एवेति**। जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दूषयति—**ब्रह्मण इतीति** । सम्बन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म। तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वादिच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च

पूर्णानन्दीया

यिणी इच्छेति बोधात्स्वर्गस्येच्छाकर्मत्वं तत्फलत्वं च सम्भवति, तथा ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मविषयिणी जिज्ञासेति बोधाद्ब्रह्मणः ज्ञानद्वारेणेच्छाकर्मत्वं तत्फलत्वं च सम्भवतीति भावः। **सा हि तस्येति** । **सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति शाबरभाष्यवाक्यम्** । तस्यार्थः । सा धर्मजिज्ञासा । तस्य धर्मस्य ज्ञातुमिच्छेति । इच्छाप्राधान्ये तावदिच्छायाः कर्मफलयोरैक्यात्कर्मणश्च प्रथमापेक्षितत्वेन प्राधान्यात्कर्मणि षष्ठीसमासः स्याद्विचारप्राधान्ये तु कर्मफलयोर्भेदात्प्रयोजनविवक्षया चतुर्थीसमासः स्यादित्येवं मुख्यार्थेच्छाभिप्रायेण विचारलक्षणाभिप्रायेण च समासद्वयमुपपद्यत इति समुदायग्रन्थार्थः । **अधुनेति** । ब्रह्मपदस्यार्थनिर्देशावसरे प्राप्ते सूत्रकार एव निर्देश्यतीति ब्रह्मपदार्थमाहेत्यर्थः । ब्रह्मक्षत्रमित्यत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिरुच्यते । भाष्यस्थादिशब्दार्थं दर्शयति **इदं ब्रह्मेति** । अत्र ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते एवं क्रमेण उत्तरत्र योजनीयम् । **जगत्कारणत्वेति** । जात्यादौ जगत्कारणत्वासम्भवेन पूर्वोत्तरविरोधाद्ब्रह्मशब्दस्य न जात्याद्यर्थकत्वमिति परिहारार्थः । **वृत्त्यन्तर इति** । प्राचीनव्याख्यान इत्यर्थः । **सम्बन्धसामान्यमिति**। सम्बन्धत्वविशिष्टः सम्बन्ध इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रमिति यावत् । जिज्ञास्यापेक्षत्वादित्यादिहेतुभाष्यं विवृणोति **जिज्ञासेत्यत्रेति** । सन्वाच्यायाः सन्प्रत्ययस्य वाच्यार्थभूताया इत्यर्थः । **कर्मेति** । कर्मत्वं विषयत्वम्। **सकर्मकाक्रियाया इति**। सकर्मकेच्छाया इत्यर्थः। **विषयज्ञानेति**। विषयस्य ज्ञानमिति विग्रहः। ब्रह्मजिज्ञासा नाम ब्रह्मविषयकं यज्ज्ञानं तद्विषयकेच्छा तथा च सकर्मकक्रियारूपायाः परम्परया ब्रह्मविषयकजिज्ञासायाः प्रथमं जिज्ञास्यब्रह्मरूपकर्मापेक्षत्वात्कर्मणि षष्ठ्येव परिग्राह्या न शेषषष्ठीति भावः। प्रथमं ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासा किमर्था ब्रह्मप्रमाणजिज्ञासा तल्लक्ष-

षष्ठी न शेषे, जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । **ननु** शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सा

॥ रत्नप्रभा ॥

प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं, न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत्कर्मास्तु, ब्रह्म तु शेषितया सम्बध्यतां तत्राह—**जिज्ञास्यान्तरेति** । श्रुतं कर्म त्यक्त्वाऽन्यदश्रुतं कल्पयन् "पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि" इति न्यायमनुसरतीति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते—**नन्विति** । "षष्ठी शेषे" (पा०सू० २।३।५०) इति विधानात्षष्ठ्या सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकांक्षायां सकर्मकक्रियासन्निधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभिसन्धिमजानन्निवोत्तरमाह—**एवमपीति** । कर्मलाभेऽपि प्रत्य-

॥ पूर्णानन्दीया ॥

णजिज्ञासा वा स्यात्तथा सति लक्षणप्रमाणादेरेव कर्मत्वं स्याद्ब्रह्मणस्तु सम्बन्धित्वमात्रं तथा च ब्रह्मसम्बन्धिनी प्रमाणादिकर्मिका जिज्ञासेति ब्रह्मांशे शेषषष्ठीं साधयितुं शङ्कते **ननु प्रमाणादिकमिति** । अन्यदेव ब्रह्मणोन्यदेवेत्यर्थः । तत्कर्मास्तु जिज्ञासाकर्मास्त्वित्यर्थः । शेषितया प्रधानतयेत्यर्थः । **श्रुतं कर्मेति** । ब्रह्मणो जिज्ञासेति शब्दादविलम्बेन प्रतीयमानं ब्रह्मणः कर्मत्वं त्यक्त्वा शब्दादप्रतीयमानं तात्पर्याद्विलम्बेन प्रतीयमानं प्रमाणादीनां कर्मत्वं ब्रह्मणः सम्बन्धित्वमात्रं च कल्पयन् शेषवादी करस्थं पिण्डमुत्सृज्य करं लेढीति न्यायमनुसरति, तथा च शेषषष्ठीपरिग्रहे ब्रह्मणः प्रतीतकर्मत्वालाभ एव दोष इति भावः । **गूढाभिसन्धिरिति** । ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञारूपफले गूढाभिसन्धिरित्यर्थः । सम्बधिसामान्ये प्रोक्ते तत्सामर्थ्यात्कारकसम्बन्धविशेषश्चार्थतोवगम्यत इत्येतावता षष्ठी शेष इत्युक्तं नार्थादपि कारकसम्बन्धाप्रतिभास इत्युक्तमिति शेषवादिनो मतम्, तथा च ब्रह्मसम्बन्धिजिज्ञासेति बोधेन ब्रह्मकर्मकजिज्ञासाप्यर्थादवगम्यते तस्माद्ब्रह्मणः कर्मत्वलाभ इति शेषवादी शङ्कत इति भावः। 'शेषषष्ठपिरिग्रहेपीति' भाष्येण अशेषविचारप्रतिज्ञारूपफललाभायैव शेषषष्ठीं परिगृह्यार्थिककर्मत्वस्वीकारात्तस्य शेषवादिनः प्रयासः सार्थक एव तथा च 'व्यर्थः प्रयासः स्यादि'त्याद्युत्तरभाष्यविरोधस्तत्परिहारायेदं भाष्यं गूढाभिसन्धिना शङ्कत इति व्याख्यातामिति मन्तव्यम्। **षष्ठीति** । षष्ठी शेष इति व्याकरणसूत्रेण सम्बन्धमात्रे षष्ठीविधानादित्यर्थः । **कर्मत्वे पर्यवस्यतीति** । विषयत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः। विषयविषयिभावसम्बन्धे पर्यवस्यतीति भावः। यद्यपि 'षष्ठी शेष' इति सम्बन्धमात्रे षष्ठी विहिता तथापि व्यवहारो विशेषमालम्बते बहवश्च विशेषसम्बन्धाः तत्रान्यतमो विशेषसम्बन्धः प्रतिपत्तव्यः अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः, तस्मात्स च सम्बन्धः क इति विशेषजिज्ञासायां सकर्मकेच्छासन्निधानात्कर्मत्वमेव विशेषसम्बन्धो भवति ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं शेषषष्ठिपक्षे तु न विरुध्यत इति समुदायार्थः । **अजानन्निवेति** ।

मान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्। न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न। प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षिता-

रत्नप्रभा

क्षं "कर्तृकर्मणोः कृति" (पा०सू०२।३।६) इति सूत्रेण जिज्ञासापदस्याबन्तत्वेन कृदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं कर्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशाब्दं कल्पयत इत्यर्थः। शेषवादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति—**न व्यर्थ इति**। शेषषष्ठ्यां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति। तत्र **यानि** ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि, **तेषामपि** विचारः प्रतिज्ञातो भवति। तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात्। कर्मणि षष्ठ्यां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते। अतो मत्प्रयासो न व्यर्थः। ब्रह्मतत्सम्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वादित्यर्थः। त्वत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तम्, सूत्रेण मुखतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया

पूर्णानन्दीया

तात्पर्यं ज्ञात्वापि वादिना तात्पर्यस्फुटीकरणानन्तरमेव तद्वक्तव्यमित्यधुना अनुरूपोत्तरमाहेत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मणः कर्मत्वालाभ इति दूषणमार्थिककर्मत्वोक्त्या परिहृतं तथापीच्छायाः प्रथमापेक्षितकर्मकत्वेन ब्रह्मणः प्रथमं प्रतीतकर्मत्वालाभदोषो दुर्वार इति भाष्याभिप्रायं स्फुटीकुर्वन् एवमपीत्यस्यार्थमाह **कर्मलाभेपीति**। ब्रह्मणः कर्मत्वलाभेऽपीत्यर्थः। प्रतीकमादाय प्रत्यक्षपदस्यार्थमाह **प्रत्यक्षमित्यादिना विहितमित्यन्तेन**। कृति कृदन्तस्य योगे सति कर्तृकर्मणोः कर्त्रर्थे कर्मार्थे च षष्ठी स्यादिति व्याकरणसूत्रस्यार्थः। आबन्तत्वेनेति च्छेदः। आकारप्रत्ययान्तत्वेनेत्यर्थः। **कृदन्तस्येति**। कृत्प्रत्ययान्तस्येत्यर्थः। जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययः अ इति संज्ञिको प्रत्ययः अकारप्रत्यय इति यावत्, उप्रत्ययश्चेति प्रत्ययाः सन्ति तथा च त्रयाणां प्रत्ययाणां मध्ये यः अप्रत्ययस्तदन्तत्वेन कृदन्तत्वं जिज्ञासापदस्येति भावः। **विहितमिति**। सूत्रेण विहितमिति पूर्वेणान्वयः। तथा च शब्दादविलम्बेन प्रतीयमानं प्रत्यक्षमिति निष्कृष्टोऽर्थः। **अशाब्दमिति**। विलम्बेन तात्पर्यात्प्रतीयमानमित्यर्थः। ब्रह्मणः कर्मत्वे तात्पर्येण साधितेपि एवं कल्पयतस्तव प्रयासो व्यर्थ एवेति भावः।

भाष्ये। **कर्मत्वं न विरुध्यत इति**। कर्मत्वालाभदोषो नास्तीति भावः। **सम्बन्धसामान्यस्येति**। विशेषनिष्ठत्वं विशेषसम्बन्धबोधकत्वं सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्बन्धे पर्यवसन्नत्वादित्यर्थः। **सामान्यद्वारेणेति**। सामान्यसम्बन्धद्वारेणेत्यर्थः।

व्याख्याने **लक्षणप्रमाणेति**। लक्षणं च प्रमाणं च युक्तयश्च ज्ञानसाधनानि च फलं चेति विग्रहः। **ब्रह्मकर्मक एवेति**। एवकारेण प्रमाणादिकर्मकविचारो व्यावर्त्यते। **विचारप्रतिज्ञानमिति**। विचारस्य प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञेत्यर्थः। **यस्येति**। मत्प्रयास-

नामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः, 'तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म' इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्मा'द्ब्रह्मण' इति कर्मणिषष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया

रत्नप्रभा

उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती—**न प्रधानेति** । संगृहीतमर्थं सदृष्टान्तं व्याकरोति—**ब्रह्म हीत्यादिना** । "तद्विजिज्ञासस्व" इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्याह—**श्रुत्यनुगमाच्चेति** । श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—**ज्ञातुमिति** । **नन्व**नवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशंक्याह-**अवगतीति** । आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याऽखण्डसाक्षात्कारवृत्ति-

पूर्णानन्दीया

स्येत्यर्थः । अप्रधानप्रमाणादिविचारान् शब्देनोपादाय प्रधानस्य ब्रह्मविचारस्याक्षेपकल्पनाद्वारं मुखतः प्रधानविचारमेवोपादायाऽप्रधानविचाराणामाक्षेपकल्पनामिति शेषषष्ठीपरिग्रहो न युक्त इत्याशयं स्फुटीकुर्वन्नुत्तरभाष्यमवतारयति—**त्वत्प्रयासस्येति । सदृष्टान्तमाहेति** । सदृष्टान्तं विवृणोतीत्यर्थः । **तद्विजिज्ञासस्वेतीति** । 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादिश्रुतिगततद्विजिज्ञासस्वेति अर्थः । मूलं विषयवाक्यत्वेनाभिमतमित्यर्थः । तदिति द्वितीयया ब्रह्मणः कर्मत्वप्रतिपादनद्वारा प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारः श्रुत्या प्रतिज्ञातो भवति तथा एकार्थत्वलाभाय सूत्रेणापि कर्मत्वप्रतिपादनद्वारैव प्रधानब्रह्मणो विचारः प्रतिज्ञातव्य इत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः ।

भाष्ये तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेतीति । स्वप्रविष्ट'तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मे'त्यनेन वाक्येनेत्यर्थः । **प्रत्यक्षमेवेति** । शाब्दमेवेत्यर्थः । यतः ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्त्यादिकं भवति तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतयः शब्दतः ब्रह्मणः कर्मत्वं दर्शयन्तीति भावः । इच्छायाः कर्मेति पूर्वेणान्वयः ।

व्याख्याने—**ब्रह्मज्ञानं त्विति** । हेतुभूतस्य मूलस्य सिद्धस्वरूपत्वात् साध्यस्वरूपं ब्रह्मज्ञानं कथं मूलमिति भावः । **आवरणेति** । आवरणनिवृत्तिरूपं नवशरावं जलेनाभिव्यक्तगन्धवदन्तःकरणे तद्वृत्त्या अभिव्यक्तस्फुरणरूपं च ब्रह्मस्वरूपभूतं यच्चैतन्यं

इच्छायाः कर्म। फलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्। तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम्।

रत्नप्रभा

ज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम्। मूलं त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु गमनस्य ग्रामः कर्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्मैव फलमित्ययुक्तं तत्राह—**फलेति**। क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपीच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः। **ननु** ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह-**ज्ञानेनेति**। ज्ञानं वृत्तिः, अवगतिस्तत्फलमिति भेद इति भावः। **अवगन्तुम्** अभिव्यञ्जयितुम्। अवगतेः फलत्वं स्फुटयति—**ब्रह्मेति**। हिशब्दोक्तं हेतुमाह—**निश्शेषेति**। बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः। अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह—**तस्मादिति**। अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूचयति। अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात्तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः॥

इति तृतीयवर्णकम्।

पूर्णानन्दीया

तदेवावगतिरित्यर्थः। आवरणनिवृत्तिरूपत्वमभिव्यक्तेर्वा विशेषणं अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वान्निवृत्तिरूपत्वमधिष्ठानस्य अथवा आवरणवत्तन्निवृत्तेः कल्पितत्वेनाधिष्ठानमेव स्वरूपमिति भावः।

अभिव्यक्तिमच्चैतन्यमिति मतुपः प्रयोगान्नित्याभिव्यक्तिविलक्षणा अपरोक्षज्ञानगम्या हि कल्पिताभिव्यक्तिरस्तीति सिद्धम्। **गमनस्य ग्रामः कर्मेति**। ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्य कर्मत्वं नाम क्रियाजन्यफलशालित्वं तथा हि गमनरूपा या क्रिया तज्जन्यं फलं ग्रामपुरुषसंयोगस्तदाश्रयत्वं ग्रामेऽस्तीति लक्षणसमन्वय इति दिक्। **तत्प्राप्तिरिति**। ग्रामसंयोग इत्यर्थः। **अवगतेरिति**। अभिव्यक्तिमच्चैतन्यरूपावगतेरित्यर्थः। वृत्तिज्ञानरूपा ब्रह्मावगतिः अज्ञाननिवर्तकतया पुरुषाभिलाषितत्वात् पुरुषार्थ इति भाष्यार्थः। **बीजमविद्येति**। संसारबीजभूता या अविद्या अनाद्यविद्या सैवादिर्यस्यानर्थस्येति विग्रहः वृत्तिज्ञानेनाज्ञानसहितानर्थनिवृत्तिद्वारा चैतन्यमभिव्यक्तं भवति, तस्मादभिव्यक्तिमच्चैतन्यं ब्रह्मज्ञानस्य फलमित्युच्यत इति भावः। **तृतीयवर्णकमिति**। प्रथमसूत्रस्य तृतीयव्याख्यानमित्यर्थः।

इति प्रथमसूत्रस्य तृतीयवर्णकं समाप्तम्।

तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात । यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । **उच्यते**—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्ति-

रत्नप्रभा

प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध्योर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह—**तत्पुनरिति** । **पुनः**शब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः । **यदि** वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्म ज्ञातम्, **तर्ह्यज्ञात**त्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । **अथाज्ञातं** केनापि **तर्हि** तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः । आपातप्रसिद्ध्या विषयादिलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति—**उच्यत इत्यादिना** । प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्या-

पूर्णानन्दीया

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

प्रथमवर्णके विषयप्रयोजने आक्षिप्य तत्सद्भावसाधनेन विचारकर्तव्यता समर्थिता सम्प्रति पुनस्ते सम्बन्धं चाक्षिप्य तत्साधनद्वारा तत्कर्तव्यतां साधयितुं व्यवहितं वृत्तमनुवदन् वर्णकान्तरपरत्वेन भाष्यमवतारयति **प्रथमवर्णक इति** । अधिकरणमारचयति—**ब्रह्मप्रसिद्धीति** । **तर्ह्यज्ञातत्वेति** । प्रत्यक्षादिना यदज्ञातं वस्तु तत्प्रतिपाद्यं सद्विषयो भवति ज्ञातेऽर्थे हि शास्त्रमकिञ्चित्करं भवति तस्मात् ज्ञातस्य ब्रह्मणः शास्त्रेणाप्रतिपाद्यत्वाद्विषयत्वं नास्तीति भावः । 'यदि प्रसिद्ध'मित्यादिभाष्यस्य विषयप्रयोजनाक्षेपे मुख्यतात्पर्यमुक्त्वा 'अथाप्रसिद्ध'मित्यादिभाष्यस्य सम्बन्धप्रयोजनाक्षेपे मुख्यतात्पर्यमाह—**अथाज्ञातमिति** । **इति ज्ञानानुत्पत्तेरिति** । ब्रह्मणः अप्रतिपाद्यत्वेन सम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वादखण्डब्रह्मसाक्षात्कारस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । ज्ञानं प्रति वेदान्तविचारस्य हेतुत्वेन विचारात्प्रागापातज्ञानमपि नास्तीति पूर्वपक्षग्रन्थार्थः । अनधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य पुरुषस्य विचारात्प्रागापातज्ञानासम्भवेप्यधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य पुरुषस्य विचारात्प्रागापातज्ञानं सम्भवत्येव तथा च निश्चयं प्रति विचारस्य हेतुत्वं न ज्ञानं प्रतीति सिद्धान्ततात्पर्यमाह—**आपातप्रसिध्येति** । वेदान्तानामपरोक्षनिश्चायकत्वेपि वादिभिरन्यथान्यथार्थस्य प्रतिपादितत्वाद्वेदान्तेभ्यो जायमानं ज्ञानमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितस्वरूपापातं भवति । तथा चापातज्ञानविषयत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिरापातप्रसिद्धिस्तयेत्यर्थः । व्याकरणाद्बृहत्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या सर्वोत्कृष्टत्वरूपं निरवधिकमहत्त्वाभिन्नं व्यापकत्वं निश्चीयते तच्च सर्वोत्कृष्टत्वरूपव्यापकत्वं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वादिकमन्तरा सर्वज्ञत्वसर्व-

समन्वितम् । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रती-

रत्नप्रभा

प्रकृतत्वेनास्तिपदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । **ननु** केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । **न च** "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुत्या सेति **वाच्यम्** । ब्रह्मपदस्य लोके सङ्गतिग्रहाभावेन तद्घटितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशंक्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह—**ब्रह्मशब्दस्य हीति** । **अस्यार्थः**–श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति ज्ञायते । प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो महत्त्वरूप इति व्याकरणान्निश्चीयते । "बृहि वृद्धौ"(पा०धातु० भ्वा०) इति स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति, संकोचकाभावात् श्रुतावनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वं चान्तवत्त्वादिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति। लोके गुणहीनदोषवतोऽल्पत्वप्रसिद्धेः । अतो बृंहणाद् ब्रह्मेति

पूर्णानन्दीया

शक्तित्वादिकमन्तरा च न सम्भवति तस्माद्बृहत्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्त्यैव सर्वोत्कृष्टलाभार्थे नित्यशुद्धत्वादिकं सर्वज्ञत्वादिकं च प्रतीयते तथा च व्युत्पाद्यमानब्रह्मशब्देन सगुणं निर्गुणं च ब्रह्म प्रसिद्धमित्येतमर्थं स्फुटीकर्तुं शङ्कासमाधानाभ्यामुत्तरभाष्यमवतारयति **ननु केन मानेन ब्रह्मण** इत्यादिना **शक्तिमत्त्वलाभादित्यन्तेन**। **सङ्गतिग्रहेति** । शक्तिग्रहेत्यर्थः । **ब्रह्मपदव्युत्पत्त्येति** । व्यापकत्वरूपाद्बृहत्वाद्ब्रह्मेति ब्रह्मपदव्युत्पत्त्यनुसरणेनेत्यर्थः । ननु जातिजीवकमलासनवेदेभ्यो विलक्षणे निरतिशयपुरुषार्थे मुमुक्षोर्जिज्ञासायोग्ये वस्तुनि ब्रह्मपदव्युत्पत्त्यापि ब्रह्मशब्दस्य कथं वृत्तिरित्याशङ्क्याह--**अस्यार्थ इति** । नन्वेवमपि यत्किञ्चिदापेक्षिकमहत्त्वविशिष्टं वस्त्ववगम्यतामित्यत आह **सा च वृद्धिरिति** । निरवधिकमहत्त्वं सर्वतो निरवग्रहमहत्त्वमित्यर्थः । सर्वोत्कृष्टत्वमिति यावत् । **संकोचकाभावादिति** । उपपदं प्रकरणादिकं वा संकोचकं, तदभावादित्यर्थः । यथा बृहद्घट इत्यत्र घटपदसमभिव्याहारादापेक्षिकं बृहत्वं प्रतीयते, तद्वदत्र किमपि संकोचकं न प्रतीयते प्रत्युतासंकोच एव, अनन्तपदसहप्रयोगरूपज्ञापकं चास्ति तथा च निरतिशयमहत्त्वसम्पन्नं वस्तु ब्रह्मशब्दार्थ इति भावः ।

ननु नित्यत्वादयो गुणाः न ब्रह्मशब्दार्थोपयोगिनः अतस्ते कथं ब्रह्मशब्देनावगम्यन्ते तथा च नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्त इति भाष्यं कथमित्याशङ्क्य गुणतोऽपकृष्टस्य वस्तुनः अल्पत्वबुद्धिदर्शनान्नित्यत्वादिगुणाः ब्रह्मपदार्थोपयोगित्वेन प्रतीयन्त एवेत्याह--**निरवधिकमहत्त्वं चेति** । अन्तवत्त्वमनित्यत्वम् । आदिशब्देनाशुद्धत्वादिकं गृह्यते । **अल्पत्वेति** । वस्तुनोल्पत्वं नाम देशकालवस्तुपरिच्छेद इत्यर्थः । लोके गुणहीनं दोषभूयिष्ठं वस्तु अल्पमिति मन्यते गुणभूयिष्ठं दोषहीनं वस्तु महदिति मन्यते तस्माद्ब्रह्मवस्तुनः अल्पत्वनिराकरणेन गुणतो महत्त्वसम्पादनाय बृहत्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्त्यैव

यन्ते, बृहतेर्धातोरर्थानुगमात् । सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो

❀ रत्नप्रभा ❀

व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्वं **शुद्धत्वम्**, जाड्यराहित्यम् **बुद्धत्वम्**, बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभावः **मुक्तत्वम्**, च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम् । तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिशेषेऽल्पत्वप्रसंगेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य चालाभादिति । एवं 'तत्पदात्प्रसिद्धेरप्रमाणत्वेनापातत्वादज्ञानानिवर्तकत्वाज्जिज्ञासोपपत्ति'रित्युक्त्वा त्वम्पदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्यात दुपपत्तिरित्याह—**सर्वस्येति** । सर्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केत्यत आह—**सर्वो हीति** । 'अहमस्मीति' न प्रत्येतीति न,

❀ पूर्णानन्दीया ❀

नित्यत्वादयः प्रतीयन्त इत्याह--**अत इति** । बृहत्वब्रह्मणत्वयोरेकार्थत्वमभिप्रेत्याह--**बृंहणादिति** । कल्पतरुकारैस्तु बृहत्वं व्यापकत्वं ब्रह्मणत्वं शरीरादिपरिणामरूपवृद्धिहेतुत्वमिति तयोर्भेद उक्तः । अस्मिन् ग्रन्थे सा च वृद्धिरित्याद्युपक्रमानुसारेण तयोरभेद एव ग्रन्थकाराभिप्रेत इति तदभिप्रायेणेदं व्याख्यातमिति भावः । शुद्धत्वं व्युत्पत्त्या प्रतीयत इति पूर्वेणान्वयः ।

ननु जातिजीवकमलासनादौ ब्रह्मशब्दप्रयोगे सत्यपि नैतावानर्थः प्रतीयते कथमत्र बृहतेर्धातोरर्थानुगमादप्येतादृशस्यार्थस्य प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह—**एवं सकलदोषशून्यमिति** । नित्यत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टः सगुणनिर्गुणस्वरूपः परिपूर्णोर्थः ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रसिद्धः सन् निर्बाधं प्रतीयते जात्यादौ तु सङ्कोचकस्य सत्त्वान्नैतादृशोर्थः प्रतीयत इति भावः । **तथेति** । यथा व्युत्पत्त्यनुसरणात् निर्गुणं प्रसिद्धं तथा सगुणमपि तस्मादेव प्रसिद्धमिति भावः । तत्पदवाच्यस्य चेतनस्यापि सर्वविषयज्ञानाभावे सर्वकार्यनियमनशक्त्यभावे च प्रोच्यमाने सति कस्यचिदर्थस्य ज्ञानाभावात्कस्यचित्कार्यस्य उत्पादनशक्त्यभावाच्चापकर्षप्राप्त्या अल्पत्वं स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सर्वज्ञत्वादिकं वक्तव्यमित्याह—**ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिशेष इति** । कस्यचिज्ज्ञेयस्य वस्तुनः ईश्वरज्ञानाविषयत्वं कस्यचित्कार्यस्य वा ईश्वरशक्त्यविषयत्वमित्यर्थः । ज्ञेयस्य परिशेषः ज्ञानाविषयत्वं कार्यस्य परिशेषः शक्त्यविषयत्वमिति भेदः । **अल्पत्वप्रसङ्गेनेति** । ईश्वरस्याल्पत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।

भाष्ये बृहतेर्धातोरिति । बृहतेर्धातोर्योर्थः परिपूर्णरूपः तेनानुगमात्सम्बन्धान्नित्यत्वादीनामित्यर्थः । नित्यत्वादयः धात्वर्थेन परिपूर्णवस्तुना सह सम्बन्धसत्त्वाद्ब्रह्मशब्देन प्रतीयन्त इति भावः । **सर्वस्यात्मत्वाच्चेति** । ब्रह्मण इति शेष इति केचित् ।

व्याख्याने । **एवमिति** । उक्तरीत्येत्यर्थः । तत्पदात्प्रसिद्धेरित्यादिग्रन्थः स्पष्टोर्थः । **न प्रत्येतीति नेति** । न जानातीति यत्तन्नेत्यर्थः । अविचार्यत्वं प्राप्तमि-

ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे ।

रत्नप्रभा

किन्तु प्रत्येत्येव । सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशंक्याह—**यदि हीति** । आत्मनः शून्यस्य प्रतीतौ'अहं नास्मीति' लोको जानीयात् । लोकस्तु 'अहमस्मीति' जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह—**आत्मा चेति** । "अयमात्मा ब्रह्म" (बृ०२।५।१९) इत्यादिश्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तदोषं पूर्वपक्षेण स्मारयति—**यदीति** । अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । **यथा**—इदं रजतमिति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिः, तद्वदहमस्मीति सच्चैतन्यरूपात्मत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः, नेयं पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । **न** हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति रजतं रङ्गमन्यद्वेति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति—**नेत्यादिना** । सामान्यविशेषभावस्त्वात्मनि सच्चित्पूर्णादिपदवाच्यभेदात् कल्पित इति मन्तव्यम् । तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण

पूर्णानन्दीया

त्यर्थ इत्यतः प्राक्तनग्रन्थस्त्वतिरोहितार्थः । आपातप्रसिध्या विषयादिसिद्धिः साधिता सम्प्रति विशेषाप्रसिध्यापि तां साधयतीत्यवतारयति **यथेदं रजतमिति** । यथा इदं रजतमितीदंत्वेन सामान्यरूपेण शुक्तेः प्रसिद्धिः तथा अहमस्मीत्यात्मत्वसामान्यधर्मपुरस्कारेण ब्रह्मणः प्रसिद्धिरस्ति न त्वशनायाद्यतीतत्वादिविशेषरूपेण धर्मेणेति भावः । **वाच्यभेदादिति** । सत्यपदं मुख्यामुख्यसत्स्वरूपब्रह्माकाशशबलरूपे सत्ये व्युत्पन्नम्, ज्ञानपदं चैतन्यान्तःकरणवृत्तिरूपमुख्यामुख्यज्ञानद्वयशबलरूपे ज्ञाने व्युत्पन्नम्, आनन्दपदं च प्रत्यग्बुद्धिवृत्तिरूपमुख्यामुख्यानन्दद्वयशबलरूपे आनन्दे व्युत्पन्नम्, एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तादीन्यपि पदानि मुख्यामुख्यतत्तदद्वयशबलरूपे तस्मिन् व्युत्पन्नानीति द्रष्टव्यम् । अत्र सत्यता त्रिविधा मुख्यनिष्ठाऽमुख्यनिष्ठा शबलनिष्ठा चेति । एतत्सर्वं **संक्षेपशारीरके सर्वज्ञात्ममुनिभिः** विस्तरेणोपपादितम्, तथा च शबलरूपं सत्यं सत्यपदवाच्यार्थः। अत्र सत्यत्वं सामान्यधर्मः मुख्यामुख्यशबलनिष्ठसत्यत्वादि विशेषधर्मः । एवं जीवेश्वरोभयरूपात्मा

अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता, भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् ।

रत्नप्रभा

विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यति—**देहमात्रमित्यादिना** । शास्त्रज्ञानशून्याः—**प्राकृताः** । वेदबाह्यमतान्युक्त्वा तार्किकादिमतमाह—**अस्तीति** ।

सांख्यमतमाह—**भोक्तेति** । किमात्मा देहादिरूपः-उत तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्त्वा तद्भिन्नोऽपि कर्तृत्वादिमान्नवे ति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसांख्यपक्षावुपन्यस्याकर्तापीश्वराद्भिन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिम-

पूर्णानन्दीया

आत्मपदवाच्यार्थः। अत्रात्मत्वं सामान्यधर्मः जीवात्मत्वं परमात्मत्वमुभयनिष्ठात्मत्वं चेति त्रयो विशेषधर्माः । तथा मुख्यब्रह्म–कमलासनाद्यमुख्यब्रह्म उभयरूपब्रह्मेति ब्रह्मत्रयं तथाचोभयरूपं ब्रह्म ब्रह्मपदवाच्यार्थः । अत्र ब्रह्मत्वं सामान्यधर्मः मुख्यामुख्योभयनिष्ठब्रह्मत्वादि विशेषधर्माः । सर्वत्र मुख्यब्रह्मरूपं शुद्धचैतन्यं लक्ष्यार्थः अत एव सत्यादिपदानां न पर्यायता लक्ष्यार्थाभेदेऽपि वाच्यार्थानां भिन्नत्वात् तथा च वाच्यार्थभेदादेव ब्रह्मात्मनि सामान्यधर्मः विशेषधर्मश्च सिध्यति । एवं सति अहमस्मीति सत्यचैतन्यरूपात्मत्वेन सामान्यधर्मेणात्मत्वप्रसिद्धिरस्ति न तु ब्रह्माहमस्मीति लक्ष्यार्थशुद्धचैतन्यरूपाखण्डब्रह्मनिष्ठमुख्यब्रह्मत्वेन विशेषधर्मेण अन्यथा वादिनां विप्रतिपत्तिर्न स्यादिति भावः ।

भाष्ये विप्रतिपत्तेरिति । विरुद्धा हि प्रतिपत्तिः तस्या इत्यर्थः । देहमात्रमिति मात्रशब्देन देहातिरिक्तं स्वतन्त्रचैतन्यं नास्तीत्युच्यते । **आत्मेति** । अहंप्रत्ययालम्बनमित्यर्थः । लोकायतिकाश्चार्वाका इत्यर्थः । **इन्द्रियाण्येवेति** । इन्द्रियाणां चक्षुरादिमनःपर्यन्तानां चेतनत्वमहंप्रत्ययविषयत्वरूपात्मत्वं च मन्यन्त इत्यर्थः । **मन इत्यन्य इति** । मनसः चेतनत्वमात्मत्वं च मन्यन्त इत्यर्थः । **विज्ञानमात्रमिति** । प्रत्यभिज्ञानिर्वाहाय क्षणिकविज्ञानसन्ततिरेवाहंप्रत्ययालम्बनरूपात्मेति मन्यन्त इत्यर्थः । **शून्यमिति** । असत्स्वरूप एवात्मेति मन्यन्त इत्यर्थः । **अस्ति तद्यतिरिक्त इति** । जीवव्यतिरिक्तोस्तीत्यर्थः । **आत्मा स इति** । सः ईश्वरः भोक्तुर्जीवस्य आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । **विप्रतिपन्ना इति** । विरुद्धप्रतिपत्तिमापन्ना इत्यर्थः । **तदाभासेति** । अत्र तच्छब्देन युक्तिवाक्ये गृह्येते । **यत्किञ्चित्प्रातिपद्यमाना इति** । अन्त्यात्पक्षादर्वाचीनं कञ्चित्पक्षं प्राप्यमाणा इत्यर्थः ।

व्याख्याने **विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यतीति** । अत्र विरुद्धार्थप्रतिपादकं वाक्यं विप्रतिपत्तिशब्दार्थः। **तार्किकादीति** । आदिशब्देन प्राभाकरादयो गृह्यन्ते । **विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियेति** । संशयरूपविप्रतिपत्तिप्रथमकोटित्वेन देहेन्द्रियेत्यर्थः । **अकर्तापीति** । अकर्तापि जीव इत्यर्थः । **निरतिशयसत्त्वमिति** । निर-

आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभासस-

रत्नप्रभा

तमाह-**अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर इति** । निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति **योगिनो वदन्ति** । भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह-**आत्मा स भोक्तुरिति** । भोक्तुर्जीवस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरति—**एवं बहव इति** । विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च

पूर्णानन्दीया

तिशयसत्त्वोपाधिकः जीवातिरिक्तः ईश्वर इति वदन्तीति भावः । निरतिशयसत्त्वरूपो गुणः योगिमते पारमार्थिकसत्यः सिद्धान्ते तु मायारूपत्वेन असत्य इति मतयोर्भेदः । **स ईश्वर इति** । योगिमतप्रसिद्ध ईश्वर इत्यर्थः । प्रतीकमादायात्मपदस्यार्थमाह-**आत्मा स्वरूपमिति** । सोपाधिकतया जीवस्य भोक्तृत्वं कर्तृत्वं च वर्त्तते स्वतस्त्वभोक्तृत्वमकर्तृत्वं साक्षित्वं च तथा च जीवातिरिक्तो नेश्वर इति जीवब्रह्मणोरैक्यं वेदान्तिनो वन्दतीति भावः । **विप्रतिपत्तीनामिति** । पक्षान्तराणामित्यर्थः ।

तासां विप्रतिपत्तीनां सुखबोधार्थमेव हि ।
प्रपञ्चोपि निरासश्च सङ्ग्रहेणोच्यते मया ॥

तथाहि केचित्तु वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिभ्यां स्थूलोऽहं कृशोहमित्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदन्ति । केचित्तूक्तश्रुतियुक्त्यनुभवानामाभासत्वान्मम शरीरमिति भेदप्रतीतेरिन्द्रियाणामभावे शरीरचलनाभावान्न शरीरस्यात्मत्वं किन्तु वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिभ्यां काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यनुभवाच्चेन्द्रियाणामात्मत्वमिति वदन्ति । अन्ये तूक्तश्रुतियुक्त्यनुभवानामाभासत्वान्ममेन्द्रियाणीति भेदप्रतिपत्तेः स्वप्ने चक्षुरादीन्द्रियव्यवहाराभावेप्यहमित्यात्मनि परिपूर्णप्रत्ययान्मनःसम्बन्धाभावे इन्द्रियाणां चलनाभावान्नेन्द्रियाणामात्मत्वं किन्तु वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिभ्यां सङ्कल्पवानहं विकल्पवानहमित्याद्यनुभवाच्च मन आत्मेति वदन्ति । अपरे तूक्तश्रुतियुक्त्यनुमानानामाभासत्वान्मम मन इति भेदप्रतीतेरहं मन इत्यप्रतीतेः कर्तृभावे करणशक्त्यभावाच्च मनसो नात्मत्वं किन्तु वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिभ्यामहं कर्ता भोक्तेत्याद्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदन्ति । इतरे तूक्तश्रुतियुक्त्यनुभवानामाभासत्वान्मम बुद्धिरिति प्रतीतेरहं बुद्धिरित्यप्रतीतेर्न बुद्धेरात्मत्वं किन्तु वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिभ्यां सुषुप्तौ नान्यदस्त्येव नाहमप्यासमिति व्युत्थितजनस्य सर्वाभावपरामर्शानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदन्ति । अन्ये तूक्तश्रुतियुक्त्यनुभवानामाभासत्वात्सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति व्युत्थितस्य परामर्शान्यथानुपपत्त्या सुषुप्तावज्ञानादिसाक्षित्वेन परिपूर्णात्मप्रत्ययाङ्गीकारादहमुल्लेखिप्रत्यभिज्ञानाच्च न शून्यस्यात्मत्वं किन्तु वक्ष्यमाणश्रुतेः ममप्रत्ययालम्बनस्याहमुल्लेखमानस्य शरीरादेः भोक्तृत्वाद्यनुपपत्तिरूपयुक्तेः कर्ता भोक्तेत्याद्यनुभवाच्च देहादिभ्यो व्यतिरि-

रत्नप्रभा

विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपरम्यते । तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनः "जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद् ब्रह्मवत्" इत्यादियुक्तेः "तत्त्वमसि" (छां६।८।१६) इत्यादिश्रुतेश्चाबाधितायाः सत्त्वात् । अन्ये तु देहादिरात्माऽहंप्रत्ययगोचरत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदित्यादियुक्त्याभासम्, "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (तै०आ२।१।१) इन्द्रियसंवादे "चक्षुरादयः ते ह वाचमूचुः" (बृ०१।३।२) "मन उवाच" "योऽयं विज्ञानमयः" (बृ०४।४।२२) "असदेवेदमग्र आसीत्"(छां०२।१३।१) "कर्ता""बोद्धा"

पूर्णानन्दीया

क्तः कर्ता भोक्ता प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरः आत्मेति वदन्ति। अपरे तु कर्तृत्वं हि क्रियावेशः न हि सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिणामलक्षणक्रियान्वयः सम्भवति । न च बुद्धेः कर्तृत्वमात्मनो भवतीति वाच्यम् । तन्मते तादात्म्याध्यासाभावात्, तस्मात्कर्तृत्वांशे उक्तश्रुतियुक्त्यनुभवानामाभासत्वाच्चात्मनो न कर्तृत्वं किन्तु वक्ष्यमाणश्रुतेः दृश्यावभासत्वमात्रात्मकभोक्तृत्वोपपत्तिरूपयुक्तेः भोक्तेत्यनुभवाच्च केवलं भोक्तैवात्मेति वदन्ति । अन्ये तु वक्ष्यमाणश्रुतेः सर्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तिरूपयुक्तेः नाहमीश्वरः किन्तु संसारीत्यनुभवाच्च भोक्तुर्जीवस्य नेश्वरत्वं किन्तु वक्ष्यमाणश्रुतेः सर्वज्ञत्वाद्युपपत्तिरूपयुक्तेः ईश्वरोस्तीत्यनुभवाच्च देहादिव्यतिरिक्तादहंप्रत्ययविषयाद्भोक्तुर्जीवादन्यः सर्वस्येशिता निरतिशयत्वोपाधिक ईश्वर इति वदन्ति । वेदान्तिनस्तु पूर्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवानामाभासत्वाद्वक्ष्यमाणाबाधितश्रुतियुक्तिभ्यामहं ब्रह्मास्मीति विद्वदनुभवाच्च प्रत्यगस्थूलो चक्षुरप्राणोऽमनोऽकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं स सदित्यादिप्रबलश्रुतेश्च भोक्तृत्वाद्यवभासस्य मिथ्यात्वात् स्वतः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः स्वयं प्रकाशमानो जीव इति जीवब्रह्मणोरैक्यं वदन्ति । तस्मात्पुरुषार्थोऽस्तीति सिद्धम् ।

'युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रया' इति भाष्यं विभागपूर्वकं स्वमतपरमतानुसारेण योजयति **तत्र युक्तीति** । निर्दोषयुक्तिमबाधितश्रुतिवाक्यं च समाश्रया इत्यर्थः । 'तदाभासेति' भाष्यांशं व्याचष्टे **अन्ये त्वित्यादिना**। परपक्षेषु युक्तिं दर्शयति **देहादिरिति । व्यतिरेकेणेति ।** यत्रात्मत्वाभावस्तत्राहंप्रत्ययगोचरत्वाभावः यथा घट इत्यर्थः। ननु परपक्षाः युक्तिमूलकत्वाद्ग्राह्याः स्युरित्यत आह **इत्यादि युक्त्याभासमिति ।** आश्रिता इत्युत्तरेणान्वयः । युक्तिरिवाभासत इति युक्त्याभासः अनुमानाद्याभास इत्यर्थः। वस्तुतो न युक्तिरिति भावः । देहात्मवादे प्रमाणत्वेनोक्तां श्रुतिं पठति **स वा एष इति** । इन्द्रियात्ममते श्रुतिमाह **इन्द्रियसंवाद इति**।'ते ह वाचमूचु'रिति वाक्यस्थतच्छब्दार्थं स्फोरयति **चक्षुरादय इति ।** मनस आत्मत्वे श्रुतिमुदाहरति **मन उवाचेति ।** विज्ञानात्मवादिमते प्रमाणत्वेनोक्तं 'कतम आत्मेति योयं विज्ञानमय' इत्यादिश्रुतिवाक्यं दर्शयति **योऽयमिति ।** असदात्ममते श्रुतिवाक्यं कथयति **असदेवेति ।** कर्त्रात्ममते मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मेति श्रुतिं ज्ञापयति **कर्तेति ।** कर्त्रात्ममत एवात्मनः भोक्तृत्वे

माश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्ये-

रत्नप्रभा

(प्रश्न०४।९) "अनश्नन्नन्यः" (श्वे०४।६) "आत्मानमन्तरो यमयति" इति वाक्याभासं चाश्रिता इति विभागः । देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्दृश्यत्वादित्यादिन्यायैः "आनन्दमयोऽभ्यासाद्" (व्या०सू०१।१।१२] इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्वं **वक्ष्यते** । **ननु** सन्तु विप्रतिपत्तय**स्तथापि** यस्य यन्मते श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति, **किं** ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह-**तत्राविचार्येति** । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः । मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः । **किञ्चात्मानमन्यथा** ज्ञात्वा तत्पापेन संसारान्धकूपे पतेत्, "अन्धं तमः प्रविशन्ति" (ईश०१२) "ये के चात्महनो जनाः" (ईश०३) इति श्रुतेः,

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १ ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वेदान्तविचारः कर्त-

पूर्णानन्दीया

प्रमाणत्वेनोक्तामात्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुरित्यादिश्रुतिं प्रतिपादयति **भोक्तेति** । भोक्त्रात्ममते श्रुतिमाह—**अनश्नन्नन्य इति** । साङ्ख्यमते 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति' कर्मफलानुभवरूपभोक्तृत्वं बुद्धेरेव नात्मनः किं'त्वनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति' दृग्गावभासत्वरूपभोक्तृत्वमात्मन इति मन्तव्यम् । योगिमते श्रुतिमुपन्यस्यति **आत्मानमन्तर इति** ।

ननु पक्षान्तराणि श्रुतिमूलकत्वात् ग्राह्याणि स्युरित्यत आह—**वाक्याभासं चेति** । वाक्यमिवाभासत इति वाक्याभासः परमार्थतोऽवाक्यमतत्परत्वादित्यर्थः ।

ननु उक्तानां युक्तीनां श्रुतिवाक्यानां च कथमाभासत्वमित्याशङ्क्य देहादावात्मत्वसाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वेनाभासत्वं स्फोरयन् श्रुतिवाक्यानामाभासत्वप्रतिपादकस्थलं स्फोरयति **देहादिरनात्मेति** । न्यायैर्युक्त्याभासत्वं सूत्रैर्वाक्याभासत्वमिति विवेकः । **विप्रतिपत्तय इति** । विवादा इत्यर्थः । **वस्तुगतिरिति** । मुक्तिं प्रति ज्ञानस्यैव हेतुता ह्यन्वयव्यतिरेकसिद्धा न कर्मण इति बिदुषां निश्चय इत्यर्थः । मतान्तराश्रयणे हि न केवलं मोक्षासिद्धिः किन्त्वात्महत्यादिदोषश्च स्यादित्यनर्थं चेयादिति भाष्यं व्याख्याति **किञ्चात्मानमिति** । अत्र ईशवाक्यं प्रमाणयति **ये केचेति** । आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः के ते जना ये अविद्वांस; लोके आत्मशब्दः प्राणत्यागे प्रसिद्धः प्रकृते प्राणत्यागस्यानुपयुक्तत्वात् अनात्मदर्शनेनात्मनो ह्यसत्त्वापादनमात्महननमुच्यते तथा च ये ह्यविद्वांसः ते आत्महन इति भावः । **तस्मादिति** भाष्यस्थहेतोरर्थ

तानर्थं चेयात् । तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥

रत्नप्रभा

व्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । बन्धस्याध्यस्तत्वेन विषयादिसद्भावाद्गतार्थत्वादधिकारिलाभादापातप्रसिद्ध्या विषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसा-पूजिता विचारणा, वेदान्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्त्रान्तरस्थास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसायारभ्यत इत्यर्थः । **ननु सूत्रे** विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भः कथं सूत्रार्थ इत्यत आह—**ब्रह्मेति** । ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं लक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । **एवं** प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम् । **नन्विदं** सूत्रं शास्त्राद्बहिः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयत्यन्तर्भूत्वा **वा** ? **आद्ये**-तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । **द्वितीये**-तस्यारम्भकं वाच्यम् । **न च** स्वयमेवारम्भकम् । स्वस्मात्स्वोत्पत्तेरित्यात्माश्रयात् । **न चारम्भकान्तरं पश्याम** इति । **उच्यते** । श्रवणविधिना आरब्धमिदं सूत्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति, **यथा**ऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदस्याध्ययने प्रयुंक्ते तद्वदित्यनवद्यम् ॥ १ ॥

प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥

पूर्णानन्दीया

वक्तुमुपसंहारव्याजेन वर्णकचतुष्टये उक्तं हेतुचतुष्टयं क्रमेणानुवदति **बन्धस्याध्यस्तत्वेनेति** । **पूजितेति** । उत्कृष्टेत्यर्थः । **उपकरणानीति** । सहकारिकारणानीत्यर्थः । आरम्भः कथं सूत्रार्थ इति शङ्कावतारायोत्तरभाष्यं व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिपूर्वभाष्यमवतारयति **ननु सूत्र इति** । **भूषणमिति** । 'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुख'मित्यादिश्रवणाद्भूषणमिति भावः । **न पश्याम इति** । यदुक्तं तदसङ्गतं सूत्रमूलस्यारंभकान्तरस्य श्रवणविधेः सत्त्वादिति । द्वितीयपक्षमलम्ब्य परिहरति **उच्यत इति** । इदं सूत्रमित्यर्थः । इदं शास्त्रमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । नास्त्यध्ययनविधावारंभकान्तरापेक्षा वेदस्यापौरुषेयत्वादिति भावः ॥ १ ॥

चतुर्थवर्णकं समाप्तं प्रथमसूत्रञ्च ।

२ जन्माद्यधिकरणम् । सू० २

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति नहि विद्यते। जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्सत्यादेश्चाप्रसिद्धितः॥१॥
ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्याल्लक्ष्यं स्रग्भुजङ्गवत् । लौकिकानीव सत्यादीन्यखण्डं लक्षयन्ति हि॥२॥

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भग-

रत्नप्रभा

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारभमाणः पूर्वोत्तराधिकरणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति–**ब्रह्मेति** । मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषणब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं तन्न सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमवतारयति—**किंलक्षणकमिति** । किमाक्षेपे । नास्त्येव लक्षणमित्यर्थः । आक्षेपेणास्योत्थानाद्—**आक्षेपसंगतिः** । लक्षणद्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुति-

पूर्णानन्दीया

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

प्रसिद्धश्रुतिभिर्वेद्यं विचार्यं च मुमुक्षुणा ।
प्रत्यग्रूपमहं वन्दे श्रीकृष्णं रुक्मिणीप्रियम् ॥

वर्णकचतुष्टयेनोक्तमर्थचतुष्टयमस्मिंश्छ्लोके संगृहीतमिति सुधीभिर्विभावनीयम् । **मुमुक्षुणेति** । अथातःपदद्वयसमर्थितेनाधिकारेणेत्यर्थः । अथ साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं अतः साधनचतुष्टयसम्पत्तेर्हेतोः सत्त्वादित्येवं अर्थात्साधितेनाधिकारिणा ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति प्रथमसूत्रस्यार्थ उक्त इति भावः । **प्रमाणादिविचाराणामिति** । आदिशब्देन लक्षणयुक्तिसाधनफलानि गृह्यन्ते । **ब्रह्मप्रमाणमिति** । आदिशब्देन ब्रह्मसाधनं ब्रह्मफलं च गृह्यते ब्रह्मणि प्रमाणं ब्रह्मणि या युक्तिरिति विशिष्टविचारः ब्रह्मविशेषणसापेक्षः विशेषणीभूतब्रह्मणः ज्ञानं विना न सम्भवतीति भावः । **पूजयन्नेवेति** । जिज्ञास्यपुरुषार्थब्रह्मस्वरूपस्य सूत्रकृता दर्शितत्वात् भगवानिति पदप्रयोगेन पूजयन्नेवेत्यर्थः । **नास्त्येवेति** । लक्षणाभावान्न ब्रह्मस्वरूपं सिद्ध्येदिति येन शास्त्रारम्भः स्यादित्याक्षेप्तुरभिप्रायः । **अस्येति**। जन्मादिसूत्रस्येत्यर्थः । सूत्रस्य श्रुत्यर्थबोधकत्वात्'यतो वा इमानी'त्यादिश्रुतिभिः सह एकार्थबोधकत्वरूपा संगतिर्वेदितव्या । तं श्रुत्यर्थं ज्ञापयति **लक्षणद्योतीति** । यतो वा इमानीत्यादिलक्षणद्योतिवेदान्तानामित्यर्थः । सूत्रमपि जगत्कारणत्वादिरूपलक्षणबोधकं भवतीति भावः । द्वितीयसूत्रप्रथमपादयोः स्पष्टब्रह्मलिङ्गकश्रुत्यर्थबोधकत्वं सङ्गतिः तच्च स्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वं ज्ञापयति **स्पष्टब्रह्मलिङ्गकानामिति**। यथा प्रथमपादः 'यतो वे'त्यादीनां स्पष्टब्रह्मलिङ्गकश्रुतीनामर्थं बोधयति तथा लक्षणसूत्रमपि तासामेवार्थं बोधयतीति तयोरेकार्थबोधकत्वं सङ्गतिरिति भावः । सूत्रस्य शास्त्रार्थप्रतिपा-

रत्नप्रभा

शास्त्राध्यायपादसंगतयः । तथाहि—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यं विषयः । तत्किं ब्रह्मणो लक्षणं वक्ति **न वेति** सन्देहः । तत्र **पूर्वपक्षे** ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं, **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति भेदः । **यद्यप्याक्षेप**-सङ्गतौ पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथङ् न वक्तव्यम्, **तदुक्तम्**—

आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि ।
प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते ॥ १ ॥

इति, **तथापि** स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । **यत्र** पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षः, **तत्रापवादिकी संगतिः । प्राप्तिः**-तदर्था चिन्ता । तत्र न वक्तीति **प्राप्तम्** । जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । **न च** जगदुपादानत्वे सति कर्त्तृत्वं लक्षणमिति

पूर्णानन्दीया

दकत्वाच्छास्त्रसङ्गतिः तं शास्त्रार्थं ज्ञापयति **लक्ष्ये ब्रह्मणीति** । शास्त्रं शास्त्रार्थत्वेन ब्रह्मबोधकं भवति सूत्रस्य प्रथमाध्यायार्थैकदेशप्रतिपादकत्वात् प्रथमाध्यायेनैकार्थबोधकत्वरूपा सङ्गतिः । तमध्यायार्थं स्फुटीकरोति **समन्वयोक्तेरिति** । प्रथमाध्यायेन 'यतो वा इमानी'त्यादिश्रुतिगत-यत-इत्यादिपदानां ब्रह्मतात्पर्यकत्वरूपसमन्वयो बोध्यते लक्षणसूत्रेणापि तच्छ्रुतिगत-यत-इत्यादिपदानां ब्रह्मतात्पर्यकत्वं बोध्यत इति भावः । उक्तसङ्गतिप्रदर्शनार्थमधिकरणमारचयति **तथाहीति** । अधिकरणान्ते अस्य विषयवाक्यस्यार्थो वक्ष्यते । विषयः उद्देश्यमित्यर्थः । तथा च वाक्यमुद्दिश्य संशयादिकं प्रतिपाद्यत इति भावः । **आक्षेप इति** । आक्षेपाधिकरण इत्यर्थः । **अपवाद इति** । अपवादाधिकरण इत्यर्थः। **प्राप्ताविति** । प्राप्तिसूत्र इत्यर्थः । **लक्षणकर्मणीति** । लक्षणसूत्र इत्यर्थः । **यच्च कृत्वेति** । यदधिकरणमुद्दिश्याक्षेपादिकं प्रवर्तते तत्प्रयोजनकत्वादाक्षेपादीनां पृथक्प्रयोजनं न वक्तव्यम्। अथवा कृत्वा प्रवर्तत इत्यस्य कृत्वा प्रवर्तनमर्थः, कृत्वाप्रवर्तनं नाम कृत्वा चिन्ता सा चाभ्युपगमवादः, अत्र तस्मिन्निति शेषः तथा च यच्च कृत्वा प्रवर्तते तस्मिन्नित्यनेन कृत्वाचिन्ताधिकरण इत्युक्तं भवति । अस्मिन्पक्षे अवशिष्टस्य प्रयोजनं न वक्तव्यमित्यंशस्यायमभिप्रायः । यदुद्दिश्याक्षेपादिकं प्राप्तं तत्प्रयोजनप्रयोजनकत्वादाक्षेपादीनां पृथक्प्रयोजनं न वक्तव्यमिति । एतत्सर्वं **कल्पतरौ** विस्तरेणोदाहृतं विस्तरभयादत्रोपरम्यते । **सिद्धान्तेन पूर्वपक्ष इति** । सिद्धान्तयुक्त्या उत्तराधिकरणपूर्वपक्ष इत्यर्थः। 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादिवाक्येन ब्रह्मणः सकाशात् जन्मादिकं जगतः प्रतीयते, प्रतीयमानं ब्रह्महेतुकजन्मादिधर्मवत्त्वमेव ब्रह्मणो लक्षणं चेदातिव्याप्तिरसम्भवश्चेत्यभिप्रेत्य प्रतिज्ञापूर्वकं पूर्वपक्षयति **तत्र न वक्तीति** । जगद्धर्मत्वेनेत्यनेनातिव्याप्तिर्ज्ञापिता अयोगादित्यनेनासम्भवः प्रतिपादित इति भावः । अतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वान्मास्तु जन्मादिधर्मवत्त्वलक्षणं श्रुतिप्रामाण्यादन्यदेवास्त्विति सिद्धांती शङ्कते **न चेति** । 'तदात्मानं स्वयमकु-

वान्सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

रत्नप्रभा

वाच्यम् । कर्त्तुरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । **न च** श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति **वाच्यम्** । अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः । **न च** जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति **वाच्यम्** । कर्तृमात्रस्योपादानाद्भिन्नस्य ब्रह्मत्वायोगात् । **वस्तुतः** परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यूहमात्रस्यानुमात्रस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थे स्वातन्त्र्यायोगात् अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात्, तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति—**जन्माद्यस्य यत इतीति** ।

पूर्णानन्दीया

रुत, तत्सृष्ट्वे'त्यादिना उपादानत्वं कर्तृत्वं च प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तलक्षणस्यानुमानेन साधयितुमशक्यत्वान्न सिद्धिरिति पूर्ववादी परिहरति **कर्तुरुपादानत्व इति** । ब्रह्म कर्तृत्वविशिष्टोपादानत्ववच्चेतनत्वादिति प्रयोगे यत्र चेतनत्वं तत्र कर्तृत्वविशिष्टोपादानत्वमित्यत्रामुक इति दृष्टान्ताभावेनेत्यर्थः । **श्रौतस्येति** । 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादिश्रुतिप्रमाणकस्य ब्रह्मणः 'स्वयमकुरुत तत्सृष्ट्वा यतो वा इमानि'त्यादिश्रुत्यैव लक्षणसिद्धेरित्यर्थः । **श्रुत्यनुग्राहकत्वेनेति** । श्रुत्यर्थे पुरुषस्य संदेहनिवर्तकमानत्वेनेत्यर्थः । **प्रत्येकं लक्षणमिति** । दृष्टान्तसम्भवादिति भावः । **ब्रह्मत्वायोगादिति** । ब्रह्मण उपादानाद्भिन्नत्वे प्रोक्ते सत्यन्यत्वेनोपादानस्य स्थितत्वाद्वस्तुपरिच्छेदेन अद्वितीयत्वरूपब्रह्मत्वायोगान्न प्रत्येकं लक्षणमिति भावः । नास्त्येव लक्षणमिति पूर्वपक्षमुपपाद्यास्त्येवेति सिद्धान्तमवतारयति **पुरुषेति** । पुरुषस्योहमात्रत्वादेवानुमानस्याप्रतिष्ठितत्वम्, तथा हि अनुमितिकरणमनुमानम् । तच्च ज्ञायमानलिङ्गमिति केचित् । परामर्श इत्यपरे । व्याप्तिज्ञानमित्यन्ये । तस्मादनुमानस्य भ्रान्तपुरुषबुद्धिमूलकत्वेन परस्परदूषणग्रस्तस्य इदमिति निर्देष्टुमशक्यत्वादप्रतिष्ठितत्वमिति भावः । कर्तुरुपादानत्वे दृष्टान्तसम्भवेन अनुमानप्रवृत्तेरुक्तलक्षणसिद्धिरित्याह **अपौरुषेयतयेति** । **उभयकारणत्वस्येति** । उपादाननिमित्तोभयकारणत्वस्येत्यर्थः । सुखं प्रत्यदृष्टद्वारा निमित्तत्वं समवायिकारणत्वं चात्मनि दृष्टं तस्मादभिन्ननिमित्तोपादानकं सुखमिति दृष्टान्तोपपत्तिरिति भावः । आदिशब्देन कर्मसंयोगौ गृह्येते, तथाहि—स्वकृतयागादिकं प्रति कर्तृत्वमुपादानत्वं च पुरुषे दृश्यते तस्मादभिन्ननिमित्तोपादानकं कर्मेति निर्विवादोऽयं दृष्टान्तः। घटाकाशसंयोगं प्रति निमित्तत्वं समवायिकारणत्वं चाकाशेऽस्तीत्यभिन्ननिमित्तोपादानकः संयोग इत्ययमपि सर्वसंमतो दृष्टान्तः । अत्रैवं प्रयोगः—जगदभिन्ननिमित्तोपादानकं कार्यत्वात्सुखादिवत्, अथवा ब्रह्म निमित्तत्वविशिष्टोपादानत्ववच्चेतनत्वादात्मादिवदित्यनवद्यम् ।

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं

रत्नप्रभा

अत्र **यद्यपि** जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते, **तथाप्यग्रे** "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात्" (व्या.सू.१।४।२३।(७) इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्वोभयकारणत्वं लक्षणमित्युच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । **ननु** जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति **चेद्** । **उच्यते-यथा** रजतं शुक्तेर्लक्षणं यद्रजतं सा शुक्तिरिति, **तथा** यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तटस्थं सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवद्यम् । सूत्रं व्याचष्टे—**जन्मेत्यादिना** । बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणानि । **यथा**–चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्राः गावः, **तद्वदत्रापि** जन्मादीति नपुंस-

पूर्णानन्दीया

ननु जगज्जन्मादिकारणत्वं नाम कर्तृत्वे सत्युपादानत्वमिति अनेन द्वितीयसूत्रेण साधितं चेत्तर्हि अग्रिमेण तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपमित्यनेन ग्रन्थेन पौनरुक्त्यं स्यादित्याशंक्याह **अत्र यद्यपीत्यादिना । उच्यत इतीति** । अत्रानूद्यत इत्यर्थः । अयमाशयः–अनेन सूत्रेण जन्मादिकारणत्वमेव प्रतिपाद्यते नोभयकारणत्वं किन्तूभयकारणत्वमनूद्यते, अग्रे 'प्रकृतिश्चे'त्यधिकरणे तूभयकारणत्वमेव प्रतिपाद्यते न कारणत्वं किन्तु कारणत्वमनूद्यते तस्मान्न पौनरुक्त्यमिति। **तटस्थमिति** । यो हि व्यावर्तको धर्मः लक्ष्याविद्यमानस्वरूपबहिर्भूतः स तटस्थलक्षणमित्यर्थः । तथा च यद्रजतमभात्सा शुक्तिरिति आरोपितेन रजतेन शुक्तिर्लक्ष्यते यथा तथा यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति आरोपितेन जगत्कारणत्वेन ब्रह्म लक्ष्यते आरोपितत्वेपि तस्य ब्रह्मण्येवासाधारणत्वादिति भावः । **श्रीमदद्वैतानन्दश्रीगुरुचरणास्तु ब्रह्मविद्याभरणाख्यग्रन्थे** "यो हि धर्मः असाधारणः सन्नेव कदाचिद्धर्मिणा संबध्यते स धर्मस्तु तटस्थलक्षणमित्युच्यते यथा छत्रचामरादिकं राज्ञ इति तटस्थलक्षणं वदन्ति । **सूत्रं व्याचष्ट इति ।** पदच्छेदः पदार्थोक्तिः पदविग्रह इति व्याख्यानाङ्गं संपादयन् सूत्रं व्याचष्ट इत्यर्थः ।

ननु भवतु तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तथापि जन्मस्थितिभङ्गास्त्रयो विशेष्या भवंति तत्कथं जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थ इत्येकत्वनिर्देश इत्याशङ्क्य भाष्यस्थस्येति पदस्यार्थं स्फोरयन्नाह **अत्रापि जन्मादीति**। समाहारस्य समुदायस्येत्यर्थः । तथा च यथा चित्रगोसम्बन्धित्वविशिष्टदेवदत्तस्य चित्राः गावः विशेषणानि तथा समासार्थस्य विशेष्यस्य जन्मादिविशिष्टजन्मस्थितिभङ्गसमुदायस्य एकदेशं जन्म विशेषणमित्यर्थः । यद्यपि चित्रगोर्देवदत्तस्येत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्जन्मादीत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति वैषम्यं तथापि दृष्टान्तस्तु विशेषणांश एव न तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहाविति

समासार्थः । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० ३।१) इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् । अस्येति प्रत्यक्षादिसंनिधापित-

रत्नप्रभा

कैकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्म विशेषणम् । तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं तद्ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तम्, स्थितिलयकारणाद्भिन्नत्वेन ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समाहारो द्योतित इति ध्येयम् । नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह—**जन्मनश्चेति** । मूलश्रुत्या वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमाशंक्योपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह—**अस्येतीति** । वियदादि-

पूर्णानन्दीया

भावः । तस्य विशेष्यैकदेशस्य गुणत्वं विशेषणत्वं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्याभिप्रेत्याह **तथा चेति** । सर्वस्य विशेषणत्वे समासासम्भवात्समासैकदेशो विशेषणमिति मत्वाह **समासार्थैकदेशस्येति** । समाहारस्य समासार्थप्रविष्टत्वेन विशेष्यैकदेशस्येत्यर्थः । **गुणत्वेनेति** । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । **संविज्ञानमिति** । ज्ञानमित्यर्थः ।

नन्वत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः किमर्थ इति चेत्, जन्मस्थितिभङ्गस्य समासार्थतालाभार्थमिति ब्रूमः । यद्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमाश्रित्य स्थितिलयद्वयमेव समासार्थोऽस्त्विति शङ्केत तदा ब्रह्मणः स्थितिलयनिरूपितकारणत्वमेव स्यात् । न चेष्टापत्तिरतिव्याप्त्यादिदोषाभावादिति वाच्यम् । स्थितिकारणत्वं लयकारणत्वं वा लक्षणमित्युक्ते अतिव्याप्त्यादिदोषाभावेपि जन्मकारणं ब्रह्मणोन्यदेवेति भिन्नत्वभ्रमे ब्रह्मणः वस्तुपरिच्छेदेन अद्वितीयत्वरूपब्रह्मत्वायोगात्, तस्मात् त्रितयनिरूपितकारणत्वलाभार्थं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमाश्रित्य जन्मस्थितिभङ्गरूपसमाहार एव समासार्थ इत्यवश्यमंगीकरणीयमित्येतमर्थं स्फोरयति **तत्र यज्जन्मकारणमिति**। 'जन्माद्यस्य यत' इत्येव सूत्रं स्यादित्यभिप्रायेणाह **यज्जन्मेति** । अत्र जन्मकारणं कर्तृरूपं विवक्षितं तस्मान्न मायायामतिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्य दोषान्तरमाह **स्थितिलयेति** । **समाहारो द्योत्यत इति** । सूत्रस्थजन्मादीति नपुंसकैकवचनेन समाहारो द्योतित इति भावः । **संसारस्यानादित्वादिति** । संसारस्यानादित्वेन स्थितिनाशानन्तरमप्युत्पत्तेर्दृश्यत्वादिति भावः। **वस्तुगत्या चेति** । एकैकसर्गं पुरस्कृत्य चेति शेषः । जनित्वा स्थित्वा विलीयत इत्यनुभवो वस्तुगतिशब्दार्थः । **इदम इति** ।

स्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था । यत इति का-

❀ रत्नप्रभा ❀

जगतो नित्यत्वान्न जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह—**षष्ठीति** । वियदादिमहाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः। **ननु** जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न लक्षणत्वमित्याशंक्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह—**यत इतीति** । यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दरूपं वस्तूच्यते । "आनन्दाद्ध्येव" (तै०आ०३।६।१) इति निर्णीतत्वात्, तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यम्। पदा-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

अस्य जगतः जन्मादीत्यादिना प्रत्यक्षं यज्जगत्तत्कारणत्वमेव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते न त्वाकाशादिकारणत्वमाकाशादेरप्रत्यक्षत्वादिति शङ्कितुरभिप्रायः । **प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्येति** । प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणैः संवेदितस्येति भाष्यपदस्यार्थः । **महाभूताना जन्मादीति ।**

ननु जन्मादीनां वियदादिजगतश्च कः सम्बन्धः षष्ठ्या विवक्षित इति चेत् । अत्रोच्यते—स्वरूपादिसम्बन्धः षष्ठ्या विवक्षित इति भावः । स्वोक्तमभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपं जन्मादिकारणत्वलक्षणं भाष्यारूढं कर्तुमिच्छन्नवतारयति **ननु जगत इति** । सूत्रेण जन्मादिसम्बन्धिजगत्सम्बन्धित्वं जन्मसम्बन्धिजन्मादिसम्बन्धित्वं वा प्रतयिते तच्च न ब्रह्मलक्षणमसम्भवदोषग्रस्तत्वादिति शंकार्थः । ईश्वरनिष्ठं जगत्कारणत्वं शुद्धस्य तटस्थलक्षणमिति सिद्धान्तार्थः । **यत इति** पदं षष्ठ्यन्तमिति शंकितुरभिप्रायः । सिद्धान्त्यभिप्रायस्तु पञ्चम्यन्तमिति भेदः । **आनन्दाध्येवेतीति** । तैत्तिरीयक इति शेषः । श्रुतिषु ब्रह्मबोधकपदानामिदमानन्दपदमुपलक्षणमिति मन्तव्यम् । **स्वरूपलक्षणेति**। ननु सर्वत्र धर्म एव लक्षणं भवति तत्कथं धर्म्येव स्वस्य लक्षणमिति चेत् । अत्रोच्यतेनहि सत्यज्ञानानन्दाभिन्नं धर्मिमात्रं मुख्यं लक्षणमिति वदामः, अपि तु तदवगम इतरव्यावृत्तबुद्धावुपयुज्यते इति तस्य लक्षणत्वोपचार इति भावः। केचित्तु स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणं यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यत्र सत्यादिकं स्वरूपलक्षणम् ।

ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावे सति कथं लक्षणत्वमिति चेत् , न, स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात् , तदुक्तम्–'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेपि चैतन्यात् पृथगिव अवभासन्त' इत्याहुः। ननु स्वरूपतटस्थलक्षणोपन्यासस्य किं प्रयोजनमिति चेत् , अत्र **ब्रह्मविद्याभरणे** श्रीगुरुचरणास्त्वेवमाहुः—तथाहि यथा चन्द्रं दिदर्शयिषुराप्तो प्रथमं दिगन्तरगतनक्षत्रादिभ्यो दृष्टिं वारयितुं शाखायां चन्द्र इति अधिकरणतया सम्बन्धविशेषेण प्रथमं शाखामुपादत्ते ततश्च दिगन्तरव्यावृत्तचक्षुषः चन्द्रसमीपवर्तितारकादिषु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तत्स्वरूपं प्रकृष्टप्रकाशात्मकं बोधयति एवं हि बोध्यबुद्धिः सुखेन चन्द्रे अवतारिता भवति । एवं 'ब्रह्मविदाप्नोति

रणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य

❀ रत्नप्रभा ❀

र्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्थब्रह्मपदानुषङ्गेण तच्छब्दाध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह—**अस्येत्यादिना** । कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । **यथा**—कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुध्नोदराकारस्वरूपं बुद्धावालिख्य तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, **तथा** परमकारणमपि स्वेक्षितं नामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह—**नामरूपाभ्यामिति** । इत्थम्भावे तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्यं कार्यत्वात् कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं निरस्यति—**अनेकेति** । श्राद्धवैश्वानरेष्ट्यादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्त्रोर्भेदात्पृथगुक्तिः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" "सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति"

❀ पूर्णानन्दीया ❀

पर'मित्युपश्रुत्य ब्रह्मशब्दस्यानेकत्र प्रयोगदर्शनान्मुमुक्षोर्ज्ञेयः ब्रह्मशब्दार्थः क इति बुभुत्सोर्जगत्कारणत्वोपन्यासेन येषु जीवादिषु जगत्कारणत्वं न सम्भवति तेषां सृज्यकोटौ निविष्टतया स्रष्टृत्वासम्भवात् तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धेरपि सम्भवजगत्कारणभावेषु प्रधानादिषु ब्रह्मत्वभ्रममपनेतुं स्वरूपलक्षणमुपन्यस्य तेन हि जडानां प्रधानादीनां ज्ञानादिस्वरूपतापपद्यते ततश्च आद्यं लक्षणं केभ्यश्चिद्व्यावृत्तिनिश्चयपूर्वकं बुद्धिस्थिरीकरणार्थं द्वितीयं तु सकलभ्रमनिवृत्तिपूर्वकं वस्तुस्वरूपनिश्चयार्थमिति । **पदार्थमुक्त्वेति** । सूत्रपदानां प्रत्येकं अर्थमुक्त्वेत्यर्थः । जगत्कारणस्य चेतनत्वसर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसंभावनार्थानि नामरूपाभ्यामित्यादीनि जगतश्चत्वारि विशेषणानि भवन्ति, तथा च क्रममनुसृत्य चेतनत्वादिसंभावनार्थानीत्येवमुक्तमुचितं तथापि यत्र सर्वज्ञत्वं तत्र चेतनत्वं यत्र सर्वशक्तित्वं तत्रेश्वरत्वमित्यव्यभिचरितव्याप्त्या सर्वज्ञत्वादिग्रहणेन चेतनत्वादिलाभात् सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरित्युत्तरभाष्यानुकूल्याच्च क्रमं विहाय सर्वज्ञत्वादिसम्भावनार्थानीति व्याख्यातमिति भावः । **कुम्भकार इति** । घटं चिकीर्षुः कुलाल इत्यर्थः । **शब्दाभेदेनेति** । शब्दवाच्याभेदेनेत्यर्थः । आलिख्य विचार्येत्यर्थः । **व्याकरोतीति**पदस्य स्वप्रयुक्तस्य स्वयमेवार्थं व्युत्पादयति **बहिः प्रकटयतीति**। प्रथमं बुद्धावालिख्य पश्चाद्घटशब्दालम्बनयोग्यं घटं कुम्भकारः बहिर्निर्वर्तयति यथा तथा मूलकारणमपि नामरूपात्मना बुद्धावाविर्भूतमेव सर्वं पश्चाद्व्यनक्तीति अनुमीयत इति भावः । **इत्थंभाव इति** । अभेद इत्यर्थः । नामरूपाभिन्नतया व्यक्तीकृतस्येति भाष्यपदस्यार्थः । जगत्कारणस्य चेतनत्वसाधनफलमाह इति **प्रधानेति** । **निरास इति** । जगत्कारणत्वनिरास इत्यर्थः। कर्तृभोक्तृपदद्वयस्य कृत्यमाह **श्राद्धेति** । श्राद्धे पितुः भोक्तृत्वं पुत्रस्य कर्तृत्वं वैश्वानरेष्टौ पुत्रस्य भोक्तृत्वं पितुः कर्तृत्वमिति भेदात्कर्तृशब्देन भोक्ता नोच्यते तस्मात्पृथगुक्तिः न व्यर्थेति भावः ।

नन्वेतावता जीवजन्यत्वनिरासः कथमित्यत आह यो **ब्रह्माणमिति** । परमेश्वरः

प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु 'जायतेऽस्ति' इत्यादीनां

रत्नप्रभा

(श्वेता०६।१८) इति श्रुत्या स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्मध्यपातित्वान्न जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति-**प्रतिनियतेति** । **प्रतिनियतानि**—व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः, देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणमरणादिनिमित्तं च प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफलग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च **यथा** सेवाफलं देशाद्यभिज्ञदातृकं **तथा** कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति-**मनसाऽपीति** । नन्वन्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते, तत्राह—**अन्येषामिति** । वृद्धिविपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशेऽन्तर्भाव इति भावः । **ननु** 'देहो जायते-अस्ति-वर्धते-विपरिणमते-अपक्षीयते-नश्यति' (निरु० निघं०१।१।१) इति यास्कमुनिवाक्यमेतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह—**यास्केति**। यास्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां

पूर्णानन्दीया

प्रथमं हिरण्यगर्भं सृजतीति श्रुत्यर्थः । विशेषजीवोत्पत्तौ श्रुतिमुक्त्वा सर्वजीवोत्पत्तौ श्रुतिमाह **सर्व इति** । ननु हिरण्यगर्भादीनां जीवानां नित्यत्वेन कथं कार्यत्वं तत्राह-**स्थूलेति** । जगतः जीवजन्यत्वनिरासात् जगत्कारणस्येश्वरत्वं प्रसाधितमिति भावः । ननु जगन्मध्यवर्त्तित्वेपि विश्वामित्रादियोगिनां तत्कर्तृकसृष्टिर्दृश्यत इति लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति चेन्न । कर्मफलं ज्ञात्वा यस्य जीवस्य यस्मिन् स्थाने योग्यतास्ति तत्स्थाने सृजनसामर्थ्यस्य तेषामभावेन तत्सृष्टेरपि भगवदधीनत्वात्तथा च जगत्कारणत्वलक्षणं हिरण्यगर्भादौ नातिव्याप्तमिति द्रष्टव्यम् । **क्रियाफलानामिति**। कर्मफलानामित्यर्थः । **मेरुपृष्ठं देश इति** । अमरावत्यां पुण्यकर्मफलानुभवस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । **उत्तरायणेति** । यद्यप्युत्तरायणमरणादिरूपानिमित्ताभावेपि कर्मफलानुभवोस्ति तथाप्युत्तरायणादिनिमित्तं देहपातादूर्ध्वं झटिति कर्म फलानुभवे प्रतिनियतमिति भावः । क्रियाफलं द्विविधं ऐहिकामुष्मिकं चेति । तत्र यथा आमुष्मिकं प्रतिनियतदेशकालनिमित्तं तथा ऐहिकमपीत्याह **एवमिति** । सेवाफलस्य ग्रामादेः देशो भूमिः देहपातात् पूर्वं कालः राजहर्षादिनिमित्तं च प्रतिनियतमिति भावः। कर्मफलं देशाद्यभिज्ञदातृकं फलत्वाद्राजसेवाफलवदित्यनुमानं ज्ञापयन् फलितमाह **तथाचेति** । किं न स्यादिति सूत्रस्य यास्कवाक्यमूलकत्वे यास्कवाक्ये षण्णां प्रतिपदितत्वेन सूत्रनिष्ठादिपदेनापीतरेषां ग्रहीतुं शक्यत्वात् अन्तर्भावो नास्तीति

ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत, तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो

रत्नप्रभा

स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चकार, तन्मूलीकृत्य जन्मादिषट्ककारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्षणं न संगृहीतं, किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात्, सा मा भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः । **यदि** निरुक्तस्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थः, **तर्हि** सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मूलमस्तु, किमन्तर्गडुना निरुक्तेनेति भावः । **यदि** जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं स्यात्, **तदा** ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात्, अतस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता । सा तर्कपादे (२-२) विस्तरेण वक्ष्यते । अधुना संक्षेपेण तां दर्शयति—**न यथोक्तेत्यादिना** । नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्या-

पूर्णानन्दीया

शङ्कितुरभिप्रायः । **जगत इति** पदस्यार्थमाह **महाभूतानामिति** । भौतिकेषु भूतकार्यदेहादिष्वित्यर्थः । **किन्त्विति** । देहादौ दृश्यमानजन्मादिषट्ककारणत्वं साक्षान्महाभूतानामेवास्ति न ब्रह्मण इति तेषामेव लक्षणमुक्तामिति शङ्का स्यादिति भावः। योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैवेत्यादिभाष्यस्यार्थकथनपूर्वकमन्वयं स्फुटीकरोति **ये श्रुत्युक्ता इति**। यस्माद्ब्रह्मणः सकाशाद्या जगदुत्पत्तिः तत्रैव ब्रह्मणि या च स्थितिः यश्च लयस्त एव श्रुत्युक्ता उत्पत्त्यादयो गृह्यन्ते इति भाष्यवाक्यस्यार्थः । सूत्रस्य यास्कवाक्यमूलत्वासंभवादितरेषां भावविकाराणामन्तर्भाव एवोचित इति सिद्धान्त्यभिप्रायः ।

ननु यास्कमुनिवाक्यस्याकाशादिमहाभूतनिष्ठं जन्मादिषट्कमेवार्थः न भौतिकनिष्ठजन्मादिषट्कं तत्र महाभूतानामुत्पत्त्यादेः प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वेन वाक्यरचनानुपपत्तेः श्रुतिरेव वाक्यस्य मूलमिति वक्तव्यं तथा च त्रितयप्रतिपादिकायाः 'यतो वा इमानी'-त्यादिश्रुतेस्तात्पर्यानुसारेण जन्मादिषट्कप्रतिपादकं वाक्यं मुनिश्चकारेति वाक्यमूलकत्वं सूत्रस्य स्यात्तस्मान्न ब्रह्मलक्षणसिद्धिरिति शङ्कामुज्जीवयति **यदि निरुक्तस्यापीति** । भगवता महर्षिणा श्रीमद्वेदव्यासेन प्रणीतस्य सूत्रस्य श्रुतिमूलकत्वे सम्भवति तस्यार्षेयवाक्यमूलकत्वमकिञ्चित्करमिति तज्जीवनमुच्छिनत्ति **तर्हि सा श्रुतिरेवेति** । सूत्राणां श्रुत्यर्थपरत्वाच्च श्रुतिमूलत्वमेव युक्तामिति भावः । **न यथोक्तेत्यादि** भाष्यस्योत्तरभाष्येण पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरन् भाष्यमवतारयति **यदि जगत इति। अतस्तन्निरासायेति** । अतिरिक्तकारणत्वसंभावनामात्रात् प्राप्तो योऽतिव्याप्त्यादिदोषस्तन्निरासायेत्यर्थः । सूत्रेण लक्षणं प्रतिपाद्यते न युक्तिभिरित्यभिप्रेत्योक्तं **सूत्रितेति** । सूत्रेणार्थिकार्थतया

यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वान्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्योऽभावात्संसारिणो वा उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं शक्यम्। नच स्वभावतः, विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात्। एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः। नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे। न। वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम्। वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रै-

---

रत्नप्रभा

दीनां चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानावसरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः। परमाणूनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवादन्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात्सर्वज्ञेश्वरासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावाज्जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः। स्वभावादेव विचित्रं जगदिति **लोकायतः**। तं प्रत्याह—**न चेति**। जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः। **किं** स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभावः, **उत** कारणानपेक्षत्वम्? **नाद्यः**, आत्माश्रयात्। **न द्वितीयः** इत्याह—**विशिष्टेति**। विशिष्टान्यसाधारणानि देशकालनिमित्तानि तेषां कार्यार्थिभिरुपादीयमानत्वात्, कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः। अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले बीजादिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकमीश्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्त्तारं विना कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः। तेन यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिर्ज्ञायते। एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साधयत्सत् सर्वज्ञेश्वरं साधयति, किं श्रुत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति—**एतदेवेति**। एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्ते इति **योजना**। **अथ** वै-

पूर्णानन्दीया

प्रतिपादितेत्यर्थः। **सूचितेति** पाठेऽप्ययमेवार्थः। **संसारिणश्चेति**। चेतनस्यापि परिच्छिन्नज्ञानशक्तिमतो हिरण्यगर्भादेरित्यर्थः।

भाष्ये प्रधानादिति। परपरिकल्पितात् प्रधानादित्यर्थः। **अणुभ्य इति**। अचेतनेभ्योऽणुभ्य इत्यर्थः। **अभावादिति**। शून्यादित्यर्थः।

व्याख्याने तार्किकमतं दूषयति **परमाणूनामिति**।

नन्वचेतनत्वात्परमाणूनां स्वतःप्रवृत्त्यभावेपि निमित्तकारणत्वेनानुमानादिसिद्धसर्वज्ञेश्वरः तत्प्रेरकः स्यात्तत्राह **जीवादन्यस्येति**। **प्रत्याहेति**। तिरस्करोतीत्यर्थः। 'न च स्वभावत' इत्यनेन भाष्येणापेक्षितं पदजातमनुषङ्गेण पूरयति **जगत इति**। स्वभावपदार्थं विकल्प्य खण्डयति **किं स्वयमेवेत्यादिना**। कर्मधारयसमासमाह **विशिष्टानीति**। नन्वनुमानस्य पूर्वभाष्येणाप्रतिपाद्यत्वादेतदेवानुमानमित्युत्तरभाष्यं कथमित्याशङ्क्याह **पूर्वोक्तेति**। एतदेव **व्याप्तिज्ञानमिति**। एतद्व्याप्तिज्ञानात्मकमनुमानमेवेत्यर्थः। **एतदनुमानमेवेति**। व्याप्तिज्ञानात्मकमनुमानमेवेत्यर्थः। **साधनमिति**। ईश्वरसिद्धौ

❀ रत्नप्रभा ❀

तद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनास्मत्सम्मतं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः । यद्वा व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतल्लक्षणमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । **तत्रायं विभागः**-व्याप्तिज्ञानाज्जगतः कर्त्तास्तीत्यस्तित्वसिद्धिः, पश्चात्स कर्त्ता सर्वज्ञः जगत्कारणत्वाद्व्यतिरेकेण कुलालादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिर्लक्षणादिति । अत्र, "मन्यन्ते" इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितम् । तथाहि-अंकुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयात्,

❀ पूर्णानन्दीया ❀

सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ च प्रमाणमित्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह **न श्रुतिरिति** । अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन सकर्तृकत्वे साधिते सति कर्तुरनेकत्वे गौरवादेकत्वे तु लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारेण एककर्तृकत्वं सिध्यति, तच्च सर्वज्ञत्वमन्तरा न सम्भवतीति सर्वज्ञत्वं च सिध्यति, तथा च सर्वज्ञेश्वरसिद्धिस्तस्मादनुमानमेव प्रमाणं श्रुतिस्तु न प्रमाणमिति तार्किकाः मन्यन्त इति भावः । ईश्वरसद्भावे श्रुतेरप्रामाण्ये तार्किकस्यावैदिकत्वापत्तिरित्यस्वरसादाह **अथवेति । स्वतन्त्रमिति** । स्वतन्त्रप्रमाणमित्यर्थः । तथाच श्रुतेरनुमानसिद्धार्थानुवादकत्वेन प्रामाण्यमिति भावः । एकेनैवानुमानेन सर्वज्ञकर्तृकत्वसाध्यसिद्धौ दृष्टान्ताभावान्न सर्वज्ञेश्वरसिद्धिरित्यस्वरसादाह **यद्वेति** । व्याख्यानद्वयेपि व्याप्तिज्ञानार्थकत्वेन एतत्पदं व्याख्याय सम्प्रति लक्षणार्थकत्वेन व्याख्याति **एतल्लक्षणमिति** । जन्मादिसूत्रोक्तजगत्कारणत्वलक्षणमेव कर्तुः सर्वज्ञत्वसिद्धौ हेतुरिति मन्यन्त इत्यर्थः । लक्षणसूचितेन पूर्वोक्तानुमानेन सकर्तृकत्वमात्रं साध्यते सर्वज्ञत्वं तु लक्षणहेतुकानुमानान्तरेणेत्यभिप्रायं स्फुटयति **तत्रायमिति** । लक्षणहेतुकानुमानान्तरं रचयति **सकर्तेति । लक्षणादिति** । सर्वज्ञत्वं विना सर्वजगत्कारणत्वं न सम्भवति तथा च सर्वजगत्कारणत्वलक्षणसामर्थ्यात्सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । ईश्वरः जगतः कारणं येषां ते ईश्वरकारणकाः काणादप्रभृतय इति भाष्यार्थः । तत्तन्मतवैलक्षण्येनानुमानवैलक्षण्यं विस्तरेण तर्कपादे वक्ष्यते अधुना काणादमतानुसारेण मार्गप्रदर्शनमात्रमत्र कृतं विस्तरभयादिति मन्तव्यम् । **न स(१)म्भवतीति** । असमर्थत्वादिति भावः । **एतस्माद्भिन्नस्येति** पाठे जीवाद्भिन्नस्येत्यर्थः । यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति सामान्यव्याप्तिज्ञानादङ्कुरादिकार्यस्यापि सकर्तृकत्वसिद्धौ स च कर्ता क इत्युक्ते सति क्षसामर्थ्याज्जीवो न भवति परिशेषादीश्वर इति तत्सिद्धिर्वक्तव्या सैव न सम्भवति जीवादन्यस्य घटादिवदचेतनत्वनियमेन अङ्कुरादिकार्यस्य कर्तैव नास्तीत्यकर्तृकत्वनिश्चये सति सकर्तृकत्वज्ञानासम्भवेन सामान्यव्याप्तिज्ञानासिद्धेस्तथा च कार्यत्वलिङ्गकानुमानं न सकर्तृकत्वसाधकं येनेश्वरसिद्धिः स्यादिति प्रथमानुमानं दूषयित्वा द्वितीयमनु-

(१) अत्र न भवतीत्येव सर्वपुस्तकेषूपलभ्यते रत्नप्रभायां पाठ इति स एव मुद्रितः ।

रत्नप्रभा

यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानुमाने तु बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात् यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात् । तस्मादतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । **नन्विदमयुक्तं** श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीयसूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः **शङ्कते–नन्विति** । ततो 'मन्यन्ते' इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । **यदि** श्रुतीनां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि **"तत्तु समन्वयात्"** (१।१।४।(४)) इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूत्रकृन्न विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते, नानुमानमिति परिहरति—**नेति** । **किञ्च** मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा, **यदर्थमस्य शास्त्रस्यारम्भः, सा च** नानुमानात्, "तन्त्वौपनिषदम्" (बृ० ३।९।२६)

पूर्णानन्दीया

मानं दूषयति **लक्षणलिङ्गकेति।** बाधः साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः। ईश्वरस्य तन्मते सर्वज्ञत्वं नाम सर्वविषयकज्ञानाश्रयत्वं तच्च ज्ञानं जन्यमजन्यं वा ? नाद्य इत्याह **अशरीरस्येति** । न द्वितीय इत्याह **यज्ज्ञानमिति** । ज्ञानपदमाश्रितज्ञानपरं तथा च लक्षणलिङ्गकानुमानबाधान्न सर्वज्ञत्वसाधनं येन सर्वज्ञत्वं सिद्ध्येदिति भावः ॥

श्लोकः—

सर्वज्ञं कारणं खादेः कृष्णाख्यं श्रुतिसम्मतम् ।
वन्देहमीश्वरं गोपीचित्तपद्ममधुव्रतम् ॥

परवादिना अनुमानाद्धीश्वरासिद्धिरित्युक्ते तत्खण्डनार्थं नेश्वरासिद्धिरित्याद्युच्चरितशब्दजन्यदोषनिरासायात्र मङ्गलं कृतमिति मन्तव्यम्।सर्वज्ञेश्वरसिद्धौ श्रुतेः प्रामाण्यं स्वातन्त्र्येण दर्शयन्ननुमानस्य तन्निरस्यति **तस्मादिति। श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनेति ।** श्रुत्यर्थे संशयादिनिवर्तकत्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्ते सर्वज्ञत्वं नाम सर्वावभासक्षमविज्ञानस्वरूपत्वं तथा च श्रुत्या सर्वज्ञेश्वरसिद्धौ व्याप्तिज्ञानसत्त्वात् आश्रितज्ञानस्य मनोजन्यत्वनियमेन प्राप्तो यो बाधस्तस्यासम्भवाच्चानुमानद्वयं स्वसाध्यसाधकं सत्सर्वज्ञेश्वरं साधयतीति भावः । **अनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्येति** । अनुमानसिद्धार्थानुवादकत्वेनोपपत्तिमभिप्रेत्येत्यर्थः **। वैशेषिक इति ।** शब्दपक्षकानुवादी वैशेषिक इत्युच्यते जन्मादिसूत्रेणानुमानस्यैव प्रतिपादितत्वादनुमानमेव स्वतन्त्रं प्रमाणमिति शङ्कितुरभिप्रायः ।

भाष्ये **वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वादिति**। श्रुतिविचारार्थत्वादित्यर्थः। वेदान्तवाक्यार्थपरिष्कारार्थत्वादिति यावत् । एतदेवोपपादयति **वेदान्तवाक्यानीति । जगत इति** । जगतो यज्जन्मादि तत्कारणं यद्ब्रह्म तत्प्रतिपादकेष्वित्यर्थः ।

व्याख्याने **सा चेति** । ब्रह्मावगतिरित्यर्थः । वाक्यार्थविचारेत्यत्र वाक्यस्य

रुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते, श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् । तथा-

❀ रत्नप्रभा ❀

इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह—**वाक्यार्थेति** । वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः प्रमेयसम्भवनिश्चयश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्त्यै भवतीत्यर्थः । अत्र सम्भवो बाधाभावः । **ननु** किमनुमानमुपेक्षितमेव, नेत्याह—**सत्सु त्विति** । विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं, विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ढ्यायापेक्षितमित्यर्थः । **दार्ढ्यं**—संशयविपर्यासनिवृत्तिः । "**मन्तव्यः**" (बृ०२।४।५) इति । श्रुत्यर्थस्तर्केण सम्भावनीय इत्यर्थः । **यथा**–कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चोरैरन्यत्रारण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयाद्, **एवमेवेहा**विद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रच्याव्यास्मिन्नरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरवशेनाचार्येण

❀ पूर्णानन्दीया ❀

तदर्थस्य च विचार इति पदच्छेदपूर्वकं भाष्यं व्याकरोति **वाक्यस्य तदर्थस्य चेति** । वाक्यविचारादेतद्वाक्यमेतस्मिन्नर्थे तात्पर्यकमिति तात्पर्यनिश्चयो जायते वाक्यार्थविचारात्प्रमेये बाधाभावनिश्चय इति भावः । **विमतमिति** । जगदित्यर्थः । निमित्तं च उपादानं च निमित्तोपादाने अभिन्ने निमित्तोपादाने यस्य तदिति विग्रहः । भिन्ने निमित्तोपादाने यस्य तद्भिन्ननिमित्तोपादानकं तन्न भवतीत्यभिन्ननिमित्तोपादानकमिति वा विग्रहः । अत्रेदमनुसन्धेयम् । ब्रह्म विवर्तोपादानं माया तु परिणाम्युपादानमिति पक्षे स्वरूपानुपमर्देनेन अन्यथाभावः विवर्तः स्वरूपोपमर्देनेनान्यथाभावः परिणाम इति तयोर्भेदः विभावनीयः । माया हि कारणमेवेति पक्षान्तरमिति । **दार्ढ्यायेति** । श्रुत्या जगत्कारणस्योभयकारणत्वे बोधितेपि वादिभिरन्यथार्थस्य प्रतिपादितत्वात्पुरुषस्य संशयादिरुत्पद्यते तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । श्रुत्यैवानुमानमङ्गीकृतमिति भाष्याशयं स्फुटीकर्तुं श्रुत्यंशं संगृह्णाति **मन्तव्य इतीति** । श्रुत्यर्थः श्रुत्यादिविचाररूपश्रवणेन गृहीतार्थः। मन्तव्यपदार्थमाह **तर्केणेति** । अनुमानेनेत्यर्थः । तथा **'श्रोतव्य' इति** श्रुत्या गृहीतार्थः। 'मन्तव्य' इत्येवं श्रुत्याप्यनुमानमभ्युपेतामिति भावः । श्रुत्यन्तरस्याप्यनुमाने सम्मतिरस्तीति भाष्यभावं स्फुटीकर्तुं श्रुत्यर्थकथनार्थमाख्यायिकामारभते **यथा कश्चिदित्यादिना** । श्रुतिगतैवंशब्दद्योतितदृष्टान्तमाह **यथेति** । पण्डितो मेधावीति पदद्वयस्य क्रमेणार्थमाह **तदुक्तमार्गेति** । दार्ष्टान्तिके सादृश्यमुपपादयन् श्रुतेरनुमानापेक्षायां तात्पर्यं स्फुटीकरोति **एवमेवेहेति** । इयता

हि—'श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृह० २।४।५) इति श्रुतिः 'पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद' (छान्दो० ६।१४।२) इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति। न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं, ब्रह्मजिज्ञासायाम्। किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणं अनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य। कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं

रत्नप्रभा

नासि त्वं संसारी, किन्तु "तत्त्वमसि" (छा०६।८।७-१६) इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत् 'स्वरूपं जानीयान्नान्यथेति' श्रुतिः स्वस्य पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह—**पण्डित इति**। आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः। **ननु** ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत्, किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह—**नेति**। जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयम्। अनुभवः ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः। **आदि**पदान्मनननिदिध्यासनयोर्ग्रहः। तत्र हेतुमाह—**अनुभवेति**। मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता। धर्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितम्। लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते। **न** मननादयः। अनुपयोगादित्यर्थः। निरपेक्षः शब्दः—श्रुतिः। शब्दस्यार्थप्रकाशसामर्थ्यं—लिङ्गम्।

पूर्णानन्दीया

ग्रन्थेनातीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव स्वतन्त्रप्रमाणमिति प्रतिपाद्य श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेन मननरूपस्यानुमानस्य यत्प्रामाण्यमुक्तं तद्दूषणपरत्वेन शङ्कामुद्धाटयति **ननु ब्रह्मण इति**। ननु धर्मब्रह्मणोः प्रमाणस्य श्रुत्यादेः कथं जिज्ञासान्तर्नीतिविचारे प्रामाण्यमित्याशंक्य भाष्यमन्यथा योजयति **जिज्ञास्ये धर्म इवेति**। मननादेर्दुरितरूपप्रतिबन्धकानिवर्तकत्वेन ज्ञानद्वारा प्रामाण्यमिति ज्ञापनार्थं यत्र स्वतःसिद्धदुरिताभावः तत्र मननादेर्न हेतुतेति ज्ञापनार्थं च भाष्ये यथासम्भवमिह प्रमाणमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। **मुक्त्यर्थमिति**। ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षरूपसाक्षात्कारत्वे नैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्साक्षात्कारावसानत्वापेक्षा उचितेति भावः। द्वितीयहेतोरर्थमाह **प्रत्यग्भूतेति**। 'कर्मकर्तव्ये हि विषय' इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे **धर्मे त्विति**। नित्यपरोक्षे साध्य इति पदद्वयं हेतुगर्भविशेषणम्। **असम्भवाच्चेति**। अयोग्यत्वाच्चेत्यर्थः। धर्मस्य साध्यत्वेन अनपेक्षितानुभवत्वान्नित्यपरोक्षत्वेनापरोक्षायोग्यत्वाच्चेति भावः। **निरपेक्ष इति**। प्रमाणान्तरानपेक्षत्वे सति स्वार्थबोधकत्वं निरपेक्षत्वम्। श्रुत्यादय इति भाष्यस्थादिशब्दार्थं लक्षणपूर्वकं

स्यात्पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म, यथाश्वेन गच्छति, पद्भ्यामन्यथा वा, न

रत्नप्रभा

पदं योग्येतरपदाकांक्षं—**वाक्यम्** । अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं—**प्रकरणम्** । क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः—**स्थानम्** । **यथा** ऐन्द्राग्न्याद्य इष्टयो दश क्रमेण पठिताः, **दशमन्त्राश्च "इन्द्राग्नी रोचना दिवः"** इत्याद्याः । तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयम् । संज्ञासाम्यं—**समाख्या** । **यथा**ऽऽध्वर्यवसंज्ञकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसंज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः । **एवं तावद्** ब्रह्म न मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वाद् धर्मवदित्यनुमाने **साध्यत्वेन** धर्मस्यानुभवायोग्यत्वम्, अनपेक्षितानुभत्वं चोपाधिरित्युक्तम्, **उपाधिव्यतिरेकाद्** ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षित्वं चोक्तम् । **तत्र यदि** वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण **साम्यं त्वयोच्येत, तर्हि** कृतिसाध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति। विपक्षे बाधकमाह—**पुरुषे-**

पूर्णानन्दीया

विवृणोति **शब्दस्येत्यादिना** । **पदं योग्येतरेति** । योग्यमितरं च यत्पदं तेनाकाङ्क्षा यस्य तदिति विग्रहः। आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमतां पदानां समूह एव वाक्यमित्यर्थः । कर्मकाण्डे क्रमपठितानामर्थानां मन्त्रकाण्डे क्रमपठितैरित्यर्थः । **सम्बन्ध इति** । विनियोग इत्यर्थः। स्थानमुक्तलक्षणमुदाहरति **यथेति** । **आध्वर्यवसंज्ञकानामिति** । अध्वर्युणा पठितानामिति यावत् । **आध्वर्यवसंज्ञक इति** । अध्वर्युणा कर्तव्य इति यावत् । श्रुत्यादीनामनुभवादीनां च ब्रह्मणि प्रामाण्यमुक्त्वा परोक्तमनुमानं दूषयति **एवं तावद्ब्रह्मेति** । **साध्यत्वेनेति** । धर्मस्य जन्यत्वेनेत्यर्थः । साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्चेति स्वोक्तं हेतुद्वयम्, अस्मिन्ननुमाने प्रत्येकमुपाधिरित्याह **अनुभवायोग्यत्वमिति**। पक्षातिरिक्ते दृष्टान्ते धर्मे साध्यव्यापकत्वं पक्षे ब्रह्मणि साधनाव्यापकत्वमिति विवेकः । साधितं मननाद्यपेक्षत्वं स्मारयति **उपाधिव्यतिरेकादिति** । साध्यव्यापकः साधनाव्यापक उपाधिः, तथा च उपाधिद्वयस्याभावादित्यर्थः। ब्रह्मणः उपाधिद्वयरहितत्वान्मननाद्यपेक्षा युक्तेति भावः। पूर्वपक्ष्युक्तमनुमानं स्वसाध्यासाधकमिति दूषणमुक्त्वा प्रतिबन्द्या दूषणान्तरपरत्वेन भाष्यमवतारयति **तत्रेति** । ब्रह्मानुभवाद्यपेक्षं सिद्धवस्तुत्वात् घटवदिति सिद्धान्त्यभिमतानुमाने हेतुरस्तु साध्यं मास्त्वित्याकारकविपक्षांशमुपपादयति **यदीति** । वेदार्थत्वमात्रेण वेदप्रमेयत्वाविशेषेणेत्यर्थः । **साम्यं त्वयोच्येतेति** । साम्यमङ्गीकृत्य मननाद्यनपेक्षत्वं त्वयोच्येतेत्यर्थः । बाधकांशमुपपादयति **तर्हीति** । धर्मसाम्यात् ब्रह्मणि मननाद्यनपेक्षत्वं स्यादित्याकारकविपक्षे कृतिसाध्यत्वादिना किमपराद्धं तदपि स्यादिति बाधकमाहेत्यर्थः ।

भाष्ये **पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्येति** । धर्मस्य कृतिसाध्यत्वाच्चे-

वा गच्छतीति । तथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'उदिते जुहोति' 'अनुदिते जुहोति' इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रा-

रत्नप्रभा

त्यादिना । पुरुषकृत्यधीनः आत्मलाभः उत्पत्तिर्यस्य तदभावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः । धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति-**कर्त्तुमिति** । लौकिकवदित्यर्थः । दृष्टान्तं स्फुटयति—**यथेति** । दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति** । तद्वद्धर्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वाऽन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह—**उदित इति** । धर्मस्य साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विध्यादियोग्यतामाह-**विधीति । विधीप्रतिषेधाश्च** विकल्पादयश्च धर्मे साध्ये येऽर्थवन्तः सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । **"यजेत" "न सुरां पिबेद्"** इत्यादयो विधिनिषेधाः । व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति संभावितो विकल्पः, ग्रहणाग्रहणयोरैच्छिकः, उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः । **"न हिंस्याद्"**

पूर्णानन्दीया

त्यर्थः । 'कर्तव्ये ही'त्यादिभाष्यपरिष्कृतस्य अनपेक्षितानुभवत्वादपरोक्षायोग्यत्वादिति हेतुद्वयस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः । यथाश्वेनेति लौकिकस्य गमनरूपकर्मणः अश्वेन गच्छति पद्भ्यां वेति द्वयेन कर्तुं शक्यत्वं प्रतिपादितम्, अन्यथा वा गच्छतीत्यनेन उन्मत्तादिसादृश्येन वा गच्छतीति अन्यथा कर्तुं शक्यत्वमुपपादितं न वा गच्छतीत्यनेनाकर्तुं शक्यत्वमुपपादितं भवतीति भावः । दृष्टान्तस्य लौकिककर्मणः कर्तुं शक्यत्वादित्रितयमुपपाद्य वैदिककर्मणः धर्मस्य तत्र त्रितयमुपपादयति **तथेति** । ग्रहणाग्रहणयोः इच्छाधीनत्वान्न विरोध इत्यभिप्रेत्याह **नातिरात्र इति** । **षोडशिनमिति** । षोडशिनामकं सोमरसपानाख्यग्रहं व्यापाररूपग्रहणेन संस्कुर्यादित्यर्थः ।

व्याख्याने **अन्यथाकर्तुमिति** । शाखाभेदेन अर्थद्वयेऽपि विधेः सत्त्वादन्यथाकर्तुं शक्यतामाहेत्यर्थः । **धर्मस्येति** । अधर्मस्येदमुपलक्षणम् । धर्माधर्मयोः साध्यत्वमुपपाद्येत्यर्थः । **तत्रेति** । धर्माधर्मयोरित्यर्थः। आदिशब्देन निषेधादिकं गृह्यते धर्मे यजेतेति विधिः अधर्मे सुरापाने तु न सुराम्पिबेदिति निषेध इति विवेकः । विधयश्च प्रतिषेधाश्चेति द्वन्द्वसमासः । धर्म इति अधर्मस्येदमुपलक्षणम् । उपपादनफलमाह **ब्रह्मण्यपीति** । यजेतेति धर्मे विधेयत्ववत् ब्रह्मण्यपि विधेयत्वं स्यात्, अधर्मे न पिबेदिति निषेध्यत्ववत् ब्रह्मणः प्रतिषेध्यत्वं च स्यात्, व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेतिवत् ब्रह्म वा स्थाणुर्वेति विकल्पः स्यात्, उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति शाखाभेदेन व्यवस्थावत् क्वचिद्ब्रह्म भवति न भवतीति व्यवस्था स्यात्, न हिंस्यात्सर्वाभूतानि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेतिवत् सामान्यप्रतिपन्ने ब्रह्मणि विशेषोपवादः स्यादिति भावः । क्रमेण विध्यादीन् पञ्चोपपादयति **यजेत्यादिना** । विकल्पस्त्रिविधः सम्भावितः ऐच्छिकः व्यवस्थित इति तान् क्रमेणोदाहरति **व्रीहिभिरिति** । **ग्रहणेति** । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति ग्रहणा-

र्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च। ननु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते। विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः, न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं

रत्नप्रभा

इत्युत्सर्गः। "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यपवादः। तथा "आहवनीये जुहोति" इत्युत्सर्गः, "अश्वस्य पदेपदे जुहोति" इत्यपवाद इति विवेकः। एते ब्रह्मणि स्युरित्यत्रेष्टापत्तिं वारयति—**न त्वित्यादिना—भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन**। इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः। अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः। **ननु** वस्तुन्यप्यात्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह—**विकल्पनास्त्विति**। अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिः, तन्मूला मनस्पन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पाः, न प्रमारूपा इत्यक्षरार्थः। **अयं भावः**—धर्मो हि **यथायथा** ज्ञायते, **तथातथा** कर्तुं शक्यते इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः विकल्पाः सर्वे प्रमारूपा एव भवन्ति। तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा

पूर्णानन्दीया

ग्रहणयोरित्यर्थः। उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीत्युदितानुदितहोमयोरित्यर्थः। उत्सर्गः सामान्यवचनमित्यर्थः। **एत इति**। षट्संख्याकाः कृतिसाध्यत्वादय इत्यर्थः। **नत्वित्यादिनेति**। सिद्धे ब्रह्मणि वृत्तिजन्यत्वादेरिष्टापत्तौ दूषणमुपेक्षावशादनुक्त्वा अस्ति नास्तीत्यादिविकल्पमात्रं दूषयतीति भावः। 'ननु वस्त्वेव'मित्यादिभाष्ये वस्त्वेवं नैवमित्यंशेन प्रकारविकल्पः प्रतिपाद्यते अस्ति नास्तीत्यंशेन स्वरूपविकल्पः तथा च नत्वित्यत्र नञ्वस्त्वेवं नैवमिति न विकल्प्यते अस्ति नास्तीति न विकल्प्यत इति उभयत्रान्वयमभिप्रेत्य भाष्यं व्याचष्टे **इदं वस्त्विति। एवमिति**। एतादृशधर्मवदित्यर्थः। **नैवमिति**। एतादृशधर्मवन्नेत्यर्थः। प्रकारविकल्पे दृष्टान्तमाह **घट इति**। मन्दान्धकारसमये पुरोवर्तिपदार्थः घटत्वप्रकारवान् पटत्वप्रकारवान् वेतिवत् इदं ब्रह्म एवं नैवमिति–प्रकारविकल्पवन्नेति भावः। आत्मादौ वादिनां विकल्पाः दृश्यन्त इत्याशङ्कायाः परिहारं स्फोरयितुमर्थमाह **अस्तित्वादिकोटिस्मरणमिति**। इदं दोषादेरुपलक्षणम्। ब्रह्मणि सर्वे मनस्पन्दितमात्राः अस्ति नास्तीत्यादिविकल्पाः पुरुषनिष्ठदोषसंस्कारकोटिजन्यत्वान्न प्रमारूपा इति भावः। अक्षरार्थकथनेन ब्रह्मणि विकल्पानामप्रमात्वमुक्त्वा यदि ब्रह्मणो धर्मसाम्यमङ्गीक्रियेत तदा धर्मे विकल्पानां प्रमात्ववत् ब्रह्मण्यपि विकल्पानां प्रमात्वं स्यादित्यनिष्टमापादयति **अयं भाव इति। यथेति**। शाखाभेदेन विधीनां सत्त्वाद्यथा यथा ज्ञायत इत्यर्थः। शास्त्रमनतिक्रम्य यथाशास्त्रं शास्त्रमनुसृत्येति यावत्। **पुरुषबुद्ध्यपेक्षा इति**। षोडशिनं गृह्णात्युदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीत्यादिकोटिद्वयसत्त्वादत्र कोटिस्मरणमात्रं पुरुषबुद्धिशब्दार्थः तथा च पुरुषबुद्धिमूलका इत्यर्थः। प्रमाणभूताः प्रमाभूता इत्यर्थः। विधिप्रतिपादितानां कर्मणां वस्तुत्वेन यथार्थत्वसत्त्वात्तद्विषयकाः विकल्पा

पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् , किं तर्हि? वस्तुतन्त्रमेव तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम् , स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं, वस्तुतन्त्रत्वात् । एवंभूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव, भूतवस्तु

रत्नप्रभा

यथार्थाः स्युरिति । तत्रापि ओमिति वदन्तं प्रत्याह-**नेति** । **यदि** सिद्धवस्तुज्ञानमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत, **तदा** सिद्धे विकल्पा यथार्थाः स्युः न सिद्धवस्तुज्ञानं **पौरुषम्** । **किं तर्हि** ? प्रमाणवस्तुजन्यम् । तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—**न हि स्थाणाविति** । स्थाणुरेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं, यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते-**तत्रेति** । स्थाणावित्यर्थः । स्थाणावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति—**एवमिति** । प्रकृतमाह—**तत्रैवं सतीति** । सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं, न पुरुषतन्त्रं, भूतार्थविषयत्वात् स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः । अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुन्तन्त्राः, न सिद्धेऽर्थे इति वैलक्षण्यान्न धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति

पूर्णानन्दीया

तद्वति तत्प्रकारकत्वात्प्रमारूपा एवेति भावः । **तत्साम्य इति** । धर्मसाम्ये ब्रह्मण्यङ्गीकारे सतीत्यर्थः । यथार्थाः प्रमास्वरूपा इत्यर्थः । इतिपदस्य पूर्वेणायमभिप्राय इत्यनेनान्वयः ।ॐ इत्यङ्गीकारे, ब्रह्मण्यपि विकल्पानां प्रमात्वमिष्टमिति वदन्तं तिरस्कारोतीत्यर्थः । **सिद्धवस्तुज्ञानमपीति** । उपक्रमादिषड्विधलिङ्गावधृताद्वितीयब्रह्मतात्पर्यकश्रुत्यादिभिः प्रमीतं सिद्धं यत् वस्तु ब्रह्म तद्विषयकज्ञानमपीत्यर्थः । **साध्यज्ञानवदिति** । व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेति वैकल्पिकद्रव्यजन्ययागज्ञानवदित्यर्थः । **पौरुषमिति** । पुरुषबुध्यपेक्षमित्यर्थः । प्रमितत्वेनाबाधितं यद्वस्तु तज्जन्यमित्यर्थः । सर्वासां श्रुतीनामद्वितीयब्रह्मबोधकत्वादत्र कोटिद्वयोपस्थापकं शास्त्रमेव नास्ति येन वस्तुज्ञानं कोटिद्वयस्मरणरूपपुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत येन ब्रह्मणि विकल्पानां प्रमात्वं च स्यादिति भावः । धर्मस्य वैकल्पिकद्रव्यजन्यत्वेनानेकत्वात्तस्मिन् विकल्पानां प्रमात्वं युक्तं सिद्धस्य ब्रह्मणः एकत्वाद्विकल्पानां न प्रमात्वमित्याह-**तथा चेति**। ज्ञानं द्विविधं वस्तुतन्त्रं पुरुषतन्त्रं चेति। तत्र वस्तुतन्त्रमेकमेव ज्ञानं प्रमा पुंतन्त्रमनेकरूपं विकल्पात्मकं ज्ञानं भ्रम एवेति भावः। **अत्रेत्यादि न पुरुषतन्त्र**मित्यन्तग्रन्थः स्फुटार्थः। **भूतार्थेति**। सिद्धार्थेत्यर्थः। **साध्येर्थ इति**। कृतिजन्ये धर्म इत्यर्थः। विकल्पाः उदितानुदितहोमज्ञानादिरूपाः विकल्पा इत्यर्थः। पुन्तन्त्राः पुरुषबुद्ध्यपेक्षा इत्यर्थः । यथार्था अबाधितविषयकत्वात्प्रमारूपा इत्यर्थः । श्रुत्यर्थसंभावनार्थत्वेन मननस्वरूपानुमानादीनां प्रामाण्यसिद्धिरित्युपसंहरति **इति वैलक्षण्यादिति** ।

विषयत्वात् । **ननु** भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणानर्थिकैव प्राप्ता । न । इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं

रत्नप्रभा

मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । **ननु** तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद् घटादिवत् । तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्यम् । सिद्धार्थे तस्य मानत्वात्, न श्रुतिः, सिद्धार्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते—**नन्विति** । प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षी प्रष्टव्यः । किं यत्कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं, किं वा यत् कार्यं तत्सकारणमिति ? नाद्यः व्याप्यव्याप्यसिद्धेरित्याह—**नेति** । ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह—**स्वभावत इति** । "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः" (काठ०४।१) इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह—**सति हीति** । तन्नास्तीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मजम्-इति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह—**कार्यमात्रमिति** । **सम्बद्धं** कृतं

पूर्णानन्दीया

धर्मसाम्यानङ्गीकारे पुनरनुमानवादिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । तथा च ब्रह्मणि प्रत्यक्षानुमानादिकमेव स्वतन्त्रप्रमाणं न श्रुतिरिति भावः । अनुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यखण्डनात् प्रत्यक्षप्रामाण्यखण्डनमपि भवत्येवेति तद्धेतुव्याप्तिज्ञानं विकल्प्य खण्डयतीति भाष्यभावं स्फुटीकुर्वन्नुत्तरभाष्यमवतारयति **अत्र पूर्वपक्षीति** । किं ब्रह्मत्वविषयकविशेषव्याप्तिज्ञानं ब्रह्मसाधकमाहोस्वित् कारणत्वविषयकसामान्यव्याप्तिज्ञानमिति विकल्पार्थः । **व्याप्येति** । व्याप्तीत्यर्थः । **त(१)त्प्रत्यक्षेणेति** । ब्रह्मप्रत्यक्षेण विशेषव्याप्तिग्रहायोगादित्यर्थः । खानीन्द्रियाणि पराञ्चि विषयोन्मुखानीत्यर्थः । **ब्रह्मणो रूपादीति** । प्रत्यक्षहेतुरूपादेरभावात् ब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाविषयत्वमिति भावः । **द्वितीय इति** । सामान्यव्याप्तिज्ञानं हेतुरिति पक्ष इत्यर्थः ।

भाष्ये-सम्बन्धाग्रहणादिति । व्याप्तिग्रहायोगादित्यर्थः । **गृह्यमाणमिति** ।

(१) पूर्णानन्दमतेनायं पाठः, किन्तु सर्वत्र मुद्रितरत्नप्रभापुस्तकेषु प्रत्यक्षणेत्येवोपलभ्यते इति स एव मुद्रितोऽस्माभिः ।

निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । 'भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्याह—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति' (तैत्ति० ३।१) ।

रत्नप्रभा

यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयालाभः, तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया । अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति-**किं पुनरिति** । इह ब्रह्मणि-लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सोपक्रमं वाक्यं पठति-**भृगुरिति** । अधीहि स्मारय उपदिशेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत

पूर्णानन्दीया

ज्ञानविषयीभूतमित्यर्थः । यत्कार्यं तत्कारणजन्यमिति कारणजन्यत्वेनैव ज्ञानविषयीभूतकार्यं किं ब्रह्मणा सम्बद्धमित्यर्थः ।

व्याख्याने उपादानत्वादीति । आदिशब्देन निमित्तकारणत्वसर्वज्ञत्वादिकमुच्यते, उपादानत्वादिरूपो यः स सामान्यधर्मः कार्यात्मकत्वादिश्रौतार्थः तद्द्वारा अनुमानं विचार्यमित्यन्वयः । अत एव गुणतयेत्युक्तम् । श्रौतार्थं निमित्तीकृत्यैव अनुमानस्य प्रामाण्यं न स्वातन्त्र्येणेत्युक्तमेव विवृणोति **मृदादिवदिति** । मृदादिदृष्टान्तेन श्रुत्या प्रतिपादितो य उपादानत्वादिरूपोर्थः तस्मिन्पुरुषसंशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अयं भावः । उपादानत्वं किं कार्यैक्यं किं वा तत्तादात्म्यं उत कार्याधिष्ठानत्वं किं निमित्तकारणत्वं कर्तृत्वस्वरूपं तद्भिन्नस्वरूपं वा, किं सर्वज्ञत्वं सर्वविषयकज्ञानाश्रयत्वं सर्वावभासक्षमविज्ञानस्वरूपत्वं वेत्येवं श्रुत्यर्थे पुरुषस्य सन्देहे सति कार्याधिष्ठानत्वादिनिश्चयार्थमनुमानमुपसर्जनतया विचार्यं तस्मान्न स्वतन्त्रं प्रमाणमनुमानमित्युपसंहरतीति । **तस्मादितीति** । **विषयवाक्यमिति** । यद्वाक्यमुद्दिश्य विचारः क्रियते तद्विषयवाक्यमित्यर्थः । प्रतीकमादाय इहेत्यस्यार्थमाह **इह ब्रह्मणीति** । **लिलक्षयिषितमिति** पदस्यार्थमाह **लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिति** । **लक्षणमुच्यत इति** । यथा लक्षणमुच्यते तथैवेत्यन्वयः । **उपलक्षणानुवादेनेति** । तटस्थलक्षणाभिधानमुखेनेत्यर्थः । श्रुतेः ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादन एव मुख्यतात्पर्यं न जगत्कारणत्वप्रतिपादन इति ज्ञापयितुमनुवादेने-

तस्य च निर्णयवाक्यम्—'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति'(तैत्ति० ३।६)। अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥

रत्नप्रभा

विवक्षितम्, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात्। यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा, महावाक्यमिति भेदः। **किं तर्हि** स्वरूपलक्षणमित्याशंक्य वाक्यशेषान्निर्णीतो यतश्शब्दार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह—**तस्य चेति**। "यः सर्वज्ञः" (मुण्ड०१।१।१०) "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" (मुण्ड०१।१।१०) "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृ०३।९।२८) इत्यादिशाखान्तरीयवाक्यान्यप्यस्य विषय इत्याह—**अन्यान्यपीति**। एवञ्जातीयकत्वमेवाह—**नित्येति**। तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्धिया मुक्तिरिति सिद्धम्।

इति द्वितीयसूत्रम् ॥ २ ॥

पूर्णानन्दीया

त्युक्तम्। एतेन तटस्थलक्षणस्य श्रुतौ पुरोवादाभावादनुवादेनेत्यनुपपन्नमिति निरस्तम्। अनुवादपदस्य ज्ञापनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः। तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति तद्व्यावर्तकं तदेव यथा गन्धवत्वं पृथिविलक्षणं महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गंधाभावात् प्रकृते जगज्जन्मादिकारणत्वमिति केचिद्वदन्ति।

भाष्ये यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। प्रयन्ति म्रियमाणानीत्यर्थः। अभिसंविशन्ति आभिमुख्येन संविशन्तीत्यर्थः।

व्याख्याने **ब्रह्मत्वविधानायोगादिति**। अद्वितीयत्वरूपब्रह्मत्वविधानायोगादित्यर्थः। **यज्जगदिति**। 'यतो वा इमानिभूतानी'त्यारभ्य 'तद्विजिज्ञासस्वे'त्यन्तं वाक्यं जगत्कारणं तदेकमिति यच्छब्दादिविशिष्टत्वेन सामान्यव्याप्तिप्रतिपादकमवान्तरवाक्यमित्यर्थः। 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यारभ्य 'तद्ब्रह्मेती'त्यन्तं वाक्यं यदेकं कारणं ब्रह्मशब्दविशिष्टत्वेन विशेषव्याप्तिप्रतिपादकमहावाक्यमित्यर्थः। **किं तर्हीति**। 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादिना तटस्थलक्षणमुक्तं चेत्तर्हि स्वरूपलक्षणं किमिति शंकितुरभिप्रायः। **वाक्यशेषादिति**। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिवाक्यशेषादित्यर्थः। यतःशब्दार्थः यतो वा इमानीत्यत्र यतःशब्दार्थः। तस्मादेतद्ब्रह्मनामेति तच्छब्दस्य यच्छब्देनान्वयं दर्शयितुं श्रुत्यंशं संगृह्णाति **यः सर्वज्ञ इति**। **एवंजातीयकत्वमेवेति**। स्वरूपतटस्थलक्षणद्वयप्रतिपादकत्वेमेवेत्यर्थः। फलितमाह **तदेवमिति**।

३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्। सू० ३

न कर्तृ ब्रह्म वेदस्य किं वा कर्तृ न कर्तृ तत्। विरूपनित्यया वाचेत्येवं नित्यत्वकीर्तनात्॥१॥
कर्तृ निःश्वसिताद्युक्तेर्नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः। सर्वावभासिवेदस्य कर्तृत्वात्सर्वविद्भवेत् ॥२॥
अस्त्यन्यमेयताप्यस्य किं वा वेदैकमेयता। घटवत्सिद्धवस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते॥ १ ॥
रूपलिङ्गादराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता। तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता॥ २ ॥

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह—

रत्नप्रभा

यस्य निश्वसितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः।
श्रीरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥ १ ॥

वृत्तानुवादेन सङ्गतिं वदन्नुत्तरसूत्रमवतारयति-**जगदिति**। (१)चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता, चेतनसृष्टेर्ज्ञानपूर्वकत्वात्। तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणत्वात्, यो यत्कर्ता स तज्ज्ञः यथा कुलाल इति स्थितम्, तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रढयन्नाहेत्यर्थः। हेतुद्वयस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः। **यद्वा**—वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः" (बृह०२।४।१०) इति वाक्यं **विषयः**। तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति उत न साधयति इति

पूर्णानन्दीया

श्रीगुरुभ्यो नमः।

सत्यानन्दचिदानन्दजगत्कारणमीश्वरम्।
रुक्मिणीसहितं कृष्णं सर्वज्ञं परमाश्रये॥

व्याचिख्यासिताव्यवहितसूत्रार्थपरिष्कारद्वारा 'ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये तु मंगलमाचरेतेति' न्यायेन स्वेष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मंगलमाचरन् शिष्याशिक्षार्थं ग्रन्थतो निबध्नाति **यस्य निःश्वसितमिति**। **वृत्तानुवादेनेति**। पूर्वप्रतिपादितार्थानुवादेनेत्यर्थः। लक्षणद्वयप्रतिपादनपरेण द्वितीयसूत्रेणाप्राधान्यात्सर्वज्ञत्वं प्रतिज्ञातं संप्रति तृतीयसूत्रेण प्राधान्यात्प्रतिपादितम् इत्यभिप्रेत्यावतारिकां व्याचष्टे **चेतनस्येति**। **अर्थादिति**। अनुमानादित्यर्थः। उपक्षिप्तपदस्यार्थमाह **प्रतिज्ञातमिति**। तदेवानुमानमाह **तथा चेति**। **आर्थिकमिति**। अनुमानसिद्धमित्यर्थः। **'शास्त्रयोनित्वात' इति** सूत्रस्य प्रथमव्याख्यानपरिष्कृतार्थमाह **वेदकर्तृत्वहेतुनेति**। सर्वजगद्व्यवस्थावभासिवेदकर्तृत्वहेतुनेत्यर्थः। **आहेति**। आह सूत्रकार इत्यर्थः। **हेतुद्वयस्येति**। जन्मादिकारणत्ववेदकर्तृत्वहेतुद्वयस्य सर्वज्ञत्वरूपैकार्थसाधकत्वादेकार्थप्रतिपादकत्वमवान्तरसङ्गतिरित्यर्थः। अधिकरणमारच्यते **अस्य महतो भूतस्येत्यादिना**। यदृग्वेदादिकं तदेतस्य सर्व-

(१) टीकाकारमतेनात्र रत्नप्रभायां चेतनस्येति पाठः।

रत्नप्रभा

सन्देहः। तत्र व्याकरणादिवद्वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातान्न साधयतीति **पूर्वपक्षे** जगद्धेतोश्चेतनत्वासिद्धिः फलम्। **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिः। अस्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्तेः **श्रुतिशास्त्राध्याय-पादसङ्गतयः**। एवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतय ऊह्याः। वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते, सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका तद्गता वा प्रकाशनशक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बद्धाशेषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्ध्यति। **यद्वा-यथा** अध्येतारः पूर्वक्रमं ज्ञात्वा वेदं

पूर्णानन्दीया

गतस्य नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः निःश्वसितं निःश्वास इवाप्रयत्नेन सिद्धमिति श्रुत्यर्थः। **पौरुषेयत्व इति**। पुरुषप्रयत्नजन्यत्व इत्यर्थः। यत्पौरुषेयं तन्मूलप्रमाणजन्यमिति व्याप्तेः सत्त्वाद्वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणजन्यत्वं वक्तव्यं तस्य परोक्तिरूपमूलप्रमाणस्यार्थस्य साकल्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् भ्रान्त्या वेदकर्तुरन्यथार्थग्रहणशङ्कया तज्जन्यस्यापि वेदस्याप्रामाण्यं दुर्वारम् तस्मात्सर्वज्ञत्वं न साधयतीति पूर्वपक्षार्थः। **अस्येति**। तृतीयसूत्रस्येत्यर्थः। प्रकृतवेदान्तवाक्यस्य यः समन्वयः तत्प्रतिपादकत्वादित्यर्थः। वेदान्तवाक्यस्येत्यनेन विषयवाक्यस्वरूपस्यास्य महतो भूतस्येत्यादिश्रुतेः तृतीयसूत्रस्य च वेदकर्तृत्वरूपैकार्थबोधकत्वरूपा संगतिः प्रदर्शिता। स्पष्टब्रह्मलिङ्गकस्येति विशेषणेन सूत्रस्य प्रथमपादस्य च स्पष्टब्रह्मलिङ्गकश्रुत्यर्थप्रतिपादकत्वरूपा संगतिः प्रदर्शिता। वेदकर्तरीत्यनेन सूत्रस्य शास्त्रस्य चैकार्थप्रतिपादकत्वरूपा सङ्गतिर्दर्शिता। सूत्रं वेदकर्तृत्वेन ब्रह्मबोधकं शास्त्रमपि शास्त्रार्थत्वेन ब्रह्मबोधकमिति भावः। समन्वयोक्तेरित्यनेन सूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य च समन्वयप्रतिपादकत्वरूपसङ्गतिर्निरूपिता। एतत्सर्वं प्रथमसूत्रसङ्गतिनिरूपणावसरे विस्तरेणोपपादितमिति भावः। सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह **वेदे हीति**। **तद्गता वेति**। उपादानब्रह्मगता वेत्यर्थः। कार्ये शक्तिः कारणगतशक्त्यभिन्नेति भावः। **तत्कार्यगतेति**। ब्रह्मकार्यवेदगतशक्तित्वाद्वेदे शक्तिः ब्रह्मशक्तिपूर्विका ब्रह्मशक्तिर्वेत्यर्थः। **प्रदीपशक्तिवदिति**। प्रदीपोपादानं तेजः तच्छक्तिपूर्विका तद्गतशक्तिर्वा प्रदीपशक्तिस्तद्वदित्यर्थः। **स्वसम्बद्धेति**। स्वपदेन ब्रह्मोच्यते सर्वो यो वेदार्थः स आध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धेन ब्रह्मसम्बद्ध इत्यशेषवेदार्थप्रकाशकत्वसामर्थ्यरूपं सर्वज्ञत्वाभिन्नं सर्वसाक्षित्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यति कार्ये सर्वार्थप्रकाशकत्वस्य कारणे सर्वार्थप्रकाशकत्वमन्तरा अनुपपन्नत्वादिति भावः। यदाश्रितं ज्ञानं तन्मनोजन्यमिति व्याप्त्या खण्डितं तार्किकमतसिद्धं नित्यज्ञानाश्रयत्वरूपसर्वज्ञत्वं यत्तद्वैलक्षण्यायोक्तं **सर्वसाक्षित्वमिति**। सर्वसाक्षित्वरूपं सर्वज्ञत्वमित्यर्थः। अनेनानुमानेन सिद्धं सर्वज्ञत्वं मनोजन्यमित्युक्तव्याप्त्या खण्डयितुमशक्यं साक्ष्यात्मकनित्यज्ञानस्वरूपत्वेन आश्रितज्ञानत्वाभावादिति भावः। सर्वार्थप्रकाशने वेदस्य करणत्वं ब्रह्मणस्तु कर्तृत्वमिति भेदः। स्वप्रकाशे निर्विकारे ब्रह्मणि विद्यमाने सर्वस्य प्रकाशो भवति

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वा-

रत्नप्रभा

कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायासहायोऽनावृतानन्तस्वप्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वकृतपूर्वकल्पीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थांश्च युगपज्जानन्नेव करोतीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यसृष्टौ कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च यौगपद्यान्न सा, अतो वेदकर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं नान्तरीयकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति—**शास्त्रेति** ।

शास्त्रं प्रति हेतुत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणं चेति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे—**महत इति** । हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वम्, हितशास-

पूर्णानन्दीया

तस्मात्तत्कर्तृत्वमप्यौपचारिकमिति मन्तव्यम्। यदि वेदादेव सर्वज्ञत्वनिश्चयस्तदा अन्योन्याश्रयः स्यात् । तथाहि वेदप्रामाण्यनिश्चये सर्वज्ञत्वादिनिश्चयः तन्निश्चये भ्रमादिशङ्कानिरासपूर्वकं वेदप्रामाण्यनिश्चय इति तद्वारणाय अनुमानादेव सर्वसाक्षित्वरूपसर्वज्ञत्वनिश्चय इति वक्तव्यम् अनुमानं तु वेदे शक्तिः ब्रह्मगतशक्तिपूर्विकेत्यादिना उपपादितम् ।

ननु वेदस्य पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः सर्वज्ञत्वं चाभ्युपगतं चेत्तत्कर्तुर्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन तस्य मूलप्रमाणसापेक्षत्वाभावादुक्तव्याप्तिविरोधः स्यादिति चेन्न । सर्वज्ञभिन्नपुरुषकृतिजन्यं यत्तदेव मूलप्रमाणसापेक्षमिति व्याप्तेः संकोचस्य कल्पनीयत्वात्तथा च वेदस्य पौरुषेयत्वमङ्गीकृत्य सर्वार्थप्रकाशकवेदकर्तुः सर्वज्ञत्वादेव वेदस्य मूलप्रमाणसापेक्षत्वाभावेन नाप्रामाण्यमिति तत्कर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं प्रसाधितम् संप्रति वेदस्य पौरुषेयत्वमेव नास्तीति तत्कर्तुः सर्वज्ञत्वमिति सिद्धान्ततात्पर्यं व्याख्यानान्तरेण स्फुटीकरोति **यद्वेति** । **अध्येतार इति** । उपाध्यायिन इत्यर्थः । **पूर्वक्रमं ज्ञात्वेति** । पूर्ववेदानुपूर्वीं स्मृत्वेत्यर्थः । **वेदं कुर्वन्तीति** । वेदक्रमानुसारेण शिष्यान्प्रति बोधयन्तीत्यर्थः । **स्वकृतेति** । स्वकृतः पूर्वकल्पीयः पूर्वकृतसम्बन्धी यः क्रमः वेदक्रमः वेदानुपूर्वीति यावत् तत्सजातीयो यः क्रमः तद्वन्तमित्यर्थः । पूर्वकल्पे यादृशी वेदानुपूर्वी तादृश्येव कल्पान्तरेपीत्येकानुपूर्वीत्वेन साजात्यं विवक्षितमिति भावः । अत्र यौगपद्यान्न सेति । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानस्य च वाक्ये समुदायरूपवेदराशिरचनां प्रति हेतुत्वाभावान्न पौरुषेयता किंतु वेदस्य रचना विजातीया तस्मान्न लोकवाक्यरचनादृष्टान्ततेति भावः । फलितार्थप्रदर्शनद्वारा प्रकृतमुपसंहरति **अत इति । नान्तरीयकतयेति** । नियमेनेत्यर्थः । **सङ्गतिद्वयेति** । अवान्तराक्षेपसङ्गतिद्वयेनेत्यर्थः । सङ्गतिद्वयानुसारेण वेदकारणत्वादेव सर्वज्ञत्वं सर्वकारणत्वं च ब्रह्मणः सिध्यतीति सूत्रार्थं मनसि निधाय पदानि व्याचष्ट इति भावः । **ग्रन्थत इति** । शब्दत

र्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। न हीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वे-

रत्नप्रभा

नात् शास्त्रत्वम्। शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति मत्वाह—**अनेकेति**। "पुराणान्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि" इति दश विद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः, तैरुपकृतस्येत्यर्थः। अनेन मन्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम्। अबोधकत्वाभावादपि प्रामाण्यमित्याह—**प्रदीपवदिति**। सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्वं योनिरुपादानं कर्तृ च। **ननु** सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह—**न हीति**। उपादाने तच्छक्तिं विना कार्ये तदयोगाद्वेदोपादानस्य सर्वज्ञत्वम्। अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम्। **न चाविद्याया**स्तदापत्तिः। शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः। वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्यः प्रमाणवाक्यत्वात् व्याकरणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरम्। तत्र व्याप्ति-

पूर्णानन्दीया

इत्यर्थः। वेदशब्दोच्चारणमात्रेण सर्वपापक्षयाच्छब्दतो वेदस्वरूपशास्त्रस्य महत्त्वमिति ऋग्वेदादेरित्यनेन भाष्येण प्रतिपादितमिति भावः। **अर्थतश्चेति**। पुराणादिदशविद्यास्थानेषु वेदार्थ एव प्रतिपाद्यते तस्मादर्थतोपि वेदस्य महत्त्वमित्यनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्येत्यनेन भाष्येण प्रतिपादितिमिति भावः। **हितशासनादिति**। हितार्थप्रतिपादकत्वादित्यर्थः। **शास्त्रशब्द इति**। मात्रपदं कात्स्न्यार्थकं शब्दमात्रस्य उपलक्षणमर्थो यस्य स तथा न केवलं शास्त्रशब्दस्य वेदशब्दसमुदाय एवार्थः किन्तु कृत्स्नशब्दसमुदाय इति मत्वा हेत्यर्थः। **उपकृतस्येति**। व्याख्यातस्येत्यर्थः। वेदस्य मूलप्रमाणसापेक्षत्वाभावान्नाप्रामाण्यमिति प्रामाण्यमुक्त्वा मन्वादिपरिगृहीतत्वाच्च प्रामाण्यमस्तीत्याह **अनेनेति**। परिगृहीतत्वेन व्याख्याततत्वेनेत्यर्थः। अप्रामाण्यसाधकयुक्तेरभावात् प्रामाण्यमुपपाद्य हेत्वन्तरपरत्वेन भाष्यमवतारयति (१)**बोधकत्वादपीति**। यथा चक्षुरादेर्बोधकत्वात् प्रामाण्यं तथा बोधकत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यमित्याहेत्यर्थः। **प्रकाशनशक्तीति**। प्रकाशकशक्तीत्यर्थः। **सर्वज्ञकल्पत्वमिति**। सर्वज्ञापेक्षया ईषन्न्यूनताकत्वमित्यर्थः। योनिः कारण तद्विवृणोति **योनिरिति**। **अनुमानं त्विति**। वेदे स्वार्थप्रकाशकशक्तिरुपादानशक्तिपूर्विका तद्गता वेत्याद्यनुमानमित्यर्थः। **तदापत्तिरिति**। उपादानत्वेन ब्रह्मवत्सर्वार्थप्रकाशकशक्तिमत्त्वापत्तिरित्यर्थः। तथा च सर्वज्ञत्वं स्यादिति शंकितुरभिप्रायः। **अचेतनत्वादिति**। अचेतनत्वान्न सर्वज्ञत्वमिति भावः। कार्यगतशक्तिमत्त्वस्य कारणगतशक्तिंपूर्वकत्वात्कारणगतशक्त्यभिन्नत्वाच्चोपादानकारणस्य सर्वज्ञत्वमुपपाद्य वेदविषयार्थाधिकार्थज्ञानवत्त्वाच्च सर्वज्ञत्वमुपपादयतीति भाष्यमवतारयति **वेदः स्वविषयादिति**। स्ववि-

(१) सर्वत्र रत्नप्रभायां 'अबोधकत्वाभावादपी' त्येवपाठ उपलभ्यत इति स एव मुद्रितः।

दादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभाग-

रत्नप्रभा

माह—यद्यदिति । **विस्तरः**—शब्दाधिक्यम् । अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन् कर्तुर्ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति । दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे । **अत्रैषा योजना**–यद्यच्छास्त्रं **यस्मादाप्तात्** सम्भवति **स ततः** शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धम् , **यथा** शब्दसाधुत्वादिर्ज्ञेयैकदेशोऽर्थो **यस्य तद्**पि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञानात्

पूर्णानन्दीया

षयात्स्वप्रतिपाद्यार्थात् योऽधिकार्थः तद्विषयकज्ञानवज्जन्य इत्यर्थः । विस्तरार्थं शास्त्रमित्यत्र विस्तरस्यार्थः प्रतिपादनं यस्य तदिति विग्रहः, अथवा विस्तरेणार्थः अल्पार्थः यस्मिन् तदिति विग्रहः । यद्वा अर्थशब्दः धर्मवाचकः विस्तरः शब्दाधिक्यरूपः अर्थः धर्मविशेषः यस्य तद्विस्तरार्थन्तथा च शब्दबाहुल्यकमल्पार्थकं शास्त्रमित्यभिप्रेत्य विस्तरशब्दार्थमाह **विस्तर इति । अर्थत आधिक्यमिति ।** अधिकार्थविषयकत्वमित्यर्थः । **दृश्यते चेति ।** वेदे बहवोर्थवादाः सन्ति तस्माच्छब्दाधिक्यं दृश्यत इति भावः । यद्यच्छास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्सम्भवति स ततोप्यधिकतरविज्ञान इति सामान्यव्याप्तिं भाष्यस्थपदान्यादायान्वयमुखेन अर्थपूर्वकं दर्शयति (१)**अत्रैषाक्षरयोजनेति ।** पुरुषविशेषादित्यस्यार्थमाह **आप्तादिति । स इति ।** आप्तपुरुष इत्यर्थः । यद्यच्छास्त्रं पुरुषविशेषात्संभवति तस्माच्छास्त्रादित्यन्वयमभिप्रेत्याह **ततः शास्त्रादिति ।** अधिकतरविज्ञान इत्यस्यार्थमाह **अधिकेति ।** यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपीति भाष्यस्यान्वयपूर्वकमर्थकथनद्वारा शास्त्रस्याल्पार्थत्वं तत्कर्तुरधिकार्थज्ञत्वं च स्फुटीकुर्वन् सामान्यव्याप्तेः दृष्टान्तमुपपादयति **यथा शब्देति ।** पाणिन्यादिभिर्ज्ञेयानां बहूनामर्थानां मध्ये शब्दसाधुत्वादिरूपार्थः एकदेशो भवतीत्यर्थः। ज्ञेयैकदेशार्थमपीति विशेषणं वेदैकदेशार्थपरिष्कारोपयोगीति विज्ञेयम् । बहुव्रीहिसमासं ज्ञापयति **यस्येति ।** व्याकरणादीति च्छेदः, तथा च ज्ञेयैकदेशार्थव्याकरणादिस्वरूपं यच्छास्त्रम् यस्मादधिकार्थज्ञात्पाणिन्यादेः सकाशाज्जायते स पाणिन्यादिः तस्माच्छास्त्रादधिकतरविज्ञानो यथा तथा ज्ञेयैकदेशार्थं ऋग्वेदादि यच्छास्त्रम् तस्मादधिकार्थज्ञात्परमेश्वरात्संभवति स परमेश्वरस्तस्माच्छास्त्रादधिकार्थज्ञानवानिति भावः। इमां व्याप्तिमवलम्ब्य वेदे स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्यत्वं प्रमाणवाक्यत्वरूपहेतुना साध्यते तथा च उक्तव्याप्तिबलेन यत्र

(१) अत्र 'अत्रैषायोजने'त्येव सर्वत्र रत्नप्रभापाठ उपलभ्यत इति स एव मुद्रितः ।

हेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः सम्भवः, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' (बृह०२।४।१०) इत्यादिश्रुतेः, तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति । अथवा यथोक्तमृग्वेदादि-

रत्नप्रभा

सम्भवति । यद्यल्पार्थमपि शास्त्रमधिकार्थज्ञानात् सम्भवति तदा "अस्य महतः" (बृह०२।४।१०) इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योनेः सकाशादनेकशाखेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्श्वासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति किमु वक्तव्यमिति । तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्श्वसितपदार्थमाह—**अप्रयत्नेनेति** । प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः । अत्रानुमानेन "यः सर्वज्ञः" (मुण्ड०१।१) इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदार्ढ्याय पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तरि अधिकार्थज्ञानसत्तामात्रं साध्यते, न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं निःश्वसितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतृवद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेश्च । इयान्विशेषः—अध्येता परापेक्षः, ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्वीं स्वयमेव स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिष्वाविर्भावयन्ननावृतज्ञानत्वात्तदर्थमप्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवद्यम् ।

इति प्रथमवर्णकम् ॥

पूर्णानन्दीया

प्रमाणवाक्यत्वं तत्र स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्यत्वमितीयं व्याप्तिः परिष्कृतेत्यभिप्रायेणात्रोदाहृतेति मन्तव्यम् ।

ननु वेदस्य सर्वार्थप्रतिपादकत्वेन ततोप्यधिकार्थ एव नास्तीति चेन्न । दशविद्यास्थानेषु प्रतिपादितार्थप्रकाशकत्वमेव वेदस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वमित्यङ्गीकारात्सर्वजनव्यवहारविषयलौकिकार्थस्याधिकस्य सम्भवेन तत्कर्तुरीश्वरस्याधिकार्थज्ञानवत्त्वं युक्तमित्यनवद्यम् । वृत्तानुवादपूर्वकमस्य महतो भूतस्येत्यादिश्रुतेरर्थं कथयन् भाष्यान्वयपरिष्कारेण सर्वज्ञत्वादिकमाविष्करोति **यद्यल्पार्थमपीति** । किमुवक्तव्यामिति भाष्यस्योत्तरेणेतिपदेनान्वयं दर्शयति **इति किमु वक्तव्यमिति** । 'अवर्जनीयतये'त्यादिप्राक्तनो ग्रंथः स्पष्टार्थः । **अवर्जनीयतयेति** । नियमेनेत्यर्थः ।

तृतीयसूत्रे प्रथमवर्णकं समाप्तम् ॥ इति षष्ठवर्णकम् ॥

शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । किमर्थं तर्हीदं सूत्रं ? यावता पूर्वसूत्र एवैवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं

रत्नप्रभा

अधुना ब्रह्मणो लक्षणानन्तरं प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह—**अथ वेति** । लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलकत्वं **सङ्गतिः** । "तन्त्वौपनिषदं पुरुषम्" (बृ०३।९।२६) इति श्रुतिर्ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति **संशये,** कार्यलिङ्गेनैव लाघवात् कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति—**शास्त्रयोनित्वादिति** । तद्व्याचष्टे—**यथोक्तमिति** । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयबीजं द्रष्टव्यम् । अत्र **पूर्वपक्षे** अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गान्निरस्ता । **किञ्च** विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्तृकताबाधान्न लाघवावतारः । **न च** सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञत्वज्ञानं ततस्तदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह—**शास्त्रादेवेति** । किं तच्छास्त्रमिति

पूर्णानन्दीया

श्रीकृष्णाय नमः ।

अधुनेति । प्रथमसूत्रेण ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वमुक्त्वा द्वितीयसूत्रेण जिज्ञास्यब्रह्मणः लक्षणमुक्तम् । लक्षिते ब्रह्मणि किं प्रमाणमित्यधुना प्रमाणजिज्ञासायां व्याख्यानान्तरमाहेत्यर्थः । **एकफलकत्वमिति** । पूर्वोत्तराधिकरणसूत्रयोः ब्रह्मनिर्णयरूपैकफलकत्वं सङ्गतिरित्यर्थः । अधिकरणरचनार्थं विषयवाक्यमाह **तं त्विति** । शाकल्यम् प्रति याज्ञवल्क्येनोक्तमिदम् वाक्यम्। तंत्वेति पदच्छेदपक्षे त्वा त्वां प्रति पृच्छामीत्यन्वयः। तं त्विति पदच्छेदपक्षोपि साधुरेवेति मन्तव्यम्। तं सकारणस्य हिरण्यगर्भस्याधिष्ठानमित्यर्थः । औपनिषदं उपनिषदेकगम्यं पुरुषं पूर्णमित्यर्थः **कार्यलिङ्गेनैवेति**। जगत्सकर्तृकं कार्यत्वात् घटपटवदिति कार्यत्वलिंगकेन लाघवज्ञानसहकृतेनानुमानेनैव ईश्वरसिद्धिरिति पूर्वपक्षार्थः । किञ्चेत्यादिप्राक्तनो ग्रन्थस्त्वतिरोहितार्थः। विचित्रं जगदनेककर्तृकं विचित्रकार्यत्वात्तक्षाद्यनेककर्तृकप्रासादादिवदिति सत्प्रतिपक्षानुमानेन लाघवज्ञानसहकृतैककर्तृकत्वानुमानं बाधितमित्याह किञ्च **विचित्रेति**। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वात्तक्षादिवैलक्षण्यं स्यादित्याशंकामुद्भाव्य परिहरति **नचेति। ततस्तदिति**। सर्वज्ञत्वज्ञानादेकत्वज्ञानमित्यर्थः । अयं भावः । सर्वज्ञत्वरूपहेतुसिद्धिः कथमित्युक्ते विचित्रकार्यकर्ता सर्वज्ञः एकत्वादित्येवं एकत्वज्ञानात्सर्वज्ञत्वज्ञानं वक्तव्यम्, एकत्वरूपहेतुसिद्धिः कथमित्युक्ते विचित्रकार्यकर्ता सर्वज्ञः एकः सर्वज्ञत्वादित्येवं सर्वज्ञत्वज्ञानादेकत्वज्ञानं वक्तव्यम्,तथाचान्यो-

ब्रह्मणो दर्शितम् । **उच्यते**—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जगतोजन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्केत, तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते-'शास्त्रयोनित्वादि'ति ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा

तत्राह—**शास्त्रमिति** । पृथगारम्भमाक्षिपति—**किमर्थमिति** । **येन** हेतुना दर्शितं **ततः** किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिलिङ्गकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह—**उच्यत इति** ।

इति तृतीयसूत्रम् ॥ ३ ॥

पूर्णानन्दीया

न्याश्रय इति । यावता तर्हीति पदद्वयस्यार्थकथनपूर्वकमन्वयमाविष्करोति **येनेति** । तथा च पौनरुक्त्यमिति भावः । केवलपदस्यार्थमाह **स्वातंत्र्येणेति** । यद्यपि जन्मादिसूत्राक्षरैर्लक्षणलिङ्गकानुमानं तत्सूत्रतात्पर्येण शास्त्रस्य प्रामाण्यं च प्रतिपादितं तथाप्यक्षरैः प्रतिपादितत्वादनुमानमेव स्वतंत्रप्रमाणमिति या शङ्का तन्निरासार्थं अक्षरैः शास्त्रप्रामाण्यप्रतिपादनाय 'शास्त्रयोनित्वादि'त्युत्तरसूत्रं प्रवृत्तं भवति तस्मान्न पौनरुक्तिशङ्का नानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यशंका चेति भावः । शास्त्रानुमानयोः प्रामाण्यस्याक्षरप्रतिपादितत्वाच्छास्त्रवदनुमानमपि स्वतन्त्रप्रमाणमिति न शङ्कनीयं अतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव स्वतन्त्रप्रमाणमित्युक्तत्वादिति स्थितम् । ततश्चायं सूत्रार्थः-ब्रह्म शास्त्रप्रमाणं शास्त्रैकगम्यत्वादिति ॥ ३ ॥

॥ तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णकं समाप्तम् ॥

॥ इति सप्तमवर्णकम् ॥

४ समन्वयाधिकरणम् । सू० ४

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता 'आम्नायस्य क्रि-

रत्नप्रभा

वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णकेनाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह–**कथं पुनरित्यादिना** ।"सदेव सोम्य"(छां०६।२।१) इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । **पूर्वपक्षे** वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः, **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति विवेकः । **कथमिति**—आक्षेपे । । हेतुः—**यावतेति** । यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य

पूर्णानन्दीया

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रुतीनां निर्गुणे यस्मिन् प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते ।
तं कृष्णमास्मि प्रणतो राधाचित्तापहारिणम् ॥

'तत्तु समन्वयादि'त्युत्तरसूत्रमवतारयितुं अधिकरणमारच्यते । तत्र 'सदेव सौम्ये'त्यादि विषयवाक्यानि सिद्धवत्कृत्य भट्टमतरीत्या पूर्वपक्षरचनार्थं संशयं प्रतिपादयति **वेदान्ता इति** । 'सदेव सोम्ये'त्यादिवेदान्ता इत्यर्थः । सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गः अयमर्थोनुपदं स्फुटीक्रियते। कार्यपरत्वे तयोरप्रसङ्गः,तथाहि–धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्याभावात् प्रत्यक्षादिमानान्तरानपेक्षत्वं फलवत्त्वं च शास्त्रासिद्धामिति निष्फलत्वमानान्तरसापेक्षत्वयोः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । **पूर्वसूत्रे इति** । **शास्त्रयोनित्वादिति** पूर्वसूत्रे इत्यर्थः । **पूर्वपक्षमाहेति** । ज्ञानमुपासनाहेतुः मोक्षस्तु सत्यकामसत्यसंकल्प इत्यादिगुणविशिष्टः ब्रह्म नास्त्येवेति भट्टमतं तद्रीत्या पूर्वपक्षमाहेत्यर्थः।'सदेवसोम्येत्या'दि श्रुतिशास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादैः 'तत्तु समन्वयादिति' सूत्रस्य सङ्गतिं दर्शयति **सदेव सोम्येति** । श्रुतीनां यः समन्वयस्तात्पर्येण बोधकत्वं तस्योक्तेः प्रतिपादनादित्यर्थः । सर्वात्मत्वादित्यनेन श्रुतिसूत्रयोः सर्वात्मत्वादिरूपैकार्थबोधकत्वरूपा सङ्गतिर्दर्शिता । **स्पष्टब्रह्मलिङ्गानामिति**—विशेषणेन स्पष्टब्रह्मलिंगकश्रुत्यर्थप्रतिपादकत्वरूपा पादसंगतिरुक्ता, ब्रह्मणीत्यनेन सूत्रशास्त्रयोः एकार्थकत्वरूपा सङ्गतिः प्रदर्शिता । सूत्रं पक्षत्वेन ब्रह्मबोधकं शास्त्रं तु शास्त्रार्थत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकमिति विवेकः । समन्वयोक्तेरित्यनेन सूत्राध्याययोः समन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकत्वं संगतिरित्युक्तम् । **वेदान्तेष्विति** । वेदान्तेषु मुमुक्षोः न प्रवृत्तिः किन्तु पूर्वमीमांसायां प्रवृत्तिरिति भावः ।

भाष्ये शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यत इति । कथमुच्यत इत्यन्वयः । नन्वयमाक्षेपः किंनिबन्धन इति जिज्ञासायां जैमिनिसूत्रप्रामाण्यादित्याह **यावतेति** । अतदर्थानामित्यन्तं सङ्ग्रहवाक्यमर्थवादानां प्रामाण्यं नास्तीति पूर्वपक्षप्रतिपादकम् । क्रियापरत्वमित्यादिवाक्यं सिद्धान्तप्रतिपादकमिति विभागः ।

व्याख्याने **कथमित्याक्षेप इति** । कथमिति थमुप्रत्ययान्तः किंशब्दः आक्षेपार्थं इति

यार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' (जै०सू० १।२।१) इति क्रियापरत्वं शा-

❀ रत्नप्रभा ❀

क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वाद्वेदान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः। सूत्रस्यायमर्थः। प्रथमसूत्रे तावद्वेदस्याध्ययनकरणकभावनाविधिभाव्यस्य फलवदर्थपरत्वमुक्तम् "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" । (जैमि०सू०१।१।२) इति, द्वितीयसूत्रे—धर्मे कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापकं कार्यपरत्वमवसितम् । तत्र "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थवादेषु धर्मस्याप्रतीतेरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वम्, न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तम्' तस्मादनित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्व्याप्यं प्रामाण्यं

❀ पूर्णानन्दीया ❀

भावः। यावतेतिपदस्यार्थमाह **यत इति**। आनर्थक्यपदस्यार्थमाह **फलवदिति**। **सूत्रस्येति**। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादि'त्यादिसूत्रस्येत्यर्थः। आम्नायस्येत्यादिसूत्रस्यार्थकथनार्थं तत्सङ्गत्या तत्पूर्वसूत्रपरिष्कृतार्थं क्रमेण स्फुटयति **प्रथमसूत्रे इत्यादिना** । **'अथातो धर्मजिज्ञासेति'** प्रथम सूत्र इत्यर्थः। अथ वेदाध्ययनानन्तरं अतः वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इत्येवं पदानामर्थमभिप्रेत्य फलितार्थमाह **प्रथमेति**। अध्ययनं गुरूच्चारणानुच्चारणं तत्कर्णिकायां भावना आवृत्तिरूपो व्यापारविशेषः तत्प्रतिपादको यः 'स्वाधायोऽध्येतव्य' इति विधिः तद्भाव्यस्य तत्कार्मिभूतस्य वेदस्येत्यर्थः। तथा च स्वाध्यायात्मकवेदमुद्दिश्य विधिः प्रवर्तत इति वेदस्य विधिकर्मत्वमिति भावः फलवान् योर्थः धर्माधिकार्यरूपः तत्परत्वमित्यर्थः । **चोदनेति**। चोदना विधिवाक्यं लक्षणं प्रमाणं यस्मिन्स तथेत्यर्थः। अर्थः प्रयोजनवानित्यर्थः। तथा च चोदनाप्रमाणकत्वे सति फलहेतुकर्मत्वं धर्मत्वमिति भावः । **अवसितमिति**। निर्धारितमित्यर्थः। प्रामाण्ये सति वेदवाक्यत्वं यत्र तत्र फलवदर्थपरत्वमिति द्वितीयसूत्रेण व्याप्यव्यापकभावो निर्धारित इति भावः। पूर्वतन्त्रस्थप्रथमाध्यायगतद्वितीयपादनिष्ठ 'विधिना त्वेकवाक्यत्वादि'त्यादिसिद्धान्तसूत्रमवतारयितुं अधिकरणमारचयति **तत्रेति**। व्याप्तौ निर्धारितायामित्यर्थः। 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादिविषयवाक्यं सिद्धवत्कृत्य पूर्वपक्षरचनार्थं संशयमाह **वायुर्वै क्षेपिष्ठेति**। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते' इति पूर्वपक्षसूत्रस्यार्थमाह **आम्नायेत्यादिना**। आम्नायस्येति पदस्य फलितार्थमाह **आम्नायप्रामाण्यस्येति**। वेदप्रामाण्यस्येत्यर्थः। क्रियार्थत्वादिति पदस्य तात्पर्यार्थमाह **क्रियेति**। **अप्रतीतेरिति**। साक्षादप्रतीतेरित्यर्थः। अर्थवादानां साक्षाद्धर्मबोधकत्वाभावादिति भावः। 'तस्मादनित्यमुच्यत' इति सूत्रांशमवतारयितुमध्ययनविध्युपात्तत्वादर्थवादानां सिद्धे प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य निष्फलत्वान्नेति परिहरति **नचेति**।

स्त्रस्य प्रदर्शितम् । अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वम्, उपासनादिक्रियान्तर-

रत्नप्रभा

नास्त्येवेति यावत् । एवं पूर्वपक्षे **"विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधिनां स्युः"** (जै०सू०१।२।७) इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह—**क्रियापरत्वमिति ।** अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । 'वायुर्वै क्षिप्रतमगामिनी देवता, तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति' इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण **"वायव्यं श्वेतमालभेत"** इत्यादिविधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफला स्युः । स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवाद इति यावत् । **नन्व**ध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह—**कर्त्रिति । न** वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः । किन्तु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वन्तत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतास्तावकत्वं, विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वम् । ननु कर्मविशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां

पूर्णानन्दीया

अर्थकथनार्थं सूत्रांशं गृह्णाति **तस्मादिति ।** फलवदर्थपरत्वरूपव्यापकाभावादित्यर्थः । अनित्यपदस्य तात्पर्यार्थं सूचयति **नास्त्येवेति ।** भाष्यस्थाम्नायस्येत्यादिसूत्रसङ्ग्रहवाक्योपेक्षितं पूरयति **अनित्यं प्रामाण्यमिति । दर्शितमिति ।** क्रियापरत्वं दर्शितमित्यर्थः । स्तुत्याकारप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे **वायुरिति ।** वायोः शीघ्रगमनवत्त्वात्तद्देवताकं कर्म शीघ्रमेव फलं प्रयच्छतीति भावः । **वायव्यमिति ।** वायुदेवताकेन श्वेतगुणविशिष्टपशुद्रव्यकेन यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । **स्तुतिलक्षणयेति ।** अर्थवादानां लक्षणया स्तुतिबोधकत्वं स्तुतिद्वारा विध्येकवाक्यत्वेन फलवदर्थबोधकत्वादित्यर्थः । वेदान्ती शङ्कते **नन्विति । कार्यशेषेति ।** कर्तृदेवतयोः शेषत्वं फलस्य तूद्देश्यत्वमिति विवेकः । वेदान्तानां न साक्षात्कार्यबोधकत्वं किन्तु कार्यशेषबोधकत्वद्वारा फलवदर्थरूपकार्यबोधकत्वं तस्मान्नानर्थक्यमिति भावः । **तत्र त्वमिति ।** वेदान्तेषु जीवबोधकपदानां सर्वेषां कर्तृत्वं ब्रह्मबोधकपदानां तु देवताबोधकत्वं, तथा च जीवः कर्ता ब्रह्म तु देवतेति कर्ममाहात्म्यं किं वक्तव्यमिति तत्त्वंपदार्थवाक्यानां कर्तृदेवताविषयकस्तुतिजनकत्वमिति भावः । 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यादिविविदिषावाक्यानामित्यर्थः । यद्यपि भट्टमते स्वर्गादिरेव फलं कर्मणः न ब्रह्मज्ञानं तथापि स्तोत्रार्थं कर्मणः ब्रह्मज्ञानमपि फलमिति ब्रह्मज्ञानरूपफलविषयकस्तुतिजनकत्वेन विविदिषावाक्यानामुपपत्तिरिति भावः । यद्वा कर्मणः कर्ता जीवः देवता तु ब्रह्मज्ञानमिति कर्तृरूपजीवादिमाहात्म्यं किं वक्तव्यमित्येवं कर्त्रादिस्तावकत्वं वाक्यानामिति भावः । प्रथमव्याख्याने जीवकर्तृकत्वेन कर्मस्तुतिः द्वितीये

विधानार्थत्वं वा । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादि-

❀ रत्नप्रभा ❀

वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वम् ? मानाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह—**उपासनेति** । मोक्षकामोऽसद्ब्रह्माभेदमारोप्य "अहं ब्रह्मास्मि" (बृ०१।४।१०) इत्युपासीत, इत्युपासनाविधिः । **आदि**शब्दाच्छ्रवणादयः, तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । **ननु** श्रुतं ब्रह्म विहायाश्रुतं कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह—**न हीति** । परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं, **परिनिष्ठितम्** । कृत्यनपेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद्, **"अग्निर्हिमस्य भेषजम्"** इति वाक्यवद् , विसंवादे वाऽबोध-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

कर्मकर्तृत्वेन जीवस्तुतिरिति भेदः । एवमन्यत्र योजनीयम् । अन्यत्प्रकरणं प्रकरणान्तरं तथा च कर्मकाण्डाद्भिन्नब्रह्मकाण्डाधतिानामित्यर्थः । **मानाभावादिति** । विध्येकवाक्यत्वाभावेन मानाभावादिति भावः । **असद्ब्रह्मेति** । यद्यपि भट्टमते ब्रह्मासदेव तथापि जीवे तदभेदमारोप्येत्यर्थः । अथवा ब्रह्म तिष्ठतु वेदान्तेषु तथा च जीवब्रह्मणोरसदभेदमारोप्येत्यर्थः । **उपासीतेति** । 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यत्र उपासीतेति विधिः कल्पनीय इत्यर्थः। 'अहं ब्रह्मे'त्यभेदमारोप्योपासना विधीयते तथा चोपासनारूपकार्यान्तरस्तुतिद्वारा कल्पितविध्येकवाक्यत्वेन वेदान्तानां फलवदर्थबोधकत्वान्नानर्थक्यमिति भावः । **आदि-(१)पदादिति** । उपासनेन फलं जायते जायमानफलमेतादृशमिति ज्ञानार्थं श्रवणं मननं चावश्यकमिति श्रवणादिरूपकार्यपरत्वाद्वेदान्तानां नानर्थक्यमिति भावः ।

वेदान्ती शङ्कते **नन्विति** । **अज्ञातस्य वेदेनेति** । अज्ञातस्य ज्ञापको वेदस्तेनेत्यर्थः। अज्ञातस्य ज्ञापकवेदेन ज्ञातवस्तुप्रतिपादनं न सम्भवतीति भावः । अत्र सदृष्टान्तं हेतुमाह **मानान्तरेति** । भेषजमिति वाक्यवत् यूप इति वाक्यवत् वेदवाक्येन प्रतिपादनं न सम्भवतीति पूर्वेणान्वयः । **संवादे सतीति** । बोधकत्वे सतीत्यर्थः । वेदवाक्यस्य मानान्तरसिद्धवस्तुबोधकत्वाङ्गीकारे अनुवादकत्वादप्रामाण्यं स्यादतः सिद्धबोधकत्वं न सम्भवतीति भावः । **अग्निरिति** । अग्नेर्हिमनाशकत्वं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं पुनःशब्दसमुदायरूपवाक्यमपि तदर्थबोधकं चेदनुवादकं भवति तद्वदित्यर्थः । **विसंवाद इति** । बोधकत्वाभावे सतीत्यर्थः । वेदवाक्यस्य अनुवादकत्वभिया सिद्धवस्तुबोधकत्वानङ्गीकारे कार्यबोधकत्वस्याप्यनङ्गीकारेणाबोधकत्वात् ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सुतरां न सम्भवतीति भावः । अथवा विसंवादे प्रमाणान्तरेण विरोधे प्राप्ते सतीत्यर्थः । आदित्यो यूपो नेति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण विरोधात् यूप इति वाक्यस्याबोधकत्वं यथा तथा नाहं ब्रह्मेति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण विरोधात् अहं ब्रह्मेति वाक्यस्याबोधकत्वमिति भावः । भाष्य-

(१) पदादिति पाठष्टीकाकारस्यैवान्यत्र सर्वत्र शब्दादित्यस्यैवोपलब्धेः ।

विषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव 'सोऽरोदीत्' इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (जै०सू०१।२।७) इति

रत्नप्रभा

कत्वाद्, "आदित्यो यूपः" इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो न वेदार्थः मानान्तरयोग्यत्वाद्घटवदित्युक्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह—**तदिति** । सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च तन्न सम्भवतीत्यर्थः । फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानिश्च । तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम्, ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशंक्य "**आम्नायस्य**"—(जै०सू०१।२।१) इत्यादिसंग्रहवाक्यं विवृणोति—**अत एवेति** । सिद्धवस्तुज्ञानात् फलाभावादेवेत्यर्थः । "**देवैर्निरुद्धः सोऽग्निररोदीत्**" इति वाक्यस्याश्रुजत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा "**बर्हिषि न देयम्**" इति सफलनिषेधशेषत्ववद्वेदान्तानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । **ननु** तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु. नार्थवादवद्विध्येकवाक्यत्वमित्याशंक्य

पूर्णानन्दीया

परिष्कृतभासमानं स्फोरयति **सिद्ध इति** । **तथेति** । सिद्धो न वेदार्थ इत्याहेत्यर्थः । उपादेययोगो मत्प्रवृत्तिरूपप्रयत्नसाध्य इति कार्यत्वज्ञानादुपादेययागे अनुष्ठानरूपा प्रवृत्तिर्जायते तया सुखप्राप्तिरूपफलमुत्पद्यते न सिद्धज्ञानादनुष्ठानद्वारा फलं तस्मात्सिद्धबोधकत्वे निष्फलत्वमेव तथा हेयेपीत्युभयमाह **फलं हीति** । **प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति** । प्रवृत्तिशब्देनानुष्ठानादिकमुच्यते निवृत्तिशब्देन तूष्णीम्भावः । अधर्मान्निवृत्तोहमित्यनुभवेन निवृत्तिपरिपाल्यप्रागभावयोगित्वनिवृत्तिप्रयत्नकार्यत्वमित्याह **निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्येति** । प्रयत्नो द्विविधः प्रवृत्तिरूपो निवृत्तिरूपश्चेति, तथा च निवृत्तिरूपो यः प्रयत्नः तत्कार्यस्येत्यर्थः । निवृत्तिप्रयत्नेन अनादिसिद्धः अधर्मप्रागभावस्तथैव तिष्ठतीत्येतावता सुरापानादिरूपाधर्मे निवृत्तिरूपप्रयत्नकार्यत्वव्यवहारः, तथा च हेये निवृत्तिप्रयत्नकार्यत्वज्ञानात्तूष्णींभावरूपा निवृत्तिर्जायते तया नरकादेरभावाद् दुःखहानरूपफलमुत्पद्यते न सिद्धज्ञानादिति भावः ।

ननु घटज्ञानस्य सिद्धज्ञानत्वात्तेन फलाभावप्रसङ्ग इति चेन्न । घटादेरप्यर्थक्रियाविशिष्टत्वेन तन्मते साध्यत्वाङ्गीकारादिति मन्तव्यम् । **सङ्ग्रहवाक्यमिति** । सङ्ग्रहवाक्यगतानर्थक्यमतदर्थानामित्यंशं विवृणोतीत्यर्थः । 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रु अशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ती'ति वाक्यमर्थतः पठति **देवैरिति** । अश्रुजरजतस्य बर्हिषि दाने संवत्सरात्पुरा गृहे रोदनं भवतीति रोदनाभावात्मकानिष्टनिवृ-

स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणां च 'इषे त्वा' इत्यादीनां क्रियात-

रत्नप्रभा

दृष्टान्तासिद्धिमाह—**मन्त्राणां चेति**। प्रमाणलक्षणेऽर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रचिन्ता कृता, "**इषेत्वा**" (तै०सं०१।१।१) इति मन्त्रे छिनद्मीत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रतीतेः, **अग्निर्मूर्द्धा**" इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्ति, उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सन्देहे चिन्तादिनाप्यध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः। "**अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः**" (जै०सू०१।२।४०) इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वसम्भवाद् दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम्। "**मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः**" इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति। **तथा** चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा

पूर्णानन्दीया

त्तिरूपफलसहितः रजतस्य देवनिरुद्धाग्नेरश्रुजन्यत्वेन निन्दितत्वाद्रजतदक्षिणाकयागं न कुर्यादिति निषेधो यस्तच्छेषत्वं 'सोरोदीदि'त्यादिवाक्यस्य यथा तद्वदित्यर्थः। **दृष्टान्तेति**। मन्त्राणां स्वातन्त्र्यमेव नास्तीत्याहेत्यर्थः। अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति। पूर्वतन्त्रस्थसिद्धान्तसूत्रमवतारयितुमधिकरणमारचयति **प्रमाणलक्षण इति**। प्रथमाध्याय इत्यर्थः। **चिन्ता कृतेति**। प्रामाण्यचिन्ता कृतेत्यर्थः। विषयवाक्यप्रतिपादनद्वारा चिन्ताबीजं दर्शयति **इषेत्वेति**। अस्यार्थः–हेशाखे इषे फलरूपान्नाय त्वा त्वां छिनद्मि छेदनं करोमीति। मन्त्राणां क्रियातत्साधनदेवताप्रकाशकत्वं तूपकारत्वं च प्रतीयते तस्माच्चिन्ता युक्तेति भावः। पूर्वपक्षरचनार्थं संशयं प्रतिपादयति **ते (१)चेति। अध्ययनकालेति।** अध्ययनकाले अवगतो यो मन्त्रार्थः तद्विषयस्मृतेः 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः' इति श्लोकोक्तचिन्तादिनापि प्रयोगकाले सम्भवादुच्चारणमात्रेणादृष्टद्वारा मन्त्राणां क्रतूपकारकत्वमिति पूर्वपक्षार्थः। **वाक्यार्थस्येति**। शाब्दबोधस्येत्यर्थः। मन्त्राणां दृष्टस्वार्थप्रकाशनद्वारा क्रत्वङ्गत्वे सिद्धे नियमस्य प्रयोजनमाह—**मन्त्रैरेवेति**। यद्यपि मन्त्रैरेव जनितेन मन्त्रार्थस्मरणेन क्रतूत्पादकमदृष्टमुत्पद्यते तथापि मन्त्राणामदृष्टद्वारा न हेतुत्वं किन्तु अदृष्टहेतुमन्त्रार्थस्मरणरूपदृष्टार्थद्वारा हेतुत्वमिति सिद्धान्तार्थः। **स्तुतिपदार्थेति**। स्तुतिरूपो यः पदार्थः तद्वारेत्यर्थः। पदैकवाक्यत्वमर्थवादरूपपदस्य विधिबोधकवाक्येनैकवाक्यत्वं पदैकवाक्यत्वमित्यर्थः। विधिभिः विधिबोधकवाक्यैरित्यर्थः। अन्वितत्वेनेति शेषः। 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'ति अर्थवादपदानां स्वार्थे तात्पर्याभावादवान्तरवाक्यार्थाभावेन लक्षणया स्तुतिसमर्पकत्वद्वारा "वायव्यं श्वेतमालभेतेति" विधिबोधकवाक्ये-

(१) अत्र चकारः सर्वत्र रत्नप्रभायां नोपलभ्यते इति न मुद्रितः।

त्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम्। न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा। न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न

रत्नप्रभा

पदैकवाक्यत्वं विधिभिः, मन्त्राणां तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवाक्यत्वमिति विभागः। नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वं, वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह—**न क्वचिदिति**। वेदान्ताः विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः सिद्धार्थवेदकत्वात् मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः। अन्यत्रादृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह—**उपपन्ना वेति**। नेत्यनुषङ्गः। सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः। **तर्हि** ब्रह्मण्येव स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह—**न चेति**। **ननु** "दध्ना जुहोति" इहि सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टः तत्राह—**क्रियेति**। दध्नः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया साध्यत्वाद्विधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः। भाट्टमतमुपसंहरति—**तस्मादिति**।

पूर्णानन्दीया

नान्वयात्पदैकवाक्यत्वं तस्मान्न स्वातन्त्र्यमिति भावः। **मन्त्राणान्त्विति**। तैर्विधिवाक्यैरित्यर्थः। अन्वितत्वेनेति शेषः। मन्त्राणां तु स्वार्थस्य सत्त्वादवान्तरवाक्यार्थज्ञानाद्द्वारा विधिबोधकमहावाक्येनान्वयाद्वाक्यैकवाक्यत्वमतो न स्वातन्त्र्यमिति भावः। **कर्मसमवायित्वमिति**। कर्मविधिशेषत्वमिति भाष्यार्थः। **न क्वचिदिति**। 'अतो न क्वचि'दिति प्रतीकग्रहणे युक्ते सति न क्वचिदिति प्रतीकग्रहणं लेखदोषादिति विभावनीयम्। व्याप्तेः सत्त्वमतःशब्दार्थः। भाष्यपरिष्कृतमनुमानं ज्ञापयति **वेदान्ता इति**। **सिद्धार्थवेदकत्वादिति**। सिद्धार्थबोधकत्वादित्यर्थः। **अन्यत्रेति**। विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्तेति शेषः। न केवलमनुमानं किन्तु यदि विध्यैकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं न स्यात्तर्हि फलाभावेन वाक्यस्य सिद्धार्थबोधकत्वमपि न स्यादित्यनुकूलतर्कोऽप्यनुमानस्तीत्यभिप्रेत्याह—**सिद्धे फलेति**। **तर्हीति**। विध्येकवाक्यत्वं विना अर्थवत्त्वाभावश्चेदित्यर्थः। **अलमिति**। **कृतमिति**(१) पाठेप्यलमित्येवार्थः। सिद्धस्य दध्नः क्रियासाधनत्वविशिष्टत्वात्साध्यत्वं युक्तं न तु ब्रह्मण इत्याह—**दध्नः क्रियेति**। **प्रयुज्यमानतयेति**। साधनकोटिप्रविष्टतयेत्यर्थः। **असाध्यत्वादिति**। अप्रयुज्यमानत्वेनासाध्यत्वादित्यर्थः। **स्वयमेवेति**। प्रथमपक्षमुपसंहृत्य स्वयमेवारुचिं वदन् द्वितीयपक्षमप्युपसंहरतीत्यर्थः।

समन्वयसूत्रप्रथमवर्णकपूर्वपक्षग्रन्थव्याख्या समाप्ता।

(१) अयमेव पाठः सर्वत्र मुद्रितपुस्तकषूपलभ्यत इति स एव मुद्रितः।

ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते—

वेदान्ताः कर्तृदेवादिपरा ब्रह्मपरा उत । अनुष्ठानोपयोगित्वात्कर्त्रादिप्रतिपादकाः ॥१॥
भिन्नप्रकरणाल्लिङ्गषट्काच्च ब्रह्मबोधकाः । सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् ॥२॥
प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत । शास्त्रत्वात्ते विधातारो मननादेश्च कीर्तनात् ॥१॥
नाकर्तृतन्त्रेऽस्ति विधिः शास्त्रत्वं शंसनादपि । मननादेः पुरा बोधाद्ब्रह्मण्यवसितास्ततः ॥२॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम् ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि (१)तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनु-

❀ रत्नप्रभा ❀

स्वयमेवारुचिं वदन्पक्षान्तरमाह—**तुशब्द इति** । तद्ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकम् इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति—**कथमिति** । हेतुमाह—**समिति** । **अन्वयः**—तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः, तात्पर्यस्य **सम्यक्त्वम्** अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं संपदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तजप्रमाविषयः वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात् यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः, स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति **प्रयोगः** । वाक्यार्थस्य **अखण्डत्वम्** असंसृष्टत्वम्, वाक्यस्य चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिताः ये पदार्थाः तेषां यः संसर्गः

❀ पूर्णानन्दीया ❀

भाष्ये पक्षव्यावृत्त्यर्थ इति । पक्षपदं पूर्वपक्षपरम्, **वेदान्तवाक्यादिति** । वेदान्तशास्त्रादित्यर्थः ।

व्याख्याने **प्रतिज्ञान्तर्गतमेवेति** । पक्षान्तर्गतमेवेत्यर्थः । सम्पदस्य हेत्वन्तर्गतत्वे 'यत्परः शब्दः सशब्दार्थ' इति न्यायेन अन्वयरूपतात्पर्यादेवाखण्डत्वे सिद्धे सम्पदस्य प्रयोजनाभावः । पक्षान्तर्गतत्वे तु सगुणब्रह्मव्यावृत्त्या अर्थान्तरवारकत्वं सम्भवति तथाच शबलव्यावृत्तिः प्रयोजनमिति भावः । अखण्डार्थकसम्पदं सूत्रस्थतत्पदस्य विशेषणं तथा च सम् अखण्डं तत् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकम् अन्वयादिति सूत्रार्थमभिप्रेत्य सूत्रगर्भितमनुमानमाह **तथाचेति** । **असंसृष्टत्वमिति** । इतरपदार्थासम्बन्धित्वमित्यर्थः । ब्रह्मणः वाक्यार्थस्याखण्डत्वमितरपदार्थाविशिष्टत्वमिति भावः । तदुक्तं श्रीकल्पतरुकारैः—

अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम् ।
एकवेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥

इति । निष्णाताः निष्ठापरा इत्यर्थः । **स्वपदेति** । स्वशब्देन वाक्यमुच्यते तथा च

(१) तात्पर्येणैव तस्येति पाठान्तरम् ।

रत्नप्रभा

तद्गोचरप्रमाजनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम्, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् । सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा ।

पूर्णानन्दीया

वाक्यस्थपदोपस्थापिता इत्यर्थः । संसर्गः परस्परान्वयरूपसम्बन्धः । तदविषयिणी या अखण्डब्रह्मविषयिणी च प्रमा तज्जनकत्वमित्यर्थः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति **न चेदमिति** । सामान्यतश्चन्द्रज्ञानवता केनचित्कश्चित्पृष्टः अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रनामेति तस्य प्रतिवचनं प्रकृष्टेत्यादिवाक्यमित्यभिप्रेत्याह—**प्रकृष्टेति** । इदं पदं हेतुगर्भविशेषणम्, प्रकाशविशेषः चन्द्रपदवाच्य इत्यर्थः । आदिशब्देन सोयं देवदत्त इत्यादिवाक्यं गृह्यते । अयमाशयः । प्रकृष्टशब्दः लक्षणया प्रकर्षगुणाभिधानमुखेन प्रकाशविशेषे वर्तते, प्रकाशशब्दश्च सामान्याभिधानमुखेन लक्षणया व्यक्तिविशेषे वर्तते, तत्र गुणसामान्ययोश्चन्द्रपदवाच्यत्वाभावाज्जहल्लक्षणया तदुभयं परित्यज्य तत्समवायिप्रकाशविशेष एव चन्द्रपदाभिधेयतया समर्प्यत इति प्रकृष्टप्रकाशचन्द्रशब्दानामेकार्थता सिद्धा, तथा च वाक्यस्य चन्द्रव्यक्तिमात्रे लक्षणाङ्गीकारान्न विशिष्टपरत्वं तस्माच्चन्द्रव्यक्तिमात्रविषयकत्वं प्रमायाः न परस्परं संसर्गविषयकत्वमिति । **वाक्यवृत्तिव्याख्याने रामानन्दीये** विस्तरेणायमर्थः प्रतिपादितः। तथाहि—न तावद्वाक्यस्य संसृष्टार्थकत्वनियमः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये व्यभिचारात्, तथाहि अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रनामेति प्रश्नस्योत्तरं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यम्, तत्र न तावच्चन्द्रस्य प्रकृष्टप्रकाशसंसर्गोर्थः न हि तत्र संसर्गांशो जिज्ञासितः किं संसर्ग इति प्रश्नानुपपत्तेः, नापि प्रकृष्टप्रकाशरूपः संसर्गनिरूपितः प्रकारो जिज्ञासितः तदा कीदृश इति प्रश्नौचित्यात् । न चोत्तरसामर्थ्यात्किंशब्दस्य कीदृशे लक्षणेति वाच्यम्। अनुपपत्त्यभावादुत्तरस्याखण्डार्थत्वेनाप्युपपत्तेः । न चोत्तरस्य सर्वपदलक्षणां विना अखण्डार्थबोधायोगात् ततो वरं किंशब्दस्यैकस्यैव लक्षणेति वाच्यम् । एकस्याप्युपक्रमस्थत्वादसञ्जातविरोधित्वेन मुख्यार्थतौचित्यात्तदनुरोधेन इतरपदानां शक्त्यैकदेशादानलक्षणभागलक्षणाया गौरवानावहतावत् । एतेन चन्द्रपदस्य चन्द्रपदवाच्ये लक्षणया कश्चन्द्रपदवाच्य इत्यर्थः प्रश्नः, उत्तरं च प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रपदवाच्य इत्यर्थः क इति निरस्तम् । प्रश्नोत्तरस्थचन्द्रपदद्वयस्य सर्वदा मुख्यार्थत्यागेन गुरुघटितजहल्लक्षणापेक्षया बहूनामपि वाच्यैकदेशमादाय लघुतरजहदजहल्लक्षणया जातिशक्तिमते शक्तितुल्यनिरूढलक्षणया अखण्डार्थकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव चन्द्रस्य चन्द्रेतरव्यावर्तकवति वा लक्षणया प्रश्नोत्तरसामानाधिकरण्यं निरस्तम्, चन्द्रेतरव्यावृत्तत्वादिना जिज्ञासायाः प्रश्नस्य तदुत्तरार्थबोधस्य च चन्द्रज्ञानाधीनत्वेन परस्पराश्रयाच्च । चन्द्रो नाम कश्चिच्चन्द्रपदवाच्यः चन्द्रत्वजातिमान् चन्द्रेतरव्यावृत्त इत्यादिकं जानामि चन्द्रं परं न जानामि तमेव जिज्ञास इति चन्द्रमात्रज्ञानजिज्ञासयोः स्पष्टमनुभवाच्च । न च तर्हि उत्तरे

❧ पूर्णानन्दीया ❧

प्रकृष्टप्रकाशग्रहणमयुक्तं अजिज्ञासितत्वादिति वाच्यम्। तेन विना चन्द्र इत्येतावता तज्जिज्ञासानिवर्तकबोधस्य जनयितुमशक्यतया तद्वैशिष्ट्यबोधद्वारा तज्जननायावान्तरतात्पर्येण तद्ग्रहणात् परमतात्पर्यं तु चन्द्रैकबोध इति किमयुक्तम्। अथ तादृशबोधद्वये मानाभावः, शक्त्या जनितमुख्यार्थान्वयबोधस्य पुनर्लक्षणया पुनर्बोधान्तरजनने शब्दस्य व्यापारापत्तिश्चेति चेन्न। लक्षणवाक्याच्चन्द्रे असाधारणधर्मवैशिष्ट्यमवगत्य तद्द्वारा चन्द्रं ज्ञातवानस्मीति सार्वजानीनानुभवसिद्धत्वान्मुख्यतात्पर्यविषयबोध एव विरम्य व्यापारस्य दोषत्वात्, अर्थवादवाक्यानां शक्त्या स्वार्थबोधजननद्वारैव लक्षणया प्राशस्त्यबोधकत्वाच्च।

ननु वाक्यादसाधारणधर्मज्ञानानन्तरं तेन लिङ्गेन चन्द्रस्वरूपानुमितिरेव अनुभूयत इति चेन्न। चन्द्रपक्षकस्य चन्द्रसाधकस्य वा अनुमानस्य चन्द्रज्ञानाधीनत्वात्ततः प्रागनुमानानुदयात्तज्ज्ञानस्य च वाक्येनैव नियतत्वाद्वाक्यस्य च प्रकृष्टप्रकाशसंसर्गादिपरत्वे प्रागुक्तरीत्या अजिज्ञासितार्थत्वापत्तेः, जिज्ञासितस्वरूपमात्रपरत्वे चाखण्डार्थत्वसिद्धिः। अथ चन्द्रं नभो न जानामीत्यनुभवस्य चन्द्रत्वविशिष्टविषयकत्वात् तज्जिज्ञासायाश्च तथात्वात्प्रश्नोत्तरयोश्चन्द्रपदस्य चन्द्रत्वविशिष्टपरत्वावश्यंभावे कुतस्तस्याखण्डार्थतेति चेन्न। उत्तरस्थचन्द्रपदस्य विशिष्टपरत्वे विशिष्टशरीरघटकविशेषणीभूतचन्द्रत्वतत्संसर्गयोः प्रकृष्टप्रकाशस्याभेदान्वयबाधाल्लक्षणया चन्द्रत्वोपलक्षितव्यक्तिमात्रपरत्वावश्यंभावे तत्समानार्थकत्वाय प्रश्नगतचन्द्रपदस्यापि लक्षणया तन्मात्रपरत्वौचित्यात्। अत एव दर्शिताज्ञानानुभवजिज्ञासयोरपि तदेकविषयत्वावसायात्। अन्यथा अज्ञानजिज्ञासाप्रश्नानां विशिष्टविषयत्वम् उत्तरस्य व्यक्तिमात्रविषयत्वमिति वैरूप्यापत्तेः विशेषणांशे पुनः प्रश्नान्तरापत्तेश्च।

ननु प्रकृष्टप्रकाशस्य चन्द्रव्यक्तावभेदेनान्वयाच्चन्द्रत्वे च स्वभिन्नसमवेतत्वसम्बन्धेन अन्वयात् तत्संसर्गरूपे समवाये स्वभिन्नविशेषणतासम्बन्धेनान्वयादुत्तरमपि विशिष्टपरमेवेति चन्द्रत्वतत्संसर्गगोचरजिज्ञासायाः शान्तत्वात्प्रश्नान्तरानवसर इति चेन्न। तत्र सम्बन्धत्रयेणान्वयत्रयस्याननुभवपराहतत्वात् 'नोपसर्जनमुपसर्जनान्तरेणान्वेतीति'न्यायविरोधाच्च। न चैवमपि लक्ष्यतावच्छेदकचन्द्रत्ववैशिष्ट्यानपाय इति वाच्यम्। चन्द्रत्वस्योपलक्षणतयैवातिप्रसङ्गवारकत्वे विशेषणत्वानपेक्षणात्। स्यादेतत्, विषयविशेषाभावेपि प्रश्नहेतुज्ञानान्नाज्ञाननिवृत्तिः उत्तरजन्यज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यत्र किं नियामकमिति चेत्। आद्योपदेशजन्यासाधारणधर्मवैशिष्ट्यधीरूपसहकार्यसमवधानसमवधाने एवेति गृहाण। अत एव व्यक्तिमात्रबोधस्य वाक्येन साक्षाल्लक्षणया जननसम्भवे अवान्तरतात्पर्येण द्वारभूतबोधान्तरस्वीकारो व्यर्थ इति निरस्तम्। प्रकृष्टप्रकाशत्ववैशिष्ट्यधीद्वारं विना जनितव्यक्तिमात्रबोधस्यापकृष्टप्रकाशव्यावृत्तविलक्षणविषयताया अलाभात्, न हि चन्द्रव्यक्तिमात्रगोचरं चाक्षुषज्ञानं प्रागजातमपि तदज्ञाननिवर्तकमासीत्, तदित्थं यथा 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र' इति वाक्यं चन्द्रस्य

गतानि—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'एकमेवाद्वितीयम्' (छान्दो०

रत्नप्रभा

सर्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । **नापि** हेत्वसिद्धिः । उपक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयात् । तत्र छान्दोग्यषष्ठे उपक्रमं (१) दर्शयति—**सदेवेति** । उद्दालकः पुत्रमुवाच—'हे सोम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्पत्तेः प्राक्काले सद्बाधितं ब्रह्मैवासीत्' । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषिध्यते । सतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् "एकमेवाद्वितीयम्" (छा०६।२।९) इति पदत्रयम् । **एवमद्वितीयं** ब्रह्मोपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" (छा०६।८।७–१६) इत्युपसंहरति। (१) इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् (२) । **तथा** "तत्त्वमसि" (छा० ६।८।७–१६) इति नवकृत्वोभ्यासः (३) । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वाद् अपूर्वत्वमुक्तम् (४) । "अत्र वाव किल सत्सौम्य न निभालयसे" इति । संघाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये" (छा०६।१४।२) इति ब्रह्मज्ञानात्फलमुक्तं विदुषः । **तस्य** यावत्कालं देहो न विमोक्ष्यते, **तावदेव** देहपातपर्यन्तो विलम्बः । **अथ** देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते, विदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" (छा०६।

पूर्णानन्दीया

स्वरूपलक्षणपरमखण्डार्थकं तथैव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' वाक्यमुपसंहृतानन्दादिपदकदम्बकं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणपरमखण्डार्थकम्, तथा च प्रकृष्टप्रकाशादिपदैः प्रकृष्टत्वाद्युपलक्षितशुद्धचन्द्रव्यक्तिरिव सत्यादिपदैः सत्यत्वाद्युपलक्षितकेवलसच्चिदानन्दैकरसब्रह्मव्यक्तिर्लक्ष्यत इत्यखण्ड एव वाक्यार्थः संसृष्टरूप **इति** । अत्र प्रकृष्टत्वविशिष्टप्रकाशविशेषः प्रकृष्टपदवाच्यार्थः प्रकाशत्वविशिष्टप्रकाशविशेषः प्रकाशपदवाच्यार्थः चन्द्रत्वविशिष्टप्रकाशविशेषः चन्द्रपदवाच्यार्थः, एवं च जहदजहल्लक्षणया पदत्रयं चन्द्रव्यक्तिमात्रबोधकं भवति यथा तथैव सत्त्वादिपदजातं जहदजहल्लक्षणया ब्रह्ममात्रबोधकमिति विज्ञेयम् । सत्यादिपदानां वाच्यार्थस्तु पुरस्तादेवोपपादितः । सत्यादिवाक्यं विशिष्टार्थपरत्वरहितं लक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवदिति प्रयोगमभिप्रेत्याह **तथा च (१)सत्यज्ञानादिपदैरिति । अद्वितीयाखण्डेति** । वेदान्तानामखण्डे ब्रह्मणि तात्पर्यं नामाखण्डप्रमितिजनकत्वरूपशब्दधर्म एव तस्य निश्चयादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चयविषयत्वं तस्मान्न हेत्वसिद्धिरिति भावः । **उपक्रममिति** । उपक्रमादिषड्विधलिङ्गानां मध्ये उपक्रमं दर्शयतीत्यर्थः। **एवकारेणेति** । प्राथमिकेन एवकारेणेत्यर्थः । **पदत्रयमिति** । यद्यप्यद्वितीयमित्यनेन सजातीयादित्रितयनिरासो वक्तुं शक्यते तथापि श्रुतितात्पर्यानुरोधेन पदप्रयोजनमु-

(१) अयं चकारष्टीकाकारमतेनैवान्यत्रानुपलम्भात् ।

६।२।१)। 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐत० २।१।१।१) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृह० २।५।१९) 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मुण्ड० २।२।११) इत्यादीनि। नच तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते, 'तत्केन कं पश्येत्' (बृह० २।४।१३)

रत्नप्रभा

३।२) इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः (५)। मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्ति(६)रुक्ता। एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा—प्रतिवेदान्तं दृश्यन्त इत्यैतरेयकोपक्रमवाक्यं पठति—**आत्मा वेति**। बृहदारण्यके मधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह—**तदेतदिति**। मायाभिर्बहुरूपं **तद्** ब्रह्म। **एतद्** अपरोक्षम्। **अपूर्वं** कारणशून्यम्। **अनपरं** कार्यरहितम्। **अनन्तरं** जात्यन्तरमस्य नास्तीत्यनन्तरम्, एकरसमित्यर्थः। **अबाह्यम्** अद्वितीयम्। तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति—**अयमिति**। सर्वमनुभवतीति-**सर्वानुभूः**, चिन्मात्रमित्यर्थः। ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्त्वा आथर्वणवाक्यमाह—**ब्रह्मैवेदमिति**। यत् **पुरस्तात्** पूर्वदिग्वस्तुजातम् **इदम्** अब्रह्मैवाविदुषां भाति तद् **अमृतं ब्रह्मैव** वस्तु विदुषामित्यर्थः। **आदिपदेन** "सत्यं ज्ञानम्" (तै०२।१।१) इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते। नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह—**न चेति**। वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तम्, "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायादित्यर्थः। यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमिति तत्राह—**न च तेषामिति**।

पूर्णानन्दीया

च्यते अन्यथा इतरपदवैयर्थ्यं स्यादिति भावः। **अनुप्रविश्येति**। व्यापकस्य प्रवेशाभावादर्थवाद इति भावः। (१)**प्रकृतिव्यतिरेकेणेति**। उपादानकारणव्यतिरेकेणेत्यर्थः। **व्यस्तानीति**। एकं द्वयं त्रयं वा तात्पर्यग्राहकं भवतीति भावः। समस्तानि मिलितानीत्यर्थः। बहुत्वं तु दार्ढ्यसम्पादकमिति भावः। तच्छब्दापेक्षितं पूरयति मायाभिर्**बहुरूपमिति**। **ऋग्यजुरिति**। 'आत्मा वा इदमेकमेवे'त्यादिकं ऋग्वाक्यं 'तदेतद्ब्रह्मे'त्यादिकं यजुर्वाक्यं 'सदेव सोम्ये'दमित्यादिकं सामवाक्यमिति विभागः। **तात्पर्ये निश्चीयमान इति**। बोधकत्वे निश्चीयमान इत्यर्थः। **यत्पर इति**। यस्मिन् शब्दस्य तात्पर्यं स एव शब्दार्थ इति न्यायादित्यर्थः। **कर्त्रादीति**। कर्ममाहात्म्यं किं वक्तव्यं कर्मकर्तादि-

(१) अत्र प्रकृत्यतिरेकेणेति सर्वत्र रत्नप्रभापाठ उपलभ्यते इति स एव मुद्रितः।

इत्यादि क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । नच परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति । नैष दोषः । हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव

रत्नप्रभा

तेषां कर्मशेषस्तावकत्वं न भाति, किन्तु ज्ञानद्वारा कर्मतत्साधननाशकत्वमेव, तत् तत्र विद्याकाले 'कः कर्ता केन करणेन कं विषयं पश्ये'दिति श्रुतेरित्यर्थः । अर्थवादानां तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणतेति भावः । **यदुक्तं** सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ इति, तत्राह—**न च परीति** । "तत्त्वमसि" (छां०६।८।७) इति शास्त्रमन्तरेणेति **सम्बन्धः** । धर्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात् । **यदि** वेदं विना धर्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता, **तदा** ब्रह्मण्यपि **तुल्यम्** । **यच्चोक्तं** निष्फलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूद्य परिहरति **यत्त्वित्यादिना** । **रहितत्वाद्** भिन्नत्वाद्, ब्रह्मण इति शेषः । **यदप्युक्तम्**—'उपासनापरत्वं वेदान्तानाम्' इति, **तत्र किं** प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानाम् **उत** सर्वेषामिति ? तत्र

पूर्णानन्दीया

सच्चिदानन्दस्वरूप इत्येवं कर्तृस्तावकत्वमित्यर्थः । 'तत्केन कं पश्येदि'त्यत्र तच्छब्दस्य विभक्तिव्यत्यासेनार्थमाह **तत्त्रेति** ।

नतु तर्ह्यर्थवादानां वेदान्तवत्क्रियापरत्वं न स्यादित्याशङ्क्य वैषम्यमाह **अर्थवादानां त्विति** । **यदुक्तमिति** । सिद्धं ब्रह्म न वेदार्थः मानान्तरवेद्यत्वात् घटवदिति यदुक्तं तद्दूषयतीति भावः । पक्षे हेत्वसिद्धेः सोपाधिकत्वाच्च नानुमानमित्यभिप्रेत्य परिहरति **आहेति** । व्यवहितं पदं योजयति **तत्त्वमसीति** । दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात्पक्षे साधनाव्यापकत्वाच्चात्र मानान्तरयोग्यत्वमुपाधिरिति भावः । उक्तं दूषणद्वयं प्रतिबन्धाय स्फुटीकरोति । **धर्मो न वेदार्थ इति** । धर्मो वेद एव मानन्तस्माद्धर्मो न न वेदार्थ इत्युक्तानुमानहेतोरसिद्धिः मानान्तरयोग्यत्वमुपाधिश्चेति यदि दृश्येत तर्हि प्रकृतेपि दीयतां सैव दृष्टिरित्याह **तदा ब्रह्मण्यपीति** ।

भाष्ये हेयोपादेयशून्येति । स्वापेक्षया यद्भिन्नं तद्धेयमुपादेयं च भवति ब्रह्म तु प्रत्यक्त्वेन स्वरूपत्वाद्धेयोपादेयाभ्यां भिन्नं तस्माद्धेयोपादेयशून्यं यद्ब्रह्म तदात्मैक्यावगमादित्यर्थः। पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्न हेतुता नायं सर्प इति ज्ञानादुत्पन्ने भयकम्पादिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थे व्यभिचारात्तथाच सिद्धज्ञानात् प्रवृत्त्याद्यभावेपि पुरुषार्थसिद्धिरिति भावः । **देवतादिप्रतिपादनस्येति** । देवतादिप्रतिपादकवाक्यस्येत्यर्थः। स्वपदं देवतादिपरं, तथा च देवतादिप्रतिपादकपञ्चाग्निवाक्यस्य तु पञ्चाग्निगतोपासनापरत्वमिष्टमिति भावः ।

सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं सम्भवति, एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां

रत्नप्रभा

आद्यम् अङ्गीकरोति **देवतादीति** । श्रेष्ठत्वादिगुणः फलं च **आदि**शब्दार्थः । **न द्वितीयः**, विधिशून्यानां "सत्यं ज्ञानम्" (तै०आ०२।१।१) इत्यादीनां स्वार्थे फलवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । **किञ्च** तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा ? **आद्ये** अध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि **न द्वितीय** इत्याह—**न तु तथेति** । प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । अहं ब्रह्मास्मीत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावादुपास्योपासकद्वैतभानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपासनाशेषत्वमित्याह—**एकत्व इति** । द्वैतज्ञानस्य संस्कारबलात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह—**न हीति** । दृढस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानिश्चयो दार्ढ्यम् , संस्कारोत्थं तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तम् । **येनेति** । उपासनायां कारणस्य सत्त्वेने-

पूर्णानन्दीया

व्याख्याने (१)**ज्येष्ठत्वादिगुणा इति**। 'यो ह वै ज्येष्ठं श्रेष्ठं चे'त्यादिश्रुत्या प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिगुणाः प्रतिपाद्यन्त इति भावः । द्वितीयपक्षं भाष्यतात्पर्येण ग्रन्थाद्बहिः परिहरति **न द्वितीय इति । तदर्थस्येति** । वेदान्तार्थस्येत्यर्थः । तच्छेषत्वं विधिशेषत्वमित्यर्थः । प्रथमकल्पमिष्टापत्त्या ग्रन्थाद्बहिः परिहरति **आद्य अध्यस्तेति** । तस्य प्राणादिरूपस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । निर्गुणब्रह्मणः तच्छेषत्वं नास्तीति स्फुटीकुर्वन् एकत्वपदाद्यपेक्षितं पूरयति **अहमिति** । ब्रह्मात्मपदस्य पूर्वेणान्वयः । एकत्वज्ञानानन्तरं तज्ज्ञानफलं विना उपासनाजन्यफलाभावान्नोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मण इति भावः । द्वैतज्ञानस्य सकारणस्य नाशाच्चेति यदुक्तं तन्न सम्भवति ज्ञानकालेपि संस्कारोत्थस्य द्वैतज्ञानस्य सत्त्वादिति शङ्कते **द्वैतज्ञानस्येति** । उपासनायां कारणस्योपासकद्वैतज्ञानस्य संस्कारवशात्पुनरुत्थितस्य सत्त्वादुपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः वक्तुं शक्यत इति भावः । उपासनां प्रति भ्रान्तित्वेनानिश्चितद्वैतज्ञानमेव कारणं तच्चैकत्वज्ञानेन नाशात्पुनर्नोपपद्यत एव तया चैकत्वज्ञाने विद्यमाने संस्कारवशादुत्पन्नमपि द्वैतज्ञानं भ्रान्तित्वेन निश्चितत्वान्नोपासनाविधौ कारणमिति भाष्याशयं स्फुटीकरोति **दृढस्येतीति** । भ्रान्तत्वेनानिश्चितस्येत्यर्थः । **संस्कारोत्थमिति** । संस्कारोत्थद्वैतज्ञानं तु भ्रान्तित्वेन निश्चितत्वान्नोपासनाविधौ

(१) श्रेष्ठत्वादिगुण इत्येव पाठो रत्नप्रभासूपलभ्यते इति स एव मुद्रितः ।

विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम्। न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत। तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम्।

रत्नप्रभा

त्यर्थः। वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति—**यद्यपीति**। कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः। तथा च व्यापकाभावाद्वेदान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः। वेदान्ताः न स्वार्थे मानम् अक्रियार्थत्वात्, **"सोऽरोदीद्"** इत्यादिवदित्यनुमाने निष्फलार्थकत्वमुपाधिरित्याह—**तथापीति**। अर्थवादानां निष्फलस्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः। **तद्विषयस्य** तत्करणस्य। स्वार्थे ब्रह्मात्मनीति शेषः। सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थे मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः। ननु मा भूद्वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वं, व्याप्यं तु भविष्यति, तदभावाद्वेदान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह—**न चेति**। **येन** वेदप्रामाण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः। चक्षुरादिवद्वेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्याप्तिलिङ्गाद्यपेक्षा। प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाताबाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन, न कूपे पतेदितिवाक्ये व्यभिचारादिति भावः।

पूर्णानन्दीया

कारणं तस्मादेकत्वज्ञानकाले ब्रह्मणो न विधिशेषत्वमित्यर्थः। **सत्त्वेनेति**। येन कारणस्य सत्त्वेन विधिशेषत्वं तदेव कारणस्य सत्त्वं नास्तीति भावः। **व्याप्याभावेति**। व्याप्याभावसाध्यकानुमानमित्यर्थः। तदेवोपपादयति **वेदान्ता इति**। अक्रियार्थत्वात्साक्षात्कार्यबोधकत्वाभावादित्यर्थः। **निष्फलार्थकत्वमिति**। दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात् पक्षे साधनाव्यापकत्वाच्च निष्फलार्थकत्वमुपाधिरिति भावः। **तत्करणस्येति**। आत्मज्ञानकारणस्येत्यर्थः। सफलं यज्ज्ञानं तत्करणत्वेनेत्यर्थः। **व्याप्यं तु भविष्यतीति**। वेदान्तानां प्रामाण्यमप्रत्यक्षत्वादनुमानेन ज्ञातव्यम्, अनुमानं तु हेत्वपेक्षकमिति योग्यतया क्रियार्थकत्वं हेतुरिति वक्तव्यम्, तथा च हेत्वभावात् हेतुज्ञानाभावेन प्रामाण्यज्ञानाभावात्प्रामाण्यमेव नास्तीति पूर्वपक्षार्थः। **येनेति**। यच्छब्दापेक्षितं तच्छब्दं पूरयति **तदेवेति**। अनुमानगम्यत्वमेवेत्यर्थः। निर्दुष्टवेदवाक्यत्वादेव वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं तज्ज्ञानं च सम्भवति तस्मान्नानुमानापेक्षं तदित्याशयं सदृष्टान्तं स्फोरयति **चक्षुरादिवदिति**। अपौरुषेयत्वात् निर्दुष्टत्वेन वेदस्य स्वतः प्रामाण्येपि पुरुषस्य प्रामाण्यसन्देहे प्राप्ते तन्निश्चयार्थमनुमानापेक्षा स्यादित्याशंक्य परिहरति **प्रामाण्यसंशय इति**। फलवत् अज्ञाताबाधितार्थविषयकप्रमाकरणत्वात् वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयः न कार्यपरत्वात्, तथा च नानुमानापेक्षेति भावः। विपक्षे बाधकमाह **कूपे इति**। कूपे पतेदिति वाक्यस्य कूपपतनरूपकार्यार्थकत्वसत्त्वेपि

रत्नप्रभा

वर्णकार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। समन्वयादित्यर्थः। विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम्।

एवं पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वमित्युक्त्या **निरस्तम्**। सम्प्रति सर्वेषां पदानां कार्यान्विता-

पूर्णानन्दीया

प्रामाण्याभावाद्व्यभिचारः। यदि कूपे पतेदिति वाक्यस्यापि प्रामाण्यं स्यादित्युच्येत तदा सर्वोऽपि कूपपतने प्रवर्तेत न तु प्रवर्तते तस्मात्कूपपतनरूपबाधितार्थबोधकत्वाद्वाक्यस्याप्रामाण्यमेवेति भावः।

ननु तर्हि व्यभिचारात् क्रियार्थत्वेन प्रामाण्याभावे विधिवाक्यानां कथं प्रामाण्यमित्यत आह **विधिवाक्यानामपीति**। फलितमाह **तत्तुल्यमिति**।

समन्वयसूत्रप्रथमवर्णकं समाप्तमित्यष्टमवर्णकम्।

श्रीगुरुभ्यो नमः।

सिद्ध इति। घटाद्यर्थस्य सिद्धत्वं नाम उत्पत्त्यनन्तरं कृत्यसाध्यत्वं ब्रह्मणस्तु कृत्यसाध्यत्वमिति भेदः। व्युत्पत्तिं शक्तिमित्यर्थः। लोके पदानां योग्येतरसंसृष्टत्वेन स्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमङ्गीकृत्य सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतामिति भावः। **ब्रह्म नास्तिकानामिति**। ब्रह्मैव नास्तीति वदतां भट्टमतानुयायिनामित्यर्थः। **सफलत्वाच्चेति**। सफलज्ञानविषयत्वमेव सफलत्वमिति मन्तव्यम्। **सर्वेषां पदानामिति**। पदानां कार्यान्वित एवार्थे शक्तिरिष्यते तत्रैव शब्दसामर्थ्यान्न तु सिद्धेऽर्थे तदभावात्तथा च कार्यसंस्पर्शमन्तरेण सिद्धेऽर्थे शब्दस्य न प्रामाण्यं सिद्धस्यापदार्थत्वादिति कार्यान्वितार्थे शक्तिमिच्छतामिति भावः। अयमर्थोऽनुपदं स्फुटीक्रियते। श्रीगुरुचरणैस्तु **ब्रह्मविद्याभरणे** अयमर्थः अतिस्फुटतया उपपादितः, तथाहि—लौकिकपदार्थव्युत्पत्त्यनुसारेण वेदवाक्यार्थो वर्णनीयः लौकिकी च व्युत्पत्तिः पदानां कार्य एव तत्रैवाद्यव्युत्पत्तिग्रहसम्भवात्, न हि कोशादिभ्यः आद्यव्युत्पत्तिग्रहः सम्भवति अत्यन्ताव्युत्पन्नस्य कोशाद्यर्थज्ञानासम्भवात्ततश्च प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारादिभिन्नः शक्तिग्रहो वर्णनीयः प्रथमं स च व्युत्पित्सोरेवं भवति—प्रयोजकवृद्धस्य घटमानय गां बधानेति शब्दोच्चारणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धेन कृतं घटानयनं गोबन्धनं च पश्यतः घटानयनगोबन्धनयोः कारणतया स्वीयस्तन्यपानादिदृष्टान्तेन कृतिचिकीर्षयोः मध्यमवृद्धगतयोरनुमाने सति चिकीर्षायाः कार्यताज्ञानमूलकत्वान्नूनमनेन आनयनबन्धनयोः कार्यतावगतेति बुद्धिर्भवति, तस्यां च बुद्धौ शब्दोच्चारणातिरिक्तस्य कारणान्तरस्यासम्भवात् प्रयोजकवृद्धोच्चारितशब्दः कार्यविशेषे आनयनादौ शक्त इति निर्णयो भवति, ततश्चावापोद्वापाभ्यां यथायथं कार्यसामान्यं प्रथमावगतमविहायैव तेषु तेषु समभिव्याहारविशेषेषु तत्तत्कार्यविशेषप्रत्ययः ततश्च कोशादिभ्योऽप्युपजीव्य प्राथमि-

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । यथा यूपाह-

❀ रत्नप्रभा ❀

र्थे शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्म वेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्येणेति वदतां वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ताः **किमुपासनाविधिशेषत्वेन** ब्रह्म बोधयन्ति **उत** स्वातन्त्र्येणेति ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावाभावाभ्यां संशये, पूर्वपक्षमाह—**अत्रापर इति** । ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकाराः पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः । उपासनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे, तत्त्वज्ञानादेवेति **सिद्धान्ते फलम्** । विधिर्नियोगः तस्य **विषयः** प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः **को** विषयः, इत्याकांक्षायां सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत इत्याह—**प्रतिपत्तीति** । विधिविषयप्रतिपत्तिविषयत-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

कव्युत्पत्तिग्रहानुसारेण कार्यान्वित एव तत्तत्पदार्थे शक्तिः न तु तदनन्वित इति । **प्रयोजकेति** । उत्तमेत्यर्थः । **प्रयोज्येति** । मध्यमेत्यर्थः । पश्यतः व्युत्पित्सोर्बालस्य बुद्धिर्भवतीत्यन्वयः । कृतिश्च चिकीर्षा च कृतिचिकीर्षे आनयनादिकं प्रति कारणीभूते तयोरित्यर्थः । मध्यमवृद्धस्य आनयने प्रवृत्तिः कृतिचिकीर्षापूर्विका प्रवृत्तित्वात् स्वीयस्तन्यपानप्रवृत्तिवदिति बालेन व्युत्पित्सुनानुमीयत इति भावः । **कार्यताज्ञानेति** । आनयनं मत्कृतिसाध्यमिति कार्यत्वज्ञानमूलकत्वादित्यर्थः । **अनेनेति** । मध्यमवृद्धेनेत्यर्थः । **अशक्तस्येति** । अशक्तशब्दस्येत्यर्थः । यदि शब्दस्य कार्यतायां शक्तिर्न स्यात्तेन कथं कार्यताज्ञानं स्यात्तस्माद्गामानयेत्याद्युच्चरितशब्दः आनयनादिकार्यविशेषे शक्त इति बालस्य निश्चयो भवतीति ब्रह्मविद्याभरणफक्किकार्थः । इति **वदतामिति** । इति ब्रह्मणः सत्त्वं वदतामित्यर्थः । **वृत्तिकाराणामिति** । ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिभिन्नानामुपासनैव ज्ञानमुपासनाहेतुर्वा ज्ञानमित्यभ्युपगच्छतामहं ब्रह्मेति प्रत्यगभिन्नब्रह्मोपासनादपूर्वद्वारा स्वर्गवज्जन्योपि मोक्षः 'न स पुनरावर्तते' ब्रह्मविदाप्नोति परमि' त्यादिशास्त्रबलान्नित्यः ध्वंसवदित्युक्तवतामाचार्यदेशीयानां वृत्तिकाराणामित्यर्थः ।

अधिकरणमारच्यते **तत्रेति** । सदेव सोम्येत्यादिवेदान्ता इत्यर्थः । 'प्रतिपत्तिविधीति' वाक्ये भाष्यतात्पर्यानुरोधेन विधिप्रतिपत्तिरिति व्यत्यासेन अन्वयं ज्ञापयन् अर्थकथनपूर्वकमवतारयति **विधिर्नियोग इति** । अनुपदं नियोगशब्दार्थोऽपूर्वमिति वक्ष्यते । **विधिपरैरेवेति** । विधिः'तद्विजिज्ञासस्वे'त्यादिः तत्परैः स्वार्थे फलाभावात्तदेकवाक्यतापन्नैः 'सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मे'त्यादिवाक्यैः अपूर्वविषयोपासनाविषयतया ब्रह्मणः विधिशेषत्वं समर्प्यत इति शास्त्रप्रमाणकत्वमाहेत्यर्थः । विधिरपूर्वरूपो विनियोगस्तद्विषयिणी या प्रतिपत्तिरुपासना तद्विषयतयेति विग्रहः । प्रतिपत्तेर्विधिविषयत्वं नाम विधिहेतुकृतिविषयत्वमि

वनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् । कु-

❀ रत्नप्रभा ❀

येत्यर्थः । विधिपराद्वाक्यात्तच्छेषलाभे दृष्टान्तमाह—**यथेति** । **"यूपे पशुं बध्नाति"**, **"आहवनीये जुहोति"**, **"इन्द्रं यजेत"** इतिविधिषु, के यूपादय इत्याकांक्षायां **"यूपं तक्षत्यष्टास्त्रीकरोति"** इति तक्षणादिसंस्कृतं दारु **यूपः** । **"अग्नीनादधीत"** इत्याधानसंस्कृतोऽग्निः **आहवनीयः**, **"वज्रहस्तः पुरन्दरः"** इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यन्ते, **तद्वद्** ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थ**मपिशब्दः** । मानान्तराज्ञातान्यपि शेषतयोच्यन्ते, न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । **ननूक्तषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिशेषत्वमिति शङ्कते—कुत इति** । वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्याप्तप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव

❀ पूर्णानन्दीया ❀

ति मन्तव्यम् । **वाक्यादिति** । सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यादित्यर्थः । **पशुमिति** । पशोर्बन्धनं कुर्यादित्यर्थः । विधिवाक्यान्युदाहृत्य तत्पराणि वाक्यान्युदाहरति—**यूपं तक्षतीति** । यूपे पशुं बध्नातीति विधौ यूपः क इत्यकांक्षायां यूपं तक्षतीति वाक्येन तक्षणादिसंस्कृतं दारु यूप इति तस्य यूपस्य विधिशेषत्वं बोध्यते यथा तथा तद्विजिज्ञासस्वेति विधौ तद्ब्रह्म किमित्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्येन सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति तस्य ब्रह्मणः विधिशेषत्वं बोध्यते सत्यादिवाक्यस्य स्वार्थे फलाभावादिति भावः । शेषत्वं स्फुटीकरोति **विधिपरेत्यादिना** ।

ननु तथापि सत्यादिपदानां मानान्तरावेद्यब्रह्मबोधकत्वाद्वाक्यभेदो दुर्वार इत्यत आह **मानान्तरेति** । यूपादिन्यपीत्यर्थः । **कुत इति** । कस्माद्धेतोरित्यर्थः । **वृद्धव्यवहारेणेति** । उत्तमवृद्धानां व्यवहारो नाम गामानयेत्यादिशब्दाभिलापस्तेनेत्यर्थः । **शास्त्रतात्पर्यनिश्चय इति** । गामानयेत्यादिवाक्यसमूहात्मकस्यास्य शास्त्रस्यास्मिन्नर्थे तात्पर्यमित्याकारकनिश्चयः मध्यमवृद्धानां जायत इत्यर्थः । उक्तमेव विवृणोति **वृद्धव्यवहारे चेति** । वृद्धव्यवहारस्थले इत्यर्थः । श्रोतुः मध्यमवृद्धस्येत्यर्थः । **प्रवृत्तिनिवृत्तीति** । अनुष्ठानरूपा प्रवृत्तिस्तद्विपरीता निवृत्तिरिति विवेकः । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनमन्तरा वाक्यप्रयोगानुपपत्तेः प्रवर्तकज्ञानद्वारा प्रवृत्त्यर्थं गामानयेति वाक्यं प्रयोक्ता उत्तमवृद्धः प्रयुंक्ते तेन वाक्यश्रोतुः मध्यमवृद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिर्भवति न भुंक्ष्वेति वाक्यश्रोतुस्तस्य तूर्ष्णींभावरूपा निवृत्तिर्भवति, तथा च श्रोतृप्रवृत्तिनिवृत्त्युद्देश्यक उत्तमवृद्धस्याप्तस्य वाक्यप्रयोगः मध्यमवृद्धस्य शास्त्रतात्पर्यनिश्चये हेतुरिति भावः । ततः किमित्यत आह—**अत इति** । **ते एवेति** । वाक्यप्रयोगप्रयोजने प्रवृत्तिनिवृत्ती एवेत्य-

त एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इति । 'चोदनेति' क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । 'तस्य ज्ञानमुपदेशः'— (जै०सू० १।१।५) 'त-

रत्नप्रभा

प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य, ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह—**प्रवृत्तीति** । शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्मतिमाह—**तथाहीत्यादिना** । क्रिया कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमिति अनर्थान्तरम् । को वेदार्थः, इत्याकांक्षायां शाबरभाष्यकृतोक्तम्—**दृष्टो हीति** । **तस्य** वेदस्य । कार्यं वेदार्थः इत्यत्र चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह—**चोदनेति** । क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्तकं वाक्यं **चोदनेत्युच्यत** इत्यर्थः । शबरस्वामिसंमतिमुक्त्वा जैमिनीसंमतिमाह—**तस्य ज्ञानमिति** । **तस्य** धर्मस्य **ज्ञानं** ज्ञापकम् अपौरुषेयविधिवाक्यम् **उपदेशः** तस्य

पूर्णानन्दीया

र्थः । ज्योतिष्टोमेनेत्यादिशास्त्रं धर्मे प्रवृत्त्यर्थमधर्मान्निवृत्त्यर्थं च प्रवृत्तं तस्मात्ते एव शास्त्रस्यापि प्रयोजन इति भावः । **ते च कार्यजन्ये इति** । धर्मो मत्कृतिसाध्य इति धर्मे कार्यत्वज्ञानेन प्रवृत्तिरुत्पद्यते ततः कार्यत्वज्ञानजन्यत्वं प्रवृत्तौ प्राप्तम् , एवं निवृत्तावप्यस्ति, तथाहि हेयं कलञ्जभक्षणादिकं मन्निवृत्तिप्रयत्नकार्यमिति तत्कार्यत्वज्ञानेन निवृत्तिरूपप्रयत्नाभिन्ना तूष्णींभावरूपा निवृत्तिर्जन्यते ततस्तस्यां कार्यत्वज्ञानजन्यत्वं वर्तते, तथा च हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यत्वं नाम निवृत्तिपरिपाल्यप्रागभावप्रतियोगित्वमिति पुरस्तादेवोक्तमिति भावः । प्रकृतमाह **तत इति** । तस्माद्धेतोरित्यर्थः । **इत्याहेति** । इत्येवं वृत्तिकारस्य तात्पर्यमाहेत्यर्थः ।

भाष्ये **कुत एतदिति** । विधिशेषत्वं कस्माद्धेतेरित्यर्थः । **अनुक्रमणमिति** । वेदार्थसङ्ग्राहकवाक्यजातमित्यर्थः । अनुक्रमणं शास्त्रस्य कार्यपरत्वमेव बोधयतीति भावः। तदेवोपपादयति **दृष्टो हि तस्यार्थ इति** । अत्र नामपदं व्यर्थं कर्मावबोधनं कार्यज्ञानमित्यर्थः । तथा च ज्ञायमानं कार्यं वेदार्थ इति **दृष्टो हीति** शाबरभाष्यवाक्यार्थः । **ज्ञानमुपदेश इति** । ज्ञानं ज्ञापकमित्यर्थः । उपदेशः अपौरुषेयविधिवाक्यमित्यर्थः । **तद्भूतानामिति** । 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोर्थस्य तन्निमित्तत्वादि'त्येतावत्सूत्रमिति विज्ञेयम् । **विषयविशेष इति** । धर्मादावित्यर्थः । कुताश्चिद्विषय**विशेषादिति** । अधर्मात्सुरापानादेरित्यर्थः । शास्त्रं विधिनिषेधवाक्यमित्यर्थः ।

व्याख्याने—कार्यपरत्वं शास्त्रस्येत्युक्तं नियोगपरत्वं च कुत्रचिदुक्तं तस्य ज्ञानमित्यत्र धर्मबोधकत्वमुक्तम् ,भाष्ये तु क्रियायाः प्रवर्तकमित्यत्र क्रियापरत्वं शास्त्रस्येत्युक्तम्, तथाचानेकार्थकत्वात्कथं कार्यपरत्वमेवेत्यत आह—**क्रिया कार्यमिति** । षण्णामेकार्थकत्वात्पर्यायतेत्यर्थः । **सूत्रस्थमिति** । सूत्रार्थकथनपरमित्यर्थः । भाष्यकर्ता शबरस्वामी सूत्र-

द्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः'— (जै०सू०१।१।२५) 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्'-- (जै०सू०१।२।१) इति च । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम्, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम्, तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् ।

रत्नप्रभा

धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः । पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति—**तद्भूतानामिति** । **तत्** तत्र वेदे **भूतानां** सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां **क्रियार्थेन** कार्यवाचिना लिङ्गादिपदेन **समाम्नायः** सहोच्चारणं कर्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थस्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः । फलितमाह—**अत इति** । यतो वृद्धा एवमाहुः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रम् । अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणम्, तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वम्, तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । **ननु** वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्यधीरिति तत्राह—**सति चेति** । **ननु** धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति

पूर्णानन्दीया

कर्ता भगवान् जैमिनिरिति विवेकः । **तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादिति** । विधिवाक्यस्य धर्मेणाव्यभिचरितत्वादित्यर्थः । विधिवाक्यस्य नियमेन धर्मबोधकत्वादिति यावत् । तथा च यद्विधिवाक्यं तद्धर्मबोधकमिति व्याप्तिप्रतिपादनपरेण श्रीजैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य नियोगपरत्वं दर्शितमिति भावः । **सूत्रमिति** । जैमिनिसूत्रमित्यर्थः । तत्पदं विभक्तिव्यत्यासेन परिष्करोति **तत्तत्रेति** । **सिद्धार्थनिष्ठानामिति** । सिद्धार्थबोधकानामित्यर्थः । **समाम्नायः कर्तव्य इति** । कर्तव्यपदस्यात्राध्याहारः **कृत इति** विज्ञेयम् । अर्थस्य तन्निमित्तत्वादित्यंशं व्याकरोति **पदार्थज्ञानस्येति** । पदार्थस्मृतेरित्यर्थः । विज्ञानादिपदेन सहोच्चारितसिद्धार्थनिष्ठपदसमुदायात्मकाम्नायः पदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थधीनिमित्तत्वात्तद्वारा कार्यरूपवाक्यार्थज्ञाने हेतुर्भवतीति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य सङ्ग्रहेण तात्पर्यार्थमाह **कार्यान्वितेति** । पदार्थस्मृतिद्वारा पदानि कार्यवाचिपदेन सह वाक्यार्थं बोधयन्तीत्यन्वयः । 'तच्छेषतयान्यदुपयुक्तमि'ति भाष्यार्थमाह **अर्थवादादिकन्त्विति** । **तत्सामान्यादिति** पदद्वयस्यार्थमाह **तेनेति** । शास्त्रत्वधर्मेण कर्मशास्त्रतुल्यत्वाद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैवार्थवत्त्वमिति भावः ।

नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम् कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृह० २।४।५।) 'य आत्माऽपहतपाप्मा-सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छान्दो० ८।७।१) 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ० १।४। ७।) 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' (बृ० १।४।१५) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इत्यादिविधानेषु(१) सत्सु 'कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्म' इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः—'नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति(२) ।

रत्नप्रभा

फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रसङ्गात्, अविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वान्नित्यसिद्धमुक्तेस्तद्व्यञ्जकज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते—**नन्विहेति** । मुक्तेः कर्मफलाद्वैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । **न च** तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धिरिति **वाच्यम्** । इष्टत्वात् । **न च** ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति—**नार्हत्येवमिति** । ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति—**आत्मा वा इति** । '**ब्रह्म वेदे**'त्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोकं ज्ञानस्वरूपम् । वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति—**नित्य इति** । **ननु** किं विधिफल-

पूर्णानन्दीया

भाष्ये **ब्रह्मज्ञानमिति** । ज्ञानमुपासनमित्यर्थः। तथा च ज्योतिष्टोमवाक्ये यथा स्वर्गकामो नियोज्यः यागो विधेयः, तथा वेदान्तेऽपि मोक्षकामो नियोज्यः अहं ब्रह्मास्मीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मोपासनं च विधेयमस्तीति कार्यपरत्वं युक्तमिति भावः ।

व्याख्याने शङ्कते इति । ज्ञाने नोपासनं किन्तूपासनातिरिक्तं तच्च न विधेयमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तो शङ्कत इति भावः । **ज्ञानविधिशेषत्वेनेति** । ज्ञानमुपासनमित्यर्थः। **विधिप्रयुक्तत्वमिति** । उपासनाविधिशेषत्वमित्यर्थः । 'स विजिज्ञासितव्य' इत्यादौ विधिप्रतीतावपि ब्रह्म वेदेत्यादौ विधिः न प्रतीयत इत्यत आह **ब्रह्म वेदेति** । वेदनमु-

(१) इत्यादिषु विधानेष्विति पाठान्तरम् । (२) इतिपदं नास्ति प्रा० मु० पुस्तके ।

कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात्, 'सप्तद्वीपा वसुमती, राजासौ गच्छती'त्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। **ननु** वस्तुमात्रकथनेऽपि 'रज्जुरियं नायं सर्प' इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेतदेवं, यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत, नतु निवर्तते, श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात्। 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृह०२।४।५।) इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति।

रत्नप्रभा

मिति तदाह—**तदुपासनादिति**। प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः। ब्रह्मणः कर्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह—**कर्तव्येति**। विध्यसम्बद्धसिद्धबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्वेदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः। **नन्विति** शङ्का स्पष्टार्था। दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—**स्यादिति**। **एतद्** अर्थवत्त्वमेवं चेत् **स्यादि**त्यर्थः। एवंशब्दार्थमाह—**यदीति**। **किञ्च** यदि ज्ञानादेव मुक्तिः, **तदा** श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेश्च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह—**श्रोतव्य इति**। शब्दानां कार्यान्वितशक्तेः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात्सिद्धे फलाभावान्मननादिविधेश्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति**।

पूर्णानन्दीया

पासनमित्यर्थः। **शास्त्रोक्त इति**। शास्त्रबलान्नित्य इत्युक्त इत्यर्थः। ब्रह्मोपासनादपूर्वद्वाराऽज्ञाननिवृत्त्या सगुणमोक्षो भवति न ज्ञानादिति भावः। चेच्छब्दमध्याहरति **चेदिति**। **एवंशब्देति**। एवंशब्दचेच्छब्दयोरर्थमाहेत्यर्थः। **शब्दानां कार्यान्वितेति**। अन्वितत्वं विशिष्टत्वमिति मन्तव्यम्॥

समन्वयसूत्रद्वितीयवर्णकपूर्वपक्षग्रन्थव्याख्या समाप्ता।

अत्राभिधीयते । न । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' (जै०सू०१।१।१) इति सूत्रिता । अध-

रत्नप्रभा

वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्यविधुरत्वात्, 'नायं सर्पः' इति वाक्यवत् । "सोऽरोदीत्" "स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति—**अत्रेति** । यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यस्य ज्ञानं विधेयमिति, तन्नेत्याह—**नेति** । मोक्षः न विधिजन्यः कर्मफलविलक्षणत्वाद् आत्मवदित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्मतत्फले प्रपञ्चयति—**शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपमनुवदतीत्यन्तेन** । **अथ** वेदाध्ययनान्तरम्, **अतः** वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् । धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इति **सूत्रार्थः** । न केवलं धर्माख्यं कर्म किन्तु अधर्मोऽपीत्याह—**अधर्मोऽपीति** । निषेधवाक्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फल-

पूर्णानन्दीया

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

यत्फलं तत् प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्यमिति पूर्वपक्ष्यभिमतव्याप्तिरप्रयोजका प्रवृत्त्याद्यजन्यस्य सिद्धज्ञानजन्यस्य कर्मफलविलक्षणस्य विद्वदनुभवसिद्धस्य सर्वानर्थनिवृत्तिरूपस्य फलस्य सम्भवादित्यभिप्रेत्य परिहरतीति भाष्यमवतारयति **वेदान्ता इति** । विधिपराः कार्यबोधका न भवन्तीत्यर्थः । **नियोज्येति** । नियोज्यः नियोगकर्ता तत्प्रतिपादकत्वाभावादित्यर्थः । अथवा विधेयप्रतिपादकत्वाभाववत्त्वादित्यर्थः । साध्याभाववति हेतोर्वृत्तित्वं व्यभिचारशब्दार्थः 'सोरोदि'ति वाक्ये साक्षाद्विधेयप्रतिपादकत्वाभावरूपहेतोः सत्त्वाद्विध्येकवाक्यतापन्नतया वाक्यस्य कार्यबोधकत्वेन साध्याभावस्य सत्त्वाच्च व्यभिचार इति विशेषणदलं फलवत्त्वसत्त्वेपि स्वार्थे फलवत्त्वरूपहेतोरभावात् न व्यभिचारः । ज्योतिष्टोमवाक्ये विशेषणदलस्य हेतोः सत्त्वाद्वाक्यस्य कार्यबोधकत्वेन साध्याभावस्य सत्त्वाच्च व्यभिचारस्तद्वारणाय विशेष्यदलं विधेयकबोधकत्वेन विशिष्टहेतोरभावान्न व्यभिचार इति भावः । **नियोज्यस्येति** । नियोज्यस्य मोक्षकामस्य ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः । **आत्मवदिति** । प्रत्यगात्मवदित्यर्थः । 'न कर्म ब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यादि'ति श्रीभाष्यकारस्य वस्तुसङ्ग्राहकवाक्यमेतत् । तस्यैव प्रपञ्चः 'अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्त' इत्यन्तं भाष्यम् । 'तत्र वर्णितं संसारमनुवदती'त्यन्तं भाष्यं कर्मतत्फलप्रतिपादकं 'ब्रह्मोपदेशो युक्त' इत्यन्तं भाष्यं तु तद्वैलक्षण्यप्रतिपादकमिति प्रधानोपसर्जनभावेन विभागमभिप्रेत्य भाष्यमवतारयति **उक्तहेत्विति** । कर्मफलवैलक्षण्यादिति हेत्वित्यर्थः । **धर्मजिज्ञासेति** । सूत्रस्थधर्मपदमधर्मोपलक्षणमिति सूत्रतात्पर्यं स्फुटीकरोतीति भाष्यमवतारयति **न केवलमिति** । जिज्ञास्यमिति शेषः । परिहारायाधर्मोपि जिज्ञास्य इत्यत्र भाष्योक्तहेतुं व्याख्याति **निषे**-

र्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते, धर्मतार-

रत्नप्रभा

माह—**तयोरिति**। मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशोकः शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यजन्योऽनात्मवित्स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि। सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति—**मनुष्यत्वादिति** । "स एको मानुष आनन्दः" (तै०आ०२।८।१) ततः शतगुणो गन्धर्वादीनामिति श्रुतेरनुभवानुसारि-

पूर्णानन्दीया

ध्येति। **कर्मोक्त्वेति**। धर्माधर्मरूपकर्मोक्त्वेत्यर्थः।

भाष्ये **यद्विषया जिज्ञासेति**। यद्धर्माधर्मविषया जिज्ञासेत्यर्थः। अथातो धर्मजिज्ञासा अधर्मजिज्ञासा चेति यद्विषया जिज्ञासा सूत्रिता तयोर्धर्माधर्मयोः फलं सुखदुःखे स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे इत्यर्थः। लक्षणपदं प्रमाणपरम्। **मनुष्यत्वादारभ्येति**। मनुष्यादारभ्येत्यर्थः। **अनुश्रूयत इति**। श्रुत्यानुभूयत इत्यर्थः। 'स एको मानुष आनन्द' इत्यादि श्रुत्या सुखतारतम्यमनुभूयत इति भावः। प्रसिद्धत्वमेवोपपादयति **अर्थित्वेति**। विद्यासमाधीति। विद्यापदमुपासनापरम्, तथा च विद्यारूपो यः समाधिविशेषः ध्यानविशेषः तस्माद्धेतोरित्यर्थः इति केचित्। उपासनाविशिष्टकर्मिणामुत्तरमार्गेण गमनमिति मार्गतारतम्यमुपपादयति **केवलैरिति**। उपासनारहितपुरुषकृतैः कर्मभिरित्यर्थः। **इष्टापूर्त्तेति**। 'अन्येषामपि दृश्यत' इति व्याकरणसूत्रेणेष्टापूर्तेत्यत्र दीर्घो वेदितव्यः। अन्येषामपि लक्ष्याणां प्रयोगानुसारेण पूर्वपदान्तस्य दीर्घो दृश्यते इति सूत्रार्थः। **प्रतिषेधचोदनालक्षणस्येति**। निषेधवाक्यप्रमाणकस्येत्यर्थः। **उपादानेति**। ग्रहणेत्यर्थः। तथा च **श्रुतिरिति**। यथा वर्णितं तथैव न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'त्याकारकश्रुतिश्च संसाररूपं तारतम्यमनुवदतीत्यन्वयः।

व्याख्याने **विशोक इति**। विषयेन्द्रियजन्यसुखस्याप्यनित्यत्वाच्छोकत्वमेव, तथा च-'सुखदुःखे' इत्यनेन भाष्येण मोक्षे विशोकत्वविशेषणं ज्ञापितमिति भावः। **ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्विति**—भाष्यस्य व्याख्यानमनात्म**वत्स्विति**। **विशेषणानीति**। पञ्चविशेषणानीत्यर्थः। **कर्मफलमुक्त्वेति**। धर्माधर्मफलमुक्त्वेत्यर्थः। **पृथगिति**। विशेषेणेत्यर्थः। प्रथमत इति शेषः। मनुष्यलोकादूर्ध्वलोकेषु शरीराणां सुखाधिक्यं दुःखस्याल्पत्वं मनुष्यलोकेषु सुखदुःखयोः समत्वं मनुष्यलोकादधोलोकेषु दुःखाधिक्यं

तम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथाच यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनम् । केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम् । तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् 'यावत्संपातमुषित्वा' (छान्दो०

रत्नप्रभा

त्वमनुशब्दार्थः । ततश्च सुखतारतम्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरतिशयः, तत्साधनं च तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैलक्षण्यम् । **किञ्च** साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी, कर्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह—**धर्मेति** । गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्धं चेत्यर्थः । **अर्थित्वं** फलकामित्वम् । **सामर्थ्यं** लौकिकं पुत्रादि । **आदिपदाद्** विद्वत्त्वं, शास्त्रानिन्दितत्वं च । **किञ्च** कर्मफलं मार्गप्राप्यं, मोक्षस्तु नित्याप्त इति भेदमाह—**तथेति** । उपासनायां चित्तस्थैर्यप्रकर्षादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं "तेऽर्चिषम्" (छां०४।१५।५) इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः ।

अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च **इष्टमित्यभिधीयते** ॥ १ ॥
वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामः **पूर्तमित्यभिधीयते** ॥ २ ॥
शरणागतसन्त्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् ।
बहिर्वेदि च यद्दानं **दत्तमित्यभिधीयते** ॥ ३ ॥

तत्रापि—चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । सम्पतति गच्छति अस्माल्लोकादमुं लोक-

पूर्णानन्दीया

सुखाल्पतेति विभागमभिप्रेत्य तस्यापि तारतम्येन भवितव्यमिति धर्मतारतम्यमुपपादयतीत्याह-**स एको मानुष इत्यादिना । अनुशब्देति** । अनुश्रूयत इत्यत्रानुशब्दार्थ इति विज्ञेयम् । **इति(१)फलवैलक्षण्यमिति** । इतिशब्दो हेत्वर्थकः,साधनादिवैलक्षण्यात् फलवैलक्षण्यमिति भावः। **शास्त्रानिन्दितत्वं चेति** । यागाधिकारित्वस्य निन्दितत्वादनिन्दितत्वमधिकारिविशेषणमिति भावः । 'विद्यासमाधिविशेषादि'ति भाष्यस्यार्थमाह-**उपासनायामिति** । इष्टापूर्तदत्तानि व्याचष्टे **अग्निहोत्रमित्यादिना । बहिर्वेदि चेति ।** क्रत्वङ्गभिन्नमित्यर्थः । **अस्माल्लोकादिति** । मनुष्यलोकादित्यर्थः । उषित्वेति-

(१) अत्र रत्नप्रभासु फलपदं कुत्रापि नोपलभ्यतेऽतष्टीकाकारमतेनैवायं पाठो बोध्यः ।

५।१०।५) इत्यस्माद्गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वं गतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथाच श्रुतिः–'न ह वै सशरी-

---

रत्नप्रभा

मनेनेति **सम्पातः** कर्म, **यावत्** कर्म भोक्तव्यं **तावत्** स्थित्वा पुनरायान्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वादूर्ध्वं गतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु तदाह—**तथेति** । इदानीं दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन् अधर्मफलं प्रपञ्चयति—**तथोर्ध्वमिति** । **द्विविधं** कर्मफलं मोक्षस्य तद्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति—**एवमिति** । अस्मिताकामक्रोधभयान्यादिशब्दार्थः । "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्" (भग॰गी०९।२१) इत्याद्या **स्मृतिः** । काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमानं **न्यायः** । श्रुतिमाह—तथा चेति । मोक्षो न कर्मफलं कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह—**अशरीरमिति** । **वावेति**—अवधारणे । तत्त्वतो विदेहं **सन्तम्** आत्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह—**धर्मकार्यत्वे**

पूर्णानन्दीया

पदस्यार्थमाह—**स्थित्वेति** । अविद्यादिमान् यः शरीरतारतम्येन सुखदुःखान्यतरसम्बन्धीति व्याप्तिं भाष्यगर्भितां स्फुटत्वादुपेक्ष्य यस्तारतम्येन फलसम्बन्धीति व्याप्तावग्निवदिति दृष्टान्तं ज्ञापयन्ननुमानमाह—**काष्ठोपचयादिति** । लक्षणया उपचयशब्दस्य तारतम्यमर्थः । अयं तारतम्येन साधनवान् तारतम्येन फलवत्त्वात् अग्निवदिति प्रयोगः । 'तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्ट' इत्यादिभाष्येण मोक्षः उपासनाकर्मफलमिति यदुक्तं तद्दूषणपरं भाष्यमवतारयति **मोक्षो न कर्मफलमिति** । संसारवर्णनेन ज्ञापितं हेतुमाह-**कर्मफलविरुद्धेति** । विशोकत्वादिकं पृथक्पृथगेव हेतुरिति मन्तव्यम् । **व्यतिरेकेणेति** । यत्र कर्मफलत्वं तत्र विशिष्टहेत्वभावः यथा स्वर्गादिवदिति भावः । वावेत्यस्यार्थं कथयन् व्यवहितेनान्वयमाह-**नैवेति** । विपक्षे बाधकप्रतिपादकं भाष्यमवतारयति **मोक्षश्चेदिति** । **तदेवेति** । मोक्षस्वरूपं धर्मफलमेवेत्यर्थः । प्रियं सुखमित्यर्थः । **तन्निषेधेति** । सुखस्पर्शननिषेधो न सम्भवतीति पूर्ववादिनं प्रत्याहेत्यर्थः ।

रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । 'अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छान्दो० ८।१२।१) इति प्रियाप्रियस्पर्श(१)प्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न । तस्य स्वाभाविकत्वात् ।

अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

(काठ० १।२।२१) 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुण्ड० २।

रत्नप्रभा

हीति । **ननु** प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्मणां विचित्रफलदानसामर्थ्यादिति शङ्कते—**अशरीरत्वमेवेति** । आत्मनो देहासङ्गित्वमशरीरत्वम् , तस्यानादित्वान्न कर्मसाध्यतेत्याह—**नेति** । **अशरीरं** स्थूलदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यम् **अवस्थितं महान्तं** व्यापिनम् । आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति—**विभुमिति** । तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह—**अप्राण इति** । प्राणमनसोः क्रियाज्ञानश-

पूर्णानन्दीया

नन्विति । धर्मफलं द्विविधं, तथाहि–वैषयिकसुखहेतुत्वेन तत्सुखसम्बन्धिरूपं धर्मफलमेकं यथा स्वर्गादि, तथा च स्वर्गादिजनितं सुखं श्रुत्या निषिध्यते तस्मान्न सुखस्पर्शननिषेधायोगः। अपरं धर्मफलमशरीरत्वरूपं तच्च पर्यवसानतया शरीराद्यभावः। स तु ध्वंसवत् नित्योऽपि जन्यश्च, स एव मोक्षः श्रुतिबलात् कर्मणां विचित्रशक्तित्वेन विचित्रफलदानसामर्थ्याच्चेति पूर्ववादी शङ्कत इति भावः । **आत्मन इति** । अशरीरत्वं भावरूपमेव न त्वभावरूपमतो ध्वंसवैलक्षण्याद्दृष्टान्तवैषम्यमिति सिद्धान्त्यभिप्रायः । अशरीरात्मस्वरूपस्य मोक्षस्यानादित्वे भावत्वे च प्रमाणत्वेनोदाहृतां श्रुतिं व्याचष्टे **अशरीरमिति** । 'महान्तं विभुमिति' पदद्वयस्य पौनरुक्त्याशङ्कां वारयितुमवातरयति **आपेक्षिकमिति** । सावधिकमित्यर्थः । अनवस्थेष्ववस्थितमित्यनेनानादित्वमितरांशेन भावत्वमिति विज्ञेयम् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, विद्ययामृतमश्नुते,ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति, अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैवे'त्यादिश्रुतिभिर्दर्शितस्य ब्रह्मात्मत्वाशरीरत्वामृतत्वलक्षणस्य मोक्षस्य सादित्वेऽन्तवत्त्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । अन्तवत्त्वादनित्यत्वेन

(१) प्रियाप्रिययोः स्पर्शनेति प्रा० मु० पु० पाठः ।

१।२) 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृह० ४।३।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किंचित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनाम् , यथा च

रत्नप्रभा

क्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुतिः—"असङ्गो हि" (नृसिंहोत्तरतापिन्याम् ९) (बृ० ४।३।१५) इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह—**अत एवेति** । नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशंक्य नित्यं द्वेधा विभजते—**तत्र किञ्चिदिति** । नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्यं चेति परिणामिनित्यम्, आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह—**इदं त्विति** । परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव, कूटस्थस्य तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थि-

पूर्णानन्दीया

पुनरावृत्तौ पुनर्बन्धान्मोक्षस्योपचरितार्थत्वप्रसङ्गात्तथा चोक्तश्रुत्या उपचरितार्थत्वापादनरूपन्यायेन चानादिभावस्य मोक्षस्य नित्यसिद्धत्वप्रतिपत्तेः नोपासनाक्रियारूपधर्मफलत्वमिति सिद्धान्तार्थः । नित्यं द्विविधं परिणामिनित्यं कूटस्थनित्यं चेति ।

ननु नित्यवस्तुमध्ये यस्मिन् वस्तुनि परिणममाने सति तदेव इदमिति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणबलात् सिद्धं परिणामिनित्यत्वमेव मोक्षस्य स्यात् , तथा च यत् परिणामिनित्यं तत्कार्यमिति व्याप्तिर्यथा पृथिव्यादि तद्वन्मोक्षस्य धर्मकार्यत्वं च स्यात् इति चेत् । उच्यते—यत् परिणामिनित्यं तत्सावयवमिति व्याप्तिः यथा पृथिव्यादि । तथा च श्रुत्युक्तस्य स्वाभाविकाशरीरामृतब्रह्मलक्षणस्य मोक्षस्य निरवयवत्वान्न परिणामिनित्यत्वं किन्तु कूटस्थनित्यत्वमेव । किञ्च परिणामिनित्यत्वं कल्पितं कूटस्थनित्यत्वन्तु श्रुतेः स्वाभाविकत्वान्नाशकाभावाच्च पारमार्थिकमित्यभ्युपगम्यते ततो न परिणामिनित्यत्वं मोक्षस्य तस्मान्नोपासनाकर्मकार्यत्वमित्येतमर्थं स्फुटीकर्तुं भाष्यमवतारयति **नित्यत्वेपीत्यादिना** ।

भाष्ये **किञ्चिदिति** । तदिति शेषः । किञ्चिद्वस्त्वस्तीत्यर्थः । **न विहन्यत इति** । अप्रतिहता जन्यत इति यावत् । यस्मिन् वस्तुनि परिणममाने सति तदेव वस्त्विदमिति प्रत्यभिज्ञारूपबुद्धिरप्रतिहता जन्यते तत्किञ्चिद्वस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकं परिणामिनित्यं स्यादिति पूर्वेणान्वयः । यथा पृथिव्यादि परिणामिनित्यं यथा च सत्त्वादिगुणत्रयविशिष्टं प्रधानं प्रकृतिशब्दवाच्यं परिणामिनित्यं तद्वदित्यर्थः । योऽहं बाल्येपि तथान्वभूवं सोऽहं वृद्धोस्मीत्यवस्थारूपधर्मभेदेपि धर्म्यैक्यविषयकप्रत्यभिज्ञाबलात्परिणामिनित्यं ता-

सांख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते । (१)तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम्। 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् , अन्यत्र भूताच्च भव्या-

रत्नप्रभा

कम् । कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं परिस्पन्दाभावमाह—**व्योमवदिति** । परिणामाभावमाह—**सर्वविक्रियारहितमिति** । फलानपेक्षित्वान्न फलार्थापि क्रियेत्याह—**नित्यतृप्तमिति** । तृप्तिरनपेक्षत्वं, विशोकं सुखं वा । निरवयत्वान्न क्रिया । तस्य भानार्थमपि न क्रिया स्वयंज्योतिष्ट्वात्। अतः कूटस्थत्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम्। कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह—**यत्रेति** । कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह—**कालेति** । कालत्रयं च नोपावर्तते इति योग्यतया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—**अन्यत्रेति** । अन्यदित्यर्थः । **कृतात्** कार्यात् । **अकृताच्च** कारणात् । **भूताद्भव्याच्च** । चकाराद्वर्तमानाच्च । अन्यद् **यत् पश्यसि तद्वदे**त्यर्थः । **ननूक्ताः** श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह—**अत इति** । **तत्** कैवल्यं ब्रह्मैव, कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्मो-

पूर्णानन्दीया

किंकाभिमतं शरीरादिकमादिशब्देनोच्यते **यत्र धर्मधर्माविति**। यस्मिन्धर्माधर्मौ नोपावर्तेते कालत्रयं च नोपावर्तते तदशरीरत्वमित्यन्वयः। **तेन कर्तव्येनेति** । कर्तव्येनोपासनेनापूर्वद्वारा साध्यो मोक्ष इत्यभ्युगम्येत अभ्युपगम्यते चेदित्यर्थः । फलितमाह–**तत्रैवं सतीति** । अनित्योऽपि मोक्षः अनित्येषु कश्चिद्विलक्षण इत्यत्र इष्टापत्तिं वारयति **नित्यश्चेदिति** ।

व्याख्याने पञ्चभिर्विशेषणैः कूटस्थत्वं साधयतीत्यभिप्रेत्य भाष्यमवतारयति **कूटस्थत्वसिध्यर्थमित्यादिना** । **परिणामेति** । षड्भावविकारराहित्यमभिप्रेत्य प्रकृतत्वात्परिणामाभावपरत्वेन भाष्यं योजयतीति भावः । **निरवयवत्वादिति** । निरवयवत्वादेवोक्तगमनादिक्रियापि नास्तीति भावः । **न कर्मेति** । उपासनारूपकर्मेत्यर्थः । **कर्मेति** । धर्माधर्माख्यं कर्मेत्यर्थः । **तथेत्याहेति** । उपासनातज्जन्यापूर्वसाध्यत्वं मोक्षस्य नास्तीत्याहेत्यर्थः । **कालानवच्छिन्नत्वादिति**। कालासम्बन्धित्वादित्यर्थः । **धर्माद्यनवच्छेद इति** । धर्माद्यसम्बन्धित्व इत्यर्थः । 'अन्यत्रेति' पदं विभक्तिव्यत्यासेन योजयति **अन्यदिति** । ब्रह्मातिरिक्तो मोक्ष इत्यभिप्रायेण शङ्कते **नन्विति** । तच्छब्दस्य कैवल्यार्थकत्वं कथयन् भाष्यं योजयति **तत्कैवल्यमिति**। अतःशब्दार्थमाह **कर्मेति** । तथा च मोक्षस्य न नियोगफलत्वमिति परिहारार्थः । अस्मिन् व्याख्याने

(१) तदशरीरत्वमिति प्रा० मु०पु० पाठः ।

रत्नप्रभा

क्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्कित्वं चेति भावः। **यद्वा** यज्जिज्ञास्यं तद् ब्रह्म अतः पृथक् जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यसंस्पृष्टमित्यर्थः। अतश्शब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः। ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात्। **न हि** ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याल्लब्धुं शक्यं, न वा तद्विना विधेरनु-

पूर्णानन्दीया

यत्पूर्वोक्तमशरीरत्वरूपं तत्कैवल्यं ब्रह्मेति यत्पदमध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम्। न च यस्य कैवल्यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता तत्कैवल्यं ब्रह्मेत्यन्वयस्य युक्तत्वात्किमध्याहारेणेति वाच्यम्। ब्रह्मज्ञानेच्छायाः प्रस्तुत्वेपि मोक्षज्ञानेच्छायाः अप्रस्तुतत्वात्।

ननु तर्हि यस्येयं जिज्ञासेति यच्छब्दस्यानन्वयः स्यादिति चेन्न। 'तद्यदि कर्तव्यशेषतये'त्युत्तरभाष्यस्थतच्छब्देनान्वयसम्भवात्तथा च यत्पदमध्याहर्तव्यमित्यस्वरसात् व्याख्यानान्तरमाह **यद्वेति**। 'यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा प्रस्तुता तद्ब्रह्मेति' भाष्यान्वयमर्थतः स्फुटीकरोति **यज्जिज्ञास्यमिति**। तच्छब्दस्य कैवल्यार्थकत्वभ्रमं वारयति **तद्ब्रह्मेति**। प्रतीकमादायातःशब्दार्थमाह **अतः पृथगिति**। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यादिना शास्त्रेण जिज्ञास्यत्वादित्यर्थः। **असंस्पृष्टमिति**। असंबन्धीत्यर्थः। प्रथमव्याख्याने अतस्तदित्यादिभाष्यं मोक्षस्य नियोगफलत्वशङ्कानिरासप्रतिपादकं द्वितीये तु ब्रह्मणो धर्माद्यसंस्पृष्टत्वहेतुप्रतिपादकमिति भेदः। द्वितीयव्याख्याने यस्येयं जिज्ञासेति यच्छब्दस्य पूर्वोत्तरस्थतच्छब्दाभ्यामन्वयो वेदितव्यः। ब्रह्म धर्माद्यसंस्पृष्टं पृथक् जिज्ञास्यत्वात् व्यतिरेकेण स्वर्गवदित्यनुमानं तस्मिन्नप्रयोजकत्वशङ्कानिरासार्थमनुकूलतर्कमाह **ब्रह्मणो विधिस्पर्श इति**। अहं ब्रह्मास्मीत्यारोप्यैक्यविषयकोपासनाविधिशेषत्वेन ब्रह्मणः विधिसम्बन्धित्वे इत्यर्थः। उपासनायाः कार्यरूपत्वेन कार्यविलक्षणानधिगतविषयाभावाद्वेदान्तशास्त्रस्य कर्मशास्त्रापेक्षया **पृथक्त्वं न स्यात्**तथा च प्रथमसूत्रेण ब्रह्मणः पृथग्जिज्ञास्यत्वानुपपत्तिरिति भावः।

ननु ब्रह्मणः विधिशेषत्वेपि विधिपरात्सत्यादिवाक्यात् ब्रह्मात्मैक्यस्य उपासनाविषयस्य ज्ञातुं शक्यत्वात् कार्यविलक्षणानधिगतब्रह्मात्मैक्यरूपविषयलाभेन वेदान्तानां पृथक्शास्त्रत्वकथनं युक्तमित्यत आह—**न हीति**। नाहमीश्वर इति भेदप्रमाणस्य जागरूकत्वात् न ब्रह्मात्मैक्यं ज्ञातुं शक्यम् विधिपरवाक्यस्य अप्राधान्येन ब्रह्मात्मैक्यबोधकतया दुर्बलत्वात्तथा च शास्त्रपृथक्त्वकथनं व्यर्थमिति भावः।

ननु प्रत्यगभिन्नब्रह्मोपासनाविधेः वास्तवं ब्रह्मात्मैक्यमन्तरानुपपन्नत्वात्तदावश्यकं, तथा चाहं ब्रह्मास्मीति प्रधानविधिवाक्येनैव विषयलाभात् शास्त्रपृथक्त्वं युक्तमित्याशंक्य वास्तवैक्यं विनैवारोपितैक्याविषयकभ्रमात्मकज्ञानादेव तदुपासनायाः सम्भवेन तद्विधेरुपपत्तेः न तदपेक्षेति परिहरति **नवेति**। **तद्विनेति**। वास्तवैक्यं विनेत्यर्थः।

च' (क० २।१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता । तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवंसति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते, अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९), 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुण्ड० २।२।८), 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेति कुतश्चन' (तैत्ति० २।९), 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृह० ४।२।४), 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति' तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (वाजसनेयिब्राह्मणोप० १।४।१०), 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा० ७) इत्येवमाद्याः श्रुतयो

रत्नप्रभा

पपत्तिः, योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः । **अथवा** मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह—**अत इति** । यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते, समन्वयादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति—**तद्यदीति** । **तत्रैवं सतीति** । मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । **अत इति** । मुक्तेर्नियोगासाध्यत्वेन नियोज्यालाभात्कर्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदीपात्तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह—**अपि चेति** । यो

पूर्णानन्दीया

आरोपितैक्यविषयकभ्रमात्मकज्ञानादुपासनाद्वारा विधेरुपपत्तिः क्व दृष्टेत्याशङ्क्य 'योषा वाव गौतमाग्निरि'त्यत्र दृष्टेत्याह—**योषिदिति** । प्रकृते ऐक्योपासनां प्रति ऐक्यारोपः आरोप्यैक्यं वा हेतुः न वास्तवैक्यमिति भावः । स्वपक्षे सूत्रस्वारस्यज्ञापनाय योजनान्तरमाह—**अथवेति** । **सूत्रार्थमिति** । 'तत्तु समन्वयादिति' सूत्रस्यार्थमित्यर्थः । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति सूत्रेण जिज्ञास्यं यद्ब्रह्म तदेव 'तत्तु समन्वयादि'त्यत्र तच्छब्दार्थ इति भाष्यभावं स्फुटीकुर्वन्नन्वयमाविष्करोति **यदत्रेति** । अतःशब्दार्थमाह—**समन्वयादिति** । ब्रह्मणः स्वातन्त्र्येणोपदेशानङ्गीकारे अथातो ब्रह्मोपासनाजिज्ञासेति सूत्रं स्यान्न त्वेवमस्ति तस्माद्ब्रह्म स्वतन्त्रमेवोपादिश्यते इति भावः । **नियोगाभावादिति** । नियोगकर्त्रभावादित्यर्थः । **न नियोगेति** । दृष्टस्याज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्यापरोक्षरूपसाक्षात्काराव्यवहितोत्तरजन्यत्वान्न कालान्तरभाव्यदृष्टफलकनियोगजन्यत्वम् अन्यथा मोक्षस्य कालान्तरभाव्यदृष्टफलत्वापत्तेरित्याहेत्यर्थः । यदपूर्वजन्यं तत्कालान्तरभावि यथा स्वर्गा-

ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' (बृह० १।४।१०) इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम् । यथा

रत्नप्रभा

'ब्रह्माहमि'ति वेद स ब्रह्मैव भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने **तस्मिन् दृष्टे** सति **अस्य** द्रष्टुरनारब्धफलानि **कर्माणि** नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात् । **'अभयं** ब्रह्म प्राप्तोऽसि' अज्ञानहानात् । **तत्** जीवाख्यं ब्रह्म गुरूपदेशादात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मि इति अवेद् विदितवत् । तस्मात् वेदनाद् तद् ब्रह्म पूर्णमभवत्, परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वम् । ''अहं ब्रह्म'' इत्यनुभवतः तत्र अनुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः । तासां तात्पर्यमाह—**ब्रह्मेति** । विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह—**तथेति** । तद् ब्रह्म एतत् प्रत्यगस्मीति **पश्यन्** तस्माज्ज्ञानाद् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म **प्रतिपेदे** ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्त्रान् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकाशकान् 'अहं मनुः'-इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः । **यद्यपि** स्थितिर्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, **तथापि** ''लक्षणहेत्वोः क्रियायाः'' (पा०सू०३।२।१२६) इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्तमा-

पूर्णानन्दीया

दि न तथा मोक्षः किन्तु ज्ञानाव्यवहितोत्तरजन्य इत्यत्र प्रमाणत्वेनोदाहृतश्रुतीनामर्थमाह--**यो ब्रह्मेत्यादिना** । यदा हि ज्ञानं तदा मोक्ष इति प्रतिपादकेन वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययेन कालान्तरनिरासः क्रियत इति भावः । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् । तस्मिन् दृष्टे सतीत्यनेन ज्ञानाव्यवहितोत्तरजन्यत्वं कर्मनाशस्य प्रतीयत इति भावः । प्रकृते पर्यवसानं करोति **मोक्षस्य विधिफलत्व इति । वैध इति** । विधिजन्य इत्यर्थः । **सूर्यश्चेतीति** । अव्यवहितोत्तरजन्यत्वप्रतिपादकं तस्यैतत्पश्यन्नित्यादिसूर्यश्चेतीत्यन्तं वाक्यमुदाहर्तव्यमिति भाष्यान्वयः । तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये यदर्थयोर्मध्ये इत्यर्थः । वाक्यार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—**तत्र ज्ञान इति । लक्षणमिति** । व्यावर्तकं चिन्हशब्दितपरिचायकं वेत्यर्थः । तिष्ठन् गायतीत्यत्र स्थितिकालीनगानक्रियावान् पुरुष इति बोधादितरकाले गानक्रियाव्यावर्तिका स्थितिर्भवति न हेतुरित्यतः कार्यान्तरप्रसक्तिः, स्थितेः कार्यान्तरवारकत्वाभावादुभयार्थकत्वे वाक्यभेदः स्यात्, पश्यन्प्रतिपेद इत्यत्र तु ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मप्राप्तौ हेतुर्भवति, तथा च सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणे कार्योत्पत्तेरावश्यकत्वान्न कार्यान्तरप्रसक्तिरिति दृष्टान्तवैषम्यमस्तीति भावः । **सूत्रेणेति** । व्याकरणसूत्रेणेत्यर्थः । सू-

तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' (प्र० ६।८) 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्'इति, 'सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयतु' (छान्दो० ७।१।३) 'तस्मै मृदितकषायाय

रत्नप्रभा

नाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवत इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन्प्र तिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह—**यथेति** । **किञ्च** ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम्, अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह—**त्वं हीति** । भारद्वाजादयः षड् ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे—त्वं खल्वस्माकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्म विद्याप्लवेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि, ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्यमुक्त्वा छान्दोग्यमाह—**श्रुतमिति** । अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः ।

पूर्णानन्दीया

त्रार्थमाह—**क्रियां प्रतीति** । लक्षणपदं व्यावर्तकपरं परिचायकपरं **वा** । **वर्तमानादिति** । विद्यमानादित्यर्थः । लटः लट्प्रत्ययस्येत्यर्थः । **इति विहितेति** । व्याकरणसूत्रेण उक्तरीत्या विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । उत्तरकालीनगानक्रियां प्रति स्थितेः व्यावर्तकत्वरूपार्थे प्रोच्यमाने विद्यमानधातोः परस्य वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययस्यादेशत्वेन विहितो यः शतृप्रत्ययः सोपि 'स्थानिवदादेश' इति न्यायेन वर्तमानार्थक एव तत्सामर्थ्यात्तिष्ठन् गायतीत्यत्र स्थितेः गानक्रियां प्रति हेतुत्वाप्रतीतावपि तस्याः कार्यान्तरावारकत्वेपि स्थितिकाले गानं कृतवानिति बोधेन तत्कर्तृककार्यान्तराभानात् तत्कर्तुः गानव्यतिरिक्तक्रियान्तरं मध्ये नास्तीति प्रतीयते, दार्ष्टान्तिकेपि ज्ञानकर्तुः ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाव्यतिरिक्तकार्यान्तरं मध्ये नास्तीति प्रतीयते, तथा च पुरुषकर्तृककार्यान्तराभावरूपसाम्येन तिष्ठन् गायतीति दृष्टान्तः पश्यन्प्रतिपेद इत्यस्य युक्त इत्याहेत्यर्थः । कार्यान्तरं मध्ये न भातीति **रामानन्दीय**पाठान्तरमत्र समीचीनं कार्यान्तराभानप्रतिपादकत्वेन सुबोधकत्वादिति वेदितव्यम् । मोक्षस्य नियोगसाध्यत्वे ज्ञानाव्यवहितोत्तरजन्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधमुपपाद्य सम्प्रति ज्ञानात्साक्षादज्ञाननिवृत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरोधमुपपादयति सर्वज्ञः श्रीभाष्यकार इति । भाष्यमवतारयति **किञ्चेति** । **कर्मत्वादिति** । क्रियात्वादित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात् ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं युक्तं कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावात् कर्मरूपस्य ज्ञानस्याज्ञाननिर्वतकत्वं न युक्तमिति भावः । प्रतीकमादाय परशब्दार्थमाह **परं पुनरावर्तिशून्यमिति** । परशब्दार्थमाह **ब्रह्मेति** । ब्रह्मेति च्छेदः, विद्याप्लवेनास्मान् ब्रह्म प्रापयसीत्यन्वयः । अत्र द्विकर्मकप्रयो-

तमसः परं पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' (छान्दो० ७।२६।२) इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति। तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्–'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' (न्या० सू० १।१।२) इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति। नचेदं ब्रह्मात्मैकत्व-

रत्नप्रभा

'आत्मविच्छोकं तरतीति' 'भगवत्तुल्येभ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टम्, 'सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः शोचामि, तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु' इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं परं पारं ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः। 'एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरती'ति वाक्यमादिशब्दार्थः। एवं श्रुतेस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्मेत्युक्तम्। तत्राक्षपादगौतममुनिसम्मतिमाह **तथा चेति**। गौरोऽहमिति मिथ्याज्ञानस्यापाये रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्धर्माधर्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात्पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः। **ननु** पूर्वसूत्रे "तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः"(गौ०सू०१।१।२) इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्नात्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकांक्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम्। तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वद-

पूर्णानन्दीया

गो द्रष्टव्यः। मे इत्यस्य विभक्तिव्यत्यासेनान्वयमाह **मयेति**। मृदितकषायायेत्यस्यार्थमाह **तपसा दग्धकिल्बिषायेति**। **तत्त्वप्रमेति**। तत्त्वप्रमैव साक्षान्मुक्तिहेतुः कर्मस्वरूपज्ञानं तु न मुक्तिहेतुरित्युक्तमित्यर्थः। **अक्षपादमुनीति**। तर्कशास्त्रसूत्रकृद्गौतममुनिसम्मतिमाहेत्यर्थः। मिथ्याज्ञानाकारमाह **गौरोहमिति**। **पाठक्रमेणेति**। 'दुःखजन्मप्रवृत्ती'त्यादिसूत्रपाठक्रमेणेत्यर्थः। **प्रवृत्तिहेतोरिति**। प्रवृत्तिरूपहेतोरित्यर्थः। इयं षष्ठी व्यधिकरणेति ज्ञेयम्। न विद्यतेऽन्तरं यस्य तत्तथा तस्येत्यर्थः। जन्मप्रवृत्त्योः मध्ये किञ्चिदन्तरं व्यवधायकं नास्तीत्यनन्तरं प्रवृत्तिकार्यं च जन्म भवतीति वाक्यार्थः। अयं भावः। देहे अनुभूतमाध्यात्मिकादिदुःखं प्रति शरीरस्य जन्म कारणं शरीरोत्पत्तिं प्रति धर्माधर्मप्रवृत्तिः कारणं धर्मादिप्रवृत्तौ रागद्वेषमोहादिदोषः कारणं रागादिदोषे गौरोहमित्यादिमिथ्याज्ञानं कारणमित्येवं मिथ्याज्ञानाद्दुःखोत्पत्तिमभिप्रेत्याचार्यः श्रीगोतममुनिः नाशक्रमप्रतिपादकं सूत्रं रचयाञ्चकार, तथाचोत्तरोत्तरकारणनाशेन पूर्वपूर्वकार्यनाशादेकविंशतिदुःखध्वंसरूपो मोक्षो भवतीति तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा मोक्षः

विज्ञानं सम्पद्रूपम् , यथा 'अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति' (बृह० ३।१।९) इति । न चाध्यासरूपम् , यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छान्दो० ३।१८।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः'

रत्नप्रभा

त्सूत्रं सम्मतं चेत्परमतानुज्ञा स्यादित्यत आह—**मिथ्येति** । तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरित्यंशे सम्मतिरुक्ता । भेदज्ञानं तु "यत्र हि द्वैतमिव भवति" (बृ०२।४।१४) इतिश्रुत्या भ्रान्तित्वात् "मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" (बृ०४।४।१९) इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । **ननु** ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह **न चेदमित्यादिना** । अल्पालम्बनतिरस्कारेणोत्कृष्टवस्त्वभेदज्ञानं सम्पद् , **यथा** मनः स्ववृत्त्यानन्त्यादनन्तं तत उत्कृष्टा विश्वेदेवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् 'विश्वेदेवा एव मन' इति सम्पत् , तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति **तथा** चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्यर्थः । आलम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं,प्रतीकोपास्तिरध्यासः । **यथा** ब्रह्मदृष्ट्या मनसः, आदित्यस्य वा । **तथा** ऽहं ब्रह्मेति ज्ञानमध्यासो, नेत्याह—**न चेति** । **आदेशः** उपदेशः, क्रियाविशेषो **विशिष्टक्रिया** तया योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा । **यथा** प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संवृणोति संहरतीति **संवर्गः**, स्वापकाले प्राणो वागादीन् संहरतीति

पूर्णानन्दीया

प्रतिपादित इत्यस्मिन्नर्थे सम्मतिरुक्तेति । **भेदज्ञानं त्विति** । भेदज्ञानान्मुक्तिरित्यंशे बहुश्रुतिविरोधान्न सम्मतिरुक्तेति भावः ।

ननु वेदान्तानां सामान्योपासनाविधिपरत्वाभावेपि सम्पदाद्यन्यतमरूपविशेषोपासनाविधिपरत्वं स्यात् सगुणवाक्यवन्निर्गुणवाक्यानामुपासनाविधिपरत्वे लाघवादित्याशङ्कां वारयितुमुत्तरभाष्यं प्रवृत्तिमित्याशयं मनसि निधाय तदवतारयति **ननु ब्रह्मेति** । ऐक्यज्ञानस्याप्रमात्वं साधयितुः शङ्कितुः वेदान्तानां सम्पदादिरूपाविशेषोपासनाविधिपरत्वं स्यादित्यभिप्रायः । सिद्धान्तिनस्तु सम्पदादीनामाहार्यारोपरूपाणां विशेषोपासनात्वमङ्गीकृत्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वादिरूपानन्तदोषान्न तत्परत्वं वेदान्तानामिति कुतो लाघवावकाशः प्रमाणिकगौरवस्यादोषत्वात्तथा चैकत्वज्ञानं प्रमात्मकमेव न सम्पदादिरूपमित्यभिप्रायः । **अल्पालम्बनेति** । मनस्यल्पत्वबुद्धितिरस्कारेण मनस्त्वबुद्धितिरस्कारेण वा उत्कृष्टविश्वेदेवाभेदध्यानं सम्पदित्यर्थः । एतच्च भेदज्ञानपूर्वकत्वान्न प्रमेति भावः । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । **अभेदः सम्पदिति** । अभेदध्यानं ध्यानविषयीभूताभेदो वा सम्पदित्यर्थः । प्रतीकस्य सम्पद्भेदमाह—**आलम्बनप्राधान्येनेति** । आरोप्यप्रधाना सम्पत् अधिष्ठानप्रधानोऽध्यास इत्यध्याससम्पदोर्विभागः कल्पतरौ दर्शितः । अर्थं कथयन् अन्वयपूर्वकं उत्तरभाष्यमवतारयति **क्रियाविशेष**

(छान्दो० ३।१९।१) इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगानिमित्तम् ,'वायुर्वाव संवर्गः''प्राणो वाव संवर्गः'(छान्दो० ४।३।१।) इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् , संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृह० १।४।१०) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह० २।५।१९) इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' (मुण्ड० २।२।८) इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न सम्पदादिरूपं

रत्नप्रभा

संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं, तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह—**नापीति** । यथा "पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति" इति उपांशुयागाद्यङ्गस्याज्यस्य संस्कारकमवेक्षणं विहितं, तथा कर्मणि कर्त्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह—**नाप्याज्येति** । प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह—**सम्पदादीति** । उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चितं तत्पीड्येत । किञ्चैकत्वज्ञानादाज्ञानिकस्य हृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थिश्चिन्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यबाधः स्यात्, सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । किञ्च

पूर्णानन्दीया

इति । अधिदैवतं व्याख्यायाध्यात्मं व्याकरोति । **स्वापकाल इति** । **वृद्धिक्रियेति** । जीवस्य शरीरपरिणामहेतुत्वरूपं यद्बृंहणत्वं तदात्मकवृद्धिक्रियायोगादित्यर्थः । ब्रह्मात्म्यैक्यज्ञानस्य सम्पद्रूपत्वमध्यासरूपत्वं संवर्गध्यानरूपत्वं च न सम्भवतीति प्रतिपादकभाष्यं व्याख्याय सम्प्रति संस्काररूपत्वं न सम्भवतीति प्रतिपादकं भाष्यं व्याख्याति **यथा पत्नीति** । **संस्कारकमिति** । अदृष्टजनकमित्यर्थः । कर्मारम्भसमये अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनारूपं ब्रह्मात्मज्ञानमावश्यकं तेन कर्तरि संस्कारद्वारा कर्मकारणमदृष्टं जन्यते तस्मादुपासनापरत्वं वेदान्तानामिति शङ्कितुरभिप्रायः । **समानाधिकरणेति** । पदयोः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तिकत्वे सत्येकार्थबोधकत्वरूपं वाक्ये ह्युपचर्यते,तथाच भेदज्ञानपूर्वकसम्पदाद्युपासनापरत्वपक्षे वाक्यस्थपदानां सामानाधिकरण्यं न स्यादन्यथा घटः पट इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः स्यादिति भावः । **तात्पर्यमिति** । एकस्मिन्नर्थे

ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या । किं तर्हि ? प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रा(१)। एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । नच विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः, 'अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि' (केन० १।३) इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृह २।४।१३) इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते'

रत्नप्रभा

जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वान्यस्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः । सम्पदादिरूपत्वाभावे फलितमाह—**अत** इति । प्रमात्वान्न कृतिसाध्या । **किं तर्हि** ? नित्यैव, न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह—**एवम्भूतस्येति** । ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात् पत्न्यवेक्षणकर्मकारकाज्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वम्, उतोपासनायाम् ? नाद्य इत्याह—**न चेति** । शाब्दज्ञानं विदिक्रियाशब्दार्थः । **विदितं** कार्यम्, **अविदितं** कारणं, तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । **येनात्मना इदं सर्वं** दृश्यं लोको **विजानाति तं केन** करणेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः । **न द्वितीय** इत्याह—**तथेति** । "यन्मनसा न मनुते" (केन०१।६) इति श्रुत्या लोको मनसा यद् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा 'तदेवावेद्यं ब्रह्म त्वं विद्धि' यत्तूपाधिविशिष्टं

पूर्णानन्दीया

निश्चितं यत्तात्पर्यं तत्पीड्येतेत्यन्वयः। **कथं तद्भाव इति** । ब्रह्मभावः कथमित्यर्थः। **नष्टे वेति** । नष्टपक्षे अधिकरणस्यैवाभावान्न तद्भावापत्तिरिति भावः । **सम्पदादिरूपत्वाभाव इति** । पुरुषव्यापारतन्त्रसम्पदादिरूपत्वाभाव इत्यर्थः। शङ्कते **किं तर्हि नित्यैवेति** । परिहरति **नेति** । प्रमाणसाध्यत्वं प्रमितवस्तुजन्यत्वं ब्रह्मविद्या न नित्या किन्तु प्रमाणसाध्येति भावः । **प्रमाणविषयेति**—प्रमाणपदं प्रमापरं प्रमाणविषयघटादिवस्तुज्ञानवद्यथार्थवस्तुतन्त्रैवेति भाष्यार्थः । मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वं ब्रह्मज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कार्यानुप्रवेशशब्दार्थ इति स्फुटीकुर्वन् भाष्यमवतारयति **उक्तरीत्येति** । **कार्याङ्गमिति** । कर्माङ्गमित्यर्थः । **कारणमिति** । अज्ञानरूपं कारणमित्यर्थः । **अविषयत्वमुक्त्वेति** ।

(१) तन्त्रैवेति प्रा. मु. पुस्तके पाठः ।

(केन० १।४) इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि ? प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्य-वेदितृ-वेदनादिभेदमपनयति । तथाच शास्त्रम्-

रत्नप्रभा

देवतादिकमित्युपासते जनाः नेदं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहानिरिति शङ्कते—**अविषयत्व इति** । वेदान्तजन्यवृत्तिकृताऽविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिकृताऽविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति—**नेति** । **परत्वात्** फलत्वादित्यर्थः । निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विवृणोति—**न हीति** । चिद्विषयत्वमिद-

पूर्णानन्दीया

प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमुक्त्वेत्यर्थः। **नेदमिति**। इदमितीदन्त्वेन निर्दिष्टं न ब्रह्मेत्युक्तमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मणः ज्ञानविषयत्वरूपमुपासनाविषयत्वरूपं च यत्कर्मत्वं तस्य प्रतिषेधात्पक्षे हेत्वासिद्धेः नानुमानं स्वसाध्यसाधकमिति भावः । **ब्रह्मणः शाब्देति** । ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं शास्त्रतात्पर्यविषयत्वादिति शब्दात्मकशास्त्रजन्यबोधविषयत्वरूपं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं तृतीयसूत्रे प्रतिज्ञातं सम्प्रति शास्त्रजन्यबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहानिरिति शङ्कितुरभिप्रायः । **वृत्तीति** । ब्रह्माकारवृत्तीत्यर्थः । ब्रह्मणः शास्त्रजन्यबोधकृताविद्यानिवृत्तिफलशालित्वरूपशास्त्रप्रमाणकत्वमभ्युपगम्यते न शास्त्रजन्यबोधविषयत्वरूपं दृश्यत्वापत्तेरनेकश्रुतिविरोधाच्च, तथा च तत्र बोधविषयत्वेन तस्याप्रतिज्ञातत्वान्न प्रतिज्ञाहानिरिति भावः ।

ननु ब्रह्मणः बोधाविषयत्वे कथमविद्यानिवृत्तिः ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वाभावादित्यत आह **वृत्तिकृताविषयत्वेपीति** । **अप्रमेयत्वमिति** । शाब्दबोधाविषयत्वमिति यावत् । अविद्यानिवृत्त्यर्थं केवलवृत्तिव्याप्तिरूपं ब्रह्मणः शास्त्रजन्यवृत्तिविषयत्वं गौणमभ्युपगम्यते तस्य स्वप्रकाशत्वेन वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वान्मुख्यत्वं वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यांशरूपबोधविषयत्वं तु नाभ्युपगम्यते तस्मात्प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे हि न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । अत्रेदमनुसन्धेयम् । विषयत्वं द्विविधं मुख्यं गौणं चेति । तत्र विशिष्टनिष्ठत्वं मुख्यत्वं केवलाहङ्कारादिनिष्ठत्वं केवलात्मनिष्ठत्वं वा गौणत्वमित्येवमध्यासभाष्यग्रन्थे प्रतिपादितम् , सम्भावनाभाष्यग्रन्थे तु तथैवोपपादितम् , तथा हि भासमानत्वाख्यं विषयत्वं द्विविधं गौणं मुख्यं चेति । तत्र भानप्रयुक्तफलभाक्त्वरूपत्वं गौणत्वं भानभिन्नत्वविशिष्टत्वं मुख्यत्वमिति। अस्यां फक्किकायामपि विषयत्वं द्विविधं गौणं मुख्यं चेति, तत्र वृत्तिव्याप्तिरूपत्वं गौणत्वं फलव्याप्तिरूपत्वं मुख्यत्वमिति, तथा च पक्षत्रयेपि आत्मनि गौणमेव विषयत्वं पर्यवसितम् , अहङ्कारे तु गौणं

'यस्याऽमतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' (केन० २।३), 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' 'न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' (बृह० ३।४।२) इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्य-

रत्नप्रभा

न्त्वम् । **अविषयतया** अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह—**तथा चेति** । **यस्य** ब्रह्म **अमतं** चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम् । **यस्य** त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति **मतं स न वेद** । उक्तमेव दार्ढ्यार्थमनुवदति—**अविज्ञातमिति** । अविषयतया ब्रह्म **विजानतामविज्ञातम**दृश्यमिति पक्षः, अज्ञानां तु ब्रह्म **विज्ञातं** दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । **दृष्टेर्द्रष्टारं** चाक्षुषमनोवृत्तेः साक्षिणमनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येः **विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्चयरूपायाः** साक्षिणं तया न विषयं कुर्या इत्याह—**नेति** । **नन्व**विद्यादिनिवर्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह—**अत इति** । तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकाराप्तिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलम् , तद्भिन्नत्वान्मोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह—**यस्य त्वित्यादिना** त-

पूर्णानन्दीया

मुख्यं चेति । अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वं मत्वाह **निवृत्तिरूपेति** । तस्य मतमित्यत्र तच्छब्दस्य विभक्तिव्यत्यासेनान्वयमाह **तेनेति । ब्रह्मचैतन्येति** । ब्रह्मेति च्छेदः। **अनुवदतीति** । श्रुतिः स्वयमेवानुवदतीत्यर्थः। अविज्ञातमिति ज्ञानिनां पक्षः विज्ञातमित्यज्ञानिनां पक्ष इति विवेकः । अविषयत्वे उदाहृतं श्रुत्यन्तरं व्याचष्टे **दृष्टेरिति** । **दृष्ट्येति** । चाक्षुषमनोवृत्त्येत्यर्थः । **तयेति** । बुद्धिवृत्त्येत्यर्थः । **आगन्तुकत्वादिति** । जन्यत्वादित्यर्थः । तथा च निवृत्तेर्जन्यत्वेन तद्रूपमोक्षस्यापि जन्यत्वादनित्यत्वं स्यादिति शङ्कितुरभिप्रायः । **ध्वंसस्येति** । जन्यत्वेपि निवृत्तिरूपध्वंसस्येत्यर्थः । अविद्यायाः कल्पितत्वादन्त्यभावविकाररूपतन्निवृत्तेरपि कल्पितत्वेनाधिष्ठानात्मस्वरूपत्वात्तन्निवृत्तेः परमते ध्वंसरूपत्वेन नित्यत्वप्रसङ्गः तस्मान्न नियोगपरत्वं वेदान्तानामिति भावः ।

ननु मोक्षः क्रियाफलं भवितुमर्हति उत्पत्त्याद्यन्यतमवत्त्वात् घटादिवदित्यनुमानेन मोक्षस्योपासनाजन्यत्वमौपचारिकं स्यादित्याशङ्क्य पक्षे हेत्वसिध्या परिहरतीति भाष्यमवतारयति **उत्पत्तीति** । नहि मोक्षस्योत्पत्त्यादिकमेवास्ति येनोत्पत्त्यादेः क्रियाजन्यत्वात् तद्द्वारा क्रियाजन्यत्वं मोक्षस्य स्यात्तथा चोत्पत्त्याद्यन्यतमरूपसाध्यसम्बन्धेन मोक्षस्य साध्यत्वमिति यत्पूर्वपक्षिणो मतं तदसङ्गतमिति सिद्धान्तसमुदायग्रन्थार्थः । उत्पत्तिः सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्ध इत्यर्थः । आप्तिः संयोगादिरूपप्राप्तिरित्यर्थः ।

मपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि विकार्यं उत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम्, सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण

रत्नप्रभा

स्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वेत्यन्तेन । तथोत्पाद्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयः । दूषयति—**तयोरिति** । स्थितस्यावस्थान्तरं **विकारः** । **नन्वनित्यत्वनि**रासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदाप्तिरस्तु नेत्याह—**न चेति** । ब्रह्म जीवा-

पूर्णानन्दीया

भाष्ये उत्पाद्य इति । उत्पत्तिमानित्यर्थः । मानसमुपासनाध्यानरूपं वा कायिकमग्निष्टोमादिरूपं कार्यं कर्मेत्यर्थः । **तयोः पक्षयोरिति** । मोक्षस्योत्पाद्यत्वं कश्चिद्वदति कश्चिद्विकार्यत्वं तयोः पक्षयोरित्यर्थः । साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्यते अनित्य एव स्यादित्यादिभाष्ये दृढत्वेनानित्यत्वं साधितमिति भावः । **अनाप्यत्वादिति** । क्रियापूर्वकाप्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । **सर्वेणेति**। सर्ववस्तुनेत्यर्थः । **गुणाधानेनेति** । अत्राभेदे तृतीयाद्वयमिति विभावनीयम् । व्रीह्यादौ प्रोक्षणादिना गुणाधानलक्षणः संस्कारः सम्भवति वस्त्रादौ तु क्षालनेन दोषापनयरूपः संस्कारः सम्भवति यथा तथा ब्रह्मणि द्विविधः संस्कारो न सम्भवतीत्याह **न तावदिति** । **अनाधेयातिशयेति** । असङ्गत्वेन गुणाद्यसम्बन्धीत्यर्थः । **स्वात्मधर्म एवेति** । ब्रह्मात्मस्वरूपभूत एवेत्यर्थः ।

व्याख्याने–प्रतीकमादाय तथेत्यस्यार्थमाह **तथोत्पाद्यत्ववदिति** । **अपेक्षत इति** । त्रिविधमध्ये अन्यतमं कर्मापेक्षत इत्यर्थः । **दूषयतीति** । स्वमते मोक्षस्योत्पत्त्याद्यनङ्गीकारान्न नित्यत्वदोषः प्रत्युत परमत एव तदङ्गीकारादनित्यत्वदोष इति दूषयतीत्यर्थः । **स्थितस्यैवेति** । नित्यत्वेन स्थितस्यैवेत्यर्थः । यथा शैववैष्णवादितत्तन्मते नित्यत्वेन स्थितस्य कैलासवैकुण्ठादिग्रामस्याप्तिः गमनरूपया क्रियया भवति तथैव अनित्यत्वनिरासाय नित्यत्वेन स्थितस्यैव ब्रह्मणः उपासनारूपक्रियया आप्तिरस्तीत्यर्थः । नित्यत्वेन स्थितस्यैव ब्रह्मरूपमोक्षस्याप्तिरूपसाध्योपरागेण साध्यत्वं प्राप्तिकर्मता च भवेत्तथा च ब्रह्मप्राप्तेरुपासनाजन्यत्वात्तद्द्वारा मोक्षस्याप्युपासनाजन्यत्वेन वेदान्तानां नियोगपरत्वमिति शङ्कितुरभिप्रायः । **ब्रह्मजीवेति** । जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्यत्र तयोरभेदे स्वस्वरूपस्य नित्यमाप्तत्वात्क्रियापूर्वकाप्यत्वानुपपत्तेर्न क्रियापेक्षा भेदे तु ब्रह्मणः सर्वगतत्वेन नित्यमाप्तत्वात् क्रियापूर्वकाप्यत्वानुपपत्तेर्न क्रियापेक्षेत्याहेत्यर्थः ।

नन्वभेदपक्षे कथमाप्तिः भेदनियतत्वादाप्तेस्तथा चोभयथाप्याप्तत्वादित्यनुपपत्तिरिति चेन्न । अभेदे त्वाप्तरोपचारिकत्वादिति भावः । मोक्षस्योत्पाद्यत्वं विकार्यत्वमाप्यत्वं च न सम्भवतीति प्रतिपादकं भाष्यं व्याख्याय संस्कारत्वं न सम्भवतीति प्रतिपादकं भाष्य

ब्रह्मणः आकाशस्येव। नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत। संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा। न तावद्गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। नापि दोषापनयनेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म (१)इति चेत्। न। क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः। यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते। यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन्। तच्चानिष्टम्। तस्मान्न स्वाश्रया

रत्नप्रभा

भिन्नं न वा ? उभयथाप्यनाप्यत्वान्न क्रियापेक्षेत्याह—**स्वात्मेत्यादिना**। **यथा** व्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा, **तथा** मोक्षस्य नेत्याह—**नापीत्यादिना**। **गुणाधानं** व्रीहिषु प्रोक्षणादिना वस्त्रादौ मलापनयः। शंकते—**स्वात्मधर्म इति**। ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः—**यथेति**। संस्कारो मलनाशः। किमात्मनि मलः सत्यः, कल्पितो वा ? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया। आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा, अन्यनिष्ठा वा ? **नाद्य इत्याह—न क्रियेति**। अनुपपत्तिं स्फुटयति—**यदीति**। क्रिया हि स्वाश्रये

पूर्णानन्दीया

व्याख्याति **यथा व्रीहिणामिति**। अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मोपासनया ब्रह्मरूपे मोक्षे गुणाधानाख्यः कश्चिदतिशयरूपः संस्कारो जन्यते यथा व्रीहिषु प्रोक्षणादिना गुणाधानाख्यः संस्कारस्तद्वत्तथा चोपासनारूपक्रियाजन्यत्वात्संस्कारस्य तद्द्वारा मोक्षस्यापि क्रियाजन्यत्वेन वेदान्तानां क्रियापरत्वमिति शङ्कितुरभिप्रायः। गुणाधानं दोषापनयश्च संस्कारशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य 'संस्कारो हि'त्यादिभाष्यं व्याचष्टे **गुणाधानमिति**। व्रीह्यादौ गुणाधानलक्षणसंस्कारो नाम स्वर्गोत्पादकत्वरूपातिशयविशेषः। **आद्य इति**। सत्यत्वपक्षे त्वविद्यात्मकमलनाशकोपासनारूपक्रिया किमात्मनिष्ठा सती स्वरूपाभिव्यक्त्यर्थं मलं नाशयति अन्यनिष्ठा वा ? नाद्यः असङ्गाद्वितीयस्य वस्त्वन्तरसंयोगित्वानुपपत्तेरित्यर्थः। नैवात्मानं लभत इति भाष्यस्यार्थमाह—**न जायत इति**। या क्रिया सा स्वाश्रयस्य वस्त्वन्तरसंयोगित्वरूपविकारं सम्पादयन्त्येव स्वयं जायत इति फलितार्थः। तथा चात्मनः क्रियाङ्गीकारे द्रव्यान्तरसंयोगित्वमागतं तच्चानिष्टमिति भावः। प्रतीकमादाय तत्पदस्या-

(१) भास्वरत्वधर्म इति प्रा. मु. पु. पाठः।

क्रियाऽऽत्मनः सम्भवति। अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते। **ननु** देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः। न, देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात्। प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम्। तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम्। यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं 'अहमरोग' इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते। एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना 'अहं शुद्धः संस्कृत' इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स सं-

---

रत्नप्रभा

संयोगादिविकारमकुर्वतो न जायते इत्यर्थः। तच्च वाक्यबाधनम्। न द्वितीय इत्याह—**अन्येति**। **अविषयत्वात्** क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत्। दर्पणं तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकाचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः। अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते —**नन्विति**। आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियाश्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमान्न व्यभिचार इत्याह—**नेति**। **कश्चिदिति**। अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः। **यत्र** आत्मनि विषये आरोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यै-

पूर्णानन्दीया

र्थमाह—**तच्चेति**। यत्रान्यानिष्ठया क्रिययान्यस्य संस्कार्यत्वं तत्र क्रियाश्रयद्रव्यसंयोगित्वमिति व्याप्तिं ज्ञापयन्पूर्ववाद्युक्तदृष्टान्तवैषम्यमाह—**दर्पणं त्विति**। संयोगविभागप्रचयानुकूलहस्तचलनतदनुकूलयत्नानुरूपा या निघर्षणक्रिया तदाश्रयं यदिष्टकाचूर्णादिद्रव्यं तत्संयोगित्वादित्यर्थः। श्रीगुरुचरणैर्**ब्रह्मविद्याभरणे** दृष्टान्तवैषम्यं स्फुटत्वेनोपपादितम्। तथाहि–यद्यपीष्टकाचूर्णस्य दर्पणेन संयोगविभागप्रचयानुकूलो व्यापारः हस्तचलनतदनुकूलयत्नादिरूपोऽन्यगतोपि भवति तथापि मलापकर्षणपुरुषव्यापारस्य द्वारीभूतो यः संयोगविभागप्रचयः स दर्पणगतो भवत्येव नैवं ब्रह्मणि सम्भवति। **अन्यक्रिययेति**। अन्यनिष्ठक्रिययेत्यर्थः। **अन्य इति**। आत्मेत्यर्थः। **व्यभिचारमिति**। यत्र क्रियाश्रयद्रव्यसंयोगित्वाभावस्तत्र अन्यनिष्ठया क्रियया अन्यस्य संस्कार्यत्वाभाव इत्याकारकव्यतिरेकव्याप्तेरात्मनि व्यभिचारं शङ्कत इत्यर्थः। केवलदेहनिष्ठया स्नानादिक्रियया केवलस्यात्मनः संस्कारो दृश्यत इति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः। स्नानादिक्रिया देहविशिष्टस्यैव संस्कारोपि देहविशिष्टस्यैव न शुद्धस्यात्मन इति सिद्धान्त्यभिप्रायः। यत्र बुद्धिरुत्पद्यते तत्संहतस्य फलमित्यन्वयमर्थपूर्वकं दर्शयति—**यत्रेति**। केवलस्य देहस्य फलभोक्तृत्वं न

स्क्रियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्राहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते, तत्फलं च स एवाश्नाति,-'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१।) इति मन्त्रवर्णात् , 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' (काठ० १।३। ४) इति च । तथा 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूता-

रत्नप्रभा

वारोग्यफलमित्यन्वयः । **ननु** देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः ? तस्यामुष्मिककफलभोक्तृत्वायोगादित्यत आह—**तेनेति** । देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिबिम्बात्मना कर्त्राहमितिभासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः । मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं, न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह—**तयोरिति** । प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्मफलं भुंक्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । **आत्मा** देहः । देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । **एवं** सोपाधिकस्य चिद्धातोर्मिथ्यासंस्कार्यत्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह—**एक इति** । सर्वभूतेष्वद्वितीय **एको देवः** स्वप्रकाशः । **तथापि** मायावृतत्वान्न प्रकाशत इत्याह—**गूढ इति** । **ननु** जीवेनासम्बन्धाच्छिन्नत्वाद्वा देवस्याभानं न तु मायागूहनादिति नेत्याह—**सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति** । देवस्य विभुत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्त्वाच्चावारणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वे कर्तृत्वं स्यादिति **चेत्** । **न** । कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि सा-

पूर्णानन्दीया

केवलस्यात्मनः किन्तु विशिष्टस्य फलभोक्तृत्वं स्नानादिक्रियाश्रयत्वादिकं चेत्यात्मनि व्यतिरेकव्याप्तेर्न व्यभिचार इति भावः ।

भाष्ये तत्संहत एव कश्चिदिति । देहेन्द्रियादिविशिष्टः कश्चित्पुरुष एवेत्यर्थः । विशिष्टस्यैव क्रियाश्रयत्वादौ दृष्टान्तमाह—**यथेति** । **धातुसाम्येनेति** । वातपैत्त्यश्लेष्मधातुसाम्येनेत्यर्थः । तदभिमानिनः जीवस्येत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । यत्र बुद्धिरुत्पद्यत इत्यत्र विद्यमानयत्रेत्यस्य तच्छब्दचतुष्टयेनान्वयः । यत्रात्मनि विषये शुद्धबुद्धिरुत्पद्यत इत्यर्थः । **तत्फलं चेति** । क्रियाफलं चेत्यर्थः ।

व्याख्याने तृतीयाचतुष्टयस्य क्रमेणार्थं व्युत्पादयति **देहसंहतेनैवेति** । **मनोविशिष्टस्येति** । एकांशरूपस्थूलदेहे विनष्टेपि प्रत्यभिज्ञाबलाल्लिङ्गदेहमादाय संस्कारफलं चोपपद्यते यथा एकांशरूपबाल्यपरिमाणे विनिष्टेपीतरांशमादाय प्रत्यभिज्ञानाद्विशिष्टव्यवहारोपपत्तिस्तद्वदिति भावः । **सत्त्वेति** । अन्तःकरणेत्यर्थः । **पिप्पलमिति** । कर्मफलमित्यर्थः । **तद्भू-**

न्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वेता० ६।११) इति, 'स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳशुद्धमपापविद्धम्' (ईशा० ८) इति च, एतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते । **ननु** ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् ।

रत्नप्रभा

क्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । **न** । सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति । साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह—**चेता केवल इति** । बोद्धृत्वे सति, अकर्ता साक्षी इति लोकप्रसिद्धम् । **चकारः**—दोषाभावसमुच्चयार्थः, निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च । गुणो दोषनाशो वा संस्कारो नेत्यर्थः । स इत्युपक्रमात् । शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः । **स** एव आत्मा **परि** सर्वम् **अगात्** व्याप्तः, **शुक्रो** दीप्तिमान्, **अकायो** लिङ्गशून्यः, **अव्रणो**ऽक्षतः, **अस्नाविरः** शिराविधुरः अनश्वर इति वा । आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम् । **शुद्धो** रागादिमलशून्यः । **अपापविद्धः** पुण्यपापाभ्यामसंस्पृष्ट इत्यर्थः । **अत इति** । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारम् भवेदित्यर्थः । **ननु** मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा, **न,** ज्ञानार्थत्वादित्याह—**तस्मादिति** । द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघातं शंकते—**नन्विति** । तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं न विधियोग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह—**नेति** । वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति—

पूर्णानन्दीया

त्वेति । अधिष्ठानं भूत्वेत्यर्थः । द्वैतापत्तिं परिहरति **साक्ष्यमिति** । **चेतेति** । चेतृशब्दो ऋकारान्तः । चेता केवल इति पदद्वयस्य क्रमेणार्थं वदन् अनुभवमाह—**बोद्धृत्वे सतीति** । प्रकृते किमायातमित्यत आह—**निर्गुणत्वादिति** । शिराः नाड्य इत्यर्थः । देहद्वयाभावे फलितमाह—**पुण्यपापाभ्यामिति** । उपसंहरतीति ज्ञापयन् भाष्यार्थमाह—**उत्पत्तीति** । परिहरति **नेति** । ज्ञानार्थत्वाच्छास्त्रारम्भः सार्थक इत्याहेत्यर्थः । **व्याघातमिति** । विरोधमित्यर्थः । शास्त्रं ज्ञानार्थञ्चेन्मोक्षे क्रियानुप्रवेशः कथं नोपपद्यते ज्ञानस्यैव क्रियात्वादिति विरोधं शङ्कते इति भावः । **मानसमपि इति** । यो विध्यर्थः स कृतिसाध्यत्वविशिष्टः तथा च ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वं न विध्यर्थत्वायोगात् न विधियोग्यक्रियात्वमिति भावः । **वैलक्षण्यमिति** । भेदमित्यर्थः । ज्ञानस्य ध्यानक्रियावैल-

क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च, यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इति, 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' (ऐ० ब्रा०३।८।१) इति चैवमादिषु ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसम्, तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्, न चोदनातन्त्रम्, नापि पुरुषतन्त्रम्,

रत्नप्रभा

क्रिया हीति । यत्र विषये तदनपेक्षैव या चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना । विषयवस्त्वनपेक्षा कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । "वषट् करिष्यन् होता सन्ध्यां देवताम्" इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्त्वनपेक्षा पुन्तन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वाज्ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह-**ध्यानमित्यादिना** । तथापि क्रियैवेति शेषः। कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति-**ज्ञान-**

पूर्णानन्दीया

क्षण्यं प्रपञ्चयतीति भावः । सामान्यव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यं योजयति **यत्रेति । चोद्यत इति** । चोदनया उत्पद्यत इत्यर्थः । यत्र विषयवस्त्वनपेक्षत्वे सति कृतिसाध्यत्वं तत्र क्रियात्वमिति सामान्यव्याप्तिस्तामुपपादयन् तस्यां दृष्टान्तप्रतिपादकं भाष्यमवतारयति—**विषयवस्त्वनपेक्षेति** । विषयाजन्येत्यर्थः । अनुमित्यादौ विषयस्याहेतुत्वात्तदजन्ये तस्मिन् व्यभिचारवारणाय कृतिजन्यत्वदलम् । कृतिसाध्ये अपूर्वे व्यभिचारवारणाय विषयवस्त्वनपेक्षत्वदलम्, अपूर्वस्य उपादानरूपविषयजन्यत्वेन तदजन्यत्वाभावान्न व्यभिचारः । उपासनायाः अपूर्वविषयत्वं नाम पूर्वहेतुकृतिविषयत्वमिति पुरस्तादुक्तमिति विज्ञेयम् । वषट्करिष्यन्निति हेतौ वषट्करिष्यन् तां देवतां ध्यायेदित्यर्थः । वाक्यान्तरमाह-**सन्ध्यामिति** । ध्याने विषयवस्त्वनपेक्षत्वे सति कृतिसाध्यत्वं क्रियात्वं च विद्यत इति व्याप्तिं परिष्करोति **यथा यादृशीति** । यादृशी अनाहार्यप्रमाव्यतिरिक्तेत्यर्थः । **ज्ञानमेवेति** । ज्ञानमिवेत्यर्थः । ध्यानं न क्रिया मानसत्वाज्ज्ञानवदिति प्रयोगः । ध्यानं क्रिया मानसत्वादित्यनुमाने कृत्यसाध्यत्वमुपाधिः दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात् पक्षे साधनाव्यापकत्वाच्चेत्याह—**कृत्यसाध्यत्वमिति । ज्ञानस्येति** । लोके प्रसिद्धघटादिज्ञानस्येत्यर्थः ।

भाष्ये-पूर्वमात्मनः वृत्तिप्रतिफलितचैतन्याविषयत्वेपि वृत्तिविषयत्वमुक्तं तदत्रोपसंहृतं **ज्ञानमेकं मुक्त्वेति। यथेति** । किञ्चिद्ध्यानं यथावस्थितवस्त्वनुसार्यऽपि वस्तुनि-

तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथाच 'पुरुषो वाव गौतमाग्निः', 'योषा वाव गौतमाग्निः' (छान्दो० ५।७,८।१) इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति. केवलचोदनाजन्यत्वात्क्रियैव सा पुरुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा, नापि पुरुषतन्त्रा, किं तर्हि ? प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया(१) । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवंसति यथाभूतब्रह्मात्मवि-

रत्नप्रभा

न्ग्विति । अतः प्रमात्वात् **न चोदनातन्त्रं न** विधेर्विषयः । पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रम्, **तस्माद्** वस्त्वव्यभिचारादपुंतन्त्रत्वाच ध्यानात् **ज्ञानस्य** महान् भेद इत्यर्थः । भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह—**यथा चेति** । अभेदासत्त्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यम् न ज्ञानमित्यर्थः । **ननु** प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्विधेयक्रियात्वमिति नेत्याह **एवं सर्वेति** । शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः । **तत्रैवंसति** लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सती-

पूर्णानन्दीया

रपेक्षं भवति तदभिप्रायेण यस्यै देवताया इति सन्ध्यां मनसेति चोदाहरणद्वयम्, किञ्चित्पुनर्ध्यानं वस्त्वननुसार्यपि भवति तदभिप्रायेण पुरुषो वा वेत्युदाहरणम्, अतो ध्यानस्य वस्त्वनुसारे तदननुसारे च न निर्बन्धः, कृतिसाध्यत्वं तु नियतमेवेति तस्य विधेयत्वमुपपद्यते, प्रमाणज्ञानस्य तु कृत्यसाध्यतया न विधेयत्वमिति समुदायार्थः । **ज्ञानं तु प्रमाणजन्यमिति** । यथार्थवस्तुविषयप्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यत्वात् ज्ञानस्य सर्वदानाहार्यप्रमात्मकत्वमेव ध्यानादीनां तु केषाञ्चिदनाहार्यत्वं केषाञ्चिद्भ्रमत्वं केषाञ्चित्प्रमात्वं सम्भवति तस्मादपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यमिति भावः ।

व्याख्याने प्रतीकमादायेति शब्दार्थमाह—**अतः प्रमाणजन्यत्वादिति**(२) । प्रतीकमादायार्थमाह—**न चोदनेति** । ज्ञानस्य प्रमातृजन्यत्वेन पुरुषतन्त्रताऽस्त्येवेति आशङ्क्य विग्रहप्रतिपादकद्वारा परिहरति **पुरुष इति** । ज्ञानस्य प्रमातृजन्यत्वेपि कृतिसाध्यत्वाभावान्न पुरुषतन्त्रतेति भावः । प्रतीकमादायार्थमाह—**तस्मादिति** । **ध्यानमिति** । आहार्यरूपं ध्यानमित्यर्थः । **नन्विति** । प्रत्यक्षात्मकज्ञानं प्रति विषयस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वेपि शाब्दबोधात्मकज्ञानं प्रति विषयस्य कारणत्वाभावात् शाब्दबोधादेर्न विषयवस्तुतन्त्रता तस्माद्विधेयक्रियात्वं स्यादिति शङ्कार्थः । **शब्दानुमा-**

(१) मेव तन्न क्रियेति प्रा. मु. पुस्तके पाठः।

(२) अत्र सर्वत्र 'प्रमात्वात्' इत्येवपाठो रत्नप्रभायामुपलभ्यत इति स एव मुद्रितः।

षयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङादयः(१) श्रूयमाणा अप्यनि-योज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत् अहेयानु-

रत्नप्रभा

त्यर्थः । **यथाभूतत्वम्** अबाधितत्वम् । **ननु** "आत्मानं पश्येत्" "ब्रह्म त्वं विद्धि" (केन०१।५) "आत्मा—द्रष्टव्यः" (बृ०२।४।५) इति विज्ञाने लिङ्लोट्तव्यप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह—**तद्विषय इति** । तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः पुरुषं प्रवर्तयितुमशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । 'ममायं नियोग' इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां नेत्याह **अहेयेति** । वस्तुस्व-

पूर्णानन्दीया

नाद्यर्थेष्विति । शब्दादिप्रमाणविषयार्थेष्वित्यर्थः । **मानादेवेति** । अबाधितवस्तुविषयप्रमाणादेवानुमित्यादेः प्राप्तेरित्यर्थः । अनुमित्यादिज्ञाने विषयेन्द्रियसंयोगाभावेन मुख्यवस्तुतन्त्रत्वाभावेऽपि अनुमित्यादिनिष्ठप्रमात्वस्याबाधितवस्तुतन्त्रत्वमौपचारिकमस्तीति भावः ।

भाष्ये या चोदनाजन्या पुरुषतन्त्रा च क्रिया तां प्रसिद्धां क्रियां तद्विलक्षणप्रसिद्धघटादिज्ञानं चोपपाद्य प्रकृतमाविष्करोति **तत्रैवं सतीति** । साक्षात्कारात्मकं शाब्दबोधात्मकमनुमित्यात्मकं वा ब्रह्मात्मविषयकं ज्ञानं न चोदनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रं परम्परया कृतिजन्यत्वेऽपि साक्षात्कृतिजन्यत्वाभावात्प्रसिद्धघटादिज्ञानवदिति भावः ।

व्याख्याने लिङादित्रयस्य क्रमेणोदाहरणपूर्वकं भाष्यमवतारयति—**नन्विति** । अनियोज्यं ज्ञानं विषयो येषां विध्यादीनामिति बहुव्रीहिसमासमभिप्रेत्य वाक्यं व्याकरोति **अनियोज्यमिति । नियोज्यशून्यं वेति** । कृतिसाध्यफलरहितं वेत्यर्थः । नियोज्यश्च विषयश्च नियोज्यविषयौ येषां न विद्येते ते अनियोज्यविषया विधयस्तेषां भावः अनियोज्यविषयत्वं तस्मादिति समासान्तरं तात्पर्यार्थकथनेन स्फोरयति **ममेति** । अयं फलहेतुभूतः अपूर्वरूपो नियोगः ममावश्यक इति ज्ञानवान् बोद्धा यः स नियोज्य इत्यर्थः। विषयश्च कृतिसाध्यविषयश्चेत्यर्थः । यथा ज्योतिष्टोमवाक्ये स्वर्गकामरूपनियोज्यः कृतिसाध्ययागरूपविषयश्च विधेरस्ति तद्वदत्र नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः। बहुव्रीहिसमासभ्रमं वारयति **वस्तुस्वरूप इति** । आत्मस्वरूपत्वात् ब्रह्माहेयमनुपादेयं च भवति स्वव्यतिरिक्तमेव हेयमुपादेयं चेति प्रसिद्धं लोके, तस्मादहेयानुपादेयवस्तुस्वरूपत्वात् ब्रह्मणः विधयो ज्ञान इव तस्मिन् न प्रवर्तन्त इति भावः। फलितमाह—**निरतिशयस्येति** । व्याख्यानान्तरं वदन् बहुव्रीहिसमासमभिप्रेत्य भाष्यस्थाहेये-

(१) अतस्तद्विषया लिङादय इति प्रा. मु. पुस्तकपाठः।

पादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि ? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति' नच तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते । तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविककार्यकरणसङ्घातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

रत्नप्रभा

रूपो विषयस्तत्त्वाद् ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां गतिं पृच्छति—**किमर्थानीति** । **विधिच्छायानि** प्रसिद्धयागादिविधितुल्यानीत्यर्थः । विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वभ्रान्त्या या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका, तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह—**स्वाभाविकेति** । विवृणोति—**यो हीत्यादिना** । तत्र विषयेषु संघातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । स्रोतः चित्तवृत्तिप्रवाहः । प्रवर्तयन्ति ज्ञान-

पूर्णानन्दीया

त्यादिहेतोरर्थमाह--**उदासीनेति** । अनियोज्येत्यादिहेतुसमुच्चयार्थश्चशब्दः । उदासीनवस्तुविषयकत्वेपि ज्ञानस्य विधेयत्वं स्यादित्याशङ्क्याह **प्रवृत्तीति** । वाशब्दः व्याख्यानन्तरद्योतकः। **स्तुत्येति** । स्तुत्या तन्निवृत्तिफलानीत्यन्वयः। विषयप्रवृत्तौ हेतुमाह—**आत्यन्तिकेति** । उत्कृष्टसुखहेतुत्वभ्रान्त्येत्यर्थः । **विषयेष्विति** । शब्दस्पर्शरूपादिविषयेष्वित्यर्थः । स्रक्चन्दनादिविषयेष्विति फलितार्थः ।

भाष्ये स्वाभाविकप्रवृत्तीति। स्वाभाविकी स्वभावसिद्धा या प्रवृत्तिस्तद्विषयेभ्यः स्रक्चन्दनादिभ्यो यद्विमुखीकरणं तदर्थानीति विग्रहः । अथ वा स्वाभाविकेभ्यः प्रवृत्तिविषयेभ्यो यद्विमुखीकरणमिति विग्रहः । विषयाणां स्वाभाविकत्वे लोकप्रमाणासिद्धत्वम् । **तत्रेति** । विषय इत्यर्थः । आत्यन्तिकमुत्कृष्टमित्यर्थः । पुरुषार्थं सुखमित्यर्थः । अनित्यत्वादिति शेषः । **तमिति** । यो हि बहिर्मुखस्तमुत्कृष्टसुखार्थिनमधिकारिणमित्यर्थः । बहिर्मुखस्य सुखे उत्कृष्टवाञ्छयाधिकारित्वं सम्पाद्य तं श्रवणादौ वाक्यानि प्रवर्तयन्तीति ज्ञापनार्थमात्यन्तिकेत्यादिविशेषणम् । एतेन साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य श्रवणादौ प्रवृत्तिर्युक्ता श्रुतीनां तस्मिन्प्रवर्तयितृत्वं च युक्तं कथं बहिर्मुखस्येति शङ्का निरस्ता, कथंचिदधिकारित्वस्य प्रतिपादनादिति भावः । **तत्केन कमिति** । तत्तत्र विद्याकाले केन करणेन कं विषयं पश्येदित्यर्थः । **अकर्तव्यप्रधानमिति** । अकर्तव्यं कृत्यसाध्यं यद्ब्रह्म तदेव प्रधानं विषयो यस्य तत्तथेत्यर्थः ।

व्याख्याने **विवृणोतीति** । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोतीत्यर्थः । **शब्दादेरिति** । श-

-स्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते—'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृह० २।४।६।) 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात् , विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' (बृह० ४।५।१५) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृह० २।५।१९) इत्यादिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथाच श्रुतिः—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ।'(बृह० ४।४।१२)इति ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत।

(भ०गा०१५।२०)इति च स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् ।

❧ रत्नप्रभा ❧

साधनश्रवणादाविति शेषः । श्रवणस्वरूपमाह—तस्येति । अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत् सर्वम् आत्मैवेत्यनात्मबाधेन आत्मा बोध्यते । अद्वितीयादृश्यात्मबोधे क विधिः तपस्वी द्वैतवनोपजीवनः स्थास्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावे मानमाह— तथा चेति । 'अयं स्वयंप्रभानन्दः परमात्मा अहमस्मि' इति यदि कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्, तदा किं फलम् इच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानम् अनुसंज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यद्वैताभावात् कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थः चेत्शब्दः । एतद् गुह्यतमं तत्त्वम् । वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति-तस्मादिति ।

❧ पूर्णानन्दीया ❧

-ब्दस्पर्शादिविषयादित्यर्थः । श्रवणस्वरूपमिति । अधिकारिणो लाभात्तस्य पुरुषार्थवाञ्छिनस्तत्त्वज्ञानाय श्रवणस्वरूपमाहेत्यर्थः । अनात्मबोधेनात्मा बोध्यत इत्यनेन श्रवणस्वरूपमुक्तमिति भावः । विधिपदानामुक्तरीत्या गतिसम्भवात् क वादिनामवकाश इति वादिनं प्रत्युपहासद्वारा स्वमतं परिष्करोति अद्वितीयेति । तपस्विनः अरण्यरूपवनापेक्षायाः सत्त्वादिदमाह द्वैतेति । शेषपूर्त्यान्वयं दर्शयति अहमिति । श्रुत्यर्थं फलितमाह भोक्तृभोग्येति । प्रतीकमादाय एतच्छब्दार्थमाह एतदिति ।

इति वृत्तिकारमतनिरासग्रन्थव्याख्या समाप्ता ।

यदपि केचिदाहुः-'प्रवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति' इति, तन्न, औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात्। योऽसावुप-

रत्नप्रभा

प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति--**यदपि केचिदिति** । कर्त्रात्मा लोकसिद्धत्वान्न वेदान्तार्थः । तदन्यद् ब्रह्म नास्त्येव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह—**नेति** । अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । **न च** प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतुस्तद्धेतुं कार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते शक्तिग्रहान्न सिद्धस्याऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यम् । पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे सङ्गतिग्रहात् कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात्

पूर्णानन्दीया

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

प्राभाकरेति । प्रकृतासिध्यर्थं प्राभाकरोक्तं दूषयितुमुपन्यस्यतीत्यर्थः । ब्रह्मनास्तिकत्वे तुल्येपि भट्टमते सिद्धे पदानां शक्तिः प्रभाकरमते तु कार्यान्वितार्थे शक्तिरिति भेदः । कार्यान्वितार्थे शक्तितौल्येपि वृत्तिकारमते ब्रह्मास्तित्वाङ्गीकारेण मतयोर्भेदो विभावनीयः । **मानाभावादिति** । ब्रह्मसद्भावे मानाभावादित्यर्थः । अज्ञातस्येत्यनेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितं, फलस्वरूपस्येत्यनेन कार्यशेषत्वाभावः सूचित इति भावः । **न च प्रवृत्तीति** । मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामित्यर्थः । श्रोतुः मध्यमवृद्धस्येत्यर्थः । **अनुमायेति**। व्युत्पित्सुर्बाल इति शेषः । वक्तृवाक्यस्य उत्तमवृद्धवाक्यस्येत्यर्थः । **श्रोतुरिति** । वाक्यश्रोता पिता मध्यस्थश्च भवति, तथा च मध्यस्थस्य सिद्धे सङ्गतिग्रहादित्यर्थः । पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणकाले पितुः हर्षपूर्वकस्नानाद्याचरणं दृष्ट्वा पुत्रजन्म हर्षपूर्वकस्नानदानाद्याचरणे निमित्तमिति वाक्यश्रोतुर्मध्यस्थस्य बुद्धिर्भवति तेन हेतुना पुत्रस्ते जात इति वाक्यं पुत्रजन्मप्रतिपादकमित्यनेन मध्यस्थेन निर्णीतमतः प्रथमव्युत्पत्तिग्रहः सिद्धस्थलेपि भवतीति न कार्यान्वित एव पदानां शक्तिः । यत्र तु आख्यातपदान्वयः तत्र तत्प्रयुक्तकार्यान्वयो भासत इत्येतावता अन्यत्रापि आख्यातपदरहितः पुत्रस्ते जात इत्यादौ पदानां कार्यान्वितार्थ एव शक्तिरिति कल्पनायामाग्रहो न युक्त इति भावः । पुत्रादिपदानां सिद्धार्थे व्युत्पत्तिं साधयित्वा कार्यान्वितार्थे पदानां शक्तिर्नास्तीत्यत्र हेतुमाह **कार्यान्वितेति** । नीलमित्युक्ते किं नीलमित्याकाङ्क्षाया अनुभवसिद्धत्वादन्वितार्थे शक्तिर्वक्तव्येत्यभिप्रायेणोक्तम् **अन्वितार्थ इति** । परस्परान्वयविशिष्टार्थ इत्यर्थः । सर्वेषां पदानां सिद्धार्थ एव शक्तिः किन्तु प्रयोजनज्ञानायापेक्षिताव्यवहितसम्बन्धसिध्यर्थमितरपदान्वितमात्रमपेक्षितमित्यन्वितार्थे शक्तिरित्युच्यते लाघवात्तथा च

निषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्म उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्, 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृह० ३।९।२६) इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वप्रसङ्गात् । नन्वात्माहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् । न ।

रत्नप्रभा

सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । **किञ्च** ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमुत वेदान्तेषु तस्याभानाद्, **अथवा** कार्यशेषत्वात्, **किंवा** लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात् ? तत्र **आद्यं पक्षत्रयं** निराचष्टे—**योऽसाविति** । अनन्यशेषत्वार्थ**मसंसारी** इत्यादि विशेषणम् । नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्वन्तरमात्मत्वमाह— **स एष इति** । इतिरिदमर्थे । 'इदं न इदं ने'ति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । **चतुर्थं** शंकते— **नन्वात्माहमिति** । आत्मनोऽहंकारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषयत्वस्य निरस्तत्वान्न लोकसिद्धते-

पूर्णानन्दीया

सिद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वादुपनिषदर्थता युक्तेति भावः । 'औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति' वस्तुसङ्ग्रहभाष्यं तस्यैव प्रपञ्चः 'योसावुपनिषत्स्वेवाधिगत' इत्यादिभाष्यमित्यभिप्रेत्य सिद्धस्य वाक्यार्थत्वे हेत्वन्तरपरत्वेन भाष्यमवतारयति **किञ्चेति** । उपनिषत्स्वेवाधिगत इत्यनेन भाष्येणाभानादिति पक्षनिराकरणं नास्तित्वादेवेति पक्षनिराकरणं च भवति, अनन्यशेष इत्यनेन तृतीयपक्षनिराकरणमित्यभिप्रेत्याह **तत्राद्यं पक्षत्रय**मिति । **अनन्यशेषत्वार्थमिति** । ब्रह्मणः कार्यशेषत्वं नास्तीत्यनन्यशेषत्वं तदर्थमित्यर्थः । तथा हि ब्रह्मणः कार्यशेषत्वं न जीववत्कर्तृत्वेन वक्तुं शक्यते तस्यासंसारित्वात्, नापि घटादिवत्क्रियापेक्षत्वेन तस्य उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यभिन्नत्वात्, नापि प्रयाजादिवदितिकर्तव्यतात्वेन तस्य स्वप्रकरणप्रतिपाद्यत्वात्, तस्मादसंसारित्वादिविशेषणत्रयेणानन्यशेषत्वं ब्रह्मणः सिद्धमिति भावः । वेदान्तेषु स्फुटत्वेन भानादात्मत्वाच्च असौ नास्तीति वदितुं न शक्यमिति भाष्यार्थः । **चतुर्थं शंकत इति** । चतुर्थपक्षमवलम्ब्यावधारणमसहमानः उपनिषत्स्वेव विज्ञायते इति यत्तत्कथमिति शङ्कत इत्यर्थः । अथवा चतुर्थं चतुर्थपक्षमवलम्ब्येत्यर्थः । ब्रह्मणः लोकसिद्धत्वेन वेदस्य कार्यपरत्वं स्यादिति शङ्कत इति भावः । चतुर्थशङ्का भाष्यस्था शंकाचतुष्टयं तु भाष्याद्बहिरिति विज्ञेयम् । **अहंप्रत्ययविषयत्वादिति** । अहंप्रत्ययविषयत्वेन लोकसिद्धत्वादिति भाष्यार्थः। **आत्मन इति**। विशिष्टस्यात्मनः अहंधीविषयत्वेऽपि अहंकारादिदेहपर्यन्तसाक्षिणि केवलात्मन्यहंधीविषयत्वस्य निरस्तत्वादुपनिषद्वेद्यत्वमेव वक्तव्यमतो न चतुर्थः पक्ष इति भावः । विधिकाण्डे

तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा, अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-

❀ रत्नप्रभा ❀

त्याह—**नेति** । यं तीर्थकारा अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह—**न हीति** । **समः** तारतम्यवर्जितः । तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । **पञ्चमं** निरस्यति—**अत इति** । केनचिद् वादिना प्रमाणेन युक्त्या वेत्यर्थः । अगम्यत्वान्न मानान्तरविरोध इति भावः । साक्षी कर्माङ्गं चेतनत्वात् कर्तृवदिति तत्राह—**विधीति** । अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य (१)घातकत्वान्न कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्वमित्याह—**आत्मत्वादिति** । अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशंक्याह—**सर्वं हीति** । परिणामित्वेन

❀ पूर्णानन्दीया ❀

तर्कसमये वेति भाष्यस्य तात्पर्यार्थमाह **तीर्थकारा इति** । शास्त्रकर्तार इत्यर्थः । अलौकिकत्वमुपनिषदेकवेद्यत्वम् । **तत्तन्मत इति** । अहंप्रत्ययविषयेत्यादिविशेषणेन सर्वस्यात्मा हि विशिष्टभिन्नप्रत्यक्चेतनत्वेन मीमांसकैर्नाधिगत इति द्योत्यते किन्तु कर्तृत्वेनाधिगत इत्यर्थः । तत्साक्षीत्यनेन विशेषणेन अहंकारादिसाक्षित्वेन बौद्धैरात्मा नाधिगतः किन्तु देहेन्द्रियादिसंघातत्वेनाधिगत इति भावः । सर्वभूतस्थ इत्यनेनासद्वादिना हि सत्त्वेनात्मा नाधिगतः किन्त्वसत्त्वेनेत्यर्थः । सम इत्यनेन मध्यमपरिमाणवादिना हि समत्वेनात्मा नाधिगत इति द्योत्यते किन्तु तारतम्येनाधिगत इति भावः । एक इत्यनेन तार्किकैरेकत्वेनात्मा नाधिगतः किन्तु भिन्नत्वेनेत्यर्थः । कूटस्थ इत्यनेन परिमाणवादिना निर्विकारत्वेनात्मा नाधिगतः किन्तु परिमाणरूपविकारवत्त्वेनेत्यर्थः । नित्य इत्यनेन क्षणिकविज्ञानवादिना स्थिरत्वेनात्मा नाधिगतः किन्तु प्रतिक्षणमुत्पत्त्यादिमत्त्वेनाधिगत इत्यर्थः । पूर्ण इत्यनेन विशेषणेन परिच्छिन्नत्वादिना सर्वस्यात्मा व्यापकत्वेन नाधिगत इति द्योत्यते किन्त्वव्यापकत्वेनाधिगत इत्यर्थः । तथाचोक्तविशेषणेन विशिष्टात्मा वेदान्तिभिरेव अधिगत इति भावः । साक्षित्वेनाज्ञानदशायां कर्माङ्गत्वमुच्यते किं ज्ञानदशायामिति विकल्प्य आद्यं निराचष्टे **अज्ञातेति** । कर्माङ्गत्वानुपयोगादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **व्याघातकत्वादिति** । कल्पितसर्वदृश्यसाक्षी अहमित्यद्वैतज्ञानदशायां द्वैतज्ञानाभावेन कर्माङ्गत्वविरोधा-

(१) अत्र 'व्याघातकत्वात्' इति टीकाकारसंमतः पाठः ।

स्वभावः, तस्मात् 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' (काठ० १।३।११) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि'(बृह० ३।९।२६) इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु(१) प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्व उपपद्यते। अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्–'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च 'आ-

रत्नप्रभा

हेयतां निराचष्टे—**विक्रियेति** । उपादेयत्वं निराचष्टे—**अत एवेति** । निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य, न त्वात्मनः, नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह—**तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति । काष्ठा** सर्वस्यावधिः । एवात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वादपूर्वत्वाद्वेदान्तेषु स्फुटभावाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम् । तत्र श्रुतिमाह—**तन्त्वेति** । तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानम् पुरुषं पूर्णम् हे शाकल्य त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः । **अत इति** । उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः। पूर्वोक्तमनुवदति–**यदपीति** । वेदस्य नैरर्थक्ये शङ्किते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम् । **दृष्टो हीति** । तत्र फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये धर्मविचारप्रक्रमात् **कर्मावबोधनमित्युक्तम्**, नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनिरासः । अत एवानुपलब्धेऽर्थे "तत्प्रमाणमिति" सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । तच्चाविशिष्टं ब्रह्मण इति न वृद्धवाक्यै-

पूर्णानन्दीया

दित्यर्थः । **आशंक्येति** । विज्ञानवादिमतानुसारेणाशंक्येत्यर्थः । **परिणामित्वेनेति** । परिणामवादिमतमनुसृत्यात्मनः परिणामित्वेन हेयत्वमाशङ्क्य निराचष्ट इत्यर्थः । **परप्राप्त्यर्थमिति** । परमुत्कृष्टं ब्रह्म तत्प्राप्त्यर्थं मुमुक्षुणा आत्मा हेयस्त्यक्तुं योग्य इति पूर्वपक्षार्थः । ब्रह्मत्वादात्मैव परस्तस्मान्न हेय इति परिहरति **आहेति** । विकल्पपञ्चकनिरासे उक्तहेतुचतुष्टयमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयति **एवात्मात्मन इति** । स्फुटम्भानादित्यनेन विकल्पद्वयनिरास इति ज्ञेयम् । **सूत्रस्येति** । हिरण्यगर्भस्येत्यर्थः ।

भाष्ये प्राभाकरमतनिरासमुपसंहरति **अतो भूतवस्त्विति** । **अनुक्रमणमिति** । वेदार्थसङ्ग्राहकवाक्यजातमित्यर्थः ।

व्याख्याने **पूर्वोक्तमिति** । सिंहावलोकनन्यायेन वृत्तिकारमतोक्तमन्यथा उपपादयितुमनुवदतीत्यर्थः । **भाष्यमिति**। शाबरभाष्यमित्यर्थः । सूत्रकारो भगवान् जैमिनिरित्यर्थः। **तच्चेति**। फलवदज्ञातत्वेन वेदार्थत्वमित्यर्थः । ब्रह्मणः फलवत्त्वमविद्यानिवृत्तिरूपफलवत्त्वं त-

(१) उपनिषत्स्वेवेति प्रा० मु० पुस्तकपाठः ।

म्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां

रत्नप्रभा

विरोध इत्याह—**तद्धर्मेति**। निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति, तत्सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः। **वस्तुतस्तु** लिङर्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्यम्, लिङर्थश्च लोके प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव, न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्यं, तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्यविलक्षणे सिद्धे दधिसोमादौ प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यम्। **किञ्च** वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दवदित्याह—**अपि चेति**। किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा? **आद्ये** आह—**आम्नायस्येति**। इति न्यायेन **एतद**भिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वतां "सोमेन यजेत" "दध्ना जुहोति" इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थ-

पूर्णानन्दीया

न्निवृत्तिस्वरूपत्वं वेति विज्ञेयम्। अनुक्रमणशब्दार्थं ज्ञापयितुं तच्छब्दस्य प्रतीकमादायार्थमाह—**तत्सूत्रभाष्यवाक्यजातमिति**। यानि सूत्रवाक्यानि भाष्यवाक्यानि च तेषां समूह इत्यर्थः। कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वमङ्गीकृत्य न ज्ञानकाण्डस्येत्युक्तं सम्प्रति कर्मकाण्डस्यापि न कार्यपरत्वं किन्तु सिद्धपरत्वमेवेत्याह **वस्तुतस्त्विति**। **प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेनेति**। यागो मदिष्टसाधनमिति यत्प्रवृत्तिजनकमिष्टसाधनत्वज्ञानं तद्विषयत्वेनेत्यर्थः। क्लृप्तं सिद्धमित्यर्थः। एवकारव्यवच्छेद्यमाह—**न क्रियात इति**। क्रियारूपयागादतिरिक्तापूर्वात्मककार्यं न लिङर्थ इत्यर्थः। **तस्येति**। अपूर्वस्येत्यर्थः। प्रवर्तकज्ञानाविषयत्वेन सिद्धस्वरूपेष्टसाधनत्वे लिङर्थस्य शक्तिसम्भवेन प्रत्यक्षादिप्रमाणरहिते कूर्मलोमवदिदप्रसिद्धे साध्ये अपूर्वे तस्य शक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वादिष्टसाधनत्वमेव लिङर्थः नापूर्वं न प्रवर्तना वेति भावः। **तस्यापीति**। कर्मकाण्डस्यापीत्यर्थः। **पराभिमतेति**। प्राभाकराद्यभिमतेत्यर्थः। **सिद्ध इति**। सिद्धस्वरूपेष्टसाधनत्व इत्यर्थः। **किमुतेति**। किमु वक्तव्यमित्यर्थः। ज्ञानकाण्डः सिद्धवस्तुपरः वेदत्वात्कर्मकाण्डवदित्यनेनानुमानेन सिद्धं वेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वं मनसि निधायानुमानान्तरेणापि साधयतीत्यवतारयति—**किञ्चेति**। **फलवदिति**। फलवद्यद्भूतं सिद्धं वस्तु तत्प्रतिपादको यः शब्दस्तत्त्वादित्यर्थः। अतदर्थानामित्यस्य **व्याख्यानमक्रियार्थकशब्दानामिति**। **अभिधेयाभाव इति**। प्रतिपाद्यरूपार्थशून्यत्वमित्यर्थः। इति पदस्य प्रतीकमादायार्थं परिष्करोति **इति न्यायेनेति**। 'आनर्थक्यमतदर्थानामि'त्येतत्सूत्रप्रतिपादितार्थरीत्येति यावत्। एतत्पदस्य प्रतीकमादायार्थमाह **एतदिति**। **नियमेनेति**। एतत्सूत्रार्थानतिलङ्घनेनेत्यर्थः। **अङ्गीकुर्वतामिति**। वृत्तिकाराणामिति शेषः। भूतोपदेशानामित्याद्यंशस्यार्थमाह **सोमेनेति**।

भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः, प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि

रत्नप्रभा

शून्यत्वं स्यादित्यर्थः । **ननु** केनोक्तमभिधेराहित्यमित्याशंक्याह—**प्रवृत्तीति** । कार्यातिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति **चेत्, तर्हि** सत्यादिशब्दः कूटस्थं न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वाद्वेति प्रश्नः । **ननु** दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेशः न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमाशंक्य निरस्यति—**न हीति** । दध्यादेः कार्यत्वे कार्याभेदे शेषत्वहानिः अतो भूतस्य कार्याद्भिन्नस्य दध्यादेः शब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । **द्वितीयं** शङ्कते—**अक्रियात्वेपीति** । क्रियार्थः कार्यशेषपरः । कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा? नाद्य इत्याह—**नैष दोष**

पूर्णानन्दीया

ननु केनोक्तमिति । दध्यादिशब्दानामर्थवत्त्वमस्त्विति वदन्तं पूर्ववादिनं प्रति प्रतिबन्द्या परिहारमाहेति भावः । प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेणेत्यस्यार्थमाह **कार्यातिरेकेणेति** । कार्यं विनेत्यर्थः। कार्यमबोधयित्वापीति यावत् । प्रतीकमादायार्थमाह **भव्यार्थत्वेनेति** । **वक्तीति** । बोधयतीत्यर्थः। कार्यमबोधयन् दध्यादिशब्दः कार्याय दध्यादिरूपं सिद्धं वस्तु बोधयतीति चेदिति पूर्वपक्षानुवादः। को हेतुरित्यत्र किंशब्दः प्रश्नार्थकः, तथा च हेतुविषयकं प्रश्नं हेतूद्घाटनद्वारा विवृणोति **किंकूटस्थस्येति**। कूटस्थस्याक्रियात्वात्सत्यादिशब्दः किं कूटस्थं न वक्तीति पूर्वेणान्वयः, अक्रियात्वादकार्यत्वादित्यर्थः। कार्यभिन्नत्वादिति यावत्। अक्रियाशेषत्वादकार्यशेषत्वादित्यर्थः । **प्रश्नः** सिद्धान्तिप्रश्न इत्यर्थः। एवं सिद्धान्तिप्रश्ने स्थिते ह्यक्रियात्वान्न वक्तीति पूर्वपक्ष्युत्तरमुत्थापयति **नन्विति** । नन्वित्यादिग्रन्थः नहीत्यादिपरिहारभाष्यस्य शङ्काग्रन्थः प्रश्नश्च पूर्वपक्ष्युत्तरप्रतिपादकग्रन्थ इति भेदः । कूटस्थाद्वैषम्यमाह **दध्यादेरिति**। **निरस्यतीति** । पूर्वपक्षिणोक्तमाद्यं पक्षं सिद्धान्ती निरस्यतीत्यर्थः। पूर्वपक्ष्युत्तरं खण्डयतीति भावः। **अत इति** । कार्यशेषत्वेन कार्यत्वाभावादित्यर्थः। यथा दध्यादिशब्दः कार्याद्भिन्नं दध्यादिकं सिद्धं वस्तु वक्ति तथा सिद्धं कार्याद्भिन्नं कूटस्थं सत्यादिशब्दो वक्तीति भावः । **द्वितीयं शङ्कत इति** । कूटस्थस्य दध्यादिवैषम्यमुपपादयन् द्वितीयपक्षमुत्थापयतीत्यर्थः । अक्रियाशेषत्वान्न वक्तीति पूर्वपक्षिणा उक्तं प्रश्नस्योत्तरं प्रपञ्चयतीति भावः । पूर्वपक्षं पूरयति **कूटस्थस्य त्विति** । दध्यादेः कार्यस्वरूपत्वाभावेपि कार्यशेषत्वप्राधान्येन दध्यादिशब्दसिद्धं वस्तु वक्तीति युक्तं ब्रह्मणस्तु कार्यशेषत्वाभावात् तच्छेषत्वप्राधान्येन सत्यादिशब्दः कूटस्थं न वक्तीति युक्तं तस्माद्वैष-

क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति ।

रत्नप्रभा

इति । दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिग्रहणादित्यर्थः । **द्वितीयम्** अङ्गीकरोति—**क्रियार्थत्वं त्विति** । तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः । न तु ब्रह्मण इति तुशब्दार्थः । **ननु** भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति तत्राह—**न चेति** । फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो नास्तीत्यर्थः । आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते-**यदीति** । **यद्यपि** दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टम्, **तथापि** कूटस्थब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात्

पूर्णानन्दीया

र्थ्यमिति भावः । एवकारपदं व्युत्क्रमेण योजयति **वस्तुमात्रमेवेति** । शक्तिमत्त्वविशेषणव्यावृत्त्यर्थं मात्रपदं तेन वस्तु परिशिष्यते तथा च वस्त्वेवोपदिष्टमिति भावः । अथवा मात्रपदं कात्स्न्यार्थकं तथा च वस्तुमात्रं वस्तुत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह-**न कार्यान्वयीति** । कार्यशेषत्वविशिष्टः शब्दार्थो न भवतीत्यर्थः । शब्देनार्थ एवोपदिष्टः न कार्यशेषत्वविशिष्टत्वविशिष्ट इति भावः । शेषत्ववैशिष्ट्यस्य शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशो नास्तीत्यत्र हेतुमाह **अन्वितार्थेति** । पदानां सिद्धार्थ एव शक्तिः परन्तु शाब्दबोधार्थमपेक्षिततद्विषयसंसर्गलाभाय वस्तुतः परस्परान्वितत्वमात्रमपेक्षितमिति यदुक्तं तन्न विस्मर्तव्यमिति भावः । क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्त्वितिशब्देन वस्त्वेवोपदिश्यते तद्वस्तु वस्तुतः कार्योत्पादनशक्तिमद्भवतीति भाष्यार्थः । एतेन क्रियानिर्वर्तनशक्तिमत्पदस्वारस्यात् कार्यान्वितार्थ एव शक्तिरङ्गीकृतेति भ्रमो निरस्तः । तस्य पदस्य वस्तुस्वरूपमात्रकथनपरत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावनीयम् । प्रतीकमादाय तच्छब्दार्थमाह **तस्येति** । **न तु ब्रह्मण इति** । ब्रह्मणः स्वतः फलरूपत्वेन फलान्तरापेक्षाभावात्फलमुद्दिश्य कार्यशेषत्वं यद्यपि नास्ति तथापि सत्यादिशब्दार्थतास्त्येवेति भावः । दध्यादिदृष्टान्ते विरोधं पूर्वपक्षी शङ्कते **नन्विति** । भूतस्य दध्यादेरित्यर्थः । एतावतेत्यस्यार्थमाह—**फलार्थमिति** । वस्त्वनुपदिष्टपदस्यार्थमाह—**शब्देति** । **शब्दार्थतायामिति** । शक्यतावच्छेदककोटावित्यर्थः । **पक्षं शङ्कत इति** । द्वितीयपक्षं शङ्कत इत्यर्थः । क्रियाद्वारा सफलभूतार्थप्रतिपादकत्वाद्दध्यादिशब्दानामानर्थक्यं नास्त्येव सत्यादिशब्दानां तु क्रियाद्वारानङ्गीकारेण सफलभूतार्थप्रतिपादकत्वाभावात्कथमानर्थक्यं नास्तीति शङ्कत इति भावः । शङ्कां स्फुटीकर्तुं 'यदि नामोपदिष्ट'मित्यादिभाष्यं व्याचष्टे **यद्यपीति** । **क्रियाद्वारा सफलत्वादिति** । कार्यशेषत्वद्वारा कार्यरूपफलसहितत्वादित्यर्थः । **उपदिष्टमिति** । दध्यादिशब्देनेति शेषः । किं तव तेन स्यादित्यंशस्यार्थमाह—**तथापीति** ।

उच्यते—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्याविशिष्टमर्थव-

---

रत्नप्रभा

तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्वा ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह—**उच्यते इति । तथैव**—दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदान्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यम् । इदानीं वेदान्तानां

पूर्णानन्दीया

क्रियाद्वाराभावादिति । क्रियाद्वाराभावेन तद्द्वारा सफलत्वाभावादित्यर्थः । **तेन दृष्टान्तेनेति** । दध्यादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः । **किं फलं स्यादिति ।** साध्यरूपं फलं कथं स्यादित्यर्थः । पक्षे हेत्वसिद्धेरिति शेषः । वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दावादिति सिद्धान्तिनः पूर्वोक्तमनुमानं तत्र दृष्टान्ते हेतुसत्त्वेपि पक्षे हेत्वसिद्धेस्तेन दृष्टान्तेन सिद्धवस्तुपरत्वरूपं साध्यं कथं सिद्ध्येत् न सिद्ध्यत्येव, तथा च सत्यादिपदविशिष्टवेदान्तानां कार्यपरत्वमेवोचितमिति भावः । यथा दध्यादिशब्दानां फलवत्त्वं तथा ब्रह्मणः फलवत्त्वमस्तीत्येतावन्मात्रप्रतिपादकस्य सिद्धान्तभाष्यस्य तात्पर्यमाह––**दध्यादेः क्रियेति ।** पक्षे हेत्वसिद्धिं परिहर्तुं फलितं समानधर्ममाह––**सफलेति । दध्याद्युपदेशेति ।** येन उपदिश्यते स उपदेश इति व्युत्पत्त्या दध्यादिशब्द इत्यर्थः । तथा च पक्षे हेतुसत्त्वादनुमानं स्वसाध्यसाधकमिति भावः ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

पुत्रादिपदानां सिद्धेर्थे व्युत्पत्तिदर्शनात्कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्त्यङ्गीकारे लाघवाच्च चतुर्भिरनन्यशेषत्वाद्युक्तलिङ्गैः श्रुत्या च कार्यशेषत्वनिराकरणद्वारा वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयाच्च कर्मकाण्डस्यापि इष्टसाधनत्वरूपे सिद्धे लिङर्थे तात्पर्यस्य साधितत्वाच्च वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वं साधयित्वा सम्प्रति निषेधवाक्यपर्यालोचनयापि सिद्धपरत्वमेवेत्युत्तरभाष्यमवतारयति **इदानीमिति । निषेधवाक्यवदिति ।** क्रियान्वयाभिधानवादिनापि निषेधवाक्यस्य सिद्धार्थपरत्वं वक्तव्यं तद्वदित्यर्थः ।

भाष्ये एवमाद्येति । एवमादिवाक्येषु प्रतिपाद्येत्यर्थः । आदिशब्देन 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिवाक्यं गृह्यते। अत्र निवृत्तिशब्देन हननाभावरूपा नञर्था निवृत्तिरुच्यते सा निवृत्तिर्न च क्रिया–कृतिजन्यकार्यरूपा न भवति अत्यन्ताभावरूपत्वेन सिद्धत्वात् । नापि क्रियासाधनं अभावरूपायाः निवृत्तेः कृतिजन्यकार्यं प्रत्यहेतुत्वात् । अभावप्रत्यक्षे कार्ये विषयत्वेनाभावस्य हेतुत्वात्तद्वारणाय कार्ये कृतिजन्यत्वाविशेषणमिति मन्तव्यम् । हन्त्यर्थानुरागेण नञ् इति अत्र तृतीया हेत्वर्थे, अनुरागशब्दः सम्बन्धार्थकः, तथा च हनन-

त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते । न च सा क्रिया, नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदेशा-

रत्नप्रभा

निषेधवाक्यवत सिद्धार्थपरत्वमित्याह—**अपि चेति** । नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धाद्धननाभावो नञर्थः, इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः, इष्टश्चात्र नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्ता-

पूर्णानन्दीया

रूपेण हन्त्यर्थेन सह नञ्सम्बन्धादित्यर्थः । हन्त्यर्थसम्बन्धित्वान्नञ् इति फलितार्थः । क्रियाशब्दः कार्यवचनः हननरूपा या क्रिया तस्याः अभावरूपा या', निवृत्तिस्तया उपलक्षितं यदौदासीन्यं तद्व्यतिरेकेणेति उपलक्षितपदमध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम् । उपलक्षकत्वं परिपालकत्वं समानकालीनत्वं वेति विज्ञेयम् । उपलक्षितपदस्य कृत्यमनुपदं वक्ष्यते । औदासीन्यं नाम पुरुषस्य स्वरूपं तच्च तूष्णींभावः अनादिसिद्धहननप्रागभावो वेति फलितार्थः । यावत्पर्यन्तं पुरुषे हननात्यन्ताभावोस्ति तावत्पर्यन्तं पुरुषनिष्ठतूष्णींभावरूपनिवृत्तिः हननप्रागभावो वा तथैव तिष्ठतीत्येतावता नञर्थहननात्यन्ताभावरूपया निवृत्त्या हननप्रागभावरूपमौदासीन्यमुपलाक्षितं भवतीत्युच्यते, तेन प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिरौदासीन्यकारणमित्युक्तं, तथा च निवृत्तिमात्रमेव नञर्थः तेनैव प्रकृतकार्यार्थकत्ववारणादौदासीन्यं तु नञर्थं साध्यम् ।

ननु तर्हि औदासीन्यप्रतिपादनं किमर्थमिति चेत् । तस्य प्रतिपादनस्य औदासीन्यं नञर्थफलमिति ज्ञापनार्थत्वात्, तस्मान्निवृत्तिव्यतिरेकेण नञः क्रियार्थकत्वं कल्पयितुं न शक्यमिति भावः । केचित्तु हननक्रियानिवृत्तिरेव औदासीन्यमिति वदन्ति । **नञश्चेति । बोधयतीति** । यत् एष नञ्स्वभाव इत्यन्वयः ।

व्याख्याने **प्रकृत्यर्थेनेति** । हननेनेत्यर्थः । सिद्धं दुःखाभावं प्रति हननाभावस्य हेतुत्वासम्भवादौपचारिकं हेतुत्वमिति मत्वाह **तत्परिपालक इति** । परिपालनं रक्षणं तस्य हेतुः परिपालक इत्यर्थः । हननाभावः दुःखाभावस्य यथा स्थितिं करोतीत्येतावता साधनत्वव्यपदेश इति भावः । वाक्यार्थमुक्त्वा प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिरौदासीन्यस्थापनकारणमिति तात्पर्यार्थमाह—**हननाभावो दुःखेति । अर्थादिति** । व्याप्तिबलादित्यर्थः । **हननान्निवर्तत इति** । निवृत्तिः द्विविधा अभावरूपा प्रयत्नविशेषरूपा चेति । नञ्वाच्या अभावरूपा निवृत्तिरुक्ता, तथा च हननाभावो दुःखाभावहेतुरिति प्रकृत्यर्थाभावविशेष्यकबुद्ध्या हनने दुःखसाधनत्वधीद्वारा पुरुषनिष्ठप्रयत्नविशेषरूपा तूष्णीम्भावाख्या निवृत्तिरुत्पद्यते तया अनादिसिद्धहननप्रागभावरूपमौदासीन्यं तथैव स्थाप्यते, तस्मात्प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिः परम्परया औदासीन्ये कारणमिति भावः ।

नामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरे-

रत्नप्रभा

वर्थाद्धननस्य दुःखसाधनत्वधिया पुरुषो निवर्त्तते, **नात्र** नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रियातत्साधनदध्यादिविषयत्वात् । **न च** हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया, अभावत्वात् । नापि क्रियासाधनम्, अभावस्य भावार्थाहेतुत्वाद्भावार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः । विपक्षे दण्डमाह-**अक्रियेति** । **ननु** स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थे नानुरागेण नञः सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्कल्पक्रिया बोध्यते, सा च नञर्थरूपा तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते 'अहननं कुर्यात्' इति, तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशंक्य निषेधति—**न चेति** । औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यम्, हननाभाव इति यावत्, तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति **योजना** । मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात्, निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविप्लवापत्तेश्चेति भावः । **ननु** तदभाववत्तदन्यतद्वि-

पूर्णानन्दीया

ननु नञर्थेन हननाभावेनैव नियोगः साध्यते ततश्च नियोगपर्यवसितं वाक्यमिति तत्राह **नात्र नियोग इति** । नियोगोऽपूर्वमित्यर्थः । नियोगो हि क्रियातत्साधनविषयकः प्रकृते तु नास्ति क्रिया साधनं च येन नियोगस्यावकाश इति भावः ।

ननु यागानुष्ठानादिव नञर्थानुष्ठानान्नियोगोस्तु तथा च अनुष्ठितनञर्थ एव क्रियेत्यत आह-**न चेति । भावार्थाहेतुत्वादिति** । कार्याहेतुत्वादित्यर्थः । भावार्था**सत्त्वाच्चेति** । अभावस्य कार्यासत्स्वरूपत्वाच्चेत्यर्थः । अभावो नाम कार्यस्यासत्स्वरूप एव विरोधिस्वरूप एवेति यावत् । तथा च अभावः कार्यं प्रति हेतुर्न भवतीति भावः । न चेत्यादिभाष्यस्थपदानि व्याचष्टे **स्वभावत इति । हन्त्यर्थेनेति**-तृतीया सहार्थे । **सङ्कल्पक्रियेति** । अप्राप्ता मानसी सङ्कल्पक्रियेत्यर्थः । न चाभावो नाम भावान्तरव्यतिरेकेण कश्चिदस्ति येन तत्पर्यवसितं वाक्यं स्यात्तस्माद्भावान्तरविधिपरं निषेधवाक्यमिति शङ्कस्याभिप्रायः । **निषेधतीति** । न चाभावस्तद्बुद्धिगोचरत्वान्निवर्तयितुं शक्यः । न च भावान्तरमेवाभावः तस्याभावस्य सप्रतियोगिकत्वात्तस्मात्सिद्धः पृथगेवाभावः स एव नञ्मुख्यार्थ इत्यभिप्रेत्य वाक्यस्य कार्यार्थकत्वं निषेधतीत्यर्थः । उपलक्षितपदमध्याहृत्य भाष्यं योजयति **औदासीन्यमिति । पुरुषस्य स्वरूपमिति** । पुरुषनिष्ठो धर्म इत्यर्थः । तूष्णींभावः हननप्रागभावो वा धर्म इति द्रष्टव्यम् । निवृत्त्युपलक्षितं तच्च औदासीन्यं निवृत्त्यौदासीन्यमित्यन्वयः । किं द्वयोर्नञर्थता नेत्याह **हननाभाव इति** । हननाभाव एव नञर्थः औदासीन्यं तु नञर्थसाध्यमिति भेदः । **क्रियेति** । सङ्कल्पात्मिका क्रियेत्यर्थः । **विप्लवेति** । नाशेत्यर्थः ।

केण । नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयतीति । अभावबु-

रत्नप्रभा

रुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्याद्, 'अब्राह्मणः अधर्मः' इति प्रयोगदर्शनात्,

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च **नञर्थाः** षट् प्रकीर्तिताः ॥

इत्यनेकार्थत्वादिति **चेत्** । **न** । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह—**नञश्चेति** । गवादिशब्दानां तु अगत्या नानार्थत्वम् । स्वर्गेषुवाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन लक्षणानवतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं, शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्मिम् क्षत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शक्यस्य सम्बन्धात्, प्रकृते चाख्यातयोगान्नञ् प्रसज्यप्रतिषेधक एव, न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम् । **यद्वा** नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः । प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपस-

पूर्णानन्दीया

विधिप्रतिषेधविभागव्यवहारो न स्यादिति फलितार्थः । **तदभाववदिति** । प्रकृते तच्छब्दत्रयेण हननमुच्यते, अधर्म इति छेदः ।

ननु अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वे गोपदस्य स्वर्गवाग्वज्रादिषु शक्तिर्न स्यादित्यत आह **गवादिशब्दानां त्विति**। गवादिशब्दानां नानार्थे शक्तिरङ्गीकार्येत्यत्र हेतुमाह **स्वर्गेति**। इषुशब्दो बाणवाचकः, गोपदस्य शक्यार्थः पशुः तत्सम्बन्धः स्वर्गादिषु नास्तीति गोपदस्य लक्षणया स्वर्गाद्यर्थकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या नानार्थकत्वमेव निश्चीयत इति भावः । तर्हि प्रकृतेपि दीयतां सैव निश्चयात्मिका दृष्टिरित्याशङ्क्य वैषम्येण परिहरति **अन्येति** । नञः शक्यार्थः अभावः तत्सम्बधोन्यविरुद्धयोरस्तीति नञो लक्षणयान्याविरुद्धार्थकत्वं कल्पयितुमुचितं तस्मात्तयोः न शक्तिरिति भावः । लक्ष्यत्वमुदाहृत्य दर्शयति **ब्राह्मणादिति** । ननु लिङादिविशिष्टधातुराख्यातपदस्यार्थः, तथा च आख्यातयोगादित्यत्र कथं तस्य आख्यातपदस्य धातुमात्रे प्रयोग इति चेन्न । आख्यातजानि रूपाणीत्यादिवृद्धव्यवहारे आख्यातैकदेशे धातुमात्रेप्याख्यातशब्दप्रयोगस्य दर्शनादित्यभिप्रेत्याह **प्रकृत इति** । न हन्तव्य इत्यादावित्यर्थः । चस्त्वर्थकः । अथवा लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति हेत्वन्तरसमुच्चयार्थश्चशब्दः । आख्यातयोगादाख्यातैकदेशधातुयोगादित्यर्थः । **यद्वेति**—द्वितीयव्याख्याने नञ् न धातुयोगः किन्तु आख्यातैकदेशप्रत्यययोग इति भावः । **प्रसज्येति** । प्रसक्तेत्यर्थः । हननमिष्टसाधनमेवेति भ्रान्त्या प्रसक्तहनननिषेधार्थकः नञ्शब्द इत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह **न पर्युदासलक्षक इति** । न विरुद्धसङ्कल्पक्रियालक्षक इत्यर्थः । नञ्शब्दो लक्षणया विरुद्धसंकल्पक्रियार्थको न भवतीति भावः । प्रकृत्यर्थस्य हननस्यैव नञ्शब्दान्वयमङ्गीकृत्य तदभावोर्थान्तरं वा न विधेयमित्युक्तमिदानीं स्वयमेवास्वरसं सूचयन्प्रत्ययार्थ एव नञ् सम्बध्यत इति व्याख्यानान्तरमाह **यद्वेति** ।

द्धिश्चौदासीन्यकारणम् , सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । त-

❀ रत्नप्रभा ❀

र्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानाम् , किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्यायार्थे नेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इष्टं च स्वापेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदेव, न तात्कालिकसुखमात्रं विषसंयुक्तान्नभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः, तथा च "न हन्तव्यः" इत्यत्र हननं बलवदनिष्टासाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र च "हन्तव्यः" इति हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूद्य नेत्यभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेषणं बलवदनिष्टासाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यवसन्नम् । तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह–**अभावेति । चोऽप्यर्थः** पक्षान्तरद्योती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः। बुद्धेः क्षणिकत्वात्तद-

❀ पूर्णानन्दीया ❀

ननु भवतु प्रकृतेरुपसर्जनत्वं तथापि प्रकृत्या सह नञ्सम्बन्धः स्यादित्यत आह **प्रधानेति** । प्रत्ययार्थः प्रधानं तेनैव सम्बन्धो वक्तव्य इति भावः । तदेतदाह **किं-त्विति** । इष्टस्य विशेषणमाह **इष्टं चेति । स्वापेक्षयेति ।** इष्टापेक्षयेत्यर्थः। बलवत् यदनिष्टं तदननुबन्धि तदसंबन्धीत्यर्थः । बलवदनिष्टासाधनत्वे सतीष्टसाधनत्वं तव्यप्रत्ययार्थ इति स्फुटीकर्तुं इष्टविशेषणेन पर्यवसितमिष्टसाधनत्वस्य विशेषणं कथयन्नन्वयमाह **अत्रेति । विशिष्टेति ।** विशिष्टं च तत् इष्टसाधनत्वं चेति कर्मधारयः, तथाच हननं बलवदानिष्टासाधनं सत् इष्टसाधनमिति हनने बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूद्येत्यर्थः । बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवतीति यत्तत्कथमित्यत आह(१) **हनने तावदिति** । अत्र हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वमनूद्य नेत्यभावबोधनेन प्राप्तो विशिष्टाभावो विशेषणाभावायत्त इत्याह **विशिष्टाभावेति** । विशेषणविशिष्टस्याभावः तत् बुद्धौ विशेषणाभावे पर्यवसानादित्यर्थः । हनने बलवदनिष्टसाधनत्वस्य सत्त्वात् तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यस्य सत्त्वाच्च बलवदानिष्टासाधनत्वरूपविशेषणाभावादेव बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावो वक्तव्य इति विशिष्टाभावो नञर्थ इत्यनेन विशेषणाभाव एव पर्यवसानान्नञर्थ इत्युक्तमिति भावः । किं तद्विशेषणमिति जिज्ञासायामाह **विशेषणं चेति** । बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति बलवदनिष्टसाधनत्वशरीरप्रविष्टाभावांशो नञर्थ इत्युक्तमिति भावः । बलवदानिष्टासाधनत्वं नाम बलवदनिष्टसाधनत्वाभावः, तस्य तव्यप्रत्ययार्थैकदेशस्य विशेषणस्य योऽभावः नञर्थरूपः सन् बलवदनिष्टसाधनत्वरूप एव अभावाभावस्य भावरूपत्वात् , तथा च चरमाभावांशमादाय बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति भावः । **परिपालिकेति** । रक्षणहेतुरित्यर्थः । **प्रकृत्यर्थाभाव-**

(१ हनने तात्कालिकेति' रत्नप्रभापाठदर्शनादिदं प्रतीकग्रहणं प्रामादिकं प्रतिभाति ।

स्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात्पुरुषार्थानुप-

रत्नप्रभा

भावे सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यादिति तत्राह—**सा चेति**। यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा शाम्यति, **एवं** सा नञर्थाभावबुद्धिः हननादावनिष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः। रागनाशे कुतः प्रच्युतिरिति भावः। **यद्वा** रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः। परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्दुर्वारा। तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति—**तस्मादिति**। भावार्थाभावेन तद्विषय-

पूर्णानन्दीया

बुद्धिवदिति। यथा हननाभावबुद्धिरौदासीन्ये कारण तथा विशेषणाविशिष्टविशेष्यं तव्यप्रत्ययार्थस्तदभावो नञर्थः तद्बुद्धिरौदासीन्ये कारणमित्यर्थः। प्रथमव्याख्याने हननाभावो दुखाभावहेतुरिति प्रकृत्यर्थाभावविशेष्यकदुःखाभावहेतुत्वप्रकारकबुध्या हननं दुःखसाधनमिति अर्थात् ज्ञानमुत्पद्यते तेन ज्ञानेन हननस्य इष्टसाधनत्वभ्रान्तिनिवृत्तिद्वारा हननात्पुरुषो निवर्तते इति प्रयत्नरूपा निवृत्तिरुत्पद्यते तया सिद्धमौदासीन्यं हननप्रागभावरूपं तथैव तिष्ठतीति प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिरौदासीन्ये कारणमिति व्यपदिश्यते। द्वितीयव्याख्याने तु हननं बलवदनिष्टसाधनमिति हननविशेष्यकप्रत्ययार्थैकदेशस्य भावप्रकारकबुध्या हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वभ्रान्तिनाशद्वारा हननात्पुरुषो निवर्तते इति प्रयत्नरूपा निवृत्तिरुत्पद्यते तया हननप्रागभावरूपमौदासीन्यं सिद्धं तथैव तिष्ठति तस्मात्प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरौदासीन्ये कारणमिति व्यपदिश्यत इति निष्कृष्टार्थः। प्रथमव्याख्यानेऽनिष्टसाधनत्वमार्थिकतया बोध्यते द्वितीये तु प्रत्ययनञ्शब्दाभ्यां बोध्यते इति भेदः। प्रथमे इष्टसाधनत्वमात्रं तव्यप्रत्ययार्थः तेनैव उक्तरीत्या औदासीन्यानिर्बाहात्, द्वितीये बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टसाधनत्वं तव्यप्रयार्थ इति भेदः। **औदासीन्यात्प्रच्युतिरूपेति**। औदासीन्यनाशरूपेत्यर्थः। यदा पुरुषस्य हनने प्रवृत्तिस्तदा हननप्रागभावनाशो भवतीति प्रागभावनाशरूपा प्रवृतिरिति भावः।

ननु नञर्थाभावबुद्धिनाशोक्त्या शङ्कायाः कः परिहार इत्यत आह **इत्यक्षरार्थ इति**। तात्पर्यार्थेन शङ्कां परिहरति **रागनाश इति**। अक्षरार्थेन शङ्कां परिहर्तु व्याख्यानान्तरमाह **यद्वेति**। सा **क्रियेति**। हनने प्रवृत्तिरूपा क्रियेत्यर्थः। अनिष्टसाधनत्वज्ञानेन रागनाशात् स्वयमेव क्रिया शाम्यतीति भावः। **परपक्षे त्विति**। निषेधवाक्यस्य कार्यपरत्वपक्ष इत्यर्थः। 'तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवे'त्याद्युपसंहारभाष्यार्थं संगृह्णाति **तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इति**। तस्मान्नञर्थकार्यार्थकत्वाभावादित्यर्थः। तदभावः तयोरभाव इति विग्रहः, तयोः प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभाव एव इत्यनेन

रत्नप्रभा

कत्यभावात् कार्याभावस्तच्छब्दार्थः। यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावायत्तमेवेति व्याख्येयम्। स्वतःसिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थ-

पूर्णानन्दीया

प्रसक्तक्रियेत्यादिभाष्यार्थ इति, नञर्थ इत्यनेन प्रतिषेधार्थ इति भाष्यार्थश्च संगृहीत इति भावः। एवकारो तदन्यतद्विरुद्धव्यवच्छेदार्थकः।

ननु हननाभावे इष्टसाधनमिति ज्ञानस्य जायमानत्वेन विधेयत्वात् कथं निषेधवाक्यस्य कार्यार्थकत्वं नास्तीत्यत आह—**भावार्थाभावेनेति**। विधेयार्थाभावेनेत्यर्थः। मानसं तु ज्ञानं प्रमाणप्रमेयजन्यं न कृतिजन्यकार्यं तस्मान्न कार्यपरत्वं वाक्यस्येति भावः। प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावायत्तं तस्माद्विशिष्टाभावमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामह इत्यपेक्षितपदान्यध्याहृत्य उपसंहारभाष्यं व्याख्येयमित्याह—**यद्वेति**। यद्वा नञप्रकृत्येत्युक्तपक्ष इत्यर्थः। **यस्मादिति**। नञ्कार्यार्थकत्वाभावादित्यर्थः। औदासीन्यं विशिष्टाभावसाध्यमेव न कार्यसाध्यं कार्यस्याभावादित्यभिप्रेत्योक्तं विशिष्टाभावायत्तमिति। **यद्वेति**—द्वितीयव्याख्याने बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वं तव्यप्रत्ययार्थ इत्युक्तं तथा च विशिष्टस्य प्रत्ययार्थस्य यः अभावः तेनायत्तं सम्पादितमित्यर्थः। निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्मान्नञ्कार्यार्थकत्वाभावाद्विशिष्टाभावायत्तमेव न कार्यायत्तं तस्मान्नञ्कार्यार्थकत्वाभावेन औदासीन्यस्य विशिष्टाभावायत्तत्वाद्विशिष्टाभाव एव नञर्थ इति पदजातमध्याहृत्य उपसंहारवाक्यं यद्वेति पक्षे व्याख्येयमिति फलितार्थः। औदासीन्यं हि नञर्थायत्तं तस्य विशिष्टाभावायत्तं चेद्विशिष्टाभाव एव नञर्थ इति पर्यवसितमिति भावः। एतेन प्रथमपक्षोक्तप्रकृत्यर्थाभाव एवोपसंहृतः न प्रत्ययार्थाभावः द्वितीयपक्षोक्तः वाक्यस्य तद्बोधकत्वाभावादिति निरस्तम्। अध्याहारेण वाक्यस्य प्रत्ययार्थाभावबोधकत्वेनापि व्याख्यातत्वादिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

ननु प्रथमव्याख्याने हननाभावः द्वितीये विशिष्टाभावो नञर्थश्चेत्तत्साध्यमौदासीन्यं भवत्येव किमुपलक्षितत्वविशेषणेनेत्यत आह--**स्वतःसिद्धस्येति**। अत्राभावरूपा निवृत्तिः नञर्थः प्रकृत्यर्थाभावबुद्धौ प्रकृत्यर्थाभावस्य नञर्थस्य हेतुत्वं विद्यते प्रमायाः वस्तुतन्त्रत्वात्तद्बुद्धिद्वारा प्रयत्नरूपनिवृत्तिं प्रति हेतुत्वं नञर्थस्य निवृत्तिद्वारा हेतुत्वमौदासीन्यं प्रति तस्मान्नञर्थसाध्यत्वमौदासीन्यस्येति भावः। एवं प्रत्ययार्थाभावबुद्धौ विज्ञेयम्।

नन्वनादिसिद्धस्य प्रागभावरूपस्यौदासीन्यं कथं तत्साध्यत्वमिति चेत्। साध्योपरागेणेति ब्रूमः। तथाहि यदा हि पुरुषे प्रयत्नविशेषरूपा निवृत्तिस्तदा हननप्रागभाव इत्यन्वयव्याप्तिबलात्सामानाधिकरण्येन सम्बन्धेन सिद्धस्य निवृत्तिरूपसाध्यसम्बन्धित्वमित्येतावता साध्यत्वमौपचारिकमित्यनवद्यम्।

❧ रत्नप्रभा ❧

साध्यत्वोपपादनार्थम् निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् । तस्य बटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिव्रतशब्देन कार्यमुपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इति प्रजापतिव्रतमुक्तम् । अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता, एवमगौरसुरा अधर्म इत्यादौ नामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगाद् अन्यविरुद्धलक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामह इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नञर्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववद्वेदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमितिभावः । तर्ह्य क्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह—**तस्मा-**

❧ पूर्णानन्दीया ❧

ननु 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमि'त्यादौ ईक्षणविरोधिनी मानसीसङ्कल्पक्रिया नेक्षेतेति विधीयते यथा तथा 'न हन्यादिति' हननविरोधिनी मानसी सङ्कल्पक्रिया एव विधीयतामित्यत आह—**तस्य बटोरिति** । प्राजापत्यसंज्ञकं व्रतमित्यर्थः । तस्य बटोर्व्रतमिति गुरुशुश्रूषाद्यनुष्ठेयक्रियारूपकार्योपक्रमात्तु विरोधिसङ्कल्पक्रियायां नञ्शब्दस्य लक्षणा अङ्गीकृता तद्वदत्र किं नापवादकं किञ्चिदस्ति येन विरोधिक्रियायां लक्षणामङ्गीकृत्य सा विधीयेतेति भावः । **नामधात्वर्थेति** । 'अगौरसुरा' इत्यादौ नामार्थयुक्तत्वं 'नेक्षेते'-त्यत्र धात्वर्थयुक्तत्वमिति विवेकः । 'प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्र ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामह इति भाष्ययोजनामभिप्रेत्य व्याचष्टे **एतेभ्य इति** । अन्यत्र अन्येषु ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिष्वित्यर्थः ।

ननु 'न हन्यादि'त्यादौ धात्वर्थयोगे सति नञः कथमभावार्थकत्वं 'नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधक' इति वचनाविरोधात् । अत्रोच्यते । वचनस्यायमभिप्रायः—यत्रापवादकमस्ति तत्र नामधात्वर्थयोगेपि स नैवाभावार्थको नञ् भवतीति, अत एव 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमि'त्यत्र कार्योपक्रमस्यापवादकस्य सत्त्वान्नञो नाभावार्थकत्वं किन्तु ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियार्थकत्वं 'न हन्यादि'त्यादौ तु कस्यचिदप्यपवादकस्याभावान्नञः अभावार्थकत्वमेव युक्तमिति श्रीविवरणाचार्यैर्बहुधा प्रपञ्चितम्, तस्माद्वचनविरोधाभावा'न्न हन्यादि'त्यादौ धात्वर्थाद्यन्वितोपि नञ् प्रतिषेधार्थक एवेति भावः ।

नञ्भाष्यग्रन्थव्याख्या समाप्ता ॥

योग्युपाख्यानादिभूतार्थवादाविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यदप्युक्तं- 'कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' इत्यादिवत्' इति, तत्परिहृतम्, रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । **ननु** श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । **अत्रोच्यते**-नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । न हि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं

रत्नप्रभा

दिति । वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वादूव्यर्थकथाविषयं तदित्यर्थः । **यदपीत्यादि** स्पष्टार्थम् । श्रवणज्ञानमात्रात् संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराज्जीवत एव मुक्तिर्दुरपह्नवेति सदृष्टान्तमाह-**अत्रोच्यते इत्यादिना** । ब्रह्माहमिति साक्षात्कारविरोधादित्यर्थः ।

पूर्णानन्दीया

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

तस्मादित्यस्यार्थमाह-**वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वादिति** । पुरुषार्थानुपयोगादित्यस्यार्थमाह—**व्यर्थेति** । उपाख्यानपदस्यार्थमाह—**कथेति** । व्यर्थकथाप्रतिपादकार्थवादविषयमानर्थक्यसूत्रमित्यर्थः ।

भाष्ये सिंहावलोकनन्यायेन वृत्तिकारमतोक्तमनुवदति—**यदप्युक्तमिति** । राजासौ गच्छतीति वाक्यमादिशब्दग्राह्यम् । यथा लोकवार्तां निमित्तीकृत्य प्रवृत्तस्य राजासौ गच्छतीति सिद्धराजगमनप्रतिपादकवाक्यस्य प्रयोजनाभावः तद्वद्वेदान्तशास्त्रस्येति भावः । **दृष्टत्वादिति** । तथा च दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः । **नहि शरीराद्यात्मेति** । भयादिमत्त्वं नहि भवतीत्यन्वयः । **मिथ्याज्ञाननिमित्तमिति** । देहाभिमाननिमित्तमित्यर्थः । **नहि धनिन इति** । दुःखं नहि भवतीत्यन्वयः । सुखं नहि भवतीत्यन्वयः ।

व्याख्याने **साक्षात्कारादिति** । देहे विद्यमानेपि साक्षात्कारेण देहाभिमानाभा-

सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या-'अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छान्दो०८।१२।१) इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात् न जीवत इति चेन्न। सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वाऽन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न । शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैषानादित्वकल्पना । क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । सं-

रत्नप्रभा

तत्त्वविदा जीवन्मुक्तौ मानमाह—**तदुक्तं श्रुत्येति**। जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते—**शरीर इति** । आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वात्तत्त्वधिया तन्नाशरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह—**नेत्यादिना** । असङ्गात्मस्वरूपं त्वशरीरत्वं भ्रांत्यावृतं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह—**नित्यमिति** । देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते—**तत्कृतेति** । तन्नाशार्थं कार्यापेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्धया

पूर्णानन्दीया

वात् जीवतोपि मुक्तिर्दुरपन्हवेति सदृष्टान्तमाहेत्यर्थः। **जीवन्मुक्ताविति** । देहाभिमानराहित्यमभिव्यक्तासङ्गात्मस्वरूपं जीवन्मुक्तिः तस्यामित्यर्थः । **जीवतोऽशरीरत्वमिति** । अशरीरत्वं श्रुत्या प्रतिपाद्यते तदेव जीवन्मुक्तिश्चेत् जीवतः पुरुषस्य शरीरसम्बन्धराहित्यरूपाशरीरत्वस्य विरुद्धत्वान्न जीवन्मुक्तिरिति शङ्कार्थः । न च शरीरसम्बन्धराहित्यमशरीरत्वं किन्तु तत्वज्ञानेन आत्मनो देहसम्बन्धभ्रान्तिनाशात् शरीराद्यभिमानराहित्यं भवति तदेवाशरीरत्वं तदेव च जीवन्मुक्तिस्तथा च न जीवतो जीवन्मुक्तिविरोध इति प्रतिपादकं भाष्यमवतारयति—**असङ्गात्मस्वरूपं त्विति** । तुशब्दः पक्षान्तरद्योतकः। नित्यस्यासङ्गात्मस्वरूपस्य तत्वज्ञानेनाभिव्यक्तिः अभिव्यक्तासङ्गात्मस्वरूपं वा जीवन्मुक्तिरित्यर्थः। **अवोचामेति** । अनुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरं नित्यामिति सिद्धमित्यत्रावोचामेति भाष्यार्थः । **तन्नाशार्थमिति** । अनादिसिद्धत्वेन सत्यो यः सम्बन्धस्तन्नाशार्थमुपासनारूपकार्यापेक्षेति वेदान्तानां कार्यपरत्वमिति भावः। 'आत्मनः शरीरे'त्यादि 'प्रत्यक्ष' इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । प्रत्यक्षेणात्मनः पूर्वकर्मकृतत्वविशिष्टदेहसम्बन्धो नहि दृश्यते इति भावः । 'नाप्यस्ति कश्चि'दित्यादि 'येन तस्य गौणमुख्यते'त्यतः प्राक्तनो ग्रन्थस्त्वतिरोहितार्थः । येन पुरुषेणेत्यर्थः । तस्य वस्तुभेदज्ञानवतः पुरुस्येत्यर्थः ।

निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न । धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः । एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः—देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेन्न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौ-

रत्नप्रभा

द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति—नेत्यादिना । नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहश्च तत्पूर्वदेहकृतकर्मण इति बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नायं दोष इत्यत आह—**अन्धेति** । अप्रामाणिकीत्यर्थः । न हि बीजादङ्कुरः ततो बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः, **नाप्यस्ति** कश्चिदागमः प्रत्युत 'असङ्गो ही'त्यादिः श्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह—**क्रियेति** । कूटस्थस्य कृत्ययोगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधानात् कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तवैषम्येण निरस्यति—**नेति** । राजादीनां स्वक्रीतभृत्यकार्ये कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरविद्याभूमौ बीजाङ्कुरवदावर्तमानयोरात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह—**मिथ्येति** । ननु "यजेत" इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः

पूर्णानन्दीया

भाष्ये–ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या किन्तु आत्मीयत्वगुणयोगाद्गौणः माणवकादौ सिंहाद्यभिमान इतीवेति वदन्ति तन्मतं दूषयितुं उपन्यस्यति—**अत्राहुरिति**। आत्मीयत्वगुणं ज्ञापयति **आत्मीयेति** । आत्मीयत्वं आत्मसम्बन्धित्वं तच्चात्मसम्बन्ध एव स च द्विनिष्ठत्वाद्गुण इति भावः । अत्र देहेऽहमिति भासमानत्वं वा गुण इति विज्ञेयम् । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति **यस्य हि प्रसिद्ध इति** । यस्य चैत्रस्य मैत्रसिंहयोर्भेदः प्रसिद्ध इत्यर्थः । **ततश्चान्य इति** । मुख्यात् सिंहादन्यो मैत्र इत्यर्थः । **तस्येति** । चैत्रस्येत्यर्थः । **तस्मिन् पुरुषे इति** । सिंहादन्यस्मिन्मैत्रनामके पुरुष इत्यर्थः । सिंहादन्यो मैत्रो मैत्रादन्यः सिंह इति परस्परभेदज्ञानवतश्चैत्रस्य सिंहे सिंहशब्दप्रत्ययौ मुख्यौ मैत्रे तु तौ शौर्यादिगुणयोगाद्गौणौ भवतः तदा चैत्रस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वं गौणादिज्ञानहेतोर्भेदज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः । **न गौणाविति** । भेदज्ञानरूपहेतोरभावादिति भावः । संशयहेतुमाह **मन्देति** । द्विकोटिकमुदाहृत्य एककोटिकस्थलमुदाहरति

र्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य। तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ। यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्य-

रत्नप्रभा

कर्त्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह—**एतेनेति**। भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमाब्रह्मबोधाद्व्याख्यातमित्यर्थः। **अत्राहुः**—प्राभाकरा इत्यर्थः। भ्रान्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः। भेदज्ञानाभावान्न गौण इत्याह—**नेति**। प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोर्भेदो येन **तस्य** गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। यस्य तस्य पुंसो गौणौ भवत इत्यन्वयः। शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः। **तस्य त्विति**। भेदज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः। **शब्दप्रत्ययाविति**। शब्दः शाब्दबोधश्चेत्यर्थः। संशयमूलौ तावुदाहरति—**यथा मन्देति**। यदा संशयमूलयोर्न गौणत्वं तदा भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह—**यथा वेति**। **अकस्मादिति**। अतर्किताद्दृष्टादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः। **निरुपचारेण**—गुणज्ञानं विनेत्यर्थः। **देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति**। देहात्मवादिनां तु प्रमेत्यभिमान इति भावः। जीव-

पूर्णानन्दीया

यथा वेति। **कथं गौणाविति**। आत्मानात्मनोर्भेदज्ञानाभावेन हेतोरभावादिति भावः। आत्मानात्मविवेकिनामपि श्रवणमननकुशलतामात्रपण्डितानामित्यर्थः। अनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत्। **अजावीति**। अविरजाविशेषः स्त्रीरूपः। **अविविक्ताविति**। आत्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानावित्यर्थः। **निश्चिताविति**। विषयनिश्चितत्वापादकावित्यर्थः।

व्याख्याने—ननु भ्रान्तेरुचितकारणजन्यत्वात्कथमकस्मादिति कारणं विनैव जातत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य दृष्टरूपायाः रजतैकपक्षपातिन्याः भ्रमसामग्र्याः असम्भवाददृष्टाद्यपेक्षत्वमकस्माच्छब्देन विवक्षितमित्याह **अतर्किताद्दृष्टादिनेति**। भ्रमरूपकार्योत्पत्तेः पूर्वं प्रमाणेनानिश्चितत्वमदृष्टस्य अतर्कितत्वम्। एतेन कार्यैकोन्नेयमदृष्टमित्युक्तं भवति। आदिशब्देन 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः' इति श्लोकोक्तचिन्तादिकमुच्यते। तथा च दृष्टकारणस्य रजतकोट्येकपक्षपातिनः निरूपयितुमशक्यत्वाददृष्टादिकमेव तदसाधारणं

यो मिथ्यैव न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथाच ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः—'तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते, अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव' (बृह०४।४।७) इति । 'सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव' इति च । स्मृतिरपि च—'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' (भ० गी०२।५४) इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् । यत्पुन(१)रुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति । न । श्रवणवत् अवगत्यर्थत्वान्मननिदि-

रत्नप्रभा

न्मुक्तौ प्रमाणमाह—**तथा चेति** । तत् तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे **यथा** दृष्टान्तः । **अहिनिर्ल्वयनी** सर्पत्वक् वल्मीकादौ **प्रत्यस्ता** निक्षिप्ता **मृता** सर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्तते, **एवमेवेदं** विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । **अथ तथा** त्वचानिर्मुक्तसर्पवदेव **अयम्** देहस्थः **अशरीरः** । विदुषो देहे सर्पस्य त्वचीवाभिमानाभावाद् अशरीरत्वाद् **अमृतः** प्राणितीति **प्राणो** जीवन्नपि **ब्रह्मैव** । किं तद्ब्रह्म **तेजः** स्वयंज्योतिः आनन्द एवेत्यर्थः, **वस्तुतो**ऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि **योज्यम्** । **इत्यनवद्यमिति** । ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्तिलाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छास्त्रत्वं च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मननिदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारान्न ब्रह्मणो

पूर्णानन्दीया

कल्प्यते, अदृष्टस्य कार्यैकोन्नेयतया यथाकार्यमेव तत्कल्प्यते, एतदभिप्रायेणैव अदृष्टस्य अतर्कितत्वविशेषणं दत्तमिति भावः । दृष्टरूपायाः रजतैकपक्षपातिभ्रमसामग्र्याः निरूपयितुमशक्यत्वं बहुधा **ब्रह्मविद्याभरणे श्रीगुरुचरणैः** प्रपञ्चितमिह विस्तरभयादुपरम्यते । **प्राणितीति** प्राण—इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्फुटार्थः । प्राणशब्दस्य फलितार्थमाह **जीवन्नपीति** । 'पश्वादिभिश्चाविशेषादिति' भाष्यव्याख्यानावसरे बाधिताध्यासानुवृत्त्या ह्यपरोक्षज्ञानिनां व्यवहार इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यत इत्युक्तम् तदत्र भाष्यार्थकथनद्वारा द्योतयित्वा श्रुत्यर्थकथनद्वारा स्फुटयति **वस्तुत इति** । समन्वयसूत्रार्थोपसंहारव्याजेन तत्सूत्रप्रथमवर्णकार्थं स्फोरयति **ब्रह्मात्मज्ञानादिति** । **अवान्तरवाक्यभेदेनेति** । 'म-

(१) यत्तु पुनरिति प्रा० मु० पुस्तके पाठः ।

ध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम्। न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्र-मेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् । एवंच सति

रत्नप्रभा

विधिशेषत्वमुद्देश्यज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह—**नेति** । श्रवणं ज्ञानकरणवेदान्त-गोचरत्वात् प्रधानं, मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं, नियमादृष्टस्य ज्ञाने उपयोगः **सर्वापेक्षान्यायादिति** मन्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तः, तत्राह—**यदि हीति** । यदि ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्म विधे-यज्ञाने कर्मकारकत्वेन विनियुज्येत, **तदा** विधिशेषत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्राप्ताऽवगत्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः । **तस्मात्** विध्य-सम्भवात्, **अतः** शेषत्वासम्भवात्, सत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तिरूपफल-लाभे सतीत्यर्थः । सूत्रं योजयति—**स्वतन्त्रमिति** । **एवं च सतीति** । **चो**ऽव-

पूर्णानन्दीया

न्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यवान्तरवाक्यभेदेनेत्यर्थः।'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिक-मत्र महावाक्यमिति विज्ञेयम् । **श्रवणमिति** । ब्रह्मात्मविषयकशाब्दज्ञाने करणत्वेन वेदान्तरूपशब्दस्य प्राधान्यं तद्गोचरत्वेन श्रवणज्ञानकरणं सत्प्रधानमित्यर्थः । **नियमेति** । नियमविधिपक्षे वेदान्तवाक्यैरेव श्रवणं कर्तव्यमित्याकारकनियमस्यादृष्टद्वारा ज्ञाने उपयोगः, तथा चोद्देश्यत्वादज्ञानं सर्वप्रधानं भवति श्रवणापेक्षया वेदान्तशास्त्रं तु प्रधानं मननापेक्षया श्रवणं तु प्रधानं भवतीति भावः । इयांस्तु विशेषः । श्रवणं प्रति मननादिकं अङ्गं ज्ञानं प्रति नियमाद्यदृष्टं कारणमिति । **सर्वापेक्षेति** । 'सर्वा-पेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति' भगवतः श्रीवेदव्यासस्य सूत्रम् । तस्यार्थः । विद्यायाः स्वोत्पत्तौ सर्वेषां आश्रमकर्मणां अपेक्षास्ति । कुतः ? यज्ञादिश्रुतेः सर्वकर्मणां ज्ञानसाधनत्वबोधिकायाः 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । ननु विद्यायाः स्वोत्पत्तौ परम्परया कर्मापेक्षावत् मोक्षेपि तदपेक्षास्त्वित्यत आह **अश्ववदिति** । यथा अश्वो योग्यताबलाद्रथचर्यायां नियुज्यते न लाङ्गलकर्मणि तदभा-वात् तद्वत्कर्मणां मोक्षे योग्यताया अभावान्नापेक्ष्यत इत्यर्थः । तथा च ज्ञानोत्पत्तौ नियमादृष्टं कारणं न मोक्षोत्पत्तावयोग्यत्वादित्यत्र सर्वापेक्षान्याय उपपादित इति मन्त-व्यम् । अन्यत्रेत्यस्यार्थमाह **विधेयज्ञान इति** । तच्छब्दार्थमाह **विनियुक्तत्वमिति**। ज्ञानेनैव मोक्षरूपफललाभात् येन फलार्थं ज्ञातस्य ब्रह्मणः विधेयज्ञाने विनियुक्तत्वं स्यात्त-स्मान्न विधिशेषत्वमिति भावः । पुनरारब्धवृत्तिकारमतनिरासोपसंहारद्वारा द्वितीयवर्ण-कार्थमुपसंहरतीत्यभिप्रेत्य प्रतीकमादाय तच्छब्दातःशब्दयोरर्थमाह **तस्मादिति** ।

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत । आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—'अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति', 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' (जै० ४।१।१) इतिवत् , ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः—'अथातो ब्रह्मजि-

रत्नप्रभा

धारणे । उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य पृथक् शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्मविलक्षणप्रमेयलाभात् । वेदान्तानाम् कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः । **ननु** मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह—**आरभ्यमाणं चेति** । **अथ** बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम्, **अतः** बाह्यधर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासनाधर्महेतुत्वात्, **परिशिष्टो** मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—**अथेति** । तृतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । **एवमारभ्येत** न त्वारब्धं तस्मादवान्तरधर्मार्थमारम्भ इत्ययुक्तमिति भावः । स्वमते सूत्रानुगुण्यमस्तीत्याह—**ब्रह्मेति** । जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रणं युक्तमित्यर्थः । वेदान्तार्थश्चेदद्वैतं तर्हि द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव

पूर्णानन्दीया

सूत्रमिति । इदानीं वर्णकद्वयेनोक्तमर्थं अनुवदन् समन्वयसूत्रं योजयतीत्यर्थः ।

भाष्ये स्वतन्त्रमित्यनेन द्वितीयवर्णकार्थ उक्तः शास्त्रप्रमाणकमित्यनेन प्रथमवर्णकार्थ उक्त इति विवेकः। **आरभ्यमाणं चेति** । यद्यर्थकः चशब्दः, पृथक् सूत्रं यद्यारब्धव्यं तर्ह्य'थातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासे'त्येव आरब्धव्यं स्यादिति भावः।

व्याख्याने-**मानसधर्मविचारार्थमिति** । मानसोपासनारूपान्तरधर्मविचारार्थमित्यर्थः। उपासनारूपान्तरधर्मजिज्ञास्यत्वपक्षे पूर्ववाद्यभिप्रायेण रचितसूत्रस्यार्थमाह **अथ बाह्येति** ।**तृतीयाध्याय इति** । पूर्वतन्त्रस्य तृतीयाध्याय इत्यर्थः। अथशब्दार्थमुक्त्वा अतःशब्दार्थ माह-**शेषिणेति** । **एवमारभ्येतेति** मानसोपासनारूपधर्मजिज्ञासा प्रस्तुता चेदथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्येवमारभ्येत न त्वारब्धम्, तथाचाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येवारब्धत्वान्नान्तरोपासना प्रस्तुतेति गम्यते तस्मात्तदर्थमारम्भ इत्ययुक्तमिति भावः ।

ननु तर्हि पूर्वकाण्डेप्यविचारितत्वात् कथमान्तरोपासना ज्ञातव्येति चेत्। किंनिष्ठोऽयमपराधः ब्रह्मजिज्ञासेत्यारब्धत्वात् 'आन्तरोपासनार्थमारम्भ' इत्ययुक्तमित्युक्तम्, अत एवोपासनानि प्रसक्तानुप्रसक्त्या उत्तरत्र विचारितानीति मन्तव्यम्। **सूत्रणमिति** । सूत्रकरणमित्यर्थः। सूत्ररचना युक्तेति भावः। चक्षुरादीन्यद्वैतात्मावगतौ सत्यां प्रमेयादिरहितत्वा-

ज्ञासा' इति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि । न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः—

गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।

रत्नप्रभा

तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह—**तस्मादिति** । ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः तद्बोधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति—**अपि चेति** । सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमात्मा विषयानादत्त इति सर्वसाक्ष्यहमित्येवं बोधे जाते सति पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनात् मायामात्रत्वनिश्चयात् पुत्रदारादिरहमिति स्वीयदुःखसुखभाक्त्वगुणयोगाद्गौणात्माभिमानस्य 'नरोऽहं कर्त्ता मूढः' इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोः **सत्त्वे कार्यं** विधिनिषेधादिव्यवहारः **कथं भवेत्**, हेत्वभावान्न कथंचिद्भवेदित्यर्थः । **नन्वहं** ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध इत्याह—**अन्वेष्टव्य इति** । "य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसंकल्पस्सोऽन्वेष्टव्यः" (छा० ८।४। १) इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाच्चिद्धातोः **आत्मनः प्रमातृत्वम्**, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषमरणविवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह—**देहेति** ।

पूर्णानन्दीया

त्प्रमाणानि भवितुं नार्हन्तीति भाष्यार्थमाह **न पश्चादिति** । हेतुलाभार्थं प्रथमतः प्रथमश्लोकस्य उत्तरार्धं व्याचष्टे **सदबाधितमिति** । प्रतीकमादायात्मशब्दार्थमाह **आत्मेति** । विषयानादत्त इत्यात्मशब्दार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह **साक्षीति** । आत्मा त्रिविधः गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेति । आद्य आह **पुत्रादिरिति** । गौणश्चासावात्माभिमानश्चेति विग्रहः। पुत्रदारादिषु आत्माभिमानो गौणः यथा स्वसुखेन सुखी स्वदुःखेन दुःखी तथा पुत्रदारादिगतेनापीति सोयं गौणः न मिथ्याभिमानः भेदस्यानुभवसिद्धत्वात्तथा च पुत्रदारादिष्वहमित्यात्माभिमानेन पुत्रादिर्गौणात्मेति भावः । द्वितीय आह **नरोहमिति** । देहेन्द्रियादिष्वभेदानुभवेन भेदज्ञानाभावान्नात्माभिमानो गौणः किन्तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या तथा च देहादावहमित्यभिमानेन देहादिर्मिथ्यात्मेति भावः । मुख्यात्मानं निरूपयितुं द्वितीयश्लोकमवतारयति **नन्विति** । अन्वेष्टव्येत्यस्य व्याख्यानं **ज्ञातव्येति** । अन्विष्टपदस्यार्थमाह **ज्ञात इति** । तृतीयश्लोकमवतारयति **प्रमातृत्वस्येति** । यद्वादित्यस्यार्थमाह

अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात् ॥ इति ॥ ४ ॥

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

रत्नप्रभा

यथा **देहात्मप्रत्ययः कल्पितो** भ्रमेऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः, **तद्वल्लौकिकम्** अध्यक्षादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधाभावाद् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यताम्, वेदान्तानां तु कालत्रयाबाध्यबोधित्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति **तुशब्दार्थः । आत्मनिश्चयात्** । आ आत्मनिश्चयादित्याङ् मर्यादायाम् । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वयः ।
कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये ॥ ४ ॥

इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥

पूर्णानन्दीया

यथेति । आत्मबोधावधि प्रामाण्यमित्यन्वयः ।

ननु ज्ञानानन्तरं यथा चक्षुरादीनां अप्रामाण्यं तथा वेदान्तानामप्रामाण्यं स्यात् इत्यत आह **वेदान्तानान्त्विति** । ज्ञानानन्तरं वेदान्तानां मिथ्यात्वेपि अबाध्यवस्तुबोधकत्वात् नाप्रामाण्यम् । न च तर्हि प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । अद्वैतज्ञानिनः शब्दतज्जन्यप्रमाया अभावेन प्रमाकरणत्वरूपप्रामाण्यस्याभावात्, तस्मात् ज्ञानानन्तरं वेदान्तानां नाप्रामाण्यं न प्रामाण्यं चेति रहस्यम् । **अकः सवर्णे दीर्घ इति**–सूत्रेणात्मनिश्चयादित्यत्र सन्धिमभिप्रेत्य प्रतीकमादाय पदविभागमाह **आत्मनिश्चयादिति** । आब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । शङ्कायाः कः परिहार इति जिज्ञासायामाह **प्रमातृत्वस्येति** । अद्वितीयनिरतिशयानन्दचैतन्यैकज्ञानसर्वज्ञसर्वेश्वरसर्वशक्तिनिरवयवस्वप्रकाशप्रत्यग्भूतब्रह्मात्मन्यपरोक्षानुभवात्प्राग्भेदात्मप्रत्ययवत्सर्वो व्यवहारो यथा दर्शनमुपपद्यते अस्मिंश्चापरोक्षे अवभासमानादिप्रमात्रादिबाधात्सर्वो व्यवहारो निवर्तत इति श्लोकार्थः । स्वाभिमतमिष्टदेवतानामोच्चारणपूर्वकं फलितं समन्वयार्थमाह **रामनाम्नीति** ।

पूर्णानन्दीया

नमस्तेभ्यो गुरुभ्यो यैरयमर्थः प्रबोधितः ।
परनिष्ठैः परात्मज्ञैः परसन्तुष्टमानसैः ॥
अभिव्यक्ताभिधाभृङ्गसेवाद्वारा विशेषतः ।
प्राप्ताभूत्कृष्णपादाब्जप्रसिद्धानन्दवाञ्छया ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदद्वैतानन्दपूज्यपादशिष्यपूर्णप्रकाशानन्दसरस्वतीविरचिता चतुःसूत्रिकाभाष्यरत्नप्रभाव्याख्याभिव्यक्ता व्याख्या समाप्ता ।

नवमवर्णकं समाप्तम् ।

मनने मम तात्पर्यं न ग्रन्थकरणे ततः ।
ग्रन्थस्थदोषबाहुल्यं क्षन्तव्यं विबुधैरिह ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।
श्रीजगन्नाथार्पणमस्तु ।

अयं ग्रन्थो वझे इत्युपनामकभैरवसुतव्यङ्कटेशेन संवत् १९३७ विजयनामाब्दस्य भाद्रकृष्णसप्तम्यां लेखनं समाप्तिमगमत् ।

बुधोपकाराय श्रीमान्प्रतिनिध्यधिकारिणा ।
काश्यां बाबाभिधानेन सङ्गृहीतामिदं मुदा ॥ १ ॥
वह्न्यशीतिधरासंज्ञे शके विजयवत्सरे ।
इषे शुक्ले द्वितीयायां रवौ स्वात्यां यशोदयात् ॥२॥

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् । साङ्ख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति, सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषन्ति ॥

प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते । अणूंश्च समवायिकारणम् । एवमन्येपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ॥

तत्र पदवाच्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते ।

रत्नप्रभा

वृत्तमनूद्याक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह—**सांख्यादयस्त्विति** । भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि शक्तिग्रहायोगात् कूटस्थत्वेन (अविकारित्वेन) कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः, किन्तु सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात् घटवद् इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्याग्रहः शक्तिग्रहार्थः । अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रहसम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । **किञ्च** "तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" (छा०६।८।४) इत्याद्याः श्रुतयः **शुङ्गेन** लिङ्गेन कारणस्य स्वतोऽन्वेषणं दर्शयन्त्यो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह—**सर्वेष्विति** ।

नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिग्रहायोगात् कथमनुमानं तत्राह—**प्रधानेति** । यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं यथा घटः, यज्जडं तच्चेतनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह—**काणादास्त्विति** । सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत्कार्यं तद्बुद्धिमत्कर्तृकमिति ईश्वरं कर्त्तारं परमाणूंश्च यत्कार्यद्रव्यं तत्स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्यनुमिमत इत्यर्थः । **अन्येऽपि** बौद्धादयः "असद्वा इदमग्र आसीद्" (तै०आ०२।७।१) इत्यादि**वाक्याभासः** । यद्वस्तु तच्छून्यावसानं यथा दीप इति **युक्त्याभासः** ।

एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासायोत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति—**तत्रेति** ।

तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः—यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते। सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते। एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्येत। कथम्? यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' (गी० १४।१७) इति स्मृतेः। तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः। सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम्। न केवलस्याकार्यकारणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम्। त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते। वेदान्तवाक्येष्ववश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमुपगन्तव्यम्। नहि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते। तथाहि—ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयते। अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म, तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति। अपिच प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया। न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीना-

---

रत्नप्रभा

वादिविवादे सतीत्यर्थः। व्याकरणमीमांसान्यायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वम्।

यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्यत्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह—**तत्र सांख्या इति**। अपिशब्दौ एवकारार्थौ। सदेवेत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः। पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैक्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः। अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं न चेतनस्येत्याह—**तेन च सत्त्वधर्मेणेति**। **न केवलस्येति**। जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। ननु गुणानां साम्यावस्था प्रधानम् इति सांख्या वदन्ति। तदवस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह—**त्रिगुणत्वादिति**। त्रयो गुणा एव प्रधानं, तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानम् इत्युच्यते। तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः। ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह—**अपि चेति**। मतद्वयसाम्यमुक्त्वा स्वमते विशेष-

मभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्, नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

तदैक्षतेति वाक्येन प्रधानं ब्रह्म वोच्यते । ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्प्रधानं सर्वकारणम् ॥
ईक्षणाच्चेतनं ब्रह्म क्रियाज्ञाने तु मायया । आत्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दत्वम् ? ईक्षतेः—ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । कथम् ? एवंहि श्रूयते—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छान्दो० ६।२।१) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत, (छान्दो० ६।२।३) इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथान्यत्र—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमाँल्लोकानसृजत' (ऐत० १।१।१) इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह—स ईक्षांचक्रे । स

रत्नप्रभा

माह—अपि चेति ।

ब्रह्मणः कारणत्वं **स्मृतिपादे** समर्थ्यते प्रधानादेः कारणत्वं **तर्कपादे** युक्तिभिर्निरस्यते । अधुना तु श्रुतिभिर्निरस्यति—**ईक्षतेर्नाशब्दमिति** । ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वान्न कारणमिति **सूत्रयोजना** । **तत्** सच्छब्दवाच्यं कारणम् **ऐक्षत** । ईक्षणमेवाह—**बह्विति** । बहु प्रपञ्चरूपेण । स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया कार्याभेदाज्जनिष्यामीत्याह—**प्रजेति** । एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्याह—**तदिति** । **मिषत्** चलत् सत्त्वाक्रान्तमिति यावत् । **स** जीवाभिन्नः परमात्मा । "प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च" (प्रश्न०६।४) इत्युक्ताः षोडशकलाः । **ननु** "इकश्तिपौ धातुनिर्देशे" इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते, तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत

प्राणमसृजत' (प्रश्न० ६।३) इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः, यजतेरितिवत् । न धातुनिर्देशः । तेन 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' (मुण्ड० १।१।९) इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि । ननूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते । नहि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति । ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणासाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत, यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वम् । तथासति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्तं-ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादिति ।

॥ रत्नप्रभा ॥

इत्याशंक्य लक्षणयेत्याह—ईक्षतेरिति चेति । "इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम्" (७।४।१) इति जैमिनिसूत्रे यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापीत्यर्थः । सौर्यादिविकृतियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्ववत्त्वं दर्शादिप्रकृतिस्थाङ्गवत्त्वमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह—तेनेति । सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविद् इति भेदः । ज्ञानम् ईक्षणमेव तपः । तपस्विनः फलमाह—तस्मादिति । एतत् कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम्, सम्प्रति न केवलजडवृत्तिर्ज्ञानशब्दार्थः किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिर्वृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानं, तच्चान्धस्य नास्तीत्याह—अपि चेति । साक्षित्वमस्ति, येनोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह—योगिनां त्विति । सेश्वरं साङ्ख्यमतमाह—अथेति । सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वादिति हृदि

अत्रोच्यते—इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः, कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति। यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्। अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति। ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात्। **ननु** सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः। न। असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्। एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः 'तदैक्षत' इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम्। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत्कर्म,

---

रत्नप्रभा

कृत्वा पृच्छति—**इदं तावदिति**। सर्वं जानातीति शब्दासाधुत्वं शङ्कते—**ज्ञाननित्यत्व इति**। नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्भेदं कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति स दृष्टान्तमाह—**न प्रततेति**। सन्ततेत्यर्थः। **असत्यपि**—अविवक्षितेऽपि। **ननु** प्रकाशतेरकर्मकत्वात् सविता प्रकाशत इति प्रयोगेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात् कर्माभावे तदैक्षतेत्ययुक्तमिति तत्राह—**कर्मापेक्षायां त्विति**। कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशत इति कथञ्चित्प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारवच्चिदात्मन्यपि चिद्रूपेक्षणकर्तृत्वोपचारान्न वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम्, अधुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्यायाः विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित् परिणामः सम्भवति, अतः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्वकार्यविषयकमीक्षणं तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योतयति—**सुतरामिति**। **ननु** मायोपाधिकबिम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्यभावादिति **चेत्**। **न**। कार्यानुकूलज्ञानवत एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात्। **न च** नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणेनेति **वाच्यम्**। वाय्वादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात्किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात्। अतः श्रुतत्वाद्वाय्वादिकारणत्वेनाकाशवदैक्षतेत्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यलम्। **अव्याकृते**—सूक्ष्मात्मना स्थिते, **व्याकर्तुं** स्थूलीकर्तुमिष्टे इत्यर्थः। अव्याकृतकार्योपरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याश-

यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति ? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः। यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति। यदप्युक्तम्—प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोद्यमवतरति, सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपिचाऽविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यान्न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥
(श्वेता० ६।८) इति।

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥
(श्वेता० ३।११) इति च।

ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृह० ३।७।२३) इति श्रुतेः। तत्र

रत्नप्रभा

ङ्क्याह—**अपि चाविद्यादिमत इति**। यथैकस्य ज्ञानं तथान्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः। ननु यज्जन्यज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिबाधमाह—**मन्त्रौ चेति**। कार्यं शरीरम्। करणम् इन्द्रियम्। **अस्य** ईश्वरस्य। **शक्तिः** माया स्वकार्यापेक्षया **परा** विचित्रकार्यकारित्वाद् **विविधा** सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धेत्याह—**श्रूयत इति**। ज्ञानरूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा **स्वभाविकी** अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वम्। तस्य क्रिया नाम बिम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वभाविकीति वार्थः। **अपाणिरपि ग्रहीता**। **अपादोऽपि जवनः**। ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः। **अग्र्यम्** अनादिं, **पुरुषं** अनन्तम्, **महान्तं** विभुमित्यर्थः। अपसिद्धान्तं शङ्कते—**नन्विति**। ज्ञाने प्रतिबन्धककारणान्यविद्यारागादीनि। श्रुतावत ईश्वरादन्यो नास्ती-

किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति । **अत्रोच्यते**—सत्यं, नेश्वरादन्यः संसारी । तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव, घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः । तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण । सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तम्—प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनाम् तथा प्रपञ्चयिष्यति—'न विलक्षणत्वादस्य–' (ब्र० २।१।४) इत्येवमादिना॥५॥

रत्नप्रभा

त्यन्वयः । औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तत्वान्नापसिद्धान्त इत्याह—**अत्रोच्यत इति** । **तत्कृत** उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दतज्जन्यप्रत्ययरूपो **व्यवहारः** । असङ्कीर्ण इति शेषः । अव्यतिरेके कथमसङ्करस्तत्राह—**तत्कृता चेति** । उपाधिसम्बन्धकृतेत्यर्थः । **तथेति** । देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेकोऽनाद्यविद्या तया कृत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिबिम्बो **जीवः** बिम्बचैतन्यम् **ईश्वरः** इति भेदोऽविद्याधीनसत्ताकः, अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमाणादिभेदश्च कार्य एवेति विवेकः । नन्वखण्डस्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः, तत्राह—**दृश्यते चेति** । **वस्तुतो** देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वाद्दुरपह्नवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह—**दृश्यते चेति** । इत्थंभावे तृतीया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः । पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते, न च प्रमयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह—**यथा त्विति** । यत्त्ववेद्ये शब्दशक्तिग्रहायोग इति । **तन्न** । सत्यादिपदानामबाधिताद्यर्थेषु लोकावगतशक्तिकानां वाच्यैकदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति स्थितम् ॥ ६ ॥

अत्राह। यदुक्तम्—नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति। तदन्यथाप्युपपद्यते, अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात्। यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपातिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति 'तदैक्षत' इति। यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वानन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते। तस्माच्चेतनवदुपचर्यते। कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते, 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' (छान्दो० ६।२।४) इति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात्। तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते, 'उपचारप्राये वचनात्' इति। एवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तम्—प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकि ईक्षतिः, अप्तेजसोरिवेति। तदसत्। कस्मात्? आत्मशब्दात्—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' (छान्दो० ६।२।१,३) इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह—'सेयं देवतैक्षत' हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छान्दो० ६।३।२) इति। तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवतेति परामृश्येत। न तदा देवता जी-

---

रत्नप्रभा

सम्प्रत्युत्तरसूत्रं निरस्याशंकामाह—**अत्राहेति।** **अन्यथापि**—अचेतनत्वेऽपि। ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति तत्राह—**यथेति।** नियतक्रमवत्कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः। **उपचारप्राये वचनादिति।** गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समाम्नानादित्यर्थः। अप्तेजसोरिवाचेतने सति गौणी ईक्षतिरिति **चेत्**। **न।** आत्मशब्दात्सतश्चेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रार्थमाह—**यदुक्तमित्यादिना।** सा प्रकृता

वमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, (१)तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च। स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत्? आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति । अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्येत, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्येत । तथा 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छान्दो० ६।१४।३) इत्यत्र स आत्मा इति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अप्तेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वम् नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवत्किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दान्न

रत्नप्रभा

सच्छब्दवाच्या, **इयम्** ईक्षित्री देवता परोक्षा । **हन्त** इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरम्, **इमाः** सृष्टाः **तिस्रः** तेजोऽबन्नरूपाः, परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीयाबहुवचनम्, **अनेन** पूर्वकल्पानुभूतेन **जीवेनात्मना** मम स्वरूपेण ता **अनुप्रविश्य** तासां भोग्यत्वाय **नाम** च **रूपं** च स्थूलं करिष्यामीत्यैक्षतेत्यन्वयः । लौकिकप्रसिद्धेर्जीव प्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान्धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः । **अथ त्विति** । **स्वपक्षे तु** बिम्बप्रतिबिम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दान्न प्रधानमिति (२)विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे-**तथेति** । **स यः** सदाख्य **एषोऽणिमा** परमसूक्ष्मः, एतदात्मकम् **इदं सर्वं** जगत् तत्सदेव **सत्यं** विकारस्य मिथ्यात्वात्, **सः** सत्पदार्थः सर्वस्य **आत्मा हे श्वेतकेतो** ? त्वं च नासि संसारी, किन्तु तदेव सदबाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति **श्रुत्यर्थः** । इत्यत्र उपदिशति अतश्चेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति **वाक्यशेषः** । यदुक्तमप्तेजसोरिव सत ईक्षणं गौणमिति तत्राह-**अप्तेजसोस्त्विति** । नामरूपयोर्व्याकरणं सृष्टिः । आदिपदान्नियमनम् । अप्तेजसोर्दृग्विषयत्वात् सृज्यत्वान्नियम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकं च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति **योजना** । चेतनवत्कार्यकारित्वं गुणः, तेज ऐक्षत चेतनवत्कार्यकारीत्यर्थः । **यद्वा**-तेजःपदेन तदधिष्ठानं सल्लक्ष्यते, तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह-**तयोरिति** ॥ स्यादेतत् यदि सत

(१) 'तदिति' नास्ति प्रा० मु० पु० । (२) प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ।

गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

अथोच्येत–अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनः सर्वार्थकारित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति। प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति, राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः। अथवैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति, भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्। यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमिति–अत उत्तरं पठति–

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति, 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छान्दो० ६।१४।२) इति मोक्षोपदेशात्(१)। यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्, नतु निर्दोषशास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम्। यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं स श्रद्दधानतयान्धगोला-

❈ रत्नप्रभा ❈

ईक्षणं मुख्यं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह–**सतस्त्विति**। गौणमुख्ययोरतुल्ययोः संशयाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्षणं मुख्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शंकते–**अथेत्यादिना**। आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह–**अथ वेति**। नानार्थकत्वे दृष्टान्तः **यथेति**। 'अथैष ज्योति'रिति श्रुत्या सहस्रदक्षिणाके क्रतौ ज्योतिष्टोमे लोकप्रयोगादग्नौ च ज्योतिश्शब्दो यथा मुख्यस्तद्वदित्यर्थः। तस्मिन् सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह—**नेत्यादिना**। श्रुतिः समन्वयसूत्रे व्याख्याता। अनर्थायेत्युक्तं प्रपञ्चयति–**यदि चाज्ञस्येति**। कश्चित्किल दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे–किमत्राऽऽयुष्मता दुःखि-

(१) 'पदेशनात्' इति० प्रा० मु० पु०।

ङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनाऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवञ्च सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते। अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे 'अहमुक्थमस्मीति विद्यात्' (ए० आर० २।१।२।६) इतिवत्संपन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत । तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम् , भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति । अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या, सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । यत्तूक्तं-चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति-तन्न । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेत-

---

❧ रत्नप्रभा ❧

तेन स्थीयत इति । स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वोवाच-अहो मद्भागधेयं, यदत्र भवान्मां दीनं स्वाभीष्टनगरप्राप्त्यसमर्थं भाषत इति । स च विप्रलिप्सुर्दुष्टगोयुवानमानीय तदीयलांगूलमन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्धम्—एष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लांगूलमिति । स चान्धः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः । **तथा सतीति** । आत्मज्ञानाभावे सति **विहन्येत** मोक्षं न प्राप्नुयात् , प्रत्युतानर्थसंसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः । **ननु** जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति तत्राह-**एवं च सतीति** । अबाधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः तद्दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्धिमतः मोक्षः, यथा सत्याभिसन्धः तप्तपरशुं गृह्णाति स न दह्यते अथ मुच्यत इति श्रुत्योपदिष्टः स उपदेशः सम्पत्पक्षे न युक्त इत्याह-**अन्यथेति** । देहमुत्थापयतीत्युक्थं प्राणः । तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह-**अपि चेति** । **क्वचिद्** भृत्यादौ । **सर्वत्र** अहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । **चेतनत्वोपचाराद्** भूतादिषु, सर्वत्र चैतन्यतादात्म्यादित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तम् । **अस्तु वा** अव्यापिवस्तूनां साधारणः, **तथापि** तस्यात्र

नत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च। साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किंचिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते। न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किंचित्कारणमस्ति, प्रकृतं तु सदीक्षितृ संनिहितश्च श्चेतनः श्वेतकेतुः, नहि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम। तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते। ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढः अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः।

अथवा पूर्वसूत्रे एवाशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वाशङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति। तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्॥७॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

हेयत्वावचनाच्च॥८॥

रत्नप्रभा

श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चयकाभावान्न प्रधानवृत्तितेत्याह-**साधारणत्वेऽपीति**। चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं श्वेतकेतुपदं च निश्चायकमस्तीत्याह-**प्रकृतं त्विति**। उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति-**न हीति**। ततः किं तत्राह-**तस्मादिति**। आत्मशब्दो ज्योतिश्शब्दवन्नानार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्यति-**ज्योतिरिति**। कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्तत्राह-**अर्थवादेति**। "एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतेऽस्य स्तोमाः" इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं, "त्रिवृत्पञ्चदशस्त्रिवृदेकविंशस्तोमाः" तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिष्पदोक्ता ऋक्संघाः, तथा च ज्योतींषि स्तोमाः अस्येति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिश्शब्दो गौण इत्यर्थः।

नन्वात्मशब्दादिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्त्तुमुचितः, मुख्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्भवे गौणत्वनानार्थत्वशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायासानपेक्षणात्, तथा च शंकोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यरुचेराह-**अथ वेति**। निरस्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशंका यस्यात्मशब्दस्य स तच्छङ्कस्तस्य भावस्तत्ता तया इत्यर्थः। **तत इति**। सत आत्मशब्देन जीवाभिन्नत्वादिति हेत्वपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः॥७॥

ननु यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां ताराम् अरुन्धतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधानस्य सत्पदार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शंकते—**कुतश्चेति**। प्रधानं सच्छब्दवाच्यं नेति कुत इत्यर्थः। सौत्रश्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्या-

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं 'स आत्मा, तत्त्वमसि' इतीहोपदिष्टं स्यात्स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथारुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवोचत् । सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । 'उत तमादेशमप्राक्षः, येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात'मिति । 'कथं नु भगवः स आदेशो भवती'ति । 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छा० ६।१।१।३) इति वाक्योपक्रमे

रत्नप्रभा

ह—**चशब्द इति** । विवृणोति—**सत्यपीति** । अपिशब्दान्नास्त्येवेति सूचयति । वेदानधीत्याऽऽगतं (१)स्तब्धं पुत्रं पितोवाच—हे पुत्र **उत** अपि आदिश्यत इति **आदेशः** उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमपि **अप्राक्ष्यः** गुरुनिकटे पृष्टवानसि, यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः । **नन्वन्येन** ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शंकते—**कथमिति** । हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः । कार्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह—**यथेति** । **पिण्डः** स्वरूपं, तेन विज्ञातेनेति शेषः । तत्र युक्तिमाह—**वाचेति** । **वाचा** वागिन्द्रियेणारभ्यत इति **विकारो वाचारम्भणम्** । ननु वाचा नामैवारभ्यते न घटादिरित्याशंक्य नाममात्रमेव विकार इत्याह—**नामधेयमिति** ॥

नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवमुच्यते ।
वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृषैव सः ॥ १ ॥ (श्लो०)

इति भावः । विकारमिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह—**मृत्तिकेति** । कारणं कार्याद्भिन्नसत्ताकम् , न कार्यं कारणाद्भिन्नम् , अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । मृद्वद् ब्रह्मैव सत्यं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चिन्नावशिष्यत इत्यर्थः । **यद्यपि** प्रधाने ज्ञाते तत्तादात्म्याद्विकाराणां ज्ञानं भवति

---

(१) अविनीतमित्यर्थः ।

श्रवणात्। न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति, अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य। तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्यचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इति, एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति। स्वशब्देनेहात्मोच्यते, यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः। अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थान्गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति। तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो

रत्नप्रभा

तथापि न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारत्वाभावादित्याह—**न चेति**। अस्माकं जीवानां (१)सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ ८ ॥

कुतश्चेति। पुनरपि कस्माद्धेतोरित्यर्थः। सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन्नप्ययश्रवणात्सच्चेतनमेवेति **सूत्रयोजना**। **एतत्** स्वपनं यथा स्यात्तथा **यत्र** सुषुप्तौ **स्वपिति** इति **नाम** भवति **तदा पुरुषः सता सम्पन्नः** एकीभवति। सदैक्येऽपि नामप्रवृत्तिः कथं ? तत्राह—**स्वमिति**। तत्र लोकप्रसिद्धिमाह—**तस्मादिति**। हि यस्मात् स्वं सदात्मानम् अपीतो भवति इति तस्मादित्यर्थः। श्रुतेस्तात्पर्यमाह—**एषेत्यादिना**। कथमेतावता प्रधाननिरास इत्यत आह—**स्वशब्देनेति**। एतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशंक्य उपाधिलयादिति वक्तुं जाग्रत्स्वप्नयोरुपाधिमाह—**मन इति**। ऐन्द्रियकमनोवृत्तय उपाधयः तैर्घटादिस्थूलार्थविशेषाणामात्मना सम्बन्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान्पश्यन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यभ्रान्तिमापन्नो विश्वसंज्ञो जागर्ति, जाग्रद्वासनाश्रयमनोविशिष्टः सन् तैजससंज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान्पश्यन् "सोम्य तन्मनः" इतिश्रुतिस्थमनश्शब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्त्तेति

(१) ब्रह्मानतिरिक्तत्वादित्यर्थः।

भवति । स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति 'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्—'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति, तस्माद्धृदयम्' (छा० ८।३।३) इति, यथावाऽशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—'आप एव तदशितं नयन्ते तेज एव तत्पीतं नयते' (छा० ६।८।३,५) इति च, एवं 'स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवती'तीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत । श्रुत्यन्तरं च—'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' (बृह० ४।३।२१) इति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति । अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥ ९ ॥

कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, नत्वे-

---

❀ रत्नप्रभा ❀

विशेषाभिमानाभावाल्लीन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । **ननु** स्वपितीति नामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न यथार्थतेत्यत आह—**यथेति** । **तस्य** हृदयशब्दस्य एतन्निर्वचनम् । तदशितम् अन्नं द्रवीकृत्य **नयन्ते** जरयन्तीति **आप एव** अशनायापदार्थः, तत्पीतम् उदकं **नयते** शोषयतीति तेज एवोदन्यम्, अत्र दीर्घश्छान्दसः, एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्याह—**एवमिति** । इदं च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह—**न चेति** । स्वशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशंक्याह—**यदीति** । प्राज्ञेन बिम्बचैतन्येनेक्षरेण सम्परिष्वक्तो भेदभ्रमाभावेनाभेद इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्तद्वेदान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्न चेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह—**यदि तार्किकेत्यादिना** । **अन्यत्** परमा-

तदस्ति, समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः । 'यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते 'प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' (का० ३।३) इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (त० २।१) इति, 'आत्मन एवेदं सर्वम्' (छा० ७।२६।१) इति, 'आत्मन एष प्राणो जायते' (प्र० ३।३) इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥

कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके, न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्, 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' (श्वे० ६।९) इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म

रत्नप्रभा

ण्वादिकम् । न त्वेतदिति । अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिशः प्रति गच्छेयुः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथागोलकं प्रादुर्भवन्ति, प्राणेभ्योऽनन्तरम् देवाः सूर्यादयस्तदनुग्राहकाः, तदनन्तरं लोक्यन्त इति लोकाः विषया इत्यर्थः । ननु वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्येन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह—महच्चेति । एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह—चक्षुरिति । यथा सर्वेषां चक्षुषामेकरूपावगतिहेतुत्वं श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं घ्राणादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढ्यहेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमीक्षत्यादिलिङ्गैरचेतने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति—श्रुतत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्वशब्देनेति । स्वस्यचेतनस्य वाचकः सर्वविच्छब्दः । "ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" [श्वेता० ६ । २ । १६] इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य स सर्ववित् कारणमिति श्रुतत्वान्नाचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा जीवास्तेषामधिपः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(६) आनन्दमयाधिकरणम् । सू० १२-१९

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यारभ्य 'श्रुतत्वाच्च' इत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् । अतःपरस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति ।

उच्यते-द्विरुपं हि ब्रह्मावगम्यते, नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृह० ४।५।१५) 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं, यो वै भूमा तदमृतम् अथ

रत्नप्रभा

ईक्षणात्मशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह-अन्यद्वेति ॥ ११ ॥ (९) ॥

वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति-जन्मादीति । प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातत्वाज्जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तम् , सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम् , अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः ।

वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुलमुलब्धेः तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः, कस्य वा गुणविवक्षां विना साक्षादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकांक्षैव कारणमित्याह-उच्यत इति । संक्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह-द्विरूपं हीति । नामरूपात्मको विकारः सर्वं जगत् , तद्भेदो हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशेषः इति वाक्यार्थः । वाक्यान्युदाहरति-यत्र हीत्यादिना । यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत् तदा इतरः सन् इतरं पश्यति इति दृश्योपाधिकं वस्तु भाति । यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदात्ममात्रम् अभूत् तदा तु 'केन कं पश्येद्' इत्याक्षेपान्निरुपाधिकं तत्त्वं भाति । यत्र भूम्नि निश्रितो विद्वान् द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोक्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे स्थितो द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नम् , यः तु भूमा तदमृतं नित्यम् । अथेति-पूर्ववद् व्याख्येयम् । धीरः परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि विचित्य सृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जीव-

यदल्पं तन्मर्त्यम्' (छान्दो० ७।२४।१) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' (तै० आ० ३।१२।७)

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ (श्वे० ६।१९)

'नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति(१)'अस्थूलमनणु' (बृ० ३।८।८) 'न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यत्' इति च, एवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि। तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः। एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागु-

॥ रत्नप्रभा ॥

संज्ञो व्यवहरन् यो वर्त्तते, स सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यमृतो भवति, निर्गताः कला अंशा यस्मात्तत् **निष्कलम्**, अतो निरंशत्वात् **निष्क्रियम्**, अतः **शान्तम्** अपरिणामि **निरवद्यं** रागादिदोषशून्यम् **अञ्जनं** मूलतमस्सम्बन्धो(२)धर्मादिकं वा तच्छून्यं **निरञ्जनम्**। **किञ्च अमृतस्य** मोक्षस्य स्वयमेव वाक्योत्थवृत्तिस्थत्वेन **परम्** उत्कृष्टं **सेतुं** लौकिकसेतुवत् प्रापकम् , यथा दग्धेन्धनोऽनलः शाम्यति तमिवाविद्यातज्जं दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः। **नेतिनेतीति**— व्याख्यातम्। स्थूलादिद्वैतशून्यम् । रूपद्वये श्रुतिमाह—**न्यूनमिति** । द्वैतस्थानं **न्यूनम्** अल्पं सगुणरूपं निर्गुणाद् **अन्यत्** तथा **सम्पूर्णं** निर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः। एकस्य द्विरूपत्वं विरुद्धमित्यत आह—**विद्येति**। विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणं सत्यम्, अविद्याविषयम् उपास्यं सगुणकल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं विवृणोति—**तत्रेति** । निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बोधात्प्राक्काले गुडजिह्विकान्यायेन तत्फलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते। तेषां चित्तैकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यं ब्रह्मणीति मन्तव्यम् । नामब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः, उद्गीथादिध्यानस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति भेदः। ध्यानानां मानसत्वाज्ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः। **ननूपास्यब्रह्मण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह—तेषामिति**। गुणविशेषाः—सत्यकामत्वादयो, हृदयादिरुपाधिः । अत्र स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति—

(१) 'नेति नेत्यात्मा' इति प्रा० मु० पु० पाठः। (२) मूलाविद्यासम्बन्ध इत्यर्थः।

णोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः, 'यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' (छा० ३।१४।१) इति च । स्मृतेश्च–

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ (गी०८।६) इति ।

यद्यप्येक(१)आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते–'तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद' (ए० आ० २।३।२।१) इत्यत्र । स्मृतावपि—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ (गी०१०।४१)

इति यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते । एवमिहाप्यादित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति । एवं 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' (ब्र० १।१।२२)

रत्नप्रभा

एक इति । परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं परमात्मानं यद्यद्गुणत्वेन लोका राजानमिव उपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां फलं भवति । क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानम् । इह यादृशध्यानवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवद्वाक्यमाह–स्मृतेश्चेति । ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमित्याशङ्क्य परिहरति–यद्यप्येक इति । उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्य आत्मन आत्मानं स्वरूपं आविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते सोऽश्नुते तदिति तरप्प्रत्ययादित्यर्थः । तथा च निकृष्टोपाधिरात्मैवोपासकः, उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्यः, इत्यौपाधिकं तारतम्यमविरुद्धमिति भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतामुदाहरति–स्मृताविति । अत्र सूर्यादेरपि न जीवत्वेनोपास्यता, किंत्वीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह–एवमिहेति । उदयः असम्बन्धः । एवं यस्मिन्वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तद्वाक्य-

---

(१) 'एक एवे'ति प्रा० मु० पु० पाठः ।

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथेहैव तावत् 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इति ।

एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च 'गतिसामान्यात्' इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते—

संसारी ब्रह्म वानन्दमयः संसार्ययं भवेत् । विकारार्थमयट्शब्दात्प्रियाद्यवयवोक्तितः ॥ १ ॥
अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्मानन्दमयो भवेत् । प्राचुर्यार्थो मयट्शब्दो प्रियाद्याः स्युरुपाधिगाः ॥२॥
अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ब्रह्मपुच्छमिति श्रुतम् । स्यादानन्दमयस्याङ्गं पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धितः ॥ ३ ॥
लाङ्गूलासंभवादत्र पुच्छेनाधारलक्षणा । आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ४ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयं, प्राणमयं, मनोमयं, विज्ञानमयं, चानुक्रम्याम्नायते—'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । तत्र संशयः-किमिहानन्दमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति, किंवाऽन्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात् । कस्मात् ? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् ।

रत्नप्रभा

मुपासनापरमिति वक्तुमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विवक्षितः तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह-**एवं सद्य इति** । अन्नमयादिकोशा उपाधिविशेषाः । **वाक्यगतिः** तात्पर्यम् ।

आरम्भसमर्थनमुपसंहरति—**एवमेकमपीति** । सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह-**यच्चेति** । **अन्नं** प्रसिद्धं प्राणमनोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, बिम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः, "तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशा" इति श्रुतेः परमार्थः । पूर्वाधिकरणे गौणमुख्येक्षणयोरतुल्यत्वेन संशयाभावाद्गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह—**किं तावदिति** । **कस्मादि-**

अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति । न स्यात्, प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्माऽऽनन्दमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् । इह तु 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादि श्रूयते । शारीरत्वं च श्रूयते—'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः । नच सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः । तस्मात्संसार्येवानन्दमय आत्मा, इत्येवं प्राप्त इदमुच्यते—'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । पर एवात्मानन्दमयो भवितुमर्हति । कुतः ? अभ्यासात् । परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते । आनन्दमयं प्रस्तुत्य 'रसो वै सः' इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते—'रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति(१), 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति' (तै० २।७) 'सैषानन्दस्य मीमाꣳसा भवति,

॥ रत्नप्रभा ॥

त्याकांक्षापूर्वकं हेतुमाह-**अन्नमयादीति**(२) । श्रुत्यादिसंगतयः स्फुटा एव । पूर्वपक्षे **वृत्तिकारमते** जीवोपास्त्या प्रियादिप्राप्तिः फलम्, **सिद्धान्ते** तु ब्रह्मोपास्त्येति भेदः । शङ्कते-**अथापीति** । परिहरति **न स्यादिति** । संगृहीतं विवृणोति-**मुख्य इति** । परमात्मेत्यर्थः । शारीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह-**न चेति** । जीवत्वं दुर्वारमित्यर्थः । नन्वानन्दपदाभ्यासेऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिष्पदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दमयप्रकरणस्थानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह-**आनन्दमयं प्रस्तुत्येति** । **रसः** सारः आनन्द इत्यर्थः । **अयं** लोकः, **यद्** यदि **एष आकाशः** पूर्णः **आनन्दः** साक्षी प्रेरको **न स्यात्** तदा **को वा अन्यात्** चलेत्, **को वा** विशिष्य **प्राण्यात्** जीवेत्, तस्माद् **एष एवानन्दयाति** आनन्दयतीत्यर्थः । "युवा स्यात् साधुयुवा" [तैत्ति० २ । ८ । १] इत्यादिना वक्ष्यमाणमनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसाना **एषा** सन्निहिता **आनन्दस्य** तारतम्यमीमांसा **भवति** । **उपसंक्रामति** विद्वान्प्राप्नोतीत्येकदेशिनामर्थः । मुख्य-

(१) 'इति' पदं प्रा० मु० पुस्तके नास्ति ।

(२) 'किंतावदित्याकांक्षापूर्वकम् किमिति । आनन्दमयपदस्यामुख्यार्थग्रहे हेतुं पृच्छति कस्मादिति । विकारप्रायपाठहेतुमाह अन्नमयादीति' २ पुस्तकपाठः । प्रा० मु० पुस्तके किं तावदिति नास्ति अन्यन्मुद्रितानुसारम् ।

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' (त० २।८,९) इति। 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तैत्ति० ३।६) इति च। श्रुत्यन्तरे च–'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।९।२८) इति ब्रह्मण्येवानन्दशब्दो दृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते।

यत्तूक्तम्–"अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यत्वमिति–नासौ दोषः। आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत् अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम्। यथारुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु यान्त्या(१) प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम्।

यत्तु ब्रूषे–प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति–अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः। शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शा-

रत्नप्रभा

सिद्धान्ते तु उपसंक्रमणं विदुषः कोशानां प्रत्यङ्मात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयम्। शिष्टमुक्तार्थम्। आनन्दशब्दाद्ब्रह्मावगतिः सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह–**श्रुत्यन्तरे चेति**॥

लिङ्गादमुख्यात्मसन्निधेर्बाध इति मत्वाह–**नासाविति**। सर्वान्तरत्वं न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विवृणोति–**मुख्यमिति**। **लोकबुद्धिमिति**। तस्याः स्थूलग्राहितामनुसरदित्यर्थः। ताम्रस्य मूषाकारत्ववत्प्राणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यम्, तथा मनः प्राणाकारं तेन सममित्याह–**पूर्वेणेति**। अतीतो योऽनन्तर उपाधिर्विज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छारीरत्वमिति लिङ्गद्वयं दुर्बलम्, अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां

(१) 'या अन्ते' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

रीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह—नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात्, विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगतः, आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् । तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवानन्दमयशब्द इति चेत्, न । प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' (पा० ५।४।२१) इति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते । यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इत्यन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमयम् उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः—'एष ह्येवानन्दयाति' इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १४ ॥

रत्नप्रभा

विकारसन्निधेर्बाध इति भावः ॥ १२ ॥

विकारार्थकमयट्श्रुतिसहाय इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्नैवमित्याह—**विकारेत्यादिना** ॥ "तत्प्रकृतवचने मयड्" (पा.सू.५।४।२१) इति तदिति प्रथमासमर्थाच्छब्दात्प्राचुर्यविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र वचनग्रहणात्प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः । तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानाद् **यथा** अन्नमयो यज्ञ इति । अत्र ह्यन्नं प्रचुरमस्मिन्नित्यन्नशदः प्रथमाविभक्तियुक्तः, तस्मान्मयट्प्रत्ययः यज्ञस्य प्रकृत्यर्थाऽन्नप्राचुर्यवाची दृश्यते, न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयम् ॥ १३ ॥

सूत्रस्थचशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा व्याचष्टे—**इतश्चेति** । तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, यस्मात् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानाय 'अन्योऽन्तर आत्मान्योऽन्तर आत्मा' इति प्रक्रान्तं तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम्, अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माभिधीयते । 'एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' (तै० ३।६) तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् ? अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते—'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति । 'स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदꣳसर्वमसृजत यदिदं किञ्च' (तै०२।६) इति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

रत्नप्रभा

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गमुक्त्वा प्रकरणमाह—**मान्त्रेति** । यस्मादेवं कृतं तस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति **योजना** । ननु मन्त्रोक्तमेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्धस्तत्राह—**मन्त्रेति** । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति; मन्त्रस्तूपेयः, तदिदमुक्तम्—**अविरोधादिति** । तयोरुपायोपेयभावादित्यर्थः । तर्ह्यन्नमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह—**न चेति** । किञ्च भृगवे प्रोक्ता वरुणेनोपदिष्टा भृगुवल्ली पञ्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता, ततः स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवल्ल्या आनन्दमये निष्ठेत्याह—**एतन्निष्ठैवेति**॥१५॥

स ईश्वरः । **तपः** सृष्ट्यालोचनम् **अतप्यत** कृतवानित्यर्थः । **अभिध्यानं** कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी, यस्मादानन्दमयाधिकारे—'रसो वै सः, रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (तै० २।७) इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्हि 'आत्मान्वेष्टव्यः' 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति च श्रुतिस्मृती, यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् । बाढम् । तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते । प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३) इत्यादिना । परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः । यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छि-

---

❀ रत्नप्रभा ❀

अधिकारे प्रकरणे । सः आनन्दमयो रसः ॥ ननु लब्धृलब्धव्याभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह—न हि लब्धैवेति । ननु लब्धृलब्धव्ययोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते—कथमिति । यावता यतस्त्वयेत्युक्तम्, अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः । उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति—बाढमिति । तर्ह्यात्मन एवात्मना लभ्यत्वोक्तिबाधः अभेदादित्याशङ्क्य कल्पितभेदान्न बाध इत्याह—तथापीति । अभेदेपीत्यर्थः । लौकिकः भ्रमः । आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या परमात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेयः। विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्यः । तदर्थं श्रोतव्यः। विज्ञानं निदिध्यासनं साक्षात्कारो वा । श्रुत्यन्तरस्थार्थानुवादादपौनरुक्त्यम् । ननु भेदः सत्य एवास्तु, तत्राह—प्रतिषिध्यत इति । अत ईश्वराद् द्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेज्जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह—परमेश्वर इति । अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाच्चिन्मात्र ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ सूत्रारूढः स्वतोऽपि मिथ्या, न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह—यथा वेति । ननु सूत्र-

न्नादनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य 'नेतरोऽनुपपत्तेः' 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (तै० २।६) इति कामयितृत्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यम् । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति, तदात्मना योगस्तद्योगः, तद्भावापत्तिः मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति शास्त्रम्—'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति' (तै० २।७) इति । एतदुक्तं भवति । यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रति-

---

रत्नप्रभा

बलाद्भेदः सत्य इत्यत आह—**ईदृशं चेति** । कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात् "तदनन्यत्वा [व्या, सू, २ । १ । १९] दि"सूत्रणाच्छ्रुत्यनुसाराच्चेति भावः ॥ १७ ॥

नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधानमानन्दमयमस्तु, तत्राह—**कामाच्चेति** । अनुमानगम्यम् **आनुमानिकम्** । पुनरुक्तिमाशङ्क्याह—**ईक्षतेरिति** ॥ १८ ॥

अस्मिन्निति—विषयसप्तमी । आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं यस्माच्छास्ति तस्मान्न प्रधानमिति **योजना** । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह—**तदात्मनेति** । जीवस्य ब्रह्माभेदो नास्तीत्यत आह—**मुक्तिरिति** । **अदृश्ये** स्थूलप्रपञ्चशून्ये, आत्मसम्बद्धम् **आत्म्यम्** लिङ्गशरीरं तद्रहिते, **निरुक्तं** शब्दशक्यं तद्भिन्ने, निश्शेषलयस्थानं **निलयनं** माया तच्छून्ये, ब्रह्मणि **अभयं** यथा स्यात्तथा

तिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम् ।

इदं त्विह वक्तव्यम्—'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' 'तस्मात् अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' 'तस्मात् अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' (तै० २। १,२,३,४) इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति । मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत् । न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः ।

अत्राह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते, तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्, अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति ।

अत्रोच्यते—यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—'तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः

रत्नप्रभा

यदैव **प्रतिष्ठां** मनसः प्रकृष्टां वृत्तिम् **एष** विद्वांल्लभते **अथ** तदैव **अभयं** ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उद् अपि **अरम्** अल्पमल्पमपि **अन्तरं** भेदं यदैव **एष** नरः पश्यति, **अथ** तदा **तस्य भयम्** इति योजना इति ।

वृत्तिकारमतं दूषयति—**इदं त्विति** । इह परव्याख्यायां विकारार्थके मयटि बुद्धिस्थे **सत्यकस्मात्** कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मयटः पूर्वं विकारार्थकत्वम्, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यर्धजरतीयं **कथमिव** केन दृष्टान्तेन **आश्रीयत इति इदं वक्तव्यम्** इत्यन्वयः । प्रश्नं मत्वा शङ्कते—**मान्त्रेति** । स्फुटमुत्तरम् ।

किमान्तर इति न श्रूयते, किंवा वस्तुतोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य आद्यम् अङ्गीकरोति—**अत्रोच्यते यद्यपीति** । विकारप्रायपाठानुगृहीतमयट्श्रुतेः सावयवत्वलिङ्गाच्चेत्याह—**तथापीति** । इष्टार्थस्य दृष्ट्वा जातं सुखं **प्रियम्**, स्मृत्वाऽऽमोदः, स चाभ्यासात् प्रकृष्टः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारणं बिम्बचैतन्यम्

पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' (तै० २।५) इति । तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतम्—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, तदिह 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्प्यन्ते तत्र कुतः प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । **नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन** 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते अन्नमयादीनामिव 'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादि, तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । **नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि** ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति ।

अत्रोच्यते—तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात्, नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपिच 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युक्त्वेदमुच्यते—'तदप्येष श्लोको भवति, असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुः' (तै० २।६) इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा'

रत्नप्रभा

आत्मा, शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः, ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**तत्र यदिति** । यत् मन्त्रे प्रकृतं गुहानिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते, तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता, तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्प्यन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते—**नन्विति** । अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसञ्जातविरोधिनो बलीयस्त्वात् पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह—**प्रकृतत्वादिति** । प्रकरणस्यान्यथासिद्धिमाह—**नन्विति** ।

एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमित्याह—**अत्रोच्यत इति** । तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह—**अन्यतरेति** । वाक्यशेषाच्चैवमित्याह—**अपि चेति** । तत् तत्र ब्रह्मणि, श्लोको-

इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता, प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वम्, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृह० ४।३।३२) इति श्रुत्यन्तरात् । अपिच आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते, वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्—'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेति कुतश्चन इति' (तै० २।९) । अपिच आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् । तथाच सति 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (छा० ७।२४।१)

❀ रत्नप्रभा ❀

ऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति—**कथं पुनरिति** । त्वयाऽपि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण आनन्दमयलांगूलत्वाभावात्, पुच्छदृष्टिलक्षणायां चाधारलक्षणा युक्ता प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्यवयवलक्षकत्वादित्याह—**नैष दोष इति** । पुच्छमित्याधारत्वमात्रमुक्तम्, प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वम्, एकं मुख्यं नीडम् अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशंक्याह—**अपिचेति** । यत्र सविशेषत्वं तत्र वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषमुच्यत इत्याह—**निर्विशेषमिति** । निवर्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य मृषात्वादभयं चायुक्तम्, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध उक्तः । दोषान्तरमाह—**अपि चेति** । प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणम्, विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्याल्पत्वमपेक्षते, यथा विप्रमयो ग्राम इति शूद्राल्पत्वम् । अस्तु को दोषस्तत्राह—**तथा चेति** । प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोल्पस्याप्यभानात्, परं त्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः स्यादिति मन्तव्यम् । **किञ्च** भिन्नत्वाद्

इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्ति० २।१) इत्यानन्त्यश्रुतेः, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वे० ६।११) इति च श्रुत्यन्तरात् । न चानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते—'रसो वै सः, रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति सैषानन्दस्य मीमाꣳसा भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति'(१) (तै० २।७।८।९) 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै० ६।६) इति च । यदि च आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत, न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।९।२८) इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः—'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' (तै० २।८) इति,—न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् ।

नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैक

रत्नप्रभा

घटवन्न ब्रह्मेत्याह—प्रतिशरीरमिति । नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं लक्षणयानन्दमयपरमित्यभ्याससिद्धिरित्यत आह—यदि चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः तत्सिद्धौ तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः। अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह—तस्मादिति । उपसंक्रमणं बाधः ।

ननु स य एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वे न सिध्यतीति शंकते—नन्विति । उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्यङ्गीकृत्य विशिष्ट-

---

(१) अत्र 'इति' पद प्रा० पु० नास्ति ।

विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । 'तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । या त्वानन्दमयसंनिधाने 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति इयं श्रुतिरुदाहृता सा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य 'रसो वै सः' इत्यादेर्नानन्दमयविषयता ।

ननु 'सोऽकामयत' इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । यत्तु(१) भार्गवी वारुणी विद्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति, तस्यां मयडश्रवणात् प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । नचेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट् विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः ।

सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छ-

---

॥ रत्नप्रभा ॥

प्राप्त्युक्त्या विशेषणप्राप्तिः फलमुक्तमित्याह—**नैष इति** । ज्ञानेन कोशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्यगानन्दलाभोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह—**तदपीति** । **तदपेक्षत्वादिति** । कामयितृपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः ।

यदुक्तं पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये ब्रह्मवल्ली समाप्ता भृगुवल्लीवदिति, **तत्राह—यत्त्विति** । या त्वित्यर्थः । मयट्श्रुत्या, सावयवत्वादिलिङ्गेन च स्थानं बाध्यमिति भावः । **गोचरातिक्रमः** गोचरत्वाभावः ।

वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राणि अन्यथा नेतव्यानीत्याह—**सूत्राणीति** । पूर्वमोक्षतः संशयाभावादिति युक्त्या गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तम् । **तर्हि** अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात् संशयोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन पूर्वपक्षयति—**पुच्छ-**

---

(१) 'या तु' इति पाठान्तरं प्रा० पु० ।

शब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते--'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । आनन्दमय आत्मेत्यत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते, अभ्यासात् । 'असन्नेव स भवति' इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात्, 'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्' । विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते-नायं दोषः, प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वावयवप्रायापत्त्या 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्याह, नावयवविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' । सर्वस्य च विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते--'इदꣳसर्वमसृजत

॥ रत्नप्रभा ॥

शब्दादिति । तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे सगुणोपास्तिः, सिद्धान्ते निर्गुणप्रमितिः फलम् । वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव । सूत्रस्थानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं लक्ष्यते । विक्रियतेऽनेनेति विकारो ऽवयवः । **प्रायापत्तिरिति** । अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं कोशाः पक्षित्वेन कल्प्यन्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तरं कस्मिंश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तम्, तस्यानन्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । **तद्धेतुव्यपदेशाच्च** (ब्र० सू०१।१।१४)। तस्य ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दममयस्य जीवस्य कार्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । **"मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते"** (ब्र०सू०१।१।१५) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति यस्य ज्ञानान्मुक्तिरुक्ता यत् सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म, तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपदसंयोगात् नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । **"नेतरोऽनुपपत्तेः"** (ब्र०सू०१।१।१६) इतर आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्वस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । **"भेदव्यपदेशाच्च"** (ब्र०सू०१।१।१७) । अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दी भवतीति, भेदोक्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थत्वात् भृगुवल्लीस्थानन्दवदित्याशंक्याह—**"कामाच्च नानुमानापेक्षा"** (ब्र०सू०१।१।१८) । काम्यत इति इति काम आनन्दः, तस्य भृगुवल्ल्यां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-

यदिदं किंच' (तै० २।६) इति । नच कारणं सत् ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥१९॥

(७) अन्तरधिकरणम् । २०-२१

हिरण्मयो देवतात्मा किं वासौ परमेश्वरः । मर्यादाधाररूपोक्तेर्देवतात्मैव नेश्वरः ॥ १ ॥
सार्वात्म्यात्सर्वदुरितराहित्याद्येश्वरो मतः । मर्यादाद्या उपास्त्यर्थमीशेपि स्युरुपाधिगाः ॥२॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाम्नायते-'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' इत्यधिदैवतम् (छा० १।६।७।८)। अथाध्यात्मम् 'अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते' (छा० १।७।१।५) इत्यादि । तत्र संशयः—किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किंवा

रत्नप्रभा

त्वानुमानापेक्षा न कार्या, विकारार्थकमयड्विरोधादित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्चेत् सगुणं ब्रह्मात्र वेद्यं स्यादित्याशंक्याह—"अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति" (ब्र०सू०१।१।१९) । गुहानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधवत आनन्दमयस्य यदा हीति शास्त्रं ब्रह्मभावं शास्ति, अतो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभिप्रेत्याह—**अपराण्यपीति** ॥ १९ ॥ (६)

छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—**अथ य इति** । अथेत्युपास्तिप्रारम्भार्थः । **हिरण्मयः** ज्योतिर्विकारः, **पुरुषः** पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्तिमाह—**हिरण्येति** । प्रणखः नखाग्रम्, तेन सहेत्यभिविधावाङ् । नेत्रयोर्विशेषमाह—**तस्येति** । कपेर्मर्कटस्य आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं **पुण्डरीकं यथा** दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्य **अक्षिणी** सद्योविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपं चोक्त्वा नाम करोति—**तस्योदिति** । उन्नाम निर्वक्ति । **स इति** । **उदित** उद्गतः सर्वपाप्मास्पृष्ट इत्यर्थः । उपासनार्थं नामज्ञानफलमाह—**उदेति हेति** । देवतास्थानमादित्यमधिकृत्योपास्त्युक्त्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—**अथेति** । पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासश्चेति मुख्यत्रितयादिबहुप्रमाणवशान्निर्गुणनिर्णयवद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणवशाज्जीवो

नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तम्? संसारीति। कुतः? रूपवत्त्व-श्रवणात्। आदित्यपुरुषे तावत् 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादि रूपमुदाहृतम्। आक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते--'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति। नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम् 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का० १।३।१५) इति श्रुतेः। आधारश्रवणाच्च-'य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि' इति। नह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत। 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० ७।२४।१) इति, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुती भवतः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च। 'स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' (छा० १।६।८) इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा, 'स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च' (छा० १।७।६) इत्यक्षिपुरुषस्य। नच परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तम्, 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' (बृ० ४।४।२२) इत्यविशेषश्रुतेः। तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः-'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इति। 'य एषोऽन्तरादित्ये य एषोन्तरक्षिणि' इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव, न संसारी। कुतः?

रत्नप्रभा

हिरण्मय इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति-संसारीति। अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलम्, अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति सम्बन्धः। श्रुतिमाह-स एष इति। आदित्यस्थः पुरुषः, अमुष्माद् आदित्यादूर्ध्वगा ये केचन लोकास्तेषाम् ईश्वरो देवभोगानां चेत्यर्थः। स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्माद् अक्ष्णोऽधस्तना ये लोका ये च मनुष्यकामा भोगाः तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते। अतः श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः। एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः। भूताधिपतिः यमः भूतपाल इन्द्रादिश्च एष एव। किञ्च जलानामसङ्कराय लोके विधारको यथा सेतुः एवम् एषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादाहेतुत्वात् सेतुरेष एव। अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः। सूत्रं व्याचष्टे—य एष इति। यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयम्। तथाप्यत्र प्रथमं श्रुतं रूपवत्त्वं निष्फलं ध्यानार्थमीश्वरे नेतुं शक्यं च, सर्वपापासङ्गित्वं तु सफलं जीवे नेतुमशक्यं चेति प्रबलम्। न च "न ह वै देवान्पापं गच्छति"(बृह०१।५।२०)

तद्धर्मोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपादिष्टाः, तद्यथा–'तस्योदिति नाम' इति श्रावयित्वा अस्यादित्यपुरुषस्य नाम 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति । तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति—'यन्नाम तन्नाम' इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते—'य आत्माऽपहतपाप्मा' (छा० ८। ७।१) इत्यादौ । तथा चाक्षुषे पुरुषे 'सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म' इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति । सा च परमेश्वरस्योपपद्यते, सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतं ऋक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह––'तस्यर्क्च साम च गेष्णौ' इत्यधिदैवतम् । तथाध्यात्ममपि––'यावमुष्य गेष्णो तौ गेष्णौ' इति । तच्च सर्वात्मकत्वे(१) सत्येवोपपद्यते 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः' (छा०१।७।६) इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते—

रत्नप्रभा

इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पर्शित्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरधुना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तत्फलास्पर्शे वा तात्पर्यात् । तेषां सञ्चितपाप्माभावे "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" (भग०गी०९।२१) इत्ययोगादित्यभिप्रेत्याह—**सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति** । सार्वात्म्यमाह—**तथेति** । अत्र तच्छब्दैः चाक्षुषः पुरुष उच्यते । ऋगाद्यपेक्षया लिङ्गव्यत्ययः । उक्थं शस्त्रविशेषः तत्साहचर्यात् **साम** स्तोत्रम् । उक्थादन्यच्छस्त्रम् **ऋग्** उच्यते । यजुर्वेदो **यजुः** । ब्रह्म त्रयो वेदा इत्यर्थः । **पृथिव्यग्न्याद्यात्मक इति** । अधिदैवतमृक्–पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपा **पञ्चविधा** श्रुत्युक्ता । साम च—अग्निवाय्वादित्यगतातिकृष्णरूपमुक्तं **पञ्चविधम्** । अध्यात्मं तु ऋक् वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिस्थशुक्लभारूपा **चतुर्विधा** । साम च प्राणच्छायात्ममनोऽक्षिगतातिनीलरूपं **चतुर्विधमुक्तम्** । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः—**तस्येति** । यौ सर्वात्मकऋक्सामात्मकौ **गेष्णावमुष्य** आदित्यस्थस्य तौ एवाक्षिस्थस्य **गेष्णौ** पर्वणीत्यर्थः । **तच्चेति** । ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः । सर्वगानगेयं लिङ्गान्तरमाह—**तद्य इति** । तत् तत्र लोके धनस्य सनिर्लाभो येषां ते **धनसनयो** विभूतमन्त इत्यर्थः । **ननु लोके**

(१) सर्वात्मन एवेति पाठान्तरम् ।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम् ॥ (१०।४१)

इति भगवद्गीतादर्शनात्। लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति।

यत्तूक्तं–हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत–इति, अत्र ब्रूमः––स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम्।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद !।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि ॥

इति स्मरणात्। अपिच यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शास्त्रम्––'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादि। सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते––'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः (छा० ३। १४।२) इत्यादिना। तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति। यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति। अत्रोच्यते। स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति, सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव। तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपादिश्यते ॥ २० ॥

रत्नप्रभा

राजानो गीयन्ते नेश्वर इत्यत आह—यद्यदिति। पशुवित्तादिः विभूतिः। श्रीः कान्तिः, ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश एवेत्युक्तेः(१) तद्ध्यानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः। निरङ्कुशम् अनन्याधीनम्।

एषा विचित्ररूपा मूर्तिः माया विकृतित्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः। यदुक्तमशब्दमित्यादिवाक्यं तत् ज्ञेयपरमित्याह—अपि चेति। तर्हि रूपं कुतः, ? तत्राह—सर्वेति। यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्वकारणत्वात् प्राप्तरूपवत्त्वं सर्वकर्मेत्यादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति योजना। मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरोति—ऐश्वर्येति। अध्यात्माधिदैवतध्यानयोर्विभागः पृथक्प्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः ॥ २० ॥

---

(१) 'एवेति तद्ध्यान'मिति प्रा० मु० पु० पाठः।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी—'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृ० ३।७।९) इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र हि 'आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद' इति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते । स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति, श्रुतिसामान्यात् । तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(८) आकाशाधिकरणम् । सू० २२

आकाश इति होवाचेत्यत्र खं ब्रह्म वाऽत्र खम् । शब्दस्य तत्र रूढत्वाद्वाय्वादेः सर्जनादपि ॥१॥
साकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वाच्छ्रौतरूढितः । एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दितम् ॥२॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

इदमामनन्ति—'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' (छान्दो० १।९।१) इति । तत्र संशयः—किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः ? उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्य-

---

रत्नप्रभा

ननु उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणो व्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह—भेदेति । आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवादन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह—अस्तीति । आदित्ये स्थितरश्मिनिरासार्थमादित्यादन्तर इति । जीवं निरस्यति—यमिति । अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वं तत्राह—यस्येति । अन्तर्यामिपदार्थमाह—य इति । तस्यानात्मत्वनिरासायाह—एष इति । ते तव स्वरूपमित्यर्थः । आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात्पर एवादित्यादिस्थानक उद्गीथे उपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ (७)

भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बललिङ्गानां पापास्पर्शित्वाद्यव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथानयनम्, इह त्वाकाशपदश्रुतिः लिङ्गाद्बलीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह—आकाशस्तल्लिङ्गादिति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—इदमिति । शालावत्यो ब्राह्मणो

मानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति, यथा—'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै० २।७) इति, 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छा० ८।१४।१) इति चैवमादौ। अतः संशयः। किं पुनरत्र युक्तम्? भूताकाशमिति। कुतः? तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति। नचायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुम्, अनेकार्थत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति, नच मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति, संभवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम्। ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिः। नैष दोषः। भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः। विज्ञायते हि—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः' (तै० २।१) इत्यादि। ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि। तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—'आकाशस्तल्लिङ्गात्'। आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम्। कुतः? तल्लिङ्गात्। परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम्—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति। परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा। ननु भूताका-

---

रत्नप्रभा

जैवलि राजानं पृच्छति—अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य च कः आधार इति। राजा ब्रूते—आकाश इति हेति। यदेष आकाश इति आनन्दत्वस्यासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मेत्यवधारितम्। आकाशो वै नामेत्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः। निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः। ते नामरूपे। यदन्तरा यस्माद्भिन्ने, यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः। अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीथोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलम्। उपास्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्यादिसङ्गतयः। स्पष्टमत्र भाष्यम्। तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वाद् एव-

शस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं दर्शितम् । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा 'आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति ब्रह्मलिङ्गं 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातम्—'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' (छा० ३।१४।३) इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च भवति—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्' (बृ० ३।९।२८) इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किञ्चिद्वक्तुकामेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' (छा० १।९।२) इति । तच्चानन्त्यं ब्रह्मलि-

❀ रत्नप्रभा ❀

कारश्रुतिबाधः । सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचः स्यादित्याह—**सत्यं दर्शितमिति** । ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात्तस्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । **तथा** सर्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह—**तथा आकाशमित्यादिना** । **रातेः धनस्य दातुः** । **रातिरिति** पाठे बन्धुरित्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—**अपि चेति**। दाल्भ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ राजा चेति त्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः—किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र स्वर्गादागताभिरद्भिर्जीवितेन प्राणेन क्रियमाणोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालावत्यो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शालावत्यस्य पक्षम् "अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम" (छा०१।८।८) इति राजा निन्दित्वाऽनन्तमेवाकाशं वक्ति । भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतमित्याशङ्क्याह—**तं चेति** । उद्गीथ आकाश एवेति सम्पादनादुद्गीथस्यानन्तत्वादिकं न स्वत इति भावः । **स** उद्गीथावयव ॐकार **एषः** आकाशात्मकः **परः** रसतमत्वादिगुणैरुत्कृष्टः । अतोऽक्षरान्तरेभ्यो **वरीयान्** श्रेष्ठ इत्यर्थः । **पर इति** अव्ययं सकारान्तं वा, **परः** कृत्स्नमिति प्रयोगात् । परश्चासौ वरेभ्योऽतिशयेन वरः **परोवरीयान्** इत्यर्थः । प्राथम्यात् श्रुतित्वाच्चाकाशशब्दो बलीयानित्युक्तं स्मारयति—**यस्पुनरिति** । एवकारसर्वशब्दा-

ङ्गम् । यत्पुनरुक्तं--भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत–इति। अत्र ब्रूमः—प्रथमतरं प्रतीतमपि सत् वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः--'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादौ । तथाऽऽकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते--'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः' (ऋ० सं० १।१६४।३९) 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता' (तै० ३।६) 'ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छा० ४।१०।५) 'खं पुराणम्' (बृ० ५।१) इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । 'अग्निरधीतेऽनुवाकम्' इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

९ प्राणाधिकरणम् । सू० २३

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता । वायुर्भवेत्तत्र सुप्तौ भूतसोरन्द्रियग्रहयात् ॥ १ ॥
संकोचोऽत्यपरत्वे स्यात्सर्वभूतलयश्रुतेः । आकाशब्दवत्प्राणशब्दस्तेनेशवाचकः ॥ २ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

उद्गीथे—'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्युपक्रम्य श्रूयते—

रत्नप्रभा

नुगृहीतानन्त्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह—**अत्र ब्रूम इति** । आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितम् । तत्र युक्तिमाह—**दर्शितश्चेति** । आकाशपदाद्गौणार्थस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीतिरस्ति तस्य तत्पर्यायाणां च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । **अक्षरे** कूटस्थे, **व्योमन्** व्योम्नि, **ऋचः** वेदाः सन्ति । प्रमाणत्वेन **यस्मिन्** अक्षरे **विश्वे देवा** अधिष्ठिता इत्यर्थः । ॐकारः कं सुखं ब्रह्म खं व्यापकमित्युपासीत । श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह—**खं पुराणमिति** । व्यापि अनादि ब्रह्मेत्यर्थः । "ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति छान्दोग्यम्, "ॐ खं ब्रह्म खं पुराणम्" इति बृहदारण्यकमिति भेदः । किञ्च तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र तन्नेतुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह-**वाक्येति** । तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २२ ॥ (८)

आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति—**अत एव प्राणः** । उद्गीथ-

'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' (छा० १।११।४,५) इति । तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ । 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः (छा० ६।८।२) 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ४।४।१८) इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः, अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः । किं पुनरत्र युक्तम् ? वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । **ननु** पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम्, इहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न । मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्याम्नायते—'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते' (श० ब्रा० १०।३।३।६) इति । प्रत्यक्षं चैतत्—स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो

रत्नप्रभा

प्रकरणमिति ज्ञापनार्थम् "उद्गीथे" इति भाष्यपदम् । उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः । कश्चिदृषिश्चाक्रायणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं सामभक्तिमनुगता ध्यानार्थं तां चेदेवतामज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ, कतमा सा देवतेति । उत्तरम्—प्राण इति । प्राणम् अभिलक्ष्य सम्यक् विशन्ति लीयन्ते तमभिलक्ष्य **उज्जिहते** उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संशयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति प्राणेति । मनउपाधिको जीवः प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुः ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेण गतार्थत्वात् पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते—**ननु पूर्ववदिति** । अधिकाशङ्कानिरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह—**न मुख्येऽपीति** । **तर्हि** तदा **चक्षुः** अप्येति इति एवम्प्रकारेण सर्वत्र सम्बन्धः । नन्वत्रेन्द्रियाणां प्राणे लयोदयौ श्रूयेते तावता महाभूतलयादिप्रतिपादकवाक्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह-**इन्द्रियसारत्वादिति** । "त्यस्य ह्येष रसः" (बृ०२।३।९) इति श्रुतेरिन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां

मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः। अपि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते। न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति। एवं प्राप्ते सूत्रकार आह—'अत एव प्राणः' इति। 'तल्लिङ्गात्' इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम्। अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति। प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसम्बन्धः श्रूयते—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' (छा० १।११।५) इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः। ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं, स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति। अत्रोच्यते—स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानाम्, इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानां 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति श्रुतेः। यदाऽपि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम्। **ननु** सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः—'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति'

रत्नप्रभा

साराणि तेषां लयाद्युक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः। अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह—अपि चेति। उद्गातृप्रतिहर्तृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चाक्रायणेनादित्योऽन्नं च निर्दिश्येते, "आदित्य इति होवाच" 'अन्नमिति होवाच' इति श्रुतावित्यर्थः। सामान्यं सन्निधानम्। सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलम्। सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः। अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण सङ्गतिरिति विभागः। भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यत्किञ्चिद्भवनधर्मकं कार्यमात्रं, तस्य लयोदयौ वायुविकारे प्राणे न युक्तावित्युक्त्वा भूतशब्दस्य रूढ्यर्थग्रहेऽपि लयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह—यदापीति। भौतिकप्राणस्य भूतयोनित्वायोगादित्यर्थः। तस्य तद्योनित्वं श्रुत्या शङ्कते—नन्विति। अथ यदा सुषुप्तौ जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकीभवति तदा एनं प्राणं सविषया वागादयोऽपियन्तीत्यर्थः। अत्र जीवाभिन्नत्वे सर्वलयाधारत्व-

(कौ० ३।३) इति(१)। तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत्पुनरन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति । तदयुक्तम् । वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वम्, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् । **अत्र** केचिदुदाहरन्ति—'प्राणस्य प्राणम्, प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति च । तदयुक्तम् । शब्दभेदात्प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता(२) षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् प्राणस्य प्राणम् इति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणम् इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे—'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति, तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपादिताः २३

(१०) ज्योतिश्चरणाधिकरणम् । सू० २४-२७

कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म ज्योतिर्दीप्यत इत्यदः । ब्रह्मणोऽसंनिधेः कार्यं तेजो लिङ्गबलादपि ॥१॥
चतुष्पात्प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुवर्त्यते । ज्योतिः स्याद्भासकं ब्रह्म लिङ्गन्तूपाधियोगतः ॥२॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः

रत्नप्रभा

लिङ्गान्न मुख्यः प्राण इत्याह—**तत्रापीति** । वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया स्ववाक्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह—**तदयुक्तमिति** । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः । तस्य बलं तद्गतं लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म लक्ष्यमित्याह-**तदाकाशशब्दस्येवेति** । वृत्तिकृतामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह—**अत्रेत्यादिना** । शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति–**यस्य चेति** २३(९)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । छान्दोग्यमेवोदाहरति-**इदमिति** । गायत्र्युपा-

(१) इत्यत्रेति प्रा० मु० पु० पाठः। (२) 'पिता' इति पदं नास्ति प्रा० मु० पु० ।

पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुष ज्योतिः' (छा० ३।१३।७) इति । तत्र संशयः—किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादि ज्योतिरभिधीयते किंवा पर आत्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्, इह तु तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम्? आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति । कुतः? प्रसिद्धेः। तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते । तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा 'दीप्यते' इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । नहि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता । कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् । 'परो दिवो ज्योतिः' इति च ब्राह्मणम् । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्द्युमर्यादावत्त्वमसमञ्जसम् । अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न । अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभा-

---

रत्नप्रभा

धिकब्रह्मोपास्त्यानन्तर्यार्थोऽथशब्दः । अतो **दिवो** द्युलोकात् **परः** परस्ताद् **यत्** ज्योतिर्दीप्यते तद्यदिदमिति जाठराग्नावध्यस्यते । कुत्र दीप्यते तत्राह-**विश्वत इति** । विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरादिलोकादुपरि ये लोकास्तेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु सर्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव यद्देहस्थमित्यर्थः। अस्य पूर्वेणागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह-**अर्थान्तरेति** । अत्र स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि "पादोस्य" इति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वं लिङ्गमस्तीति **पादसङ्गतिः**। पूर्वोत्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोरुपास्तिः फलमिति भेदः । नन्वज्ञानतमोविरोधित्वाद् ब्रह्मापि ज्योतिःपदशक्यतया प्रसिद्धमस्ति नेत्याह **चक्षुरिति**। शर्वर्यां रात्रौ भवं शार्वरम्, नीलमिति यावत् । अनेनावरकत्वाद्रूपवत्त्वाच्च कुड्यवद्भावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह-**तथेत्यादिना** । भास्वररूपात्मिका दीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह-**न हीति** । मास्तु मर्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्नैवमित्याह-**परो दिव इति** । मर्यादां ब्रूत इति शेषः । ब्रह्मवत् कार्यस्यापि मर्यादायोगान्निरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति-**नन्विति** । एकदेशी ब्रूते-**अस्त्विति** । स्वर्गादौ जातं किञ्चिदतीन्द्रियं तेजो दिवः परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः।

वादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् । न । प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (छा० ६।३।३) इति चाविशेषश्रुतेः । न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति । नैष दोषः । सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः 'परो दिवः' इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते, नतु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । 'सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' (छा० ३।१३।७) इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति । यथा—'तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्' (बृ० ५।५।३) इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम् । 'तस्यैषा दृष्टिः

❀ रत्नप्रभा ❀

अध्ययनविध्युपात्तश्रुतेर्निष्फलं वस्तु नार्थ इत्याक्षेप्ता ब्रूते—नेति । ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्फलस्य क्वापि ध्यानं नास्तीत्याह— इदमेवेत्यादिना । प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकम् । अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह—तासामिति । तेजोऽबन्नानां देवतानामेकैकां द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं द्वेधा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तत्त्रित्रिगुणरज्जुवत्त्रिवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नास्त्यत्रिवृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः । किञ्चात्र "यदतः परः" इति यच्छब्देनान्यतः प्रसिद्धं द्युमर्यादत्वं ध्यानायानूद्यते । न चात्रिवृत्कृतस्य तस्य तत् क्वचित् प्रसिद्धमित्याह—न चेति । एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्तु तर्हीति । प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्यादितेजोऽवयवविशेषः, तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः । स एव कौक्ष्ये ज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः । ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां नेत्याह—न त्विति । निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य । विशेषेति । दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पना भागिनी युक्ता नत्वित्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः । ततः किं तत्राह—सारूप्येति । यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः शिरोदृष्टिः श्रुता, तथा जाठराग्नावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या सिद्धमिति जडज्योतिष्ट्वं साम्यं वाच्यमित्यर्थः। य-

'तस्यैषा श्रुतिः'(छा० ३।१३।७) इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात्। 'तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत' इति च श्रुतेः। 'चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद' (छा० ३।१३।८) इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम्। महते हि फलाय ब्रह्मोपासनामिष्यते। नचान्यदपि किञ्चित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम्। नच पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति, 'गायत्री वा इद९ सर्वं भूतम्' इति छन्दोनिर्देशात्। अथापि कथंचित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यादेवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तत्र हि 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' (३।१२।१,६) इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते, अत्र पुनः 'परो दिवो ज्योतिः' इति द्यौर्मर्यादात्वेन। तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—

ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम्। कुतः? चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन्हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्—

❀ रत्नप्रभा ❀

दृदेहस्पर्शनेनौष्ण्यज्ञानं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्णपिधानेन घोषश्रवणं सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः। ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह-**तदेतदिति**। ज्योतिरित्यर्थः। **चक्षुष्यः** चक्षुर्हितः सुन्दरः, **श्रुतो** विख्यातः। **न चान्यदपीति**। ब्रह्मलिंगमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीत्यन्वयः। ननु "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्क्याह-**न चेति**। ननु सर्वात्मकत्वामृतत्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत आह-**अथापीति**। **कथंचित्** छन्दोद्वारेत्यर्थः। "दिवि" "दिवः" इति विभक्तिभेदान्न प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः। प्रकृतेर्जातं प्राकृतम्, कार्यमित्यर्थः।

आचारं निरस्यति—**पादेति**॥ गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्, वाग्वै गायत्री, येयं पृथिवी, यदिदम् शरीरम्, अस्मिन् पुरुषे हृदयम्, इमे प्राणाः (छां ३।१२।१–२–३) इति भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षड्भिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति। यदुक्तं **तावान्** तत्परिमाणः सर्वः प्रपञ्चः **अस्य** गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो **महिमा** विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपः, ततः प्रपञ्चात् ज्यायान् अधिकः। आधिक्यमेवाह—**पाद इति**॥ सर्वं जगदेकः **पादोंशः** "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" (भग० गी० १०।४२) इति स्मृतेः। **अस्य पुरुषस्य दिवि** स्वप्रकाशस्वरूपे **त्रिपादमृतरूपमस्ति,** दिवि सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पिताज्जगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः। **यथा लोके**

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

(छा० ३ १२।६) इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं पूर्ववाक्याज्ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तम्—'ज्योतिर्दीप्यते' इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः । प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' (तै०ब्रा० ३। १२।९।७) इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते, अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात्—'वाचैवायं ज्योति-

---

रत्नप्रभा

पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं, न त्रिपात्त्वं विवक्षितमिति मन्तव्यम् । "यदतः परः" इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—तत्रेति । ननु "यदाग्नेयोऽष्टाकपालः" इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत्र आह—तत्परित्यज्येति । तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगत्या यदोऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितम्, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्पदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः । सन्दंशन्यायादप्येवमित्याह—न केवलमिति । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छां ३।१४।१) इत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः । प्रकरणादिति । प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिलिंगैश्चेत्यर्थः । अतः प्रकरणाज्ज्योतिःश्रुतिबाधो न युक्त इति निरस्तम् ॥ अविशेषकत्वादिति । ब्रह्मव्यावर्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येन इद्धः प्रकाशितः सूर्यस्तपति प्रकाशयति तं बृहन्तमवेदविन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिश्शब्दस्य कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यंगीकृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह—यद्वेति । गाढान्धकारे वाचैव ज्योतिषा लोक आसनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः । आज्यं जुषतां पिबताम् मनो ज्योतिःप्रकाशकं

षास्ते' (बृ० ४।३।५), 'मनो ज्योतिर्जुषताम्' (तै० ब्रा० १।६।३।३) इति च, तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते। तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः। 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (कौ० २।५।१५) 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्'(बृ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं-द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत-इति। अत्रोच्यते। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते।

ननूक्तं-निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत-इति। नायं दोषः। निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथाहि—आदित्ये चक्षुषि हृदये इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन 'विश्वतःपृष्ठेषु' इत्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तम्-औष्ण्यघोषानुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेव-इति। तदप्ययुक्तम्। परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिष्प्रतीकत्वोपपत्तेः। 'दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत' इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति। यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति। तदप्यनुपपन्नम्। नहीयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयम्, इयते नेति नियमहेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं

रत्नप्रभा

भवतीत्याज्यस्तुतिः। यथा गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति, तथा सर्वस्य स्वनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह-**तस्य भासेति**॥ तत् कालानवच्छिन्नं ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषां साक्षिभूतम् आयुरमृतम् इति च **देवा उपासते** इत्यर्थः। ज्योतिषोऽग्नित्ववद् द्युमर्यादत्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तमित्याह—**अत्रोच्यते इत्यादिना**।

दिवः परमित्यन्वयः। आरोप्यस्य ध्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह-**परस्यापीति**। भविष्यति ब्रह्मज्योतिष इति शेषः। तं यथायथोपासते तथा फलं भवतीति श्रुतेरित्याह—**न हीयत इति**। ज्ञानफलवदुपास्तिफलमेकरूपं किं न स्यादत आह—**यत्र हीति**। ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः। ध्येयं तु नानेत्याह—

ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते–'अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद' (बृ० ४।४।२४) इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण–'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति । कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्तयितुम् । नैष दोषः । 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तम्–पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति, 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च' (छा० ३।१२।१) इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वात्–इति । तत्परिहर्तव्यम् । कथं पुनश्छन्दोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता 'तावानस्य महिमा' इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् । नैतदस्ति । 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गा-

रत्नप्रभा

यत्र त्विति । ईश्वरो जीवरूपेणान्नमत्तीति **अन्नादो**ऽन्नस्याऽऽसमन्ताद्दाता वा । वसु हिरण्यं ददातीति **वसुदान** इति गुणविशेषसम्बन्धं **यो वेद** स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति । "नाम्नो वागुत्तमा मनो वा प्रतीकं वाचो भूयः" इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदम् । सन्निधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते–**कथं पुनरिति** । अथ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह–**नैष इति** । सर्वनाम्ना **स्वसामर्थ्येन** स्वस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचित्वं तद्बलेन परामृष्टे सतीति **योजना** । अर्थाद्यत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

छन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं नास्तीति शङ्कामेकदेशी दूषयति–**कथमिति** । शङ्कां साधयति–**नैतदित्यादिना** । चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातम् । य ए-

यत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' तदेतदृचाभ्यनूक्तं 'तावानस्य महिमा' इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात्। योऽपि तत्र 'यद्वै तद्ब्रह्म' (छा० ३।१२।५,६) इति ब्रह्मशब्दः सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव। 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' (छा० ३।११।३। इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते, तस्माच्छन्दोभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत्। नैष दोषः। 'तथा चेतोर्पणनिगदात्' तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते—'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति। नह्यक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति। तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह सर्वमित्युच्यते। यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१४।१) इति। कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः--'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० २।१।१४) इत्यत्र। तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते-'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते, एतमग्नावध्वर्यव, एतं महाव्रते छन्दोगाः' (ऐ० आ० ३।२।३।१२) इति। तस्मादस्ति छन्दोभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्। तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यते उपासनान्तरविधानाय।

रत्नप्रभा

तामेवमिति। वेदरहस्यभूतां मधुविद्याम् एवम् उक्तरीत्या यः कश्चिद् वेद तस्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः। तथा च वेदत्वाद् गायत्र्यां ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः। गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणायां बीजमनुपपत्तिमाह—न ह्यक्षरेति। ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्राह—कार्यञ्चेति। न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मकत्वारोप इति वाच्यम्। स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः। तथाहि दर्शनमिति सूत्रशेषं व्याचष्टे—तथान्यत्रेति। दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः। एतं परमात्मानं बह्वृचा ऋग्वेदिनो महत्युक्थे शस्त्रे तदनुगतमुपासते। एतमेव अग्निरहस्ये "तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते" इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते। एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते क्रतौ उपासते'

अपर आह—साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात्, यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात्। तथान्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा—'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इत्युपक्रम्याह 'सैषा विराडन्नादी' (छा० ४।३।८) इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोभिधानम् । सर्वथाप्यस्ति पूर्वस्मिन्वा-

रत्नप्रभा

इति ऐतरेयारण्यके दृष्टमित्यर्थः ।

गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्याह—**अपर** इति ॥ **साक्षादेव** वाच्यार्थग्रहणं विनैवेति यावत् । पूर्वं तूपास्यतया गायत्रीपदेनाजहल्लक्षणया गायत्रीब्रह्मणी द्वे अपि लक्षिते । न च गायत्री सर्वम् इत्यन्वयासम्भवः । घटो रूपीति पदार्थैकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवद् गायत्रीपदार्थैकदेशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः । तथा च सूत्रे **सिद्धान्तभागस्यायमर्थः । तथा** गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वगुणसामान्यात् चेतो ब्रह्मणि समर्प्यते येन स चेतोऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव निगदाद् अभिधानात्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अधुना "तथाहि दर्शनम्" इति शेषं व्याचष्टे—**तथेति** । संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि वायौ लीयन्ते । अध्यात्मं वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनांसि प्राणमपियन्तीत्युक्तम्, **ते वा एते पञ्चान्ये** आधिदैविकाः, **पञ्चान्ये** आध्यात्मिकास्ते मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः **कृतम्** इत्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानि **चत्वारि द्यूतानि** क्रमेण चतुरङ्कत्र्यङ्कद्व्यङ्कैकाङ्कानि । तत्र कृतं दशात्मकं भवति चतुर्ष्वङ्केषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाय्वादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं कृतत्वं वाय्वादीनामुपक्रम्याह—**सैषेति** । विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । विराट्पदं छन्दोवाचकम् "दशाक्षरा विराड्" इति श्रुतेः । दशत्वसाम्येन वाय्वादयो **विराडित्युच्यन्ते** । एवञ्च दशत्वद्वारा वाय्वादिषु कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयम् । तत्र विराट्त्वध्यानात्सर्वमस्यान्नं भवति "अन्नं विराड्" इति श्रुतेः, कृतत्वध्यानादन्नादो भवति कृतद्यूतस्यान्नादत्वात् । कृतं हि स्वीयचतुरङ्केषु त्र्यङ्कादिकमन्तर्भावयदन्नमत्तीव लक्ष्यते । अत एव कृतजयादितरद्यूतजयः श्रुत्युक्तः । "कृतायविजितायाधरेऽयाः संयन्ति" इति । अयः द्यूतम् कृतसंज्ञोऽयः **कृतायः** स विजितो येन तस्मै, **अधरेयाः** त्र्यङ्कादयः अयाः **संयन्ति** उपनमन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च सा वाय्वादिदशात्मिका एषा कृतशब्दिता विराडन्नम्, कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः । **सर्वथापीति** । गायत्रीतिपदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि

वर्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति, यतो भूतादीन्पादान्व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह—'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इति । नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्संबध्येत—'तावानस्य महिमा' इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१२।५) इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽपीयमृग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति—'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भग० १०।४२) इति । 'यद्वै तद्ब्रह्म' (छा० ३।१२।७) इति च निर्देश एवंसति मुख्यार्थ उपपद्यते । 'ते वा एते पञ्च

❋ रत्नप्रभा ❋

चेत्यर्थः । अत्रापर आहेत्यपरपदेन गौणत्वं स्वमतं नेति द्योतयति । अजहल्लक्षणापक्षे हि वाग्वै गायत्रीति वागात्मत्वं गायति च त्रायते चेति निरुक्तनामकत्वञ्च गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरम् । गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदुभयं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयम् । एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागोऽप्रसिद्धचतुष्पात्वगुणद्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बह्वसमञ्जसम् ॥ २५ ॥

ननु "गायत्री वा इदं सर्वम्" इति प्रथमगायत्रीश्रुतेः कथं लक्षणेत्याशंक्य वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत्प्रमाणसंवादेन ब्रह्मणि तात्पर्यावगमादित्याह—भूतादिपादेति । पदार्थमाह—इतश्चेति । सूत्रस्थादिपदार्थं दर्शयति—भूतपृथिवीति । अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिभिचतुष्पदा गायत्रीति सम्मतम्, षडक्षरैश्चतुष्पात्वं वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धम् । चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह—अपि चेति । ब्रह्मपरसूक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह—पुरुषेति । ब्रह्मपदस्य छन्दोवाचित्वमुक्तं निरस्यति—यद्वै तद् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृचि ब्रह्मोक्तावित्यर्थः । हृदयस्य चतुर्दिक्षूर्ध्वं च पञ्चसुषयः सन्ति । तेषु ब्रह्मस्थानहृन्नगरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्च द्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितम् । तत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्मण उपासनासम्बन्धितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह—पञ्च ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

ब्रह्मपुरुषाः’(छा० ३।१३।६) इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुष(१)श्रुतिर्ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा इह पुनः ‘अथ यदतः परो दिवः’ इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन, तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात्, उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते—वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन—इति च । एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते ।

अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च, एवं

रत्नप्रभा

“दिवि” “दिवः” इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह—**तत्परिहर्तव्यमिति** । परिहारं प्रतिजानीते—**अत्रेति** । सूत्रे नञर्थं वदन् परिहारमाह—**नायमिति** । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । प्रधानप्रातिपदिकार्थाद्द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया बिभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कथंचिदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । **यथा** वृक्षाग्रं स्वलग्नभागावच्छिन्नश्येनस्याधारः सन्नेव स्वालग्नभागावच्छिन्नस्य तस्यैव मर्यादा भवति, **एवं दिवि** सूर्ये हार्दाकाशे वा मुख्ये आधारे सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदलग्नाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः ।

यद्वाकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं, तदा गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तम्या सामीप्यलक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह—**अपर इति** । सम्बद्धं प्रति आधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदि-

---

(१) इति श्रुतिरिति प्रा० मु० पाठः ।

च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् २७

११ प्रतर्दनाधिकरणम् । सू० २८-३१

प्राणोऽस्मीत्यत्र वाय्विन्द्रजीवब्रह्मसु संशयः । चतुर्णां लिङ्गसद्भावात्पूर्वपक्षस्त्वनिर्णयः ॥ १ ॥
ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्यनन्यथा । अन्येषामन्यथासिद्धेर्युत्पाद्यं ब्रह्म नेतरत् ॥२॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपानिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका—'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च' इत्यारभ्याम्नाता । तस्यां श्रूयेत—'स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इति । तथोत्तरत्रापि 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' (कौ० ३।१,२,३) इति । तथा 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि, अन्ते च 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' (कौ० ३।८) इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मोत जीवोऽथवा परं ब्रह्मेति । **ननु** 'अत एव प्राणः' इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । इहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति—'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यादि, कथमिह पुनः संशयः संभवति । अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । नके-

---

रत्नप्रभा

ति, असम्बद्धं प्रति मर्यादात्वं मुख्यमधुनोच्यते—**दिवः परमपीति** भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः प्रतर्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम । तं ह इन्द्र उवाच—प्रतर्दन वरं ते ददामीति । स होवाच प्रतर्दनः—यं त्वं मर्त्याय हिततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवालोच्य मह्यं देहीति । तत इन्द्र इदमाह—प्राणोऽस्मीत्यादि । मुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वमुक्तम् । निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति—**तं मामिति** । इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम् । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह—**अथेति** । वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्चयानन्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्थापकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्गमाह—**न वाचमिति** । आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह—**अन्ते चेति** । अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्ण-

वलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते । सन्ति हीतरालिङ्गान्यपि । 'मामेव विजानीहि' (कौ० ३।१) इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम्, इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् , 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्त उच्यते—

प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् । कुतः ? तथानुगमात् । तथाहि--पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावत् 'वरं वृणिष्व' इतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप--'त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति । तस्मै हिततमत्वेनोपादिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । नह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेता० ३।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा 'स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया' (कौ० ३।१) इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः--'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मु० २।२।८) इत्याद्यासु श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं

रत्नप्रभा

यार्थमिदमधिकरणमित्यगतार्थतामाह—अनेकलिङ्गेति । पूर्वत्र प्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्ज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तम्, न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्बलमस्ति । मिथोविरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षयति-तत्रेति । पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलाद्विभक्त्यर्थबाधवद्वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यताभङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वाऽस्तु । **पूर्वपक्षे** प्राणाद्यनेकोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः ।

तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह—**तथा हीति** । हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां सम्बन्धो ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चायक उपलभ्यत इत्युक्तं विवृणोति—**उपक्रम इत्यादिना** । यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः । **स यः** कश्चित् **मां** ब्रह्मरूपं **वेद** साक्षादनुभवति **तस्य** विदुषो **लोको** मोक्षो महताऽपि पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्मतूलराशेर्दग्धत्वादित्याह—**स य इति** । साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं निरं-

च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । नह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं सम्भवति । तथोपसंहारेऽपि—'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवन्ति । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इति, 'एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः' (कौ० ३।८) इति च । सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म॥२८॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते—न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् । कस्मात्? वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे—'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यहङ्कारवादेन, स एष वक्तुरात्मत्वेनोपादिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । नहि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति 'अवागमनाः' (बृह० ३।८।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव—'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते, 'प्राणो वै बलम्' इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । 'या च काचिद्बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्' इति हि वदन्ति(१) ।

रत्नप्रभा

कुशैश्वर्यं च सर्वमेतदित्यर्थः ॥ २८ ॥

अहङ्कारवादेन स्वात्मवाचकशब्दैः आचचक्षे उक्तवानित्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह—तथा विग्रहेति । त्रीणि शीर्षाणि यस्येति त्रिशीर्षा त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि । रौति यथार्थं शब्दयतीति रुद् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुन्मुखास्तेभ्योऽन्यान् वेदान्तबहिर्मुखान् यतीन् अरण्यश्वभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह—प्राणत्वं चेति । पठ-

(१) 'काचन'—'पठन्ति' इति प्रा० मु० पु० पाठः रत्नप्रभाकाराणां संमतो बोध्यः ।

प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहज्ज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते ।

'अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्' इति । अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । 'यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति, न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा 'प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' (कौ० ३।३) इति, 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इति चोपक्रम्य 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः' 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरो-

---

न्ति लौकिका अर्पोत्यर्थः । बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदातृत्वाद्धिततमः कर्मानधिकारादपाप इत्येवं व्याख्येयानीत्याह—**निश्चिते चेति** ।

किमिन्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते उत विग्रहः । आद्ये वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम्, न द्वितीय इत्याह—**अध्यात्मेति** । आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बध्यते यैः शरीरस्थत्वादिभिरिन्द्रतनावसम्भावितैर्धर्मैस्ते अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । **आयुः** अत्र देहे प्राणवायुसञ्चारः । **अस्तित्वे** स्थितौ **प्राणानाम्** इन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह—**अस्तित्व इति** । 'अथातो निःश्रेयसादान'मित्याद्या श्रुतिः । इन्द्रियस्थापकत्ववद्देहोत्थापकत्वमाह—**तथेति** । वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शितमित्याह—**इति चोपक्रम्येति** । **तत्** तत्र नानाप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायाम्, **यथा** दृष्टान्तः । लोके प्रसिद्धस्य **रथस्यारेषु** नेमिनाभ्योर्मध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा **नेमिरर्पिता, नाभौ** चक्रपिण्डिकायामरा **अर्पिताः** एवं भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि, मीयन्त इति **मात्राः** भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दश **भूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु** दशसु **अर्पिताः** । इन्द्रियजाः पञ्च शब्दादिविषयप्रज्ञाः मीयन्ते आभिरिति **मात्राः** पञ्च धीन्द्रियाणि । नेमिवत् ग्राह्यं ग्राहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभिस्थानीये प्राणे सर्वं कल्पितमित्याह—**प्राणेऽर्पिता इति** । स प्राणो मम स्वरूपमित्याह—**स म इति** । तर्हि

ऽमृतः' इति विषयेन्द्रियव्यवहारानभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । 'स म आत्मेति विद्यात्' इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृह० २।५।१९) इति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म—'मामेव विजानीहि' इति । यथा तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च इति तद्वत्, 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' (बृ० १।४।१०) इति श्रुतेः । यत्पुनरुक्तं–'मामेव विजानीहि' इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति–तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः–यस्मादेवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहि–इति, कथं तर्हि ? विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्दधाति–'तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते, स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयं तु ब्रह्मैव 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति वक्ष्यमाणम् । तस्मात् ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि, तत्राह—**अयमिति** ॥ २९ ॥

अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति—**कथमिति** । सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति—**इन्द्र इति** । जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतः सिद्धं दर्शनमार्षम् । विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थ उपन्यासः न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति—**कथं तर्हीति** । ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह—**विज्ञानेति** । नियामकं ब्रूते—**यदिति** । **परेण तस्य मे इत्यादिना** वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह—**एतदुक्तमिति** । तस्माज्ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः । किं स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह—**विज्ञेयं त्विति** ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्या- दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः, तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः ? जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते—'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि— 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः । प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य—'तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' (प्र० २।३) इति श्रवणात् । ये तु 'इमं शरीरं परिगृह्य' इति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदानिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते—'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः(१)' इति 'सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत । तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा

देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राह—**शरीरधारणं चेति** । सर्वे वागादयः प्राणा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स वः श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वाप्तौ **तान्** वागादीन् **वरिष्ठः प्राण उवाच** यूयं **मा मोहमापद्यथ** यतः **अहमेवैतत्** करोमि । किं तत् ? **पञ्चधा** प्राणापानादिभावेन आत्मानं विभज्य एतद्बाति गच्छतीति बानं तदेव **बाणम्** अस्थिरं शरीरम् **अवष्टभ्य** आश्रित्य धारयामीत्यर्थः । द्विवचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—**जीवमुख्येति** । अभेदनिर्देशमाह—**यो वा इति** । भेदमाह—**सहेति** ।

---

(१) 'इति' पदं नवीनपुस्तकेषु नास्ति ।

प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत् ।

नैतदेवम्, उपासात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम्, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इत्युक्त्वान्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् । नच ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम्, दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्च, अन्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितम्—'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति । तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्,—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

(काठ० २।५।५) इति श्रुतेः । यदपि 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितम्, तदपि न ब्रह्मपक्षे निवारयति, नहि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः 'तत्त्व-

---

यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपास्यत्वं, तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं स्यात, न चेष्टापत्तिः, उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गादित्याह—**नैतदेवमित्यादिना** । न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं न स्यादिति वाच्यम् । जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवाक्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यम् । न वा तदुचितमित्याह—**न च ब्रह्मलिङ्गमिति** । सूत्रशेषं व्याचष्टे—**आश्रितत्वाच्चेति** । अन्यत्र "अत एव प्राणः" (व्या० सू० १।१।१३) इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वाद् इहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद् ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह—**यत्त्वित्यादिना** । यस्मिन्नेतौ प्रेर्यत्वेन स्थितौ तेन इतरेण

मसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म प्रदर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (क० १।४) इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरेतदुक्तम्—'सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे(१) नोपपद्यत इति । नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ।

अथवा 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' इत्यस्यायमन्योऽर्थः—न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथम्? उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च । तत्र 'आयुरमृतमुपास्स्वायुः(२) प्राणः' इति, 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, 'तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत' इति च प्राणधर्मः । 'अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्यामः' इत्युप-

ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । **विशेषं** परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्ज्ञेयत्वमुच्यते तस्य लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्बोधाभिमुख्याय लिङ्गादय इति । अत्र श्रुत्यन्तरमाह—**यद्वाचेति** । येन चैतन्येन **वागभ्युद्यते** स्वकार्याभिमुख्येन प्रेर्यते **तदेव** वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्त्वम्पदवाच्ययोः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह—**नैष दोष इति** ।

स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिकृन्मतेन व्याचष्टे—**अथवेति** । उपासनात्रित्वप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तम् । अत्र त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुष्ट्वं, देहापेक्षया तस्या मुक्तेरवस्थानादमृतत्वम्, उत्थापयतीत्युक्थत्वम्, इति **प्राणधर्मः** । जीवधर्ममाह—**अथेति** । बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्युत्क्रान्त्युक्त्यनन्तर-

(१) 'ब्रह्मवादिनो' इति प्रा० मु० पाठः । (२) 'रमृतमित्युपास्स्वे'ति प्रा० मु० पाठः ।

क्रम्य 'वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्राः प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति' इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः। 'ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं, दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम्, यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः, यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः, नह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्ध्येत्, नो एतन्नाना। 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा' इत्यादिर्ब्रह्मधर्मः। तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम्। अन्यत्रापि 'मनोमयः प्राणशरीरः' (छा० ३।१४।२) इत्या-

मित्यर्थः। अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते। तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्ति अधिष्ठानचिदात्मना, तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तम्—**वागेवेत्यादि**। चक्षुरेवास्याः एकमङ्गमदूदुहदित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थं उच्यते। उत्पन्नायाः असत्कल्पायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरम्, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरमिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम्। तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेव **अस्याः** प्रज्ञाया **एकमङ्गं** देहार्धम् **अदूदुहत्** पूरयामास। वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः। चतुर्थी षष्ठ्यर्था। तस्याः पुनर्नाम किल चक्षुरादिना **प्रतिविहिता** ज्ञापिता **भूतमात्रा** रूपाद्यर्थरूपा **परस्ताद्** अपरार्धे कारणं भवति। ज्ञानकरणद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः। एवं बुद्धेः सर्वार्थद्रष्टृत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह—**प्रज्ञयेति**। बुद्धिद्वारा चिदात्मा **वाचम्** इन्द्रियं **समारुह्य** तस्याः प्रेरको भूत्वा **वाचा** करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेन **आप्नोति**, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः। तथा च सर्वद्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृत्वाध्यासनिमित्तत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति। सर्वाधारत्वानन्दत्वादिर्ब्रह्मधर्म इत्याह—**ता वा इति**। दशत्वं व्याख्यातम्। प्रज्ञाः इन्द्रियजाः, ताः अधिकृत्य ग्राह्यभूतमात्रा वर्त्तन्ते, **प्रज्ञामात्राः** इन्द्रियाणि ग्राह्यं भूतजातमधिकृत्य वर्त्तन्त इति ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षत्वमुक्तं साधयति—**यदिति**। तदेव स्फुटयति—**न हीति**। ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न सिद्ध्यति किन्तु ग्राहकेण, एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सिध्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नम्, किन्तु चिदात्मन्यारोपितमित्याह—**नो इति**। **तद्यथेत्यादि** कृतव्याख्यानम्। सूत्रार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशंक्याऽऽश्रितत्वादित्याह—**अन्यत्रापीति**। उपाधिर्जीवः। तत् अन्यधर्मेणोपासनम्। **इयमसङ्गता** व्या-

दावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् , इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पादकृतौ
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

[अत्रास्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तवाक्यानामुपास्यब्रह्मविषयाणां विचारः]

१ सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् । सू० १-८

प्रथमे पादे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो ज-

ख्या । तथाहि न तावदारुण्याद्यनेकगुणविशिष्टाप्राप्तक्रयणवद् उपासात्रयविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः सम्भवति, सिद्धस्य विध्यनर्हत्वात् । नापि ब्रह्मानुवादेनोपासात्रयविधिः, वाक्यभेदात् । न च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यम्। तादृशविधिवाक्यस्यात्राश्रवणात् । न च "तं मामायुरमृतमित्युपास्व" (कौषी० ३।२) इत्यत्र मामिति जीवेन आयुरिति प्राणेन अमृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यम् । सर्वेषां धर्माणामश्रवणाद् ब्रह्माश्रुतेश्च । "प्राणो वा अमृतम्" इति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिलुब्धेन "वक्तारं विद्याद्" (कौषी० ३।८) "एतदेवोक्थमुपासीत" (कौषी० ३।३) "स म आत्मेति विद्याद्" (कौषी० ३।८) इति जीवप्राणब्रह्मोपासनविधयः, अन्ये गुणविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्याज्यम् , तच्चायुक्तम् उपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयात् । तस्माज्ज्ञेयप्रत्यग्ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति-तस्मादिति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां रत्नप्रभायां
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ १ ॥

ॐ नमः परमात्मने ॥

श्रीरामं सिद्धमत्तारं गुहाशयिनमन्तरम् ।
अन्तर्यामिणमज्ञेयं वैश्वानरमहं भजे ॥ १ ॥

पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—प्रथम इति । जगत्कारणत्वो-

न्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम्। तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वात्मकत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति। अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वहेतु(१)-प्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि। पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यन्ते—किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किञ्चिदिति तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते।

मनोमयोऽयं शारीर ईशो वा प्राणमानसे। हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्युस्तेन जीवगाः ॥१॥
शमवाक्यगतं ब्रह्म तद्धितादिरपेक्षते। प्राणादियोगश्चिन्तार्थश्चिन्त्यं ब्रह्म प्रसिद्धितः ॥२॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत, मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१४। १,२) इत्यादि। तत्र संशयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर

क्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धम्। तदुपजीव्योत्तरं पादद्वयं प्रवर्त्तत इति हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः। कथं पादभेद इत्याशङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह—अर्थान्तरेति। आकांक्षादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मलिंगैर्ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः। अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते। प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः।

छान्दोग्यमुदाहरति—इदमिति। तस्माज्जायत इति तज्जम्, तस्मिन् लीयत इति तल्लम्, तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनम्। तज्जञ्च तल्लञ्च तदनञ्चेति तज्जलान्। कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यमपदस्य तच्छब्दस्य लोपः। तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसोऽवयवलोपः। इतिशब्दो हेतौ। सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव, तद्विवर्त्तत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणि मित्रामित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः। स क्रतुमुपासनं कुर्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह—अथेति। क्रतुमयः सङ्कल्पविकार इत्यर्थः। पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति—यथेति। इह यद्ध्यायति मृत्वा ध्यानमहिम्ना तद्ध्येयरूपेण जायत इत्यर्थः। क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः। क्रतोर्विषयमाह—मन इति। ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः। पूर्वत्र ब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किन्तु प्रकरणम्। तच्च शान्तिगुणविधानार्थ-

---

(१) विषयत्वे हेतुरिति प्रा० मु० पु० पाठः।

आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् ? शारीर इति । कुतः ? तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः सम्बन्धो न परस्य ब्रह्मणः 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मु० २।१।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशङ्क्यते । नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरम् किं तर्हि ? शमविधिपरम् । यत्कारणं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्याह । एतदुक्तं भवति—यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । नच सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीतेति । नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनं तु 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यनेन विधीयते । क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते—'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति । 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । 'एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु 'ज्यायान्पृथिव्या' इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति । अत्र ब्रूमः—न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं विरोधात् । अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुम् । ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति(१) । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनं 'एतद्ब्रह्म' (छा० ३।१४।४) इति, तदपि प्रकृत-

मन्यथासिद्धम् । अतो जीवलिङ्गं बलीय इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—**शारीर** इत्यादिना । श्रुतिमाशंक्यान्यथासिद्ध्या परिहरति—**नैष दोष** इति । शमविधिपरत्वे हेतुमाह—**यत्कारण**मिति । यत एवमाह, तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः । **न च शमेति** । शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह—**सर्वकर्मेति** । सर्वाणि कर्माणि यस्य । सर्वे कामा भोग्या यस्य । सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिः **आदिशब्दार्थः** । **आराग्रमात्रस्येति** । तोत्रप्रोतायश्शलाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः ।

(१) इति पदं मा० मु० पुस्तके नास्ति ।

परामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः ? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणम्, इह च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवंच प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । **ननु** वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते—यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनिहितं भवति । जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवति तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति । तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवति, इतरदविवक्षितम् । उपादानानुपादाने

सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशान्न जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह—**सर्वत्रेति** । यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यम् । यद्यपि निराकांक्षं ब्रह्म तथापि मनः प्रचुरमुपाधिरस्य, प्राणः शरीरमस्येति समासान्तर्गतसर्वनाम्नः सन्निहितविशेष्याकांक्षत्वाद् ब्रह्म सम्बध्यते । "स्योनं ते सदः कृणोमि" इति संस्कारार्थसदनस्य निराकांक्षस्यापि तस्मिन् सीदेति साकांक्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह—**अत्रोच्यत इति** । स्योनं पात्रं, ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि लिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह—**जीवस्त्विति** । इदं लिङ्गद्वयं लोकसिद्धं जीवं न सन्निधापयति, दुःखिन उपास्त्ययोग्यत्वात् फलाभावाच्च, अतो विश्वजिन्न्यायेन सर्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुबन्धीति भावः । किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह—**न चेति** । अन्यतराकांक्षानुगृहीतं फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्बलीय इति समुदायार्थः ।। १ ।।

वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः, स च प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षोपचार इत्याह—**तथाप्युपादानेनेति** । नन्विदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति धीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह—**उपादानानुपादाने त्विति** । तात्पर्यं नाम

तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च 'य आत्मापहतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यत्र 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इति श्रुतम् । आकाशात्मेत्यादिनाकाशवदात्मास्येत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । 'ज्यायान्पृथिव्याः' इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् , अतएव 'सर्वकर्मा' इत्यादि । एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तूक्तं 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसम्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः—

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥
(श्वे० ४।३) इति ।

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

(गी० १३।१३) इति च । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया। इयं तु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥२॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः, उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः ॥ तदिहेति । तत् तस्मात् तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । जीर्णः स्थविरो यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव, यो जातो बालः स त्वमेव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतश्श्रुतिमत् सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयः तस्येति सर्वात्मत्वोक्तिः ॥ २ ॥

ननु जीवधर्माश्चेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जीवे किमिति न योज्य-

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता। अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तुशब्दोऽवधारणार्थः। ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, नतु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः, यत्कारणं 'सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा अवाकी अनादरः ज्यान्यापृथिव्या' इति चैवंजातीयका गुणा न शारीरे आञ्जस्येनोपपद्यन्ते। शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः। नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति। सत्यम्। शरीरे भवति नतु शरीर एव भवति। 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्, आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च व्यापित्वश्रवणात्। जीवस्तु शरीर एव भवति, तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" (छा० ३।१४।४) इति। एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति। अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन। अभिसंभवितास्मीति, प्राप्तास्मीत्यर्थः। नच सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदशो युक्तः। तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव। तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे—'यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-

---

न्ते, तत्राह—**अनुपपत्तेरिति**। सूत्रं व्याचष्टे—**पूर्वेणेति**॥ सर्वात्मत्वादिः उक्तन्यायः। कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने सम्बध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्माः कल्पिते इति भावः। बागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी न वाकी **अवाकी** अनिन्द्रिय इत्यर्थः। कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीति **अनादरः** नित्यतृप्त इत्यर्थः। ज्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शारीर इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः, स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह—**सत्यामित्यादिना** ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च। प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति **सम्बन्धः**। कर्मकर्तृव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह-**तथोपास्येति** ॥ ४ ॥

तण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः' (शत० ब्रा० १०।६।३।२) इति । शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति, तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः । तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ (गी० १८।६१) इत्याद्या ।

अत्राह—कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यः यः प्रतिषिध्यते 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इत्यादिना । श्रुतिस्तु—'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' (बृह० ३।७।२३) इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! । (गी० १३।२) ।

इत्येवंजातीयकेति ।

अत्रोच्यते सत्यमेवैतत् । पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् 'तत्त्वमसि' इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

शब्दविशेषात् । एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानत्वम् । अन्तरात्मन्निति विभक्तिलोपश्छान्दसः । शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः, तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥

स्मृतौ हृदिस्थस्य जीवाद्भेदोक्तेरत्रापि हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह—स्मृतेश्चेति । भूतानि जीवान् । यन्त्रं शरीरम् ।

अत्र सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति भ्रान्तिनिरासायेक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यमुद्भाव्य निरस्यति—अत्राहेत्यादिना ।

त्वदुक्तरीत्या वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पितः सूत्रेष्वनूद्यत इत्याह—सत्यमिति ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वा-देवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडम्, 'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति परिच्छिन्नायतनत्वात्, स्वशब्देन च 'अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्।

अत्रोच्यते—नायं दोषः। न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया सम्भवति, यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते। कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यते इति। निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः। एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते। यथा शालग्रामे हरिः। तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम्। सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम्। यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि। तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम्। तत्र यदाशङ्कयते—हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्म-

---

अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावः तत्त्वं तस्मात्। आर्थिकमल्पत्वम् अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह—**स्वशब्देनेति**।

नायं दोष इत्युक्तं विवृणोति—**न तावदिति**। **कथमपि** ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः। परिच्छेदत्यागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्त्यागे च ब्रह्मण एवोपास्यत्वमायातीति भावः। विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह—**यथा समस्तेति**। सर्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षया परिच्छेदोक्तिवदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः। **ननु** किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते, तत्राह—**तत्रेति**। हृदये परमात्मनो बुद्धिवृत्तिर्ग्राहिका भवति। अत ईश्वराभिव्यक्तिस्थानत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः। व्योमदृष्टान्तासिना शङ्कालताऽपि काचिच्छिन्नेत्याह-**तत्र यदाशंक्यत इत्यादिना**। भिन्नायतनत्वेऽपि व्योम्नः

णोऽपि तत्प्रसङ्ग—इति, तदपि परिहृतं भवति ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धात्, चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसम्भोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते, 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृ० ३।७।२३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् ।

न वैशेष्यात् । न तावत्सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छारीरवद्ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः । एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च, एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि च संनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ । यदपि—एकत्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग—इति । अत्र वदामः—इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः—'कथमयं त्वयात्मान्तराभावोऽध्यवसित' इति । 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत् । यथा-

---

सत्यभेदाद्यभावादिति भावः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणो हार्दत्वेऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां व्याचष्टे—**व्योमवदिति ।**

ब्रह्म भोक्तृ स्यात् हार्दत्वे सति चेतनत्वाज्जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति—**न वैशेष्यादिति ।** धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अयमेव विशेषो वैशेष्यम् , स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः, विशेषस्यातिशयार्थो वा । धर्मादेः स्वाश्रये फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादिति सूत्रार्थः । किञ्च विभवो बहव आत्मान इति वादिनामेकस्मिन् देहे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्मार्जित एव देहे भोग इति परिहारश्च तुल्य इति न वयं पर्यनुयोज्या इत्याह—**सर्वगतेति ।** वस्तुतस्तेषामेव भोगसासाङ्कर्यमित्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह—**यथाशास्त्रमिति ।** अर्धं मुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते नाङ्गा-

शास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्धजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च 'तत्त्वमसि' इत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ।

अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगः, न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । नहि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह—न वैशेष्यादिति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । नच मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते । तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥

२ अत्रधिकरणम् । सू० ९-१०

जीवोऽग्निरीशो वाऽत्ता स्यादोदने जीव इष्यताम् । स्वाद्वत्तीति श्रुतेर्वह्निर्वाग्निरन्नाद इत्यदः ॥१॥
ब्रह्मक्षत्रादिजगतो भोज्यत्वात् स्यादिहेश्वरः । ईशप्रश्नोत्तरत्वाच्च संहारस्तस्य चातृता ॥२॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' (१।२।२४) इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यात्, उत

नीति सोऽयमर्धजरतीयन्यायः । स चात्र न युक्तः । न ह्यभेदमङ्गीकृत्याऽभोक्तृत्वं त्यक्तुं युक्तं, श्रुत्यैवाभेदसिद्ध्यर्थं भोक्तृत्ववारणादित्याह—**शास्त्रं चेति** ।

नन्वेकत्वं मया श्रुत्या न गृहीतं येनोपजीव्यश्रुत्या बाधः स्यात्, किन्तु त्वदुक्त्या गृहीतमित्याशंक्य बिम्बप्रतिबिम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह **अथागृहीतमित्यादिना** । कल्पितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति—**तदाहेति** । ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यं ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥ (१) ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् । यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगद् ओदनो, मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि **यस्योपसेचनम्** ओदनसंस्कारकघृतप्रायः सोऽत्ता, यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म **इत्था** इत्थम् ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को

जीवः, अथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः। किं तावत्प्राप्तम्? अग्निरत्तेति। कुतः? 'अग्निरन्नादः' (बृ० १।४।६) इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम्। जीवो वाऽत्ता स्यात्, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति दर्शनात्। न परमात्मा, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते **ब्रूमः**।

अत्ताऽत्र परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः? चराचरग्रहणात्। चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते। तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्येंनात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं संहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यते। **नन्विह** चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नैष दोषः। मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात्, ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः। यत्तु—परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं सम्भवति, 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति दर्शनात्—इति। अत्रोच्यते। कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनम्, तस्य संनिहितत्वात्, न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकम्, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्। तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति॥ ९॥

वेद, चित्तशुद्ध्याद्युपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः। संशयबीजमाह—विशेषेति। "स त्वमग्निं प्रब्रूहि" (कठ० १।१३) इत्यग्नेः, "येयं प्रेते विचिकित्सा" (कठ० १।२१) जीवस्य, "अन्यत्र धर्माद्" (कठ० २।१४) इति ब्रह्मणः प्रश्नः। "लोकादिमग्निं तमुवाच" (कठ० १।१५) इत्यग्नेः, "हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि" (कठ० २।६) इतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः। पूर्वत्र ब्रह्मणो भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं, तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति। अग्निप्रकरणमतीतमित्यरुचेराह—जीवो वेति।

पूर्वपक्षे जीवोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः। ओदनशब्दो भोग्यवाचीति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षत्रशब्दैरुपस्थापितकार्यमात्रे गौण ओदनशब्दः। गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धौदनगतं विनाश्यत्वं गृह्यते, गौणशब्दस्य सन्निहितगुणग्राहित्वात्। तथा च सर्वस्य विनाश्यत्वेन भानाल्लिङ्गादीश्वरोऽत्तेत्याह—नैष दोष इति। तस्य सन्निहितत्वादिति। "पिप्पलं स्वाद्वत्ति"

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (काठ० १।२।१८) इत्यादि। प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम्। 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥

३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम्। सू० ११-१२

गुहां प्रविष्टौ धीजीवौ जीवेशौ वा हृदि स्थितौ। छायातपाख्यदृष्टान्ताद्धीजीवौ स्तो विलक्षणौ ॥१॥
पिबन्ताविति चैतन्यद्वयं जीवेश्वरौ ततः। हृत्स्थानमुपलब्ध्यै स्याद्वैलक्षण्यमुपाधितः ॥२॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते—'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' (काठ० १।३।१) इति। तत्र संशयः—किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवौ, ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसङ्घाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति। तदपीह प्रतिपादयितव्यम्, 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः'(काठ० १।१।२०) इति पृष्टत्वात्। अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति। तदपीह प्रतिपादयितव्यम्, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद'

इति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ (२) ॥

अत्तृवाक्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह—**गुहामिति**। **ऋतम्** अवश्यम्भावि कर्मफलं **पिबन्तौ** भुञ्जानौ **सुकृतस्य** कर्मणो **लोके** कार्ये देहे परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति परार्ध्यं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन् या गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवत् मिथोविरुद्धौ तौ च **ब्रह्मविदः** कर्मिणश्च **वदन्ति**। त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः। नाचिकेतवाक्यानामध्ययनं तदर्थज्ञानं तदनुष्ठानं चेति त्रित्वं बोध्यम्। बुद्ध्यवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात्संशयमाह—**तत्रेति**। पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह-**यदीत्यादिना**। **तदपि** जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमपीत्यर्थः। मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं **विचिकित्सा** संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके, नास्तीत्यन्ये। अतस्त्वयोपदिष्टो-

(काठ० १।२।१४) इति पृष्टत्वात्। अत्राहाक्षेप्ता—उभावप्येतौ पक्षौ न सम्भवतः। कस्मात्? ऋतपानं कर्मफलोपभोगः, 'सुकृतस्य लोके' इति लिङ्गात्। तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति, नाचेतनाया बुद्धेः। 'पिबन्तौ' इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः। अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न सम्भवति। अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति, चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासम्भवात्। 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति मन्त्रवर्णादिति। अत्रोच्यते—नैष दोषः। छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात्। एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येयाताम्। यद्वा जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति, पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते। पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात्। बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारात्, एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात्। न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद्द्वावृतं पिबन्तौ सम्भवतः। तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्? बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। कुतः? 'गुहां प्रविष्टौ' इति विशेषणात्। यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयम् उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते। नच सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम्। 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा तु

ऽहमेतदात्मतत्त्वं जानीयामित्यर्थः। **तदपीति**। परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः। उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—**अत्राहेति**। छत्रिपदेन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहल्लक्षणया प्रविष्टावुच्येते इत्याह-**अत्रोच्यत इति**। पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह—**यद्वेति**। नियतपूर्वभाविकृतिमत्त्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकारयित्रोः साधारणम्, यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः। अत्र प्रकृतिर्मुख्यार्था प्रत्यये लक्षणा। **मिश्रास्तु** कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः प्रकृत्या त्वजहल्लक्षणया पायनं लक्ष्यमित्याहुः। **पूर्वपक्षे** पिबन्ताविति कर्तृवाचिशतृप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्यमित्याह **बुद्धीति**। एधांसि काष्ठानि। पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं, प्रकृतिस्तु मुख्यैवेति भावः। मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राह्यावित्यत आह—**न चेति**। ब्रह्मक्षत्त्रपदस्य सन्निहितमृत्युपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—**किं तावदिति**। गोचरं फलम्।

न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते, 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः। 'छायातपौ' इति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्। तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामिति प्राप्ते ब्रूमः।

विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम्। कस्मात्? आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ। संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते। अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते, नाश्वः पुरुषो वा। तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते। **ननूक्तं**-गुहाहितत्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य-इति। गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः। गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' (काठ० १।२।१२) 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' (तै०२।१) 'आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्' इत्याद्यासु। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम्। छायातपावित्यप्यविरुद्धम्, छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारित्वासंसारित्वयोः। अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य। तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥११॥

कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते?

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

एकस्मिञ्जातिमति क्लृप्ते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यम्। व्यक्तिमात्रग्रहे लाघवान्न विजातीयम्, जातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात्। न चास्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यम्। चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात्। तथा च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाज्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह—**संख्याश्रवणे चेति**। गुहायां बुद्धौ स्थितं गह्वरे अनेकानर्थसंकुले देहे स्थितं, **पुराणम्** अनादिपुरुषं, विदित्वा हर्षशोकौ जहाति। परमे श्रेष्ठे **व्योमन्** हार्दाकाशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्यन्वयः। **अन्विच्छ** विचारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

विशेषणं गन्तृगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह—**विशेषणाच्चेति**। स जीवोऽध्वनः

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव संभवति। 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु' (का० १।३।३) इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथि-रथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति। 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (का० १।३।९) इति च परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति। तथा 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति॥' (का० १।२।१२) इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणं चेदं परमात्मनः। 'ब्रह्मविदो वदन्ति' इति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते। तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम्। एष एव न्यायः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मुण्ड० ३।१।१) इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति। 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि—'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वी-

---

संसारमार्गस्य परमं पारम्, किं तत्? विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं स्वरूपम् आप्नोतीत्यर्थः। दुर्दशं दुर्ज्ञानं, तत्र हेतुः—गूढं मायावृतं मायानुप्रविष्टं पश्चाद् गुहानिहितं गुहाद्वारा गह्वरेष्ठम्, एवं बहिरागतमात्मानमध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्तसमाधानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिः, तया विदित्वेत्यर्थः। ऋतपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति उपसंहरति—तस्मादिहेति। उक्तन्यायमतिदिशति—एष इति। द्वा द्वौ छान्दसो द्विवचनस्याकारः। सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्यनियामकभावेनेति सयुजौ। सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्वभावौ समानम् एकं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्यर्थः। गुहां प्रविष्टाविति यावत्। एतावात्मानौ, तल्लिङ्गदर्शनादित्याह—तयोरन्य इति। विशेषणाच्चेत्याह—अनन्तरे चेति। अनीशया स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या देहनिमग्नः पुरुषो जीवः शोचति। निमग्नपदार्थमाह—मुह्यमान इति। नरोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः। जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपाकदशायाम् ईशमन्यं विशिष्टरूपाच्छिन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदा अस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको

तशोकः ॥' (मुण्ड० ३।१।२) इति ।

अपर आह—'द्वा सुपर्णा' इति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति सत्त्वम्, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति, अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः, तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति । सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते । तन्न । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् । तत्रैव च व्याख्यातत्वात्—'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति, अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । नह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो(१) ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः 'अनश्नन्योऽभिचाकशीति, अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः' इति वचनात् । 'तत्त्वमसि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (गी० १३।२) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्प्यते, 'तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ, न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसते' इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्' इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते । नेयं श्रुतिरचेतनस्य

भवतीत्यर्थः।

द्वा सुपर्णेति वाक्यं जीवेश्वरपरमिति कृत्वा चिन्तितम् । अधुना कृतां चिन्तामुद्धाटयति--**अपर इति** । अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वंपदलक्ष्यपरत्वेनेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति । शङ्कते--**सत्त्वशब्द इति** । बुद्धिजीवौ चेत्पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह--**नापीति** । पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी विवक्ष्यते । किन्तु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यश्च, अयमर्थो युक्त इति शेषः । **तावता** मन्त्रव्याख्यामात्रेण । **एवमेव** जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि जीवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्यं **नाऽऽध्वंसते** न सम्पादयति, ज्ञानाग्निना स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नागच्छतीति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते--**कथमिति** । बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान्नात्र युक्तिचिन्तया मनः खेदनीयमित्याह--**उच्यत इति** । **तदर्थं** ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तके निक्षि-

---

(१) 'धर्मापेत' इति पाठान्तरम् ।

सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि? चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति । तथाच श्रुतिः—'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥ १२ ॥

४ अन्तरधिकरणम् । सू० १३-१७

छायाजीवौ देवतेशौ वाऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते । आधारदृश्यतोक्त्येशादन्येषु त्रिषु कश्चन ॥
कं खं ब्रह्म यदुक्तं प्राग् तदेवाक्षिण्युपासते । वामनीत्वादिनान्येषु नामृतत्वादिसम्भवः ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति, तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' (छा० ४।१५।१) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः—किमयं प्रतिबिम्बात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यतेऽथवा विज्ञानात्मा उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठा-

---

पतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः कथमित्यत आह--इदं हीति । चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते बुद्ध्यविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचैतन्यवत्त्वं भोक्तृत्त्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह-तथा चेति । यत्राविद्याकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा द्रष्टृत्वादिकम् , न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः । तस्माद् "ऋतं पिबन्तौ" (कठ० १।३।१) इति वाक्यमेव गुहाधिकरणविषय इति स्थितम् ॥ १२ ॥ (३)

अन्तर उपपत्तेः । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति-य इति । तद् अक्षिस्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं, यतः अस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पक्ष्मणी एव गच्छतीत्यर्थः। दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह-तत्रेति । पूर्वत्र पिबन्ताविति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः,तद्वदिहापि दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारे-

ताऽथवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् ? छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति। कुतः ? तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देश इति युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि सन्निहितो भवति, आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते, 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' (बृ० ५।५।२) इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात्? उपपत्तेः । उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ श्रूयेते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथाहि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तः, अपहतपाप्मत्वादिश्रवणात् तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टम्, 'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' इति श्रुतेः । संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । 'एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति, एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति' 'एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' (छा० ४।१५।२,३,४) इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

णामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेन नेया इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—**छायात्मेति** ॥ पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम् ॥ **प्रसिद्धवदिति** ॥ चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः। सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह-**विज्ञानात्मन इत्यादिना** । "मनो ब्रह्म" इतिवदेतद्ब्रह्मेति इति वाक्यस्येतिपदशिरस्कत्वान्न स्वार्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः॥

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यत्र इतिपदस्य प्रत्ययपरत्वात् , इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थपरत्वाद्वैषम्यमिति सिद्धान्तयति—**परमेश्वर एवेति** ॥ बहुप्रमाणसम्वादस्तात्पर्यानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्यत्वलिङ्गं बाध्यमित्याह-**संयद्वामेति** । **वामानि** कर्मफलानि **एतम्** अक्षिपुरुषमभिलक्ष्य **संयन्ति** उत्पद्यन्ते, सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां फलदातृत्वमयमेवेत्याह- **वामनीरिति** । **नयति** फलानि लोकान्प्रापयतीत्यर्थः । **भामानि** भानानि नयत्ययमित्याह—**भामनीरिति** । सर्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पस्थानमुपपद्यत इति । अत्रोच्यते–भवेदेषाऽनवक्लृप्तिः, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि–'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' (बृ० ३।७।३) इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टम्–'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इति । 'स्थानादिव्यपदेशात्' इत्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति–न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते, किं तर्हि ? नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते–'तस्योदिति नाम' 'हिरण्यश्मश्रुः' (छा० १।६।७१६) इत्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते, शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च १५ ॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यम्–किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा० ४।१४।१) इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखवि-

---

स्थानादिव्यपदेशाच्च । स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्थानत्वोक्तिरत्र न दोष इति **सूत्रयोजना** । **अनवक्लृप्तिः** अक्लृप्तकल्पना **तदा** **भवेद्**, **यद्यत्रैव निर्दिष्टं भवेदित्यन्वयः** । नन्वनुचितबाहुल्योक्तिरसमाधानमित्याशंक्य युक्तिमाह **निर्गुणमपीति** ॥ १४ ॥

प्रकरणादपि ब्रह्म ग्राह्यमित्याह–**सुखविशिष्टेति** । ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति **सूत्रार्थः** । **ननु** प्रकरणात्प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितश्छायात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह–**आचार्यस्त्विति** । उपकोसलो नाम कश्चिद् ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् परिचचार । तमनुपदिश्य देशान्तरगते जाबाले गार्हपत्याद्यग्निभिर्दयया 'प्राणो ब्रह्मे'त्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तम्–**आचार्यस्त्विति** । तवात्मविद्याफलावाप्तये

शिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते–'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच–'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामि' इति । तत्रेदं प्रतिवचनम्–'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' (छा० ४।१०।५) इति । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमा-

---

मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः। पश्चादाचार्येणागत्य 'य एषोऽक्षिणि' इत्युक्त्वार्चिरादिका गतिरुक्ता । तथा चाग्निभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या । सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मग्रहे निर्वहतीत्येकवाक्यतानिर्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकालिङ्गाद्बलवदिति भावः । श्रुतिं व्याचष्टे—उच्यत इति । प्राणश्च सूत्रात्मा बृहत्त्वाद् ब्रह्मेति यत्तज्जानामि । कं विषयसुखं, खं च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः । खं कथम्भूतं, यत्कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूतत्वनिरासः । तथा कं कथम्भूतं, यत् खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषितस्य कस्य जन्यत्वनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह—तत्र खमित्यादिना । "आत्मविद्या" (छां०४।१४।१) इति श्रुतिविरोधात्प्रतीकध्यानमत्रानिष्टमिति भावः । सामय इति । आमयो दोषः—साधनपारतन्त्र्यानित्यत्वादिः, तत्सहित इत्यर्थः । प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्ग्रहणे फलितमाह—इतरेतरेति । विशेषितार्थकावित्यर्थः । नन्वेकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं किमर्थमित्यत आह—तत्रेति । विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरो ययोस्तत्त्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोषस्तत्राह—इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः । आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि ब्रह्मेत्याह—प्रत्येकं चेति । पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति मम चतस्रस्तनवो विभूति-

नमुपदिश्य 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या च' इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति । 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा० ४।१४।३) इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वार्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच' (छा० ४।१५।१) इति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ—'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते' (प्रश्न० १।१०) इति । स्मृतावपि—

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥(गी०८।२४)इति ।

रिति गार्हपत्य उपदिदेश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति **अन्वाहार्यपचन** उवाच । प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति स्वमहिमान**माहवनीयो** जगादेति भावः। इयमस्माकमग्नीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता । आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्मिलित्वा 'प्राणो ब्रह्मे'त्युक्तेत्यर्थः । ''उच्यतामग्निभिर्ब्रह्म च्छायात्मा गुरुणोच्यताम् , वक्तृभेदात्''इति तत्राह—**आचार्यस्त्विति** । एकवाक्यतानिश्चयाद्वक्तृभेदेऽपि नार्थभेद इत्यर्थः ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद् रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानाल्लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह—**इतश्चेति** । यस्माद्दृश्यते तत्तस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह—**अथेति** । देहपातानन्तरमित्यर्थः । स्वधर्मः **तपः** । तपोब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तया ध्यानविद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्य तेनोत्तरेण पथा आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छन्ति । **एतद्वै** ब्रह्म **प्राणानां** व्यष्टिसमष्टिरूपाणाम् **आयतनं** लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतः(१) **एतद्** अमृतादिरूपं निर्गुणं सर्वाधिष्ठानम् । अतः

---

(१) 'वस्तुतस्तु' इति पाठान्तरम् ।

सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । 'अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति' इत्युपक्रम्य 'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छा० ४।१५।५) इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥१६॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तम्—छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान—इति । अत्रोच्यते—न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात्? अनवस्थितेः । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते, अपगते तस्मिन्न दृश्यते । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषः' इति च श्रुतिः संनिधानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपादिशति । नचोपासनाकाले छायाकरं कश्चित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् । 'अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति' (छा० ८।९।१) इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्य-

---

कार्यब्रह्म प्राप्य तत्स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । **अग्निरेव ज्योतिर्देवता** । एवमहराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः । **अस्मिन्** उपासके मृते सति यदि पुत्रादयः **शव्यं** शवसंस्कारादिकं कुर्वन्ति, उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति । **अर्चिषम्** अग्निं ततोऽहरह्नः शुक्लपक्षं- तत उत्तरायणं—तस्मात्संवत्सरं-ततो देवलोकं-ततो वायुं—वायोरादित्यं—ततश्चन्द्रं-चन्द्राद् विद्युतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकान् अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति। एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विशिष्टः—**देवपथः**, गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद् **ब्रह्मपथश्च** । कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमाना उपासकाः **इमं मानवं** मनोः सर्गम् **आवर्त्तं** जन्ममरणावृत्तियुक्तं **नावर्तन्ते** नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

चक्षुरासीदतीति । उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिध्यतीति भावः । **किञ्च** अव्यवधानात्स्वाक्षिस्थ उपास्यः, **न च** तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह—**य एष इति** । अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपास्तिरित्यत आह—**न चेति** । कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिद्धानवस्थितत्वे श्रुतिमाह—**अस्येति** । छायाकारस्य बिम्बस्य नाशमदर्शनमनुसृत्यैष छायात्मा नश्यतीत्यर्थः ।

नवस्थितत्वं दर्शयति । असम्भवाच्च तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः ।

तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्रह्मणस्तु व्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्बन्धः(१) । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव, तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते । संयद्वामत्वादयश्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति, पराग्रूपत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न सम्भवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकम् ।

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

(तै०२।८) इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

५ अन्तर्याम्यधिकरणम् । सू० १८-२०

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत्प्रति । कारणत्वात्प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्मणो सुखात् ॥
जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी परेश्वरः । द्रष्टृत्वादेर्न प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥

जीवं निरस्यति–तथेति । जात्यन्धस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्ययुक्तमित्यर्थः । दृष्ट इति । श्रुताविति शेषः । ननु "चक्षोः सूर्यो अजायत" "सूर्योऽस्तमेति" इति वाक्यममरा देवा इति प्रसिद्धिर्बाधितमित्याशंक्याह–अमरत्वमपीति । भीषा भयेन अस्माद् ईश्वराद्वायुश्चलति । अग्निश्चेन्द्रश्च स्वस्वकार्यं कुरुतः । उक्तापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तत्राह–अस्मिन्निति । दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं सन्निधानात् । तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासनास्तुत्यर्थं उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १७ (४) ॥

(१) 'असम्भव' इति पाठान्तरम् ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्युपक्रम्य श्रूयते—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृह० ३।७।१,२) इत्यादि । अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते । स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किंवा परमात्मा किंवार्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः । किं तावन्नः प्रतिभाति, संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति । अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्त्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथाच श्रूयते–'पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः' (बृ० ३।९।१०) इत्यादि । स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात्,

---

बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति—य इति । अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह—अत्रेति । "यः पृथिव्याम्" (बृ०३।७।३) इत्यादिना देवताः पृथिव्याद्या अधिकृत्य यमयिता श्रूयते । तथा यः सर्वेषु लोकेष्विति–अधिलोकम् । यः सर्वेषु वेदेष्विति—अधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्विति–अधियज्ञम् । यः सर्वेषु भूतेष्विति–अधिभूतम् । "यः प्राणे तिष्ठन्" (बृ०३।७।१६) इत्यादि "य आत्मनि" (बृ०३।७।१)-इत्यन्तमध्यात्मं चेति विभागः । अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः । पूर्वत्रेश्वरस्याक्षिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननिर्देशो दृष्टान्त उक्तः । तस्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरत्वमत्राक्षिप्य समाधीयत इति आक्षेपसङ्गतिः । अतः पूर्वफलेनास्य फलवत्त्वम् । अवान्तरफलं तु पूर्वपक्षे अनीश्वरोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यम् । स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह—अथ वेति । अनिश्चितार्थे फलाभावेनाफलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा चेति । (१)यस्य देवस्य आयतनं शरीरम्, लोक्यतेऽनेनेति लोकः चक्षुः, ज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनाऽन्तर्याम्यैक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यरुचेराह—योगिनो वेति ।

---

(१) 'तथा च श्रूयते वेदे यस्येति' पाठः प्रा० मु० पुस्तके ।

नतु परमात्मा प्रतीयेत, अकार्यकरणत्वादिति ।

एवं प्राप्ते इदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति। कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात्। तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते। पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते। सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते । 'यं पृथिवी न वेद' इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति । 'पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्' । तथा 'अदृष्टोऽश्रुतः' इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु—अकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यते—इति । नैष दोषः । यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति, भेदाभावात्। भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतत् । अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्या-

---

आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामित्वे सिद्धसाधनकल्पनागौरवान्नित्यसिद्ध एवान्तर्यामीति सिद्धान्तयति—**एवं प्राप्त इति** । देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह—**यं पृथिवीति** । ईश्वरो न नियन्ताऽशरीरत्वाद्धटवदित्युक्तं निरस्यति—**नैष दोष इति** । नियम्यातिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः, शरीरासम्बन्धित्वं वा । आद्ये स्वदेहनियन्तरि जीवे व्यभिचारः, द्वितीयस्तु—असिद्धः, ईश्वरस्य स्वाविद्योपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह—**यान्नियच्छतीति** । सशरीरो नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृत्यैतदुक्तम् । **वस्तुतस्तु** चेतनसान्निध्याज्जडस्य व्यापारो नियमनम् , तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वम् । तच्चाचिन्त्यमायाशक्तेश्चिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नम् । कार्यकरणसंघातात्मको देहो ग्राह्यः, तेन लिङ्गदेहस्य व्यावृत्तिः । **ननु** देहनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्यः, अत आह—**इत्यनवस्थेति** । निरंकुशं सर्वनियन्तृत्वमीश्वरस्य श्रुतम् । तस्य नियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्थेत्यर्थः । **यद्वा** ईश्वराद्भेदकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः सत्यभेदाभावान्नानवस्थेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्युपपद्यन्ते, रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । 'अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु० १।५) इति हि स्मरन्ति। तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते।

अत उत्तरमुच्यते—नच स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् ? अतद्धर्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति, प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । 'अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता' (बृह० ३।७।२३) इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति, आत्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च, धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः, दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात् । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः'(बृ० ३।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकरणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलं, भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीति । अत उत्तरं पठति—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह—अप्रतर्क्यमिति । रूपादिहीनत्वादविज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव तिष्ठति, जडत्वादित्यर्थः । **अतद्** अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माणामभिधानादिति हेत्वर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरसूत्रनिरस्यां शंकामाह—**यदि प्रधानमित्यादिना** । **अमृतश्चेति** । विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः । **यथा**—देवदत्तकर्तृकगमनक्रियाया ग्रामः कर्म न देवदत्तः, **तथा**ऽऽत्मकर्तृकदर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः, न त्वात्मा, क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह—**कर्तरीति** । क्रियायां गुणः कर्ता, प्रधानं कर्म, तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान्न कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारम् आत्मानं तया दृश्यया दृष्ट्या न विषयीकुर्या इत्यादिश्रुतेश्चादृष्टत्वा-

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते। कस्मात्? यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सम्भवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति। अपि चोभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते—'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (बृ० ३।७।२२) इति काण्वाः। 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति माध्यन्दिनाः। 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यस्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः। 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते। विज्ञानमयो हि शारीरः। तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम्।

कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते, यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः। का पुनरिहानुपपत्तिः। 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत। अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं, श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति। नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्। न। नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च।

अत्रोच्यते—अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतो य-

दिधर्माः शारीरस्येत्याह। नेतीति। अपिशब्दसूचितहेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह—**अपि चोभयेऽपीति**।

भेदेनेति सूत्रात्तात्त्विकभेदे भ्रान्तिं निरसितुं शंकते—**कथमिति**। नन्वत्रैको भोक्ता जीवः, ईश्वरस्त्वभोक्तेति, न विरोध इति शङ्कते—**का पुनरिति**। तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्ववाद्याह—**नान्य इति**। स एव श्रुत्यर्थमाह—**अत्रेति**। श्रुतेरर्थान्तरमाशंक्य विषेधति—**नियन्त्रन्तरेत्यादिना**। न केवलमप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण द्रष्ट्रन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थत्वे बाधश्चेत्याह-**अविशेषेति**।

तस्मात्सूत्रे "य आत्मनि तिष्ठन्" इति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता "नान्यः" इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्ते, भेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति समाधत्ते—**अत्रोच्यत इति**। भेदः सत्यः किं न स्यादत आह—**एको हीति**।

था घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथाच श्रुतिः—'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति ॥ २० ॥

६ अदृश्यत्वाधिकरणम् । सू० २१—२३

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वेश्वरः । आद्यौ पत्तावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः ॥
ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात् । दिव्याद्युक्तेर्न जीवः स्यान्न प्रधानं भिदोक्तितः ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्ड० १।१।५,६) इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम्, अचेतनानामेव तस्य दृष्टान्तत्वेनोपादानात् ।

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥

गौरवेण द्वयोरहन्धीगोचरत्वासम्भवादेक एव तद्गोचरः तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वान्नात्मभेदः सत्य इत्यर्थः । **ततश्चेति** । कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २० ॥ (९) ॥

अद्रश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । मुण्डकवाक्यमुदाहरति—**अथेति** । कर्मविद्यारूपापरविद्योक्त्यनन्तरम् **यया** निर्गुणं ज्ञायते **परा** सोच्यते, तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति—**यत्तदिति** । **अद्रेश्यम्** अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः, अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैश्च, **गोत्रं** वंशः, **वर्णः** ब्राह्मणत्वादिजातिः, चक्षुःश्रोत्रशून्यम्—**अचक्षुःश्रोत्रम्**, पाणिपादशून्यम् **अपाणिपादं**—ज्ञानकर्मेन्द्रियविकलमित्यर्थः । **विभुं** प्रभुम् । **सुसूक्ष्मं** दुर्ज्ञेयत्वात् । नित्याव्ययपदाभ्यां नाशापक्षययोर्निरासः । भूतानां योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति **धीराः** पण्डिताः, **तद्** अक्षरं तद्विद्या **परे**त्यन्वयः । अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् **संशयः** । पूर्ववद् द्रष्टृत्वादीनां चेतनधर्माणामत्राश्रुतेरस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—**तत्रेति** ॥ **पूर्वपक्षे** प्रधानाद्युपास्तिः, **सिद्धान्ते** निर्गुणधीरिति फलम् ।

(मुण्ड० १।१।७) इति । **ननूर्णनाभिः** पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ । नेति ब्रूमः । नहि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं चास्ति । चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः, पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम् । अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति । नचात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते । **ननु** 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुण्ड० १।१।९) इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति, कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते—'यया तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति—'अक्षरात्परतः परः' (मुण्ड० २।१।२) इति । तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—योयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमेतदवगम्यते ? धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति । नहि प्रधानस्याचेतनस्य शरीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति ।

नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च

उर्णनाभिः लूताकीटः, तन्तून् स्वदेहात् सृजति उपसंहरति चेत्यर्थः । सतः जीवतः । ननु पूर्वं निरस्तं प्रधानं कथमुत्थाप्यते तत्राह—**अपि चेति** । अत्र प्रधाने, विरुध्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः श्रुत इति शङ्कते—**ननु य इति** । पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह—**अत्रोच्यत इति** ॥

सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति—**एवं प्राप्त इति** । चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्ययुक्तम्, वाक्यशेषे भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते—**नन्विति** । "जनिक-

न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नैवं संभवति । यत्कारणं 'अक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति—

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ इति ।

तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते । 'अक्षरात्परतः परः' इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते ? 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मुण्ड० १।२।१३) इति प्रकृत्य तस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्हि 'अक्षरात्परतः परः' इति व्यपदिश्यत इति ? उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते—'परा चैवापरा च' इति । तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति—'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्य-

---

तुः प्रकृतिः" (पा० १।४।३०) इति सूत्रेण प्रकृतेरपादानसञ्ज्ञायां पञ्चमीस्मरणादक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोनेर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । एतत् कार्यं, ब्रह्म सूक्ष्मात्मकं, नामरूपं स्थूलं, ततोऽन्नं व्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति, तत्राह—अक्षरात्परत इति । नायमक्षरशब्दो भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्यक्षरश्रुत्यावेद्यत्वलिङ्गश्रुत्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह—येनेति । येन ज्ञानेन, अक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्याय शिष्याय प्रब्रूयादित्युपक्रम्य "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" (मुण्ड० २।१।२) इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याह—कथमिति । परविद्येति समाख्ययाऽपि तद्विषयस्य ब्रह्मत्वमित्याह—अपि चेति । ननु प्रधानविद्याऽपि कारणविषयत्वात् परेत्यत आह—परापरविभागो हीति । अनित्यफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा मुक्त्यर्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्तेरित्यर्थः । अस्तु प्रधानवि-

योरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । नच प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्, त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मु०१।१।३) इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि । अपिच 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' (मुण्ड०१।१।१) इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरर्ग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै—

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥

(मुण्ड० १।२।७) इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—

द्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह—न चेति । ननु यः सर्वज्ञ इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते, अद्रेश्यवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यते इति, अत आह—तिस्रश्चेति । इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह—कस्मिन्निति । अचेतनमात्रस्यैकायतनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्याणामात्मनां ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह—अपि चेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद्ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्या परप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह-अपरेति । प्लवन्ते गच्छन्तीति प्लवाः विनाशिनः, अदृढाः नित्यफलसम्पादनाशक्ताः, षोडशर्त्विजः, पत्नी यजमानश्चेति अष्टादश । यज्ञेन नाम निमित्तेन निरूप्यन्त इति यज्ञरूपाः। तथाहि-ऋतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीति—ऋत्विजः । यजत इति यजमानः । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" (पाणि०४।१।३।३) इति सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी । एवमृत्विगादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपाः । येष्ववरम् अनित्यफलकं कर्म श्रुत्युक्तम्, एतदेव कर्म श्रेयः नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढाः

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

(मुण्ड० १।२।१२) इति । यत्तूक्तम्-अचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यम्-इति । तदयुक्तम् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपिच स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वरः एव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् ? विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन—'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुण्ड० २।१।२) इति । नह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति—'अक्षरात्परतः परः' इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं

तुष्यन्ति, **ते पुनः** पुनर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः । **तद्विज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति** नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति-**श्रोत्रियमिति** । कार्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः, सर्वसाम्ये तत्राप्यनिष्टापत्तेरित्याह-**अपि च स्थूला इति** ॥ २१ ॥

विशेषणान्न जीवः, भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे—**विशिनष्टि हीत्यादिना** । **दिव्यः** द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिः, **अमूर्तः** पूर्णः, **पुरुषः** पुरिशयः प्रत्यगात्मा, **बाह्यं**—स्थूलम्, **आभ्यन्तरं**—सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति **सबाह्याभ्यन्तरः**, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽल्पत्वम् । तस्य शरीरस्य धर्मान् जाड्यमूर्तत्वादीनित्यर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रधानोक्तावशब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्येत, तत्राह—**अक्षरमव्याकृतमिति** । अश्नोति व्याप्नोति स्वविकारजातमिति **अक्षरम्** । **अव्याकृतम्**

तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि ? यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत परिकल्प्यताम् । तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥

कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः--

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च 'अक्षरात्परतः परः' इत्यस्यानन्तरम् 'एतस्माज्जायते प्राणः'

अव्यक्तम् अनादीति यावत् । नामरूपयोर्बीजमीश्वरः, तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां सूक्ष्माः संस्कारा यत्र **तद्** भूतसूक्ष्मम् । ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्तथा । **तस्यैव** चिन्मात्रस्य, जीवेश्वरभेदोपाधिभूतम् । **यत्तु** ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानम्, **तद्भाष्यबहिर्भूतम्** । "एतस्मिन् खल्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्च" (बृ० ३।८।११) इत्योतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेराश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात् । न हि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च "इन्द्रो मायाभिः" (बृ० २।५।१९) इति श्रुतिर्मानम्, "अजामेकाम्" (श्वेता० ४।५) इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । तदुक्तं **सुरेश्वराचार्यैः**—"स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यते" इति । **सांख्ययोगाचार्याः पुराणेतिहासकर्तारश्च** मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्वविद्यैक्ये बन्धमुक्तिव्यवस्था कथम् । न च व्यवस्था नास्तीति वाच्यम् । श्रवणे प्रवृत्त्यादिबाधापातादिति चेत् । उच्यते । ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति, तैरपि परिणामित्वेन सांशत्वमविद्याया अङ्गीकार्यम् । तथा चानर्थात्मकस्वीयसङ्घातात्मना परिणताऽविद्यांशोपहितजीवभेदाद्व्यवस्था सिध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानांशनाशो मुक्तिरिति । एवं च श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवन्मुक्तिशास्त्रं चेति सर्वमबाधितं भवति । न चैवं नानाजीवपक्षादविशेषः, मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यलम् । परत्वे हेतुः—**अविकार इति** । ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्रधानाद्भेदव्यपदेश उक्तः, तत्र कथमज्ञानाद्भेदोक्तिर्व्याख्यायते तत्राह-**नात्रेति** । कार्यात्मना प्रधीयत इति **प्रधानम्** अज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽत्राज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थात्सांख्यकल्पितप्रधाननिरास इति मन्तव्यम् ॥ २२ ॥

वृत्तिकृन्मतेनादौ सूत्रं व्याचष्टे—**अपि चेत्यादिना** । "मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं

इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः—

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी च सूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

(मुण्ड० २।१।४) इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं, सर्वविकारकारणत्वात् । न शरीरस्य तनुमहिम्नः । नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति, सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात् । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते ? प्रकरणात्, 'एषः' इति च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्य 'एतस्माज्जायते प्राणः' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्यैतस्मादधीष्वैष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति । सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते नतु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः, 'अहमन्नमहमन्नादः' (तै० ३।१०।) इत्यादिवत् ।

अन्ये पुनर्मन्यन्ते—नायं भूतयोने रूपोपन्यासः, जायमानत्वेनोपन्यासात् ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निर-

---

वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी" (मुण्डक०२।१।३) इति श्रुतिः । अग्निर्द्युलोकः "असौ वाव लोको गोतमाग्निः" इति श्रुतेः । विवृताः वेदा वागित्यन्वयः । पद्भ्यां पादाविव्यर्थः । यस्येदं रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थः । **तनुमहिम्न इति** । अल्पशक्तेरित्यर्थः । **यथा** कश्चिद् ब्रह्मवित् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थमहमन्नमिति साम गायति, न त्वन्नत्वादिकमात्मनो विवक्षति अफलत्वात्, तथेहापीत्याह—**अहमन्नमिति** ।

वृत्तिकृद्व्याख्यां दूषयति—**अन्ये पुनरिति** । **एष सर्वभूतान्तरात्मा** सूत्रात्मा एतस्माद् भूतयोनेर्जायत इति श्रुत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासा-

दिक्षत् । उत्तरत्रापि च 'तस्मादग्निः समिधो यश्च सूर्यः' इत्येवमादि, 'अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च' इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति । इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति--'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' (मुण्ड० २।१।१०) इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे--

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

(ऋ० सं० १०।१२१।१) इति । समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः । तथा-

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ इति च ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं सम्भवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

दित्यर्थः । **निरदिक्षत्** अवोचदित्यर्थः । **अग्निः** द्युलोको यस्य समिद्रूपः सूर्यः सोऽपि द्युलोकाग्निः । तस्मादजायतेत्यर्थः । "तस्यादित्य एव समित्" (छां०५।४।१) इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव वाच्या न रूपमिति भावः । **यदुक्तमग्निर्मूर्धेत्यत्र** भूतयोनेः सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति, तन्नेत्याह—**सर्वात्मत्वमपीति** । **ननु** हिरण्यगर्भस्य जन्माऽन्यत्रानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं, तत्राह—**श्रुतीति** । **अग्रे समवर्तत** जातः सन् भूतग्रामस्य **एकः** पतिरीश्वरप्रसादादभवत् । **सः** सूत्रात्मा **द्यामिमां पृथिवीं** च स्थूलं सर्वमधारयत । कशब्दस्य प्रजापतिसंज्ञात्वे सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेन **एकस्मै देवाय** प्राणात्मने **हविषा विधेम** परिचरेमेति व्याख्येयम् । "कतम एको देव इति प्राणः" (बृ०३।९।९) इति श्रुतेः । **यद्वा** यस्मादयं जातस्तस्मै **एकस्मै देवाय** इत्यर्थः । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" (श्वेताश्व० ६।११) इति श्रुत्यन्तरात् । **ननु** तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथम् ? तत्राह—**विकारेति** । पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपासनकर्मसमुच्चयानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्वप्राणिव्यष्टिलिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणात्मकसमष्टिलिङ्गशरीरं जायते । तद्रूपस्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह-**अस्मिन्पक्ष इति** । **कर्म** सफलं सर्वं श्रौतस्मार्तादिकं तच्च, **पुरुष एव** इति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनौ ज्ञेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ (३) ॥

७ वैश्वानराधिकरणम् । सू० २४—३२

वैश्वानरः कौक्षभूतदेवजीवेश्वरेषु कः । वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्येषु कश्चन ।
द्युमूर्धत्वादितो ब्रह्मशब्दाच्चेश्वर इष्यते । वैश्वानरात्मशब्दौ तावीश्वरस्यापि वाचकौ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति, 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहि' (छां० ५।११।१,६) इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्से स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्न-

---

छान्दोग्यमुदाहरति—को न इति । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनकबुडिला मिलित्वा मीमांसाञ्चक्रुः—"को न आत्मा किं ब्रह्म" (छां०५।११।१) इति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पञ्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजग्मुः । सोऽपि सम्यङ् न वेदेति तेनोद्दालकेन सह षडप्यश्वपतिं कैकेयं राजानमागत्योचुः—"आत्मानम्" (छां०५।११।६) इति "अध्येषि"(छां०५।११।६) "स्मरसि तमेव नो ब्रूहि" (छां०५।११।६) इति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान्प्रत्येकमपृच्छत्—"कं त्वमात्मानमुपास्से" "कंकं त्वमात्मानमुपास्से" (छां०५।१२।१६।१) इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः । "दिवमेव" (छां०५।१२।१) अहं वैश्वानरं वेद्मि । "आदित्यमेव" (छां०५।१३।१) अहं वेद्मि । "वायुमेव"(छां०५।१४।१) "आकाशमेव" (छां०५।१५।१) "अप एव"(छां०५।१६।१) "पृथिवीमेव" (छां०५।१७।१) अहं वेद्मीति । ततो राजा द्युसूर्यादीनां षण्णां यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान्विधाय भवन्तो यदि मामपृष्ट्वा द्युसूर्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुः, तदा क्रमेण मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविषीर्णत्वबस्तिभेदपादशोषा भवतां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा, सुतेजस्त्वगुणको द्युलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा, विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यो यस्य चक्षुरित्येवं द्युसूर्यादीनां मूर्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराम्नायते—यस्त्वेतमिति । आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जानातीति **अभिविमानः** । तं सर्वज्ञं सः तदुपासकः सर्वत्र भोगं भुंक्त इत्यर्थः । **लोकाः** भूरादयः, **भूतानि** शरीराणि, **आत्मानो** जीवाः, इति भेदः । सुष्ठु तेजः कान्तिर्यस्य द्युलोकस्य स **सुतेजाः**, विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्यस्य—"एष शुक्ल एष नीलः" (छां०८।६।१) इति श्रुतेः । पृथङ् नानाविधं वर्त्म गमनम् आत्मा स्वभावो यस्य वायोः, स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः । बहुलत्वं व्यापित्वं तद्गुण आकाशः, अस्य सन्देहो देहम-

मत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' (छा० ५।१८।२) इत्यादि। तत्र संशयः—किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता अथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति। किं पुनरत्र संशयकारणम्? वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः। तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्? जाठरोऽग्निरिति। कुतः? तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते—'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते' (बृह० ५।९) इत्यादौ। अग्निमात्रं वा स्यात्, सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् 'विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्' (ऋ० सं० १०।८८।१२) इत्यादौ। अग्निशरीरा वा देवता स्यात्, तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः' (ऋ० सं० १।९८।१) इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवताया-मैश्वर्याद्युपेतायां सम्भवात्। अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन च वैश्वा-

---

ध्यम्। रयित्वं धनत्वं तद्गुणा आपो यस्य, बस्तिर्मूत्रस्थानम् प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ। तस्य होमाधारत्वं सम्पादयति—**उर एवेत्यादिना**। पूर्वमुपक्रमस्थादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-**किं तावदित्यादिना**। पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलम्। यदद्यते, तदन्नं येन पच्यते सोऽयं पुरुषशरीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः। पक्षान्तरमाह-**अग्निमात्रं वेति**। **विश्वस्मै** भुवनाय **वैश्वानरम्** अग्निम् अह्नां केतुं चिह्नं सूर्यं देवाः **अकृण्वन्** कृतवन्तः। सूर्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थः। स्याद्वैश्वानर इत्यनुषङ्गः। **हि** यस्मात् **कं** सुखप्रदो **भुवनानां राजा** वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरस्येति अभिश्रीः ईश्वरः तस्मात्तस्य **वैश्वानरस्य सुमतौ** वयं **स्याम**। तस्यास्मद्विषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः। पक्षत्रयेऽप्यरुचिं वदन्कल्पान्तरमाह—**अथेत्यादिना**। "आत्मा वैश्वानरः" इति श्रुतेरित्यर्थः। **केवलत्वं** वैश्वानरशब्दशून्यत्वम्। अत्र जाठरो वैश्वानर इति

नरशब्दः परिणेय इत्युच्यते, तथापि शारीर आत्मा स्यात्, तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात्। प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात्। तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इति।

एवं प्राप्ते तत इदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति। कुतः? साधारणशब्दविशेषात्। साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः। यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथापि विशेषो दृश्यते, येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते, 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादि। अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते, कारणत्वात्। कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद्द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते। 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमात्ति' इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति। 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा०५।२४।३) इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणम्। 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि लिङ्गानि परमेश्वरमेवावगमयान्ति। तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

मुख्यः पूर्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात्। तस्य देहव्यापित्वादात्मत्वं, श्रुत्या द्युमूर्द्धत्वादिकल्पनया बृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वमिति ध्येयम्।

सिद्धान्तयति—तत इदमिति। साधारणश्रुत्योरुपक्रमस्थयोर्विशेषात्प्रथमश्रुतमुख्यत्रैलोक्यशरीरलिङ्गात्सर्वात्मकेश्वरपरत्वं युक्तम्। न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः। ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह—अत्र हीति। अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः। जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत्। न, असत्कल्पनापत्तेः। ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्विशेषः सन्नेव ध्यानार्थमुच्यतामित्याह—कारणत्वादिति। लिङ्गान्तराण्याह—स सर्वेष्वित्यादिना। यथाग्नौ विक्षिप्तमिषीकातूलं दह्यते, एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति। नन्वसदारोपेणापि स्तुतिसम्भवान्न मूलश्रु-

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात्परमेश्वरस्यैव -अग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा—इतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते —

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥ इति।

एतत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं 'तस्मै लोकात्मने नमः' इति । स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥

इत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह—न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः ? शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति, अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाग्निशब्दः 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इति । आदिशब्दात् 'हृदयं गार्हपत्यः' (छा० ५।१८।२) इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् । 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' (छा० ५।१९।१) इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः

त्यपेक्षेत्याशंक्याह—यद्यपि स्तुतिरिति । तथापीति पदमर्थतः पठति—स्तुतित्वमपीति । द्युमूर्धत्वादिरूपेण स्तुतिर्नरमात्रेण कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण स्तुतिसम्भवान्नासदारोप इति भावः ॥ २५ ॥

शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तसिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिभ्य इति । "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" (शत०ब्रा०१०।६।१।११) इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः । सूत्रस्थादिशब्दार्थमाह—आदिशब्दादिति । भक्तम् अन्नं होमीयं होमसाधनम् । तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा—"स यो हैतमग्निं वैश्वानरं

प्रत्येतव्यः। तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—'पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद' इति। तच्च जाठरे सम्भवति। यदप्युक्तम्—मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर—इति। अत्र ब्रूमः—कुतो ह्येष निर्णयः, यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति। अथवा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति। तस्यापि हि द्युलोकादिसम्बन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—'यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्' (ऋ० सं० १०।८८।३) इत्यादौ। अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति। तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति।

अत्रोच्यते—न तथादृष्ट्युपदेशादिति। न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम्। कुतः? तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात्। परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छा० ३।१८।१) इत्यादिवत्। अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते, 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१४।२) इत्यादिवत्। यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जा-

---

पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रान्नमत्ति" (शत०ब्रा०१०।६।१।११) इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह—**तथेति**। अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः साधारणलिङ्गत्वद्योतनार्था। शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युच्चयः। यद्यपि द्युमूर्द्धत्वादिविशेषः ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वादिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समम्, **तथापि** पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्यत आह—**अथवेति**। **एषः** द्युमूर्द्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः। **इमां** पृथिवीं, द्यामपि, ते एव द्यावापृथिव्यौ **रोदसी**, तयोर्मध्यम् **अन्तरिक्षं** च यो भूताग्निः, भानुरूपेण **आततान** व्याप्तवान्, स ध्यातव्य इत्यर्थः। जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह—**अथवेति**।

सिद्धान्तयति—**न तथा दृष्ट्युपदेशादितीति**। परमेश्वरदृष्ट्योपास्यजाठराग्निप्रतीकवाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां द्युमूर्द्धत्वादिमानीश्वरो लक्ष्य इत्युक्त्वा कल्पान्तरमाह—**अथ वा जाठरेति**। अस्मिन्पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपास्यता, पूर्वत्र गुणतयेति भेदः। उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः। लक्षणाबीजमसम्भवं व्याचष्टे—**यदि चेति**। पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे—**यदि च केवल इति**।

ठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासम्भव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' (श०ब्रा० १०।६।१।११) इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु 'पुरुषविधमपि चैनमधीयते' इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अतएव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तम्—भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसम्बन्धदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति, यच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगात्—इति। तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—अतएवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथाभूताग्निरपि न वैश्वानरः । नहि भूताग्नेरौष्ण्यप्र-

---

ईश्वरप्रतीकत्वोपाधित्वशून्य इत्यर्थो विवक्ष्येत, तदेति शेषः । यद्वा यः पुरुषः पूर्णः, स एषोऽग्निः वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यः वेद, स सर्वत्र भुंक्त इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्युक्त्वा पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह—ये त्विति । ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह—पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति । न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वम् । किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदैवं पुरुषविधत्वम्, अध्यात्मं चोपासकमूर्द्धादिचुबुकान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमीश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वक्ष्यते । एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति— अत एवेति । सूत्रं व्याचष्टे—यत्पुनरित्यादिना । द्युमूर्द्धत्वादिः सर्वलोकफलभाक्त्वं सर्वपाप्मप्रदाहः इति आत्मब्रह्मशब्दोपक्रम एते उक्तहेतवः । तानेव स्मारयति— न

काशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते, विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवात्। तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वादिकल्पना सम्भवति। अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च। आत्मशब्दासम्भवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन। इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। **ननु** जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति। अत्रोच्यते—अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते। नहीह 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते। तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। कथं तर्हि? यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति। यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत्। अथवा यः प्रकृतः परमात्माध्यात्म-

---

हि भूताग्नेरित्यादिना। "यो भानुना" [ऋ०सं०१०।८८।३]इति मन्त्रेणेश्वरदृष्टया महिमोक्त इति भावः ॥ २७ ॥

पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षकावित्युक्तम्, अधुना प्रतीकोपाधिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्धादिचुबुकान्तेषु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः, शब्दयोरीश्वरे योगवृत्त्या मुख्यत्वात्, अन्तःस्थत्वादीनां च तत्र सम्भवादित्याह—**साक्षादपीति**। साक्षात्पदस्यार्थमाह—**विनैवेति**। जाठराग्निसम्बन्धं विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः। इदमन्तःस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते, किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमुदायात्मकपुरुषशरीरे मूर्धादिचुबुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत्प्रतिष्ठितानि, तेषु सम्पन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते, अतो यथा शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तःस्थत्वं, तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्वमित्याह—**न हीह पुरुषविधमित्यादिना**। अग्न्यादिशब्दस्येश्वरवाचित्वाज्जाठराग्नेरसंशब्दितत्वम्। अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्पादनात् पुरुषविधत्वमन्तःस्थत्वं चेत्यर्थः। पक्षान्तरमाह—**अथवेति**। पुरुषविधत्वं पूर्ववत्। अन्तःस्थत्वं माध्यस्थ्यम्, साक्षित्वमित्यर्थः। एवमन्तःस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय

मधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिस्तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—'पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनाचिद्योगेन वर्तिष्यते। विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वायं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा, सर्वात्मत्वात् । विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थः, राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते२९

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वायं मनसाऽनुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्यु-

---

शब्दादीनि व्याचष्टे—**निश्चिते चेति** । **विश्वश्चायं नरो** जीवः **च** सर्वात्मत्वात् । **विश्वेषां** विकाराणां **वा नरः** कर्ता । **विश्वे** सर्वे **नराः** जीवाः **अस्य** आत्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः । रक्ष एव राक्षस इतिवत्स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः । ''नरे संज्ञायाम्'' (पाणि०सू०६।३।१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घता । अगिधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य रूपमग्निरिति । अङ्गयति गमयत्यग्रं कर्मफलं प्रापयतीति अग्निरग्रणीरुक्तः। अभितोऽगत इति वा अग्निः। वैश्वानरोपासकस्यातिथिभोजनात्पूर्वं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितम् । तदर्थमग्नित्रेतादिकल्पनं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमित्याह—**गार्हपत्येति** ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । मात्रां परिमाणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोरित्यर्थः । उपासकानां कृतेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते, प्रदेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति **प्रादेशमात्रः** ॥ २९ ॥

मतान्तरमाह—**अनुस्मृतेरिति** । प्रादेशेन मनसा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः ।

च्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्व्यज्यते, नचेह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसम्बन्धाद्व्यज्येत । तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः सम्भवति यथाकथंचिदनुस्मनुरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः ? तथाहि—समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत्प्रादेशमात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति—'प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदित अभिसम्पन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति, स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाच एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष

यथाकथञ्चिदिति । मनःस्थं प्रादेशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा स्मर्यमाणे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः । सूत्रस्यार्थान्तरमाह—प्रादेशेति ॥ ३० ॥

सम्प्रति श्रुत्युक्तां प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह—सम्पत्तेरिति । ब्राह्मणं पठति—प्रादेशमात्रमिवेति । अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो देवाः तमेवेश्वरम् अभि प्रत्यक्त्वेन सम्पन्नाः प्राप्तवन्तः ह वै पूर्वकाले, ततः वः युष्मभ्यं, तथा द्युप्रभृतीनवयवान् वक्ष्यामि, यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धाद्यध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकीयमूर्धानमुपदिशन्करेण दर्शयन्नुवाच—एष वै मे मूर्धा भूरादींल्लोकानतीत्य उपरि तिष्ठतीति अतिष्ठा असौ द्युलोको वैश्वानरः । तस्य मूर्धेति यावत् । अध्यात्ममूर्धाभेदेनाधिदैवमूर्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः। एवं चक्षुरादिषूहनीयम्। स्वकीयचक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरिति उवाच । नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते, तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणेऽधिदैवप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह—नासिके इति । अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दः तदङ्गपरः । मुखस्थं मुख्यं

वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति'। चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायते आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायते, आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः । तथापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्धीयते, प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात्, सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः—'य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति' । तत्र चेमामेव नासिकां वरणा नासीति निरुच्य या सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति । पुनरामनन्ति—'कतमच्चास्य स्था-

---

तस्मिन्नधिदैवं बहुलाकाशदृष्टिः, मुखस्थलालारूपास्वप्सु रयिशब्दिततदीयबस्तिस्थोदकदृष्टिः, चुबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैषम्येण विद्ययोर्भेदादग्निरहस्यश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यस्थप्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्येयेत्याशंक्याह—यद्यपीत्यादिना । एतावता अल्पवैषम्येण बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विद्यैक्यं न हीयते । शाखाभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनम् एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणश्छन्दोग्ये उपसंहर्तव्यः । विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्ग्राह्यः । तथा च द्युसूर्ययोः सुतेजस्त्वं सममतिष्ठात्वविश्वरूपत्वयोर्व्यवस्था । यद्वा शाखाभेदेन गुणव्यवस्थाऽस्तु, न विद्याभेद इति भावः ॥ ३१ ॥

प्रादेशत्वस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति—आमनन्तीति । य एषोऽनन्तः अपरिच्छिन्नः अतः अव्यक्तो दुर्विज्ञेयः तं कथं जानीयामित्यत्रेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—स ईश्वरः अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धे जीवे भेदकल्पनया प्रतिष्ठितः उपास्यः । पुनरत्रिप्रश्नः—स इति । उत्तरम्—वरणायामिति । एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये । तत्र च श्रुतौ इमामेव भ्रूसहितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति वरणा भ्रूः । सर्वान्दोषान्नाशयतीति नासी नासिकेति निर्वचनं श्रुतम् । नासाभ्रुवोर्जीवद्वारेश्वरस्थानत्वध्यानात्पापवारकत्वमिति म-

नं भवतीति, भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति' (जाबा० १)। तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः। अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया। प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः। अभिगतो वायं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः। अभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः। तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः।

[अत्रास्पष्टब्रह्मलिङ्गानां प्रायो ज्ञेयब्रह्मविषयाणां विचारः। एवं पादत्रयेणापि वाक्यविचारः]

१ द्युभ्वाद्यधिकरणम् सू० १-७

सूत्रं प्रधानं भोक्तेशो द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्। श्रुतिस्मृतिप्रासिद्धिभ्यां भोक्तृत्वाच्चेश्वरेतरः।
नाद्यौ पत्त्वावात्मशब्दान्न भोक्ता मुक्तगम्यतः। ब्रह्मप्रकरणादीशः सर्वज्ञत्वादितस्तथा॥

न्तव्यम्। तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं पृच्छति—कतमदिति। भ्रुवोरिति उत्तरम्। प्राणस्येति पाठेऽपि घ्राणस्येत्यर्थः। स एष सन्धिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धित्वेन ध्येय इत्याह—स एष इति। आधिमुख्येनाहं ब्रह्मेति विमीयते ज्ञायते इति अभिविमानः प्रत्यगात्मा। अभिगतश्चासौ विमानश्च सर्वस्वरूपत्ते सत्यानन्त्यात्। मानमत्र परिमाणम्। अभिविमिमीते निर्मिमीते। तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ २ ॥

ॐ नमो ब्रह्मणे।

द्युभ्वोतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारम्।
इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं ज्योतिर्नभःपदमनिद्रमजं भजेऽहम् ॥ १ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते—

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥

(मुण्ड० २।२।५) इति। अत्र यदेतद्द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते, तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते। तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम्। कस्मात् ? 'अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रवणात्। पारवान्हि लोके सेतुः प्रख्यातः। न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् 'अनन्तमपारम्' (बृह० २।४।१२) इति श्रवणात्। अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिगृहीतव्यं, तस्य हि कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्, 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः

एवं रूढिपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः। अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपादः प्रारभ्यते। अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसङ्गतयः। तत्र पूर्वमुक्तक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थद्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तम्। तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसङ्गतिः। पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलम्। मुण्डकवाक्यमुदाहरति—**इदमिति**। यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् **प्राणैः सर्वैः सह मनः** सूत्रात्मकम्, **च**कारादव्याकृतं कारणम् **ओतं** कल्पितं तदपवादेन **तमेव** अधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं **जानथ** श्रवणादिना, **अन्याः** अनात्मवाचो **विमुञ्चथ** विशेषेण निश्शेषं त्यजथ, **एषः** वाग्विमोकपूर्वकात्मसाक्षात्कारः, **अमृतस्य** मोक्षस्यासारापारदुर्वारसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव **सेतुः** प्रापक इति मातृवच्छ्रुतिर्मुमुक्षूनुपदिशति। तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात्संशयमाह—**तत्किमिति**। अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति षष्ठ्या ब्रह्मणो भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेषशब्दपरामृष्टं द्युभ्वाद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह—**अमृतस्येति**। भेदश्रवणात् सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः। तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं सेतुश्रवणं स्वयं विवृणोति—**पारवानिति**। **अनन्तं** कालतः, **अपारं** देशतः। जलविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासम्भवाद् गौणसेतुग्रहे कर्त्तव्ये मुख्यसेत्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद् ग्राह्यः, न तु मुख्यस्यानियतविधारणगुणवानीश्वर इति भावः। यथा लोके मणयः सूत्रेण ग्रथिता एवं

परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति' (बृह० ३।७।२) इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरिति ।

एवं प्राप्त इदमाह—द्युभ्वाद्यायतनमिति। द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि। यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति। कुतः? स्वशब्दात् आत्मशब्दादित्यर्थः। आत्मशब्दो हीह भवति—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति। आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे। क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' (छां० ६।८।४) इति। स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते—'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति। 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण' (मुण्ड० २।२।११) इति च। तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् 'सर्वं ब्रह्म'ति च सामानाधिकरण्यात्। यथानेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति।

हे गौतम समष्टिलिङ्गात्मकवायुना स्थूलानि सर्वाणि संदृब्धानि ग्रथितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः। आत्मशब्दात्पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्यत आह—**शारीरो वेति**। सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः।

नन्वात्मशब्दो जीवे सम्भवतीत्यत आह—**आत्मशब्दश्चेति**। उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्वंवस्तुप्रत्यक्त्वं मुख्यं नास्तीत्यर्थः। उपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात्प्रथमश्रुतात्सश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः। स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह—**क्वचिच्चेति**। प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितावायतनं लये प्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्पदेन छान्दोग्ये ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः। अर्थान्तरमाह—**स्वशब्देनैवेति**। यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्तनान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः। पुरुष इति पूर्ववाक्यम्, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यम्, सर्वासु दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः। उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि। उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे—**तत्रेत्यादिना**। सामानाधिकर-

एतदुक्तं भवति—न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किंतर्हि ? अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानथैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तम् , तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभिसन्धस्य चापवादः श्रूयते—'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (का० २।४।११) इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चप्रविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् , 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृह० ४।५।१३) इत्येकरसताश्रवणात् । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत्तूक्तं–सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यम्–इति । अत्रोच्यते—विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । नहि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते। सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि, षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः ।

ण्याद्विचित्र आत्मेति सम्बन्धः ।

यस्मिन्सर्वमोतं तमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेषं ज्ञेयमित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह—विकारानृतेति । विकारे अनृते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्त्वेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह सर्वं ब्रह्मेति । यश्चोरः स स्थाणुरिति वद् ,यत्सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थमित्यर्थः। तत्र नियामकमाह–स यथेति । लवणपिण्डोऽन्तर्बहिश्च रसान्तरशून्यः सर्वो लवणैकरसो यथा, एवमरे मैत्रेयि चिदेकरस आत्मेत्यर्थः । यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं मुख्यसेतुत्वव्यभिचारि तथापि सेतोर्जलादिबन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेशत्वादुगुणत्वेन ग्राह्यम् , न तु सेतुपदार्थबहिर्भूतं पारवत्त्वादिकमित्याह—अत्रोच्यत इति । दृष्टत्वात्तद्ग्रहेऽतिप्रसङ्गमाह—न हीति । अत्र श्रुतौ, परेणेति शेषः । विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्फुटयति—षिञ इति । सिनोति बध्नातीति सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः । तथा चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतस्य सेतुर्विधारकं ब्रह्म, अस्यैवामृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः ।

अपर आह--'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति यदेतत्सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतत् 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति वाग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् 'अमृतस्यैष सेतुः' इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न तु द्युभ्वाद्यायतनम्। तत्र यदुक्तं-सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भाव्यमिति-एतदयुक्तम् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम्। यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम्। देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः सन्ततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः। तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति। कथम्?

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ (मुण्ड० २।२।८)

इत्युक्त्वा ब्रवीति--

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।
(मुण्ड० ३।२।८) इति। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ (बृह० ४।४।७)

यद्वा द्युभ्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतुशब्दार्थः, किन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह—**अपर इति**। फलितमाह—**तत्र यदुक्तमिति**। ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तेरुपसृप्यं प्रत्यक्त्वेन प्राप्यं यद्ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः। मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं दर्शयति-**देहादिष्विति**। **तद्विपर्ययेणेति**। उक्तपञ्चक्लेशात्मकबन्धनिवृत्त्यात्मना स्थितमित्यर्थः। **यथा**--नद्यः गङ्गाद्याः नामरूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति, **तथा** ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय **परात्** कारणादव्यक्तात् **परं** पूर्णं स्वयंज्योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह-**तथा विद्वानिति**। इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह-**ब्रह्मणश्चेति**। **अस्य** मुमुक्षोः, हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तम्, यदा कामनिवृत्तिः **अथ** तदा **अमृतो भवति** मरणहेत्वभावान्न केव-

इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपिच 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्--

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूंश्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ (बृह० ४।४।२१) इति ।

तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह—नानुमानिकं साङ्ख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात् ? अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दः, न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुण्ड० १।१।९) इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

लमनर्थनिवृत्तिः किन्त्वत्र देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्म आनन्दम् अश्नुते इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—**अपि चेति** । धीरः विवेकी **तमेव** आत्मानं **विज्ञाय** विशुद्धं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्मकाण्डादेर्वैमुख्यमाह **नेति** । बहूनित्युक्त्वा अल्पान्वेदान्तशब्दानङ्गीकरोति—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ (पा०शिक्षा१३) इति ।

एतानि वागिन्द्रियस्थानत्वाद्वाक्शब्देनोच्यन्ते । तेषां शोषणमात्रमनात्मशब्दोच्चारणफलम् , तद्ध्यानान्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः ॥ २ ॥

वैशेषिक इति । असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह—**तद्विपरीतस्येति** । **अत एव** अतच्छब्दादेव ॥ ३ ॥

प्राणभृच्चेति—सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्थनञोऽनुषङ्गार्थः । सर्वज्ञपदसमानाधिकरण

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च सम्भवति तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः। न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वपि सम्यक्सम्भवति। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ।४।

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः--

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति--'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति ज्ञेयज्ञातृभावेन। तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ॥ ५ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः। 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मु० १।१।३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात्। परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ' (मु०३।१।१) इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलाशनम्, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यौदासीन्येनावस्थानं च।

आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः। ननु "नानुमानप्राणभृतावतच्छब्दात्" इत्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतम्, उभयनिरासहेतोरेकत्वात् इत्यत आह—पृथगिति। योगः सूत्रम्, उत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृच्चेति पृथक् सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तानेव हेतूनाकांक्षाद्वारा व्याचष्टे—कुतश्च नेत्यादिना। यद्यपि विशुद्धः प्रत्यगात्मैवात्र ज्ञेयः, तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयाद्भेदान्न ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः। एवं च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्यते, न शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

ननु स्थित्येश्वरस्य अदनाज्जीवस्य द्वा सुपर्णेत्यत्रोक्तावपि ईश्वर आयतनवाक्येन कि-

ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते, अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् । **ननु** तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत । **न** । तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत, इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम् । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' इत्यत्राप्येतद्दर्शितं 'द्वा सुपर्णा' इत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदापि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदापि न विरोधः कश्चित् । कथम् ? प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति, तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः । तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । तदेतत् 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इत्यनेनैव सिद्धम् , तस्यैव हि भूतयोनिवा-

---

मर्थं ग्राह्य इत्यत आह—**यदि चेश्वर इति** । अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः,न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः, तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासम्भवादाद्यवाक्येन ग्रहणं कार्यमित्यभिसन्धिः। तमज्ञात्वाऽऽशङ्कते—**ननु तवापीति** । ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसम्भव इति परिहरति—**नेति**। ननु द्वा सुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोरुक्तेः कथमिदं सूत्रमित्यत आह—**गुहामिति** । स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरनुवादेनैक्यं दर्शितमित्यर्थः। नन्वत्र जीवेशौ नानुवाद्यौ पैङ्गिव्याख्याविरोधादतः सूत्रासङ्गतिरित्यत आह—**यदापीति** । तदापि सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः । अदनवाक्येन बुद्धिमनूद्य स्थितिवाक्येन बुद्ध्यादिविलक्षणशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मणो ज्ञेयस्योक्तेर्द्युभ्वादिवाक्ये तदेव ग्राह्यं न बुद्ध्युपहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह—**कथमित्यादिना** । नन्वत्रानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह—**यस्त्विति** । पौनरुक्त्यं शङ्कते—**तदेतदिति** । द्युभ्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्व-

क्यस्य मध्य इदं पठितम् 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इति । प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥

२ भूमाधिकरणम् । सू० ८-९

भूमा प्राणः परेशो वा प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् । अनुवर्त्यातिवादित्वं भूमोक्तेर्वायुरेव सः ॥
विच्छिद्यैष त्विति प्राणं सत्यस्योपक्रमात्तथा । महोपक्रम आत्मोक्तेरीशोऽयं द्वैतवारणात् ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति—'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इति, 'भूमानं भगवो विजिज्ञास' इति । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' (छा० ७।२३, २४) इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः ? भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते, 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (पा० ६।४।१५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किंआत्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां 'प्राणो वा आशाया भूयान्' (छा० ७।१५।१) इति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविद्' इति, 'सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१।३) इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा

मित्यर्थः । समाधत्ते—**प्रपञ्चार्थमिति** । सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोनेः प्रत्यगात्मत्वस्फुटीकरणमित्यर्थः । तस्मान्मुण्डकोपनिषद् ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धम् ॥ ७ ॥ (१)

छान्दोग्यमुदाहरति—**इदमिति** । नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम् तस्मान्निरतिशयसुखार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमारेणोक्ते सति नारदो ब्रूते—**भूमानमिति** । भूम्नो लक्षणमद्वितीयत्वमाह—**यत्रेति** । भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति—**अथेति** । अत्र संशयबीजं प्रश्नपूर्वकमाह—**कुत इत्यादिना** । बहोर्भाव इति विग्रहे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" (पाणि०सू०५।१।१२२) इतीमनिच्प्रत्यये कृते "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति सूत्रेण बहोः परस्येमनिच्प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपः स्याद् बहोः स्थाने भूरित्यादेशश्च स्यादित्युक्तेर्भूमन्निति शब्दो निष्पन्नः, तस्य भावार्थकेमनिच्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्वं वाच्यम्, तत्कि धर्मिकमित्याकांक्षायां सन्निहितप्रकरणस्थः प्राणो धर्मी भाति । वाक्योपक्रमस्थ आत्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तम् । **तदयुक्तम्** । "तरति शोकमात्मविद्" (छां०७।१।३)

हानमिति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तम् ? प्राणो भूमेति । कस्मात् ? भूयः प्रश्नप्रतिवचनपरंपरा(१)दर्शनात् । यथा हि 'अस्ति भगवो नाम्नो भूयः' इति, 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति, तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' इति, 'मनो वाव वाचो भूयः' इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः। नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते—अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इत्यदो वाव प्राणाद्भूय—इति। प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम्—'अतिवाद्यसीति अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत' इत्यभ्यनुज्ञाय 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानमवतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति । उच्यते—सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्सम्भवति प्राणस्यापि 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतल्लक्षणम्। तथाच श्रुतिः 'न शृणोति न पश्यति' इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे

इत्यब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति—प्राणो भूमेति । धर्मधर्मिणोरभेदात्सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपास्तिः ब्रह्मज्ञानं च फलं क्रमेण मन्तव्यम् । अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात्परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तत्वलिङ्गेन प्राणादभिन्न इत्याह—कस्मादित्यादिना । प्राणाद्भूय इति, न दृश्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः। नन्वेष तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणप्रकरणविच्छेदान्न प्राणो भूमेत्यत आह—प्राणमेवेति । नामाद्याशान्तानुपास्यानतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवादी प्राणवित्, तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने कृते अस्मीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीत्यपह्नवं न कुर्यादित्युक्तं प्राणविदम् "एषः" इति परामृश्य सत्यवचनध्याननमननश्रद्धादिधर्मपरम्परां विधाय भूमोपदेशान्न प्रकरणविच्छेदः । तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थ इत्यर्थः । भूम्नो लक्षणवचनं सुखत्वममृतत्वं च प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति—कथं पुनरित्यादिना । प्राणग्रस्तेषु प्राणे लीनेषु न शृणोति, सुषुप्तः पुरुष इति शेषः । "गार्हपत्यो ह

---

(१) परंपरेति नास्ति प्रा० मु० पु० ।

जाग्रति' (प्र० ४।२।३।) इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति। यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतम्—'यो वै भूमा तत्सुखम्' (छा० ७।२३)-इति, तदप्यविरुद्धम्। 'यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्छरीरे सुखं भवति' (प्र० ४।६) इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात्। यच्च—'यो वै भूमा तदमृतम्' (छां० ७।२४।१)—इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धं, 'प्राणो वा अमृतम्' (कौ० ६।२)—इति श्रुतेः। कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते। प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः। तथाहि—'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः' (छां० ७।१५।१) इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति। 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च सम्भवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य। तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम्।

तत इदमुच्यते—परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः। कस्मात्? सम्प्रसादादध्युपदेशात्। सम्प्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात्। बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्। तस्यां च सम्प्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते। प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः।

वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचन आहवनीयः प्राणः" इति श्रुतेः प्राणा अग्नयः इह पुरे शरीरे जाग्रति सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः। देवः जीवः, अथ तदा स्वप्नादर्शनकाले सुखश्रवणात्प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यन्वयः। आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति—प्राण एवेति। प्राणस्यात्मत्वं कथमित्याशंक्य श्रुतत्वादित्याह—तथाहीति। सर्वं समर्पितमिति च सर्वाधिष्ठानं प्राणं स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः। अत आत्मत्वं प्राणेऽपि मुख्यमिति भावः। भूमरूपत्वं योजयति—सर्वात्मत्वेति।

सम्प्रसादशब्देन प्राणं लक्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति-सम्प्रसाद इति। "स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे स्थित्वा पुनराद्रवति" [बृ० ४ । ३ । १९] इति प्रयोगाच्च तत्पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह-बृहदिति। वाच्यार्थसम्बन्धात्प्राणो लक्ष्य इत्याह-तस्यां चेति। अत्र सूत्र इत्यर्थः। भूमा प्राणाद्भिन्नः, अत्राध्याये तस्मादूर्ध्वमु-

प्राण एव चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेवैतत्स्यात् । नहि नामैव नाम्नो भूय इति, नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम्। किं तर्हि ? नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपादिष्टं वागाख्यम्—'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम् , तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति ।

नन्विह नास्ति प्रश्नः—अस्ति भगवः प्राणाद्भूय—इति, नापि प्रतिवचनमस्ति—प्राणाद्वाव भूयोऽस्ति—इति, कथं प्राणादधि भूमोपादिश्यत इत्युच्यते । प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः—'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति । तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते—न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं, विशेषवादात् 'यः सत्येनातिवदति' इति ।

ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् ? यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वम् , केन तर्हि ? अग्निहोत्रेणैव, सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते । तथा 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वम् , केन तर्हि ? प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव । सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति । नेति ब्रूमः । श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते—'यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदति' इति ।

पदिष्टत्वान्नामादेरूर्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः । विपक्षे हेतूच्छेदं बाधकमाह—**प्राण एव चेदिति** । स्वस्यैव स्वस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वमयुक्तं नामादिषु अदृष्टं चेत्यर्थः ।

हेत्वसिद्धिं शङ्कते—**नन्विहेति** । प्रकृतप्राणवित्परामर्शक एषशब्दो न भवति, तस्य यच्छब्दपरतन्त्रत्वेन सत्यादिवाचित्वात् , अतः प्राणप्रकरणं विच्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह—**अत्रोच्यत इति** । सत्येनातिवादित्वं विशेषः, तद्वतो य एष इत्युक्तेर्न पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः ।

य एष प्राणविदतिवदति इत्यनूद्य स सत्यं वदेदिति विधानान्न प्राणप्रकरणविच्छेदः इति दृष्टान्तेन शङ्कते—**नन्विति** । सत्यशब्दो ह्यबाधिते रूढः ब्रह्मवाचकः, तदन्यस्य मिथ्यात्वात । सत्यवचने त्वबाधितार्थसम्बन्धाल्लाक्षणिक इति नात्र लक्ष्यवचनविधिरित्याह—**नेति ब्रूम इति** । किञ्च सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मकरण-

नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति । प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं सम्बध्येत । तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न सङ्गच्छेत 'एष तु वा अतिवदति' इति । 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (छां० ७।१६) इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्द्रष्टव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति, प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति । यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत् 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते, परमार्थरूपत्वात् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि' इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । तस्मा-

---

कमतिवादित्वं श्रुतम्, तस्य प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह-श्रुत्या ह्येत्यादिना । नात्रेति । सत्यवाक्ये इत्यर्थः । एवं सत्येनेतिश्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्त्वा तुशब्देनापि तद्बाधमाह-प्रकृतेति । विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ताद्भिन्नमित्याह-सत्यं त्वेवेति । प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह-तस्मादिति । श्रुतिलिङ्गबलाद् एतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात्प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राणलिङ्गत्वं निरस्तम् । यत्तु-प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण-इति । तन्न,तस्याप्रयोजकत्वादित्याह-न चेति । प्रश्नभेदादर्थभेद इति न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात्प्रश्नं विनोक्तचतुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्भिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः। तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति-तत्रेत्यादिना । सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह-तत्र सत्यमितीति । विज्ञानं निदिध्यासनम् । आदिपदात् मननश्रद्धाश्रवणमनश्शुद्धिनिष्ठातद्धेतुकर्माणि गृह्यन्ते । इमान्यपि श्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि । एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तबहुत्वधर्मीत्याह—तत्र यदिति । किंच "सन्निहितादपि व्यवहितं साकांक्षं बलीयः" इति न्यायेन सन्निहितं

दस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । नहि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति । नचान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति श्रुत्यन्तरात् । 'तं मा भगवान् शोकस्य परं पारं तारयतु' (छां० ७।१।३) इति चोपक्रम्योपसंहरति–'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' (छां० ७।२६।२) इति । तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । 'आत्मनः प्राणः' (छां० ७।२६।१) इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेत् । न । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छां० ७।२४।१) इत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपिच ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सो-

---

निराकांक्षं प्राणं दृष्ट्वा वाक्योपक्रमस्थ आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा ग्राह्य इत्याह–एवं चेति । किंच "शोकस्य परं पारम्" [छां० ७ । १ । ३] इत्युपक्रम्य "तमसः पारम्" [छां० ७ । २६] इत्युपसंहाराच्छोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च शोकपदेन मूलतमो गृह्यते, तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गादात्मा ब्रह्मेत्याह–न चान्यत्रेति । ब्राह्मणमात्मायत्तत्वं प्राणस्य वदतीति सम्बन्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इति शङ्कते–प्रकरणान्त इति । तच्छब्देन भूमानुकर्षान्मैवमित्याह–नेति ॥ ८ ॥

भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह–धर्मेति सूत्रम् । यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति, तदनूद्य विघटयति–योऽप्यसावित्यादिना । सति

ऽप्यात्मन एवासङ्गत्वाविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावाविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तम्, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आह—'एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ० ४।३।३२) इति । इहापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम्' इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । 'यो वै भूमा तदमृतम्' इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्, 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४।२) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

३ अक्षराधिकरणम् । सू० १०-१२

अक्षरं प्रणवः किंवा ब्रह्म लोकेऽक्षराभिधा । वर्णे प्रसिद्धा तेनात्र प्रणवः स्यादुपास्तये ॥
अव्याकृताधारतोक्तेः सर्वधर्मनिषेधतः । शासनाद्ब्रह्मतादेश्च ब्रह्मैवाक्षरमुच्यते ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति, स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' (बृ० ३।८।७।८) इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः- किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चा-

---

बुद्ध्याद्युपाधावात्मनो द्रष्टृत्वादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि "न शृणोति न पश्यति" [प्रश्न० ४ । २] इति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तम्, न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरमात्मन एव सुखत्वमाह, तस्मादित्यर्थः । आमयः नाशादिदोषः, तत्सहितं सामयम् । आर्तं नश्वरम् । "स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्" [छां० ७ । २५ । १] इति सर्वगतत्वं, "स एवेदं सर्वम्" [छां० ७ । २५ । १] इति सर्वात्मत्वं च श्रुतम् । तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित इति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२) ॥

बृहदारण्यकं पठति—कस्मिन्निति । "यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च" [बृ०३।८।३] तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कस्मिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने सः मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरणम्, एतदक्षरम् अस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात्संशयः ।

युक्तत्वात्, 'ॐकार एवेदं सर्वम्' (छां० २।२३।३) इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात्, वर्ण एवाक्षरशब्द इति।

एवं प्राप्त उच्यते—पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात् ? अम्बरान्तधृतेः—पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्य 'आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् । तथाचोपसंहृतम्—'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । नचेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति । यदपि—'ॐकार एवेदं सर्वम्'—इति, तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ १० ॥

स्यादेतत् कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते, कथमम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कस्मात् ? प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते—'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृ० ३।८।९) इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म,

---

यथा—सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तम्, तथाऽक्षरशब्दो वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन **पूर्वपक्षः** । तत्रोङ्कारोपास्तिः फलं, **सिद्धान्ते** निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगादूब्रह्मण्यप्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह—**प्रसिद्ध्यतिक्रमस्येति** । "रूढिर्योगमपहरति" इति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्योङ्कारस्य सर्वाश्रयत्वं कथमित्याशंक्य ध्यानार्थमिदम् **यथा** श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह—**ॐकार इति** । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनिश्चयान्न ध्यानार्थता, अतस्तल्लिङ्गबलाद्रूढिं बाधित्वा योगवृत्तिर्ग्राह्येति सिद्धान्तयति—**एवमित्यादिना** ॥ १० ॥

आकाशं भूतं कृत्वा शङ्कते—**स्यादेतदिति** ॥ चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्नैवमित्याह—**सा चेति** । सूत्रं व्याचष्टे—**सा चेति** । चकार आकाशस्य भूताकाशस्य कार्यान्तःपातिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगादव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधान-

नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं भवति। न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम्, तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्य चित्। किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति। अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति। एतदुक्तं भवति—यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः—'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ' (बृ० ३।८।११) इति। तत्राऽदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात्। तथा 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्यात्मभेदप्रतिषेधात्। न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्, 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः' (बृ० ३।८।८) इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात्। नहि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति। तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

४ ईक्षतिकर्मव्यपदेशाधिकरणम्। सू० १३

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम्। ब्रह्मलोकफलोक्त्यादेरपरं ब्रह्म गम्यते ॥
ईक्षितव्यो जीवघनात्परस्तात्प्रत्यभिज्ञया। भवेद्ध्येयं परं ब्रह्म क्रममुक्तिः फलिष्यति ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवाय-

---

शब्दित इति तदाश्रयत्वाच्चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः। विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ॥११॥

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति—**किमिदमिति**। घटत्वाद्व्यावृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति—**एतदिति**। अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरचेतनत्वाद्व्यावर्तयतीत्यर्थः। जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति—**तथेति**। अन्यभावः भेदः, तन्निषेधादिति सूत्रार्थः। तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह—**न हीति**। शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः। तस्माद्गार्गिब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (३) ॥

प्रश्नोपनिषदमुदाहरति—**एतदिति**। पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्टो ब्रूते—हे

तनेनैकतरमन्वेति' इति प्रकृत्य श्रूयते—'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' (प्र० ५।२,५) इति। किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यत आहोस्विदपरमिति । एतेनैवायतनेन परमपरं चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् । कस्मात् ? 'स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः' 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । नहि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तम्, सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते । नैष दोषः । पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः ।

सत्यकाम परं निर्गुणम् अपरं सगुणं च ब्रह्मैतदेव योऽयमोङ्कारः । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकः, तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वान् एतेनैवोङ्कारध्यानेन आयतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं च अन्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति—यः पुनरिति । इत्थम्भावे तृतीया, ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रात्रये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋग्व्यादिकं जाग्रदादिविभूतिं च जानाति, तेन सम्यग् ज्ञाता एकमात्रा यस्योङ्कारस्य सः एकमात्रः । एवं मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रः तथा त्रिमात्रः । तमोङ्कारं पुरुषं योऽभिध्यायीत, स ॐकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषम् ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्बीजं चाह—किमित्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्य इत्यर्थः । पूर्वत्र पूर्वपक्षत्वेनोक्ते ऽकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसंगसंगतिः । यद्वा पूर्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता, तद्वदत्रापि ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गात्परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलम् । सः उपासकः । सूर्ये सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानाद् "विन्दते वसु" [बृ० ४ । ४ । २४] इत्यल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह—न हीति । अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित्परमपरविदपरमन्वेतीत्युपक्रमात्परविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता, उपक्रमविरोधात । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यम् । परस्य सर्वगतत्वादत्रैव प्राप्तिसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात । तस्मादुपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरूपाल्लिङ्गात्परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बाध्येत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृच्छति—नन्विति । पिण्डः स्थूलो विराट् । तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः ॥

इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते । कस्मात् ? ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । ईक्षतिर्दर्शनम्, दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति—'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति । तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति, मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् । ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ।

नन्वभिध्याने परः पुरुष उक्तः, ईक्षणे तु परात्परः, कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति । अत्रोच्यते-परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ । नचात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि जीवघन इति उच्यते ? घनो मूर्तिः, जीवलक्षणो घनो जीवघनः, सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभावः उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रि-

---

सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे—**परमेवेति** । **सः** उपासक **एतस्माद्** हिरण्यगर्भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । **नन्वीक्षणविषयो**-प्यपरोऽस्तु तत्राह—**तत्राभिध्यायतेरिति** । **नन्वीक्षणं** प्रमात्वाद्विषयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः, ध्यातव्यस्त्वसत्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह—**स एवेति** । श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । **अत्रवं सूत्रयोजना**—ॐकारे **यो** ध्येयः **सः** पर एवात्मा, वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति ।

ननु शब्दभेदान्न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—**नन्विति** । परात्पर इति शब्दभेदमङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह—**अत्रेति** । नन्वेतस्माज्जीवघनात्परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह—**न चात्रेति** । ध्यानस्य तत्फलेक्षणस्य च लोके समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः । "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनाद्" [प्रश्न० ५ । ५] इत्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत इति प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—**कस्तर्हीत्यादिना** । "मूर्तौ घनः" [पाणि० सू०२।४।७७] इति सूत्रादिति भावः । **सैन्धवखिल्यो** लवणपिण्डः खिल्यवदल्पो भावः परिच्छेदो यस्य सः **खिल्यभावः** । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परामृष्यत

येभ्यः सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह—'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः । तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति, 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति च श्रुत्यन्तरात् । 'परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः' इति च विभज्यानन्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति । अथ यदुक्तं–परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत–इति । अत्रोच्यते—त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥

५ दहराधिकरणम् । सू० १४–२१

दहरः को वियज्जीवो ब्रह्म वाऽऽकाशशब्दतः । वियत्स्यादथवाल्पत्वश्रुतेर्जीवो भविष्यति ॥
बाह्याकाशोपमानेन द्युभूम्यादिसमाहितेः । आत्मापहतपाप्मत्वात्सेतुत्वाच्च परेश्वरः ॥

इत्याह—अपर इति । जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां दर्शयति—जीवानां हीति । व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः संघातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्स्वामिकत्वात्परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात्परः सर्वलोकातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह—परमिति । यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्स एव मुख्यः परः, न तु पिण्डात्परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किंच परशब्देनोपक्रमे निश्चितं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह—परं चापरं चेति । पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह—यथेति । पादोदरः सर्पः । ॐकारे परब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शान्तमभयं परं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह—अत्रोच्यत इति । एवमेकवाक्यतासमर्थनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (४) ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' (छां०८।१।१) इत्यादिवाक्यं समाम्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशोऽथवा विज्ञानात्माऽऽथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः ? आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् । 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः, इति च बाह्याभ्यान्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावः द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तः समाहितम्, अवकाशात्म-

---

दहर उत्तरेभ्यः । छान्दोग्यमुदाहरति—**अथेति** । भूमविद्यानन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरं शरीरम् । अस्मिन् **यत् प्रसिद्धं दहरम्** अल्पं हृत्पद्म तस्मिन् हृदये **यद्** अन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म **तदन्वेष्टव्यं** विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र यद्याकाशः, तदा संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात्संशयान्तरमाह—**तथा ब्रह्मपुरमितीति** । अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । **तत्र** तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम्, तथेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—**तत्राकाशेत्यादिना** । दहरवाक्यस्यानन्तरं प्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । **पूर्वपक्षे** भूताकाशाद्युपास्तिः, सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः । न च "आकाशस्तल्लिङ्गाद्" [१।१।२२] इत्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अत्र "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" [छां०८।१।१] इत्याकाशान्तस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथम्? एकस्योपमानत्वमुपमेयत्वं च कथम्? "उभे अस्मिन्द्यावा-

नाकाशस्यैकत्वात्। अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम् ब्रह्मपुरशब्दात्। जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते, तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात्। भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम्। नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति। तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः। मनउपाधिकश्च जीवः, मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेऽन्तरवस्थानं स्यात्। दहरत्वमपि तस्यैव आराग्रोपमितत्वादवकल्पते। आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति। नचात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते, 'तस्मिन्यदन्तः' इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति।

अत उत्तरं ब्रूमः—परमेश्वर एवात्र दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा। कस्मात्? उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः। तथाहि—अन्वेष्टव्यतया विहितस्य दहरस्याकाशस्य 'तं चेद्ब्रूयुः' इत्युपक्रम्य 'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्येवमा

पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च" [छां० ८।१।३] इत्यादिनाऽश्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथम्? इत्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति—**तस्येत्यादिना**। हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं, स्वत एकत्वात्सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः। **ननु** "एष आत्मा" इत्यात्मशब्दो भूते न युक्त इत्यरुचेराह—**अथवेति**। **भक्त्येति**। चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः। मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह—**न हीति**। अस्तु पुरस्वामी जीवः, हृदयस्थाकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह—**तत्रेति**। पुरस्वामिन एव तदन्तःस्थत्वसम्भवान्नान्यापेक्षेत्यर्थः। व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह—**मन इति**। आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यतीत्याह—**आकाशेति**। **ननु** जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशंक्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किंचिद्ध्येयमिति पक्षान्तरमाह—**न चात्रेति**। परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेन आधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः। यद्वा अन्वेष्यत्वादिलिङ्गाद्दहरस्य ब्रह्मत्वनिश्चयाद् **"आकाशस्तल्लिङ्गाद्"** (१।१।२२) इत्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कात्र निरसनीया। अन्वेष्यत्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः।

अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्तयति—**परमेश्वर इत्यादिना**। आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति **सम्बन्धः**। **तम्** आचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदयमेव तावदल्पम् तत्रत्याकाशोऽल्पतरः, किं तदत्राल्पे विद्यते,

क्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति। 'स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' (छां० ८।१।३) इत्यादि। तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन्भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते। यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता भवति।

नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः सम्भवतीत्युक्तम्। नैवं सम्भवति। अगतिका हीयं गतिः, यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम्। अपिच कल्पयित्वापि भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत।

ननु परमेश्वरस्यापि 'ज्यायानाकाशात्' (शत०ब्रा० १०।६।३।२) इति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत। नैष दोषः। पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम्। उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत। नच कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैक-

---

यद्विचार्य ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयाद् आकाशस्य अल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः। वाक्यस्य तात्पर्यमाह—**तत्रेति**। निवर्तयति आचार्य इति शेषः। नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भानात्कथं तन्निवृत्तिरित्याशंक्याह—**यद्यपीति**। ननु "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति **चेत्**। न। अभेदे सादृश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्यादयमनन्वयालंकार इति काव्यविदः।

पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति—**नन्वित्यादिना**। "सीताऽऽश्लिष्ट इवाऽऽभाति कोदण्डप्रभया युतः" इत्यादौ प्रभायोगसीताऽऽश्लेषरूपविशेषणभेदाद्भेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयाभावसिद्धयर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यम्। नैवमत्राश्रयणं युक्तम्, वाक्यस्याल्पनिवृत्तिपरत्वे गतिसद्भावात्। किञ्च हार्दाकाशस्याऽऽन्तरत्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकबाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह—**अपि चेति**। आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमिति भावः।

ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्यादित्यत आह—**उभयेति**। अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः। एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तम्। सर्वाश्रयत्वादिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह—**न चेत्यादिना**। विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं **विजिघत्सः** बुभुक्षाशून्य इत्यर्थः। प्र-

देशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानमुपपद्यते । 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति । नह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं—ब्रह्मपुरमिति जीवेन परस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्तु—इति । अत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते, ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्धः, उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्र० ५।५) 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' (बृ० २।५।१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति तद्वत् । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छां० ८।१६) इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वा 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति प्रकृतदहराकाश-

---

थमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः, न तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः, निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह—अत्र ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह—स इति । पूर्षु शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुषः इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यन्नादिना शरीरवृद्धिहेतौ मुख्यत्वान्न षष्ठ्यर्थः कथंचिन्नेय इत्यत आह अथवेति । बृहयति देहमिति ब्रह्म जीवः, तत्स्वामिके पुरे, हृदयं ब्रह्मवेश्म भवतु, राजपुरे मैत्रसद्मवदित्यर्थः । अनन्तफललिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह—तद्यथेति । अथ कर्मफलाद्वैराग्यानन्तरमिह जीवदशायाम् आत्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशम् अनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया संचालनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यथासि-

विज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं—न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं, परविशेषणत्वेनोपादानात्—इति । अत्र ब्रूमः । यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत ।

नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते, 'तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्याक्षिप्य परिहारावसर आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । 'अस्मिन्कामाः समाहिताः, एष आत्माऽपहतपाप्मा' इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥१४॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

द्वानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति—**यदपीत्यादिना** ।

उत्तरत्राकाशस्य स्वरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्यत्वादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते **नन्विति** । **एतद्** आकाशस्वरूपमाक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तूक्तेः तदन्तःस्थमेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह—**नैतदेवमिति** । अस्तु को दोषः, तत्राह—**तत्रेति** । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृष्यात्मत्वादिगुणानुक्त्वा गुणैस्सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः । "तस्मिन्यदन्तः" (छां८।१।१) इति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह—**तस्मादिति** । यद्वा आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति योजनां सूचयति—**सहान्तःस्थैरिति** ॥ १४ ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह—**गतीति** । प्रजा जीवा एतं हृदयस्थं दहरं

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरः, यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' (छां० ८।३।२।) इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे—'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' (छां० ६।८।१) इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते-ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत-इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति । **ननु** कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्, गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । नह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मस्वरूपं लोकम् **अहरहः** प्रत्यहं स्वापे **गच्छन्त्यः** तदात्मना स्थिता अप्यनृताज्ञानेनावृता तं न जानन्ति । अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । **नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य** स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमित्याशंक्य तथाहि दृष्टमिति व्याचष्टे—**तथा हीति** । लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह—**लोकेऽपीति** । गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे—**तथेति** । जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्मण्यपि तस्याऽप्रसिद्धिं शङ्कते—**नन्विति** । निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते—**गमयेदिति** । षष्ठे चिन्तितम् "स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्" (जै०सू०६।१।५१) रौद्रीमिष्टिं विधाय एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्याम्नायते । तत्र निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते, सिद्धान्तः—निषाद एव स्थपतिः स्यान्निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात् । तस्याश्रुतषष्ठ्यर्थसम्बन्धलक्षकत्वकल्पनाऽयोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघवात्, अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति । तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे—**एतदेवेति** । सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः ॥ १६ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः। कथम्? 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय' (छां० ८।४।१) इति। तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि स्मरणात्। यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसम्भेदाय, एवमयमात्मैषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासङ्करायेति। एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयति। अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादेः। तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते—'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाय' इति। एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्युच्यते। यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः। 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व-

---

सर्वजगद्धारणलिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह—धृतेरिति। नन्वथशब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते—कथमिति। य आत्मेति प्रकृतापकर्षादथशब्दो दहरस्य धृतिगुणविधिप्रारम्भार्थमित्याह—दहरोस्मिन्नित्यादिना। श्रुतौ विधृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् क्तिजन्तः। सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकरण्याद्धृतिशब्दः क्तिन्नन्तो विधारणं ब्रूते। "स्त्रियां क्तिन्" (पाणि०सू०३।३।९४) इति भावे क्तिनो विधानादिति विभागः। सेतुः असङ्करहेतुः, विधृतिस्तु स्थितिहेतुरित्यपौनरुक्त्यमाह—यथोदकेति। सूत्रं योजयति—एवमिहेति। धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नः अस्मिन् परमात्मन्येव श्रुत्यन्तरे उपलब्धेरिति सूत्रार्थः। धृतेश्चेति चकारात् सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ग्राह्यम्। तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमाह—एतस्येति। धृतौ तामाह—तथेति ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च। आ समन्तात् काशते दीप्यत इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाश-

हिता' (छां० ८।१।४।), 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छां० १।९।१) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः—'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच' (छां० ८।३।४) इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं सम्भवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात् 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगत एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इत्यत्र स एव जीव उच्यत इति चेत् ।

शब्दस्य विभुत्वगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥

यदि एष "आत्मापहतपाप्मा" (छां०८।१।५) इत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परः, तर्हि जीवोऽपीत्याशंक्य निषेधति—**इतरेति** । जीवस्यापि वाक्यशेषमाह—**अथेति** । दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपसृप्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते, **य एष सम्प्रसादः** जीवः **अस्मात्** कार्यकरणसंघातात् सम्यग् **उत्थाय** आत्मानं तस्माद्विविच्य विविक्तम् आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक् **परं ज्योतिः** उपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । **यथा** मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते **तद्वत्** । ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति—**एष इति** । सम्प्रसादे "रत्वा चरित्वा" (बृ०४।३।४९) इति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह—**तथेति** । तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः—**यथेति** । **ननु** क्वाप्याकाशशब्दो जीवे न दृष्ट इत्याशंक्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गबलात्कल्प्य इत्याह—**यथा चेति** ।

नैतदेवं स्यात् । कस्मात् ? असम्भवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयेत । नचोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे । अतिरेकाशङ्कापरिहारायात्र(१) तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्टात् 'अन्यार्थश्च परामर्शः' (ब्र० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता साऽसम्भवान्निराकृता । अथेदानीं मृतस्यैवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा' (छां० ८।७।४) इति ब्रुवन्नाक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छां० ८।९।३) इति च तमेव पुनः पुन परामृश्य 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा' (छां० ८।१०।१) इति, 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न वि-

---

नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह—नैतदित्यादिना । दहरे श्रुतधर्माणामसम्भवान्न जीवो दहर इत्यर्थः । तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह—अतिरेकेति । उत्तराच्चेत्यधिकाशंकानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः, तत्राह—पठिष्यतीति । जीवस्य स्वापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते १८

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—उत्तराच्चेत्यादि सूत्रम् । निराकृताया जीवाशंकायाः प्रजापतिवाक्यबलात्पुनः समुत्थानं क्रियते । तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भवासिद्धेरित्यर्थः । कथं जीवोक्तिस्तत्राह—तत्र हीत्यादिना । यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति, तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजाप्रतिब्रूते—य एष इति । प्राधान्यादक्षिग्रहणम् सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह—द्रष्टारमिति । महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्यत्रेति सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वयः । यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः सम्यग् अस्तो निरस्तः करणग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहतकरणत्वात्कृतकालुष्य-

(१) 'अत्र' इति नास्ति प्रा० मु० पु० ।

जानात्येष आत्मा' इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे। तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति—'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति । 'नाह खल्वयमेव सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' (छां० ८।११।१,२) इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकं 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति जीवमेव शरीरात्समुथितमुत्तमम्पुरुषं दर्शयति । तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम् । अतः 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्।

तं प्रति ब्रूयात्—'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्मात् ? यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते। आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः । भूतपूर्वगत्या जीववचनम् ।

एतदुक्तं भवति—'य एषोऽक्षिणि' इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्यो-

---

हीनः संप्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति, अतोऽज्ञानसत्त्वान्मुक्ताद्विलक्षणः प्राज्ञ एषः स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशंक्य तस्यापि पर्यायस्य जीवपरत्वमाह—नाहेति । अहेति—निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्र उवाच न खलुः सुप्तः पुमान् अयं सम्प्रति सुषुप्त्यवस्थायाम् अयं देवदत्तोऽहमिति एवम् आत्मानं जानाति । नो एव नैव इमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेव प्राप्तो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससाद । तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह—एतमिति । एतस्मात् प्रकृतादात्मनः अन्यत्र अन्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्" (छां०८।१२।१) इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् । अतः असम्भवासिद्धेः ।

सिद्धान्तयति—तं प्रतीति । अवस्थात्रयाच्छोधनेनाविर्भूतत्वं शोधितत्वम् अर्थस्य वाक्योत्थवृत्त्यभिव्यक्तत्वमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुँल्लिंगेन जीवोक्तिः कथं ? ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह—भूतपूर्वेति । ज्ञानात्पूर्वमविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः॥

दशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य 'एतं त्वेव ते' इति पुनःपुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण। यत्परं ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म, तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं, तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रेभ्यः, नेतरदुपाधिकल्पितम्। यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम्। यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते—'नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातः, नासि संसारी, किं तर्हि? तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति। तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति। 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।

विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—एतदिति। जन्मनाशवत्त्वात्प्रतिबिम्बवद्बिम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाच—"उदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतम्" [छां० ८।८।१] इत्यादिब्राह्मणेनेत्याह—उदशरावेति। उदकपूर्णे शरावे प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः। व्युत्थाप्य विचार्य अभिनिष्पद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः। किमुक्तमित्यत आह—यदस्येति। जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति। अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तेरित्यर्थः। एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वान्न जीवलिङ्गत्वम्, एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिलिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम्। ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह—तदेवेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोध इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति। व्यतिरेकमाह—यदेति। अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थप्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः। संसारित्वस्य कल्पितत्वे

कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकावियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । नतु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः संभवत्यसंसर्गित्वाद्व्योम्न इव। दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः। तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं, किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति ।

अत्रोच्यते — प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणाद्रक्तनी-

---

सिद्धं निगमयति—तदेव चास्येति ।

समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" [छां०८।१२।२] इति श्रुतिं व्याख्यातुमाक्षिपति—कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य स्वं रूपमित्यन्वयः । मलसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिः, न तु कूटस्थस्यासंगिन इत्याह—सुवर्णेति । द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभिभूतेति अस्य व्याख्यानम्—अनभिव्यक्तेति । असाधारणो भास्वरत्वादिः । अभिभावकः सौरालोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह—दृष्टेति । "विज्ञानघन एव" [बृ०२।४।१२] इति श्रुत्या चिन्मात्रस्तावदात्मा, तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सद्व्यवहाराङ्गं जीवस्य स्वरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । हेत्वभावाद्व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अज्ञस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यम् व्यवहारदर्शनादित्याह—तच्चेति । अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति—तच्चेदिति । स्वरूपं चेज्ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः ।

सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह—अत्रेति । वेदना

लाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छयेन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात् 'अशरीरं शरीरेषु' (कौ० १।२।२२) इति, 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' (गी० १३।३१) इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते । नत्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः, व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपदिश्य 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृताभय-

---

हर्षशोकादिः । **अविविक्तमिवेति** तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तम् । तत्र कल्पितसंगे दृष्टान्तः—**यथेति** । **श्रुतिकृतमिति** । त्वंपदार्थश्रुत्या "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ०४।४।२२] इत्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वम्पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह—**केवलेति** । सशरीरत्वस्य सत्यत्वात्समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयम् न विवेक इत्याशंक्याह—**तथा विवेकेति** । उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । "शरीरेष्वशरीरम् अवस्थितम्" [कठ०१।२।२२] इति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम्, अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । ननु स्वकर्मार्जिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात कथं जीवत एव स्वरूपाविर्भाव इत्यत आह—**शरीरस्थोऽपीति** । अशरीरवच्छरीरस्थस्यापि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषो युक्त इत्याह—**तस्मादिति** । **अन्यादृशौ** सत्यावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृतौ आविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशांशित्वकृतो निरस्त इत्याह—**एवमिति** । अंशादिशून्यत्वम् **असंगत्वम्** । आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यः विभुत्वात व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकांक्षापूर्वकमाह—**कुतश्चेत्यादिना** । एतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः । छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं, नाभेदपरमित्यत

ब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये 'य एषः स्वप्ने महीयमानश्चरति' इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात् । किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे । द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति–य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामि -इति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये 'नहि खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र 'विनाशमेवापीतो भवति' इति, तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम्, 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' (बृ० ४।३।३०) इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इत्युपक्रम्य 'मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति ।

केचित्तु परमात्मविवक्षायाम् 'एतं त्वेव ते' इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति । तेषामेतमिति संनिहिताव-

---

आह—नापीति । यस्य ज्ञानात्कृतकृत्यता सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्यनात्मेच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात्तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवद्द्वितीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह—तथेति । अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह—किंचेति । सुषुप्तौ ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशंक्याह--तथा तृतीय इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह—न हीति । बुद्धेस्साक्षिणो नाशो नास्ति, नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह—तथेति ।

श्रुतेरेकदेशिव्याख्यां दूषयति—केचित्त्विति । जीवपरयोर्भेदादिति भावः । श्रुतिबाधान्नैवमित्याह—तेषामिति । सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य

लम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत। भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात्। 'एतं त्वेव ते' इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत। तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते, सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन्।

अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित्। तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धम्। एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति। यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः—'नासम्भवात्' (ब्र० १।३।१८) इत्यादिना। तत्रायमभिप्रायः—नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्ये एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम्। तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति। जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किन्त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं

पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते। तव तूपक्रान्तपरमात्मनश्चतुर्थ एवोक्तेस्तद्बाध इत्याह—भूय इति। लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति। व्याख्यानान्तरासम्भवादित्यर्थः। विलयनं शोधनम् विद्यया महावाक्येनेति यावत्।

ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति, तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह—अपरे त्वित्यादिना। शारीरकस्यार्थं संक्षेपेणोदिशति—एक एवेति। अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यम्। आवरणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सह प्रयोगः, ब्रह्मैवाविद्यया संसरति, न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः। तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं ब्रूते तत्राह—यत्त्विति। परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं द्रढयति। तस्याऽसंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसारित्वानपायादित्यर्थः। अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमि-

जीवभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ता कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति—'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (ब्र० १।१।३०) इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः—'अथ य एष सम्प्रसादः' (छां०८।३।४।) इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीति । अत आह-अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी, किं तर्हि? परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी । कथम्? सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते । स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तम्–'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत–इति, तस्य

त्याह—**जीवस्य त्विति** । कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह—**एवं हीति** । सूत्रेष्वभेदो नोक्त इति भ्रान्तिं निरस्यति—**प्रतिपाद्यमिति** । "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" [ब्र०सू०४।१।३] इत्यादिसूत्राणि **आदिपदार्थः** । नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह—**वर्णितश्चेति** । अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्तेः जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तम्, तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह—**अन्यार्थश्चेति** । सूत्रं व्याचष्टे—**अथेत्यादिना** । प्रकृते दहरे विशेषो गुणतस्तदुपदेशोपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे--**कथमित्यादिना** ॥ २० ॥

परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परिहारः—परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमत्र- कल्पत-इति, 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योम- व्योमवच्च' (ब्र०१।२।७) इत्यत्र, स एवेह परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया 'यावा- न्वा अयमाकाशस्तावानैषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति ॥ २१ ॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् । सू० २२-२३

न तत्र सूर्यो भातीति तेजोऽन्तरमुतापि चित् । तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोन्तरमिदं महत् ॥
चित्स्यात्सूर्याद्यभास्यत्वात्तादृक्तेजोऽप्रसिद्धितः । सर्वस्मात्पुरतो भानात्तद्भासा चान्वभासनात् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

(मु०२।२।१०) इति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकि- त्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः ? तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भान- प्रतिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम्, तथा सह सूर्येण सर्वमिदं च-

---

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह—श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति—**न तत्रेति** । तस्मिन्ब्रह्मणि विषये न भाति, तं न भासयतीति यावत् । यदा चन्द्रभास्करादिर्न भासयति तदा अल्पदीप्तेरग्नेः का कथेत्याह—**कुत इति** । किञ्च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह—**तमेवेति** । अनुगमनवदनुभानं स्वगतभानकृतमिति शङ्कां निर- स्यति—**तस्येति** । तत्रेति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात्संशयमाह—**तत्रेति** । पूर्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रूढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता, तथेहापि सति- सप्तमीबलाद्वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन्सति सूर्यादयो न भास्यन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणीया । अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधा- दिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—**तेजोधातुरिति** । तेजोध्यानं निर्गुणस्वयंज्योतिरात्म- ज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह—**तेजोधातूनामेवेति** । यत्तेजसो- ऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह—**तेजस्स्वभावकमिति** । यस्मिन् सति यन्न

न्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते, समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत् । तस्मात्तेजोधातुः कश्चित् ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ? अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । 'भारूपः सत्यसङ्कल्पः' (छां० ३।१४ २) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कञ्चित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः । नहि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं—समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत—इति । नायमेकान्तो नियमोऽस्ति(१), भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते, यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अनुकृतेरित्यनुभानमसूसुचत् । तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृ-

---

भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह—**अनुभानमपीति** । ततो निकृष्टभानं विवक्षितमिति भावः ।

मुख्यसम्भवे, विवक्षानुपपत्तेर्मुख्यानुभानलिङ्गात्सर्वभासकः परमात्मा स्वप्रकाशकोऽत्र ग्राह्य इति सिद्धान्तमाह—**प्राज्ञ एवेति** । प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तम् , तत्र श्रुतिमाह—**भारूप इति** । मानाभावाच्च तेजोधातुर्न ग्राह्य इत्याह—**न त्विति** । किञ्च सूर्यादयः तेजोऽन्तरभानमनु न भान्ति तेजस्त्वात् प्रदीपवदित्याह—**समत्वाच्चेति** । योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह—**नायमेकान्त इति** । पौनरुक्त्यमाशंक्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे--**अनुकृतेरितीति** । तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपमनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तम् । तस्य चेति सर्वभासकत्वमुक्तमित्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह—**तद्देवा इति** । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः, सम्प्रति तस्यासंकुचद्वृत्तितां मत्वाऽर्थान्तरमाह—**अथवेति** । तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—**न**

---

(१) 'अस्ति' पदं प्रा० मु० पु० नास्ति ।

तम्' (बृ०४।४।१६) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात्। अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते । किं तर्हि ? 'सर्वमिदम्' इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्यादिज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । 'न तत्र सूर्यो भाति' इति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' (मु०२।२।५)इत्यादिना । अनन्तरं च

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ इति ।

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितत्—'न तत्र सूर्यो भाति' इति । यदप्युक्तं—सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यास्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषाम्—इति । तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयं ज्योतिःस्वरूपत्वात् ,येन सूर्यादयस्तस्मिन्भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति नतु ब्रह्मान्येन व्यज्यते 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' (बृ० ४।३।६) 'अगृह्यो

तत्र सूर्य इति । किञ्च स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकांक्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह—अनन्तरं चेति । हिरण्मये ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म विरजम् आगन्तुकमलशून्यम् , निष्कलं निरवयवम् , शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सतिसप्तमीपक्षमनुवदति—यदपीति । सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह—तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशंक्याह—ब्रह्मण्यपीति । सतिसप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रं कल्प्यम् , न श्रुतत्याग इति लाघवम् , अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । येनान्यभास्यत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्व-

नहि गृह्यते' (बृ० ४।२।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपिच स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदृग्रूपत्वं(१) प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ (१५।६) इति,
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ (१५।१२)

इति च ॥ २३ ॥

७ प्रमिताधिकरणम् सू० २४-२५

अङ्गुष्ठमात्रो जीवः स्यादीशो वाऽल्पप्रमाणतः । देहमध्ये स्थितेश्चैव जीवो भवितुमर्हति ।
भूतभव्येशताजीवे नास्त्यतोऽसाविहेश्वरः । स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि स्तो हृद्यस्योपलब्धितः ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति श्रूयते । तथा 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्' (का० २।४।१३) इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र प-

---

प्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति—ब्रह्मे ति । स्वप्रकाशत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयम् । ग्रहणायोग्यत्वादग्राह्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

णिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह—अपि चेति । सूत्रं व्याचष्टे—अपि चेति । अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । तस्मादनुभानमन्त्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (७) ॥

शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति—अङ्गुष्ठेति । पुरुषः पूर्णोऽपि आत्मनि देहे मध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठति इत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते । तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह—तथेति । अधूमकमिति पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निधूमजोतिर्वन्निर्मलप्रकाशरूप इति त्वमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह—ईशानमिति । तस्याद्वितीयत्वमाह—स एवेति । कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत्, यन्नचिकेतसा पृष्टं ब्रह्म, तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह–तत्रेति । यथानुभानादिलिङ्गाण्णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्रम्हेत्युक्तं, तथा

---

(१) 'चेदं रूपं' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

रिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति प्राप्तम् । नह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणमुपपद्यते । विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्सम्भवति कयाचित्कल्पनयाङ्गुष्ठमात्रत्वम् । स्मृतेश्च--

अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥

(म० भा० ३।२९७।१७) इति । नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यस्तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः–परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति। कस्मात्, शब्दात्–'ईशानो भूतभव्यस्य' इति । नह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । 'एतद्वै तत्' इति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसन्दधाति । एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्टं चेह ब्रह्म--

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ (का० १।२।१४) इति ।

शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽयं गम्यत इत्यर्थः ॥२४॥

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गाज्जीवप्रतीतावीशानोऽस्मीति ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति–**तत्र परिमाणेति** । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । **आयामः** दैर्घ्यं **विस्तारः** महत्त्वमिति भेदः । **कयाचिदिति** । अंगुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दितबुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह—**स्मृतेश्चेति** । **अथ** मरणानन्तरम् **यमपाशैर्बद्धं** कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः । तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह—**न हीति** । "प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः" इति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः।

भूतभव्यस्येत्युपपदाद्बाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरङ्कुशमीशिता भाति इति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति—**परमात्मैवेति** । प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह—**एतदिति** । **शब्दः** वाक्यं लिङ्गाद्दुर्बलमित्याशंक्याह—**शब्दादिति** ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् करः सकनिष्ठिको ऽरत्निः । मुख्यांगु-

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते। आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् । नह्यञ्जसातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् ।

ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते—मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति, शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणे (जै० ६।१) । मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः, औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं–परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य–इति, तत्प्रत्युच्यते–'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्या-

---

ष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं गौणग्रहणेनेत्यत आह—न चान्य इति । सति सम्भवे मुख्यग्रहो न्याय्यः । अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः ।

मनुष्यानेवेति । त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादिति अनेन पश्वादीनां देवानामृषीणां चाधिकारो बाधितः । तत्र पश्वादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्र्यभावात्कर्मण्यशक्तिः । इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः । अर्थित्वादिति अनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणां चाधिकारो वारितः । तत्र मुमुक्षूणां शुद्ध्यर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो न काम्येषु । शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो, न कर्मस्विति मन्तव्यम् । शूद्रस्याधिकारं निरस्यति—अपर्युदस्तत्वादिति । "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" (तै०सं०७।१।१।६) इति पर्युदासात्, "उपनयीत" "तमध्यापयीत" इति शास्त्रा न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापेक्षितो न्यायः षष्ठाध्याये वर्णित इत्याह—वर्णितमिति । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान्फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात्प्राणिमात्रस्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थे कर्मणि पश्वादीनामप्यधिकार इत्याशंक्योक्तरीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात्स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारत्वमाशंक्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः" इति त्रयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः। प्रस्तुते कियामातं तत्राह—मनुष्याणाञ्चेति । प्रायेण सप्तवितस्तिपरिमितो मनु-

द्विवत्संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतम् ॥' (का० २।६।१७) इति ॥ २५ ॥

८ देवताधिकरणम् । सू० २६–३३

नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किंवाऽधिकारिणः । विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेर्नैषामधिक्रिया ।
अविरुद्धार्थवादादिमन्त्रादेर्देहसत्त्वतः । अर्थित्वादेश्च सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिणः ॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया(१) मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते । बाढं मनुष्यानधिकरोति शास्त्रम्, नतु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । कस्मात् ? सम्भवात् ।

ष्यदेह इत्यर्थः । **एवमङ्गुष्ठशब्दः** हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्थं ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तम् । सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूद्यायमीशान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुमुक्तमनुवदति—**यद्पीति**। प्रतिपाद्याभेदविरोधादनुवाद्याङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यम्, तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह--**तदिति** । **क्वचिद्** अस्थूलमित्यादौ । **क्वचित्** तत्त्वमसीत्यादौ । एकत्वार्थे वाक्यशेषमनुकूलयति--**एतमिति** । श्रुतिर्यमो वा कर्त्ता द्रष्टव्यः । तं जीवम् , **प्रबृहेत्** पृथक् कुर्यात् , **धैर्येण** बलवदिन्द्रियनिग्रहादिना तं विविक्तसात्मानम् **शुक्रं** स्वप्रकाशम् **अमृतं** कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । तस्मात्कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (८)

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्यादित्याशंक्याह--**तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवादिति** । **ननु** समन्वयाध्यायेऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह--**अङ्गुष्ठेति** । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्याद्यसम्भवान्नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह--**बाढमिति** । एवमधिकारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य **प्रासङ्गिकी सङ्गतिः** । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानानधि-

(१) पेक्षेति पाठान्तरम् प्रा० मु० पु० ।

सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत, उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् , तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपिचैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति— 'एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास' (छां० ८।११।३), 'भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्म' (तै० ३। १) इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्—न देवानां देवतान्तराभावात्' इति, 'न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात्' (जै० ६।१।६,७)–इति, न तद्विद्यास्वस्ति, नहीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित्कृत्यमस्ति, नच भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि

काराद्देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु दहराद्युपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणामप्रवृत्तिः सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवादिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावान्नाधिकार इत्यत आह—**अर्थित्वं तावदिति** । विकारत्वेनानृतविषयसुखस्य क्षयासूयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृतीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्ता विग्रहवती देवता नास्ति, शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाधिकार इत्यत्र आह—**तथेति** । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह—**न च तेषामिति** । "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" (तै०सं०७।१।१।६) इतिवद्देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युपनयनाभावाच्छास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह—**न चेति** । जन्मान्तराध्ययनबलात्स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृताः वेदाः येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्घोषदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह—**अपि चेति** । ननु ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति वेदार्थत्वाद् अग्निहोत्रवदित्यत आह--**यदपीति** । देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति **प्रथमसूत्रार्थः** । ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्मण्यशक्तेरिति **द्वितीयसूत्रार्थः** । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति--**न तदिति** । असामर्थ्यरूपं कारणमित्यर्थः । न ह्यस्ति, येनासामर्थ्यं स्या-

विद्यास्वधिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतत्, यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः कर्मणि स्यात, नहीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते, नच सम्भवति, बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति चेत् ।

नायमस्ति विरोधः । कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि—'कति देवाः' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा' इति निरुच्य 'कतमे ते' इत्यस्यां पृच्छायाम् 'महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः' (बृ० ३।९।१।२) इति निर्ब्रुवती श्रुतिरेकैक-

---

दिति शेषः । ''तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणाम्'' इति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन्प्रति अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथम्? तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् । अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह—**देवाद्यधिकारेऽपीति** ॥ २६ ॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवादीनामधिकार उक्तः, स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरोधेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति--**विरोधः कर्मणीत्यादिना** । वर्ण्येत तर्हीति शेषः । **स्वरूपं** विग्रहः । अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत, न च दृश्यते, अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्तया अभावात्सम्प्रदानकारकाभावेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह--**तदा चेति** । विग्रहस्याङ्गत्वमनुपलब्धिबाधितं, युक्त्या च न सम्भवतीत्याह--**न चेति** । तस्मादर्थोपहितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शंकार्थः ।

परिहरति--**नायमिति** । एकस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात्सम्भवति, अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे--**कस्मादित्यादिना** । वैश्वदेवशस्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ । निविन्नाम शस्यमानदेवसंख्यावाचकः शब्दः । षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति संख्योक्तौ संख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो विभूतयः

स्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण 'कतम एको देव' इति 'प्राणः' इति, प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि—

आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ॥
योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥
प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥

इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति। किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम्। अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिक्रिया(१)योगादित्युपपद्यते॥

अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या—विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते। क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति, यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते।

सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानाम्। अतः अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशाऽऽदित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः, तेऽपि षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानः, तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति। षट् देवास्त्रिषु, त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोः, द्वौ च एकस्मिन् प्राणे हिरण्यगर्भे, अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः। त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः। दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे--तथा स्मृतिरिति। बलं योगसिद्धिम्। "अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशता। प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता" ॥ (मार्कण्डेयपु०) इति अष्टैश्वर्याणि। क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी। अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः। ईशता सृष्टिशक्तिः। प्राकाम्यम् इच्छानभिघातः। वशित्वं नियमनशक्तिः। सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायिता इति भेदः। आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः। फलितमाह--अनेकेति। अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः।

तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह--क्वचिदेक इति। प्रकृतोपयु-

(१) 'शक्ति' योगादिति प्रा० मु० पा०।

कचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति, यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते । तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसाङ्क्षि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये सम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् ।

नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मात् ? अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति ।

ननु 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं, कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपिच यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः, यावता

क्तमन्वयदृष्टान्तमाह—**क्वचिदिति** ॥ २७ ॥

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशंक्य परिहरति—**शब्द इति चेदिति । मा प्रसाङ्क्षि** प्रसक्तो मा भून्नामेत्यर्थः । औत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोरनाद्योः सम्बन्धस्यानादित्वाद्वेदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तम्, इदानीमनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्यात्यनित्यत्वान्मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य संकेतः पुंसा कर्तव्य इति मानान्तरापेक्षत्वात्प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह—**कथमित्यादिना** ।

किं ? शब्दानामनित्यतया सम्बन्धः कार्यत्वमापाद्यते—उत अर्थानामनित्यतया, नाद्य इत्याह—**नायमपीति** । कर्मण्यविरोधवदित्यपेरर्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वान्नासिद्धत्वमिति भावः ।

अत्र पूर्वापरविरोधं शंकते **नन्विति** । शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशंक्य द्वितीयं कल्पमुत्थापयति—**अपि चेति** । अनित्यत्वं सादित्वम्,

वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात्, तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते। प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति। तस्माद्विरोध एव शब्द चेत्। न। गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात। नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमे-

---

व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारम्, तस्मात्पौरुषेयसम्बन्धसापेक्षत्वात्प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः। न च व्यक्तीनामनित्यत्वेपि घटत्वादिजातिसमवायवच्छब्दसम्बन्धोऽपि नित्यस्स्यादिति वाच्यम्। उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः। यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वाद्याकृतयो वस्वादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति परिहरति–नेत्यादिना। शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति–न हीत्यादिना। व्यक्तीनामानन्त्यादिति। न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यम्। सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावाद्। गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवान्निरूढाजहल्लक्षणया व्यक्तेर्लाभेनानन्यलभ्यत्वाभावाच्चेति भावः। यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यते, अनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेश्शब्दशक्त्यायत्तजातिज्ञानविषयत्वेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात। तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्कार्यवादात्, अत एव वाक्यवृत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते। केवलसामान्यस्य वाच्यत्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात् "अतः प्रभवात्" इति सूत्रस्वारस्याच्च केवलव्यक्तिशक्तिनिरास इति गम्यते। केवलव्यक्तिवचनाः खलु डित्थादिशब्दा अर्थानन्तरभाविनः सांकेतिकाः गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः सांकेतिकाः, किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यम्। न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवदिन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतम्, अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन। दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमाह—व्यक्तिष्वित्यादिना। आकृतिः जातिः। ननु का सा व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह—आकृतिविशेषस्त्विति। "वज्रहस्तः

ऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते । कथं तर्हि ? स्थिते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः, प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः । 'एते इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः' इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि 'स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्' (बृ० १।२।४) इत्यादिना तत्रतत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि— .

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः, अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात् । तथा—

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

पुरन्दरः" इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह—**स्थानेति** । व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वाच्छब्दार्थसम्बन्धनित्यतेत्यत आह–**ततश्चेति** । उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति **न चेति** । शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति—**कथं पुनरिति** । स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इति **अनुमानं** स्मृतिः । "एते असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः विश्वान्यभिसौभगा" [छन्दोगब्राह्मण०] इत्येतन्मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत । तत्र एत इति पदं सर्वनामत्वाद्देवानां स्मारकम्, असृग् रुधिरम्, तत्प्रधाने देहे रमन्त इति असृगा मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितॄणाम् इन्दुशब्दः स्मारकः । पवित्रं सोम स्थानं स्वान्तस्तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवि-

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥ (मनु० १।२१)
सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ इति च ।

अपिच चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठंस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः, पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जेति गम्यते । तथाच श्रुतिः—'स भूरिति व्याहरन्स भूमिमसृजत' (तै० ब्रा० २।२।४।२) इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति ।

किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—अदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते—देवदत्तोऽयमधीते—इति ।

त्रशब्दः । ऋचोऽनुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणाम् आशुशब्दः। "ऋच्यध्यूढं साम" इति श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्यार्थः । सः प्रजापतिर्मनसा वाचं त्रयीमिथुनं समभवत् । मनो वाग्रूपं मिथुनं सम्भावितवान् । मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानित्यर्थः । "रश्मिरित्येवादित्यमसृजत" इत्यादिश्रुतिः आदिशब्दार्थः । सम्प्रदायः गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । संस्थाः अवस्थाः । या प्रजापतिसृष्टिः सा शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यस्यार्थान्तरमाह—अपि चेति ।

अतःप्रभवत्वप्रसङ्गाच्छब्दस्वरूपं वक्तुमुक्तमाक्षिपति—किमात्मकमिति । वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं चेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न जगद्धेतुत्वमित्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति—स्फोटमिति । स्फुट्यते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यः, तमभिप्रेत्येदमुच्यते इति पूर्वेणान्वयः । स एव आद्यपक्षं दूषयति—वर्णेति । सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह—उत्पन्नेति । तारत्वमन्दत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य

नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं, बाधकप्रत्ययाभावात् । नच वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारात् । नच वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति, क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत । तन्न । सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्धूमादिवत् । नच पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति, अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् । न । संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्यया-

---

भेदानुमानात्प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह—**न चेति** । तथा च वर्णानामनित्यत्वान्न जगद्धेतुत्वमिति भावः । किञ्च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह—**न च वर्णेभ्य इत्यादिना** । व्यभिचारात् एकस्माद्वर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनाद् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशंक्य क्षणिकानां स नास्तीत्याह-**न चेति** । वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणाऽपूर्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागानामिवेति शङ्कते-**पूर्वेति** । किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपूर्वाख्यः कश्चिद् उत वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः।नाद्यः, मानाभावात् । किञ्चायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः ? नाद्य इत्याह—**तन्नेति** । संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात एव अर्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वाद् धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन ? नाद्य इत्याह—**न चेति** । द्वितीयं शङ्कते—**कार्येति** । कार्यम् अर्थधीः, तस्यां जातायां संस्कारप्रत्ययः, तस्मिन् ज्ञाते सा—इति परस्पराश्रयेण दूषयति—**नेति** । पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात्तेन संस्कारसहितान्त्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः । **अपिशब्दः** परस्पराश्रयद्योतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि **निरस्तः** । तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्त्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं, केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वमिति **वाच्यम्** । अर्थधीपूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्णस्मरणेनानुमिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति **वाच्यम्** । तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनाननुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादिति भावः । वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह—**तस्मादिति** । स्फोटेऽपि किं मानमित्याशंक्यैकं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह—**स चेति** । यथा रत्नतत्त्वं बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययः स्फुटं

हितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते । नचायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम् , भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति ।

'वर्णा एव तु शब्दः' इति भगवानुपवर्षः । ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तम् । तन्न । त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् । न । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । नत्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु

भासते तथा गवादिपदस्फोटो गकाराद्यैकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन् अन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः संस्कारो यस्मिंस्तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टमवभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः । न चैकस्माद्वर्णात्सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः येन वर्णान्तरवैयर्थ्यम् , किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति । नन्वेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं, तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशंक्य निषेधति—न चेति । स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह—तस्य चेति । ननु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह—भेदेति ।

आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति—वर्णा एवेति । वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः । सादृश्यदोषादियं भ्रान्तिरिति शङ्कते—सादृश्यादिति । वपनानन्तरं त एवेमे केशा इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तम् भेदधीविरोधात् , स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रमैव बाधकाभावादित्याह—नेति । गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावद्वर्णेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते—प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात् , यत्त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ, न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति—न व्यक्तीति । न त्वेतदिति । व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वाद्व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति—नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः

द्वौ गोशब्दाविति। ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम्। अत्राभिधीयते। सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः। अपिच वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः। तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम्, तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम्। एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम्। कथं तर्ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्गकारो युगपदनेकरूपः स्यात्—उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्च–इति। अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः। कः पुनरयं ध्वनिर्नाम? यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति, प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति। तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो

अनन्यथासिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमाह—अत्रेति। ताल्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वाद्वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः। कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह—अपि चेति। अनन्ताः गकारादिव्यक्तयः, तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्वादिजातयः, तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः। ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत आह—एष इति। अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्राह—कथं तर्हीति। उभयोरेकत्र विरोधाद्भेद औपाधिक एवेत्यर्थः। ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वान्न तद्गतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् स्वमतमाह—अथवेति। ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः। प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह—क इति। अवतरति स ध्वनिरिति शेषः। वर्णातिरिक्तः शब्दः ध्वनिरित्यर्थः। समीपं गतस्य पुंसस्तारत्वमन्दत्वादिधर्मान् स्वगतान्वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह—प्रत्यासीदतश्चेति। आदिपदं विवृणोति—तदिति। नन्वव्यक्तवर्ण एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह—वर्णानामिति। प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिर्व्या-

विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवंच सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः(१) कल्पेरन् । संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैत उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यम्–उदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेत्–इति । नह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात्स्फोटकल्पनानर्थिका । न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि, एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत् । न । अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् । एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते ? यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते नतु दकारादयः । यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन्, नतु तथा-

---

वर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथाऽवाचिके जपे वर्णेषु ध्वनिबुद्धिः स्याद्, दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यम् । एवं ध्वन्युपाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन्वायूपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति–एवं चेत्यादिना । अस्तु को दोषस्तत्राह––संयोगेति । वायुसंयोगादेरश्रावणत्वादित्यर्थः । तस्माच्छ्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरिति भावः । एवं विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इत्युक्तम्, तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति––अपि चेति । यथा खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं, तथा ध्वनिषु वर्णा अभिन्ना एवेत्यर्थः । उदात्तादिर्ध्वनिः, तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना । प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः । यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्वर्णानां भेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निरस्यति––अपि चेति । वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति––वर्णेभ्यश्चेति । कल्पनामसहमान आशंकते––नेति । चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह–झटितीति । यस्यां संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणम्, एकं पदमिति

---

(१) 'भेदा' इति पा० प्रा० मु० पु० ।

स्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः । **नन्वनेकत्वाद्वर्णानां** नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तम् । तत्प्रतिब्रूमः—सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम्, पङ्क्तिर्वनं सेना दशशतं सहस्रमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह—यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त एव हि वर्णा इतरत्र चेतरत्र च प्रत्यवभासन्त–इति । अत्र वदामः । सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषणसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्यायिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः

बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नातिरिक्तस्फोटः इति न सा स्फोटे प्रमाणमित्याह—**नास्या अपीत्यादिना** । ननु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयः गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह—**यदी हीति** । व्यंग्यवह्निबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह—**तस्मादिति** । अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह—**सम्भवतीति** । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह—**या त्विति** । एकार्थे शक्तमेकं पदं, प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानम् अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्। उत्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रवणानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमंगीकार्यमिति शङ्कते—**अत्रेति** । ननु नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः? कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह—**वृद्धेति** । व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रममुपलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्संख्यावन्त एतदर्थशक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्र-

स्फोटं व्यञ्जयन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् । अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युः, तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अतएव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य 'अतः प्रभवात्' इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयेति—अतएव च नित्यत्वमिति । अतएव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथाच मन्त्रवर्णः—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्' (ऋ० सं० १०।७१।३) इति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ इति ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ३०

वृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारूढाः स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायिवर्णवादमुपसंहरति-**वर्णेति** । दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वम्, अदृष्टः स्फोटः । सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमंगीकृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघटयति—**अथापीति** । स्थिराणि गत्वादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गतिकानि अर्थबोधकानीति क्लृप्तेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वक्लृप्तः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह-**ततश्चेति** ॥ २८ ॥

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे-**कर्त्तुरित्यादिना** । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं, देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि सृष्टेरसिद्धमित्याशंक्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दाद्व्यक्तिजन्मोक्त्या सांकेतिकत्वं निरस्य वेदः अवान्तरप्रलयावस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः । **यज्ञेन** पूर्वसुकृतेन, **वाचः** वेदस्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकाः ताम् ऋषिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः । **अनुबिन्नाम्** उपलब्धाम् । **पूर्वम्** अवान्तरकल्पादौ ॥ २९ ॥

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वमित्याशंक्याह—**समा-**

अथापि स्यात्–यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत। यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध–इति।

तत्रेदमभिधीयते—समाननामरूपत्वादिति। तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम्। प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्—'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' (ब्र० २।१।३६) इति। अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुक्तप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः। एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम्। स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—'यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो

नेति। सूत्रनिरस्यां शङ्कामाह—अथापीति। व्यक्तिसन्तत्या जातीनाम् अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धस्तिष्ठति, व्यवहाराविच्छेदाज्ज्ञायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्ये न कश्चिद्विरोधः स्यात्। निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात्पुनः सृष्टौ केनचित्पुंसा संकेतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यम्, अध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः। महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयोऽसिद्धः सत्कार्यवादात। तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम्।

अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनामरूपसमानत्वान्न संकेतः केनचित्कार्यः, विषमसृष्टौ हि संकेतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति—**तत्रेदमित्यादिना**। नन्वाद्यसृष्टौ संकेतः केनचित्कार्य इत्यत अह—**तदापीति**। महासर्गमहाप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः। नन्वस्त्वनादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं, **तथापि** महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थव्यवहारस्तत्राह—**अनादौ चेति**। न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसम्बन्धस्मरणादेरिति शेषः। स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशंक्य श्रुतिमाह—**स्वापेति**। **अथ** यदा सुषुप्तौ **प्राणे** परमात्मनि जीव **एकी**भवति। **एनं** प्राणं स जीवस्तदैतीति शेषः। **एतस्मात्** प्राणात्मनः, **आयतनम्** गोलकम्। आनन्तर्ये

विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' (कौ० ३।३) इति ।

स्यादेतत् । स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धातुमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति । नैष दोषः । सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्दधाना दृश्यन्त इति, (१)तथापि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथाहि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः । तथाच श्रुतिः—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

पञ्चमी प्राणेभ्य इत्यादौ द्रष्टव्या । स्वप्नवत्कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावाद्दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लयः इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः ।

दृष्टान्तवैषम्यमाशंक्य परिहरति—स्यादित्यादिना । अविरुद्धम्, अनुसन्धानादिकमिति शेषः । हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वाद् अस्मदादिवदित्याशंक्याह—यद्यपीति । इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्याह—यथा हीत्यादिना । ननु तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन्कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह—ततश्चेति । ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः । मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह—तथा चेति । पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै

(१) 'इति, नतत्प्राकृतेति' प्रा० मु० पु० पाठः ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

(श्वे० ६।१८) इति। स्मरन्ति च शौनकादयः 'मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टाः' इति। प्रतिवेदं चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते। श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा (१)प्रतिपद्यते' (सर्वानु० परि०) इत्युपक्रम्य 'तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति। प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते, दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते। दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते। स्मृतिश्च भवति—

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यस्तं देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्थबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं परममभयस्थानं निश्श्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः। न केवलमेकस्यैव ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शाखाद्रष्टृणामिति विश्वासार्थमाह—**स्मरन्तीति**। ऋग्वेदो दशमण्डलावयववान् तत्र भवा ऋचः **दाशतय्यः**। वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बौधायनादिभिः स्मृता इत्याह—**प्रतीति**। किञ्च मन्त्राणामृष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिर्मन्त्रदृगृषीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह—**श्रुतिरपीति**। **आर्षेयः**-ऋषियोगः, **छन्दो** गायत्र्यादि, **दैवतम्** अग्न्यादि, **ब्राह्मणं** विनियोगः एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः। **स्थाणुं** स्थावरम्, **गर्तं** नरकम्, तथा च ज्ञानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तितत्वाद्वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः। अधुना समाननामरूपत्वं प्रपञ्चयति—**प्राणिनां चेति**। ततः किं तत्राह—**दृष्टेति**। ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्वादिकं दृष्टपश्वादिसदृशमिति युक्तम् विसदृशे कामाभावेन हेत्वभावात्। तथा दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखम् कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः। तर्किते़ऽर्थे मानमाह—**स्मृतिश्चेति**। उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजातीया कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदित्यनुमानं चशब्दार्थः। **तेषां** प्राणिनां मध्ये **तान्येव** तज्जातीयान्येव। तानि दर्शयंस्तत्प्राप्तौ हेतुमाह—**हिंस्रेति**। कर्माणि

(१) 'प्रपद्यते' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ इति ।

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति इतरथाकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । नचानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां, देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम् । नहीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः ।

विहितनिषिद्धत्वाकारेणाऽपूर्वं क्रियात्वेन संस्कारं च जनयन्ति । तत्रापूर्वात्फलं भुंक्ते संस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः । संस्कारे लिंगमाह—**तस्मादिति** । संस्कारवशादेव पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिरुचिलिङ्गात्पुण्यापुण्यसंस्कारोऽनुमेयः, स एव स्वभावः प्रकृतिः वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सादृश्यमाह—**प्रलीयमानमिति** । **इतरथा** संस्कारप्रलये जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः शक्तयः कल्प्यन्तां, तत्राह—**न चेति** । अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावाद्गौरवाच्च, स्वोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिस्तु "महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति ॥ श्रद्धत्स्व सोम्य" [छां०६।१२।१] इति श्रुतिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह—**ततश्चेति** । यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुर्जातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकम्, एवं भोग्यलोकाः भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात्पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति नियम इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशंक्याह—**न हीति** । यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः साक्षिवेद्यत्वात्, **तथा** व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं तद्विषयश्चासन्निति वार्थः। उक्तार्थं संक्षिपति—**अतश्चेति** । व्यवहारसाम्यात्सम्भवाच्च व्यवह्रियमाणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं योजयति—**समानेत्यादिना** । भाविदृष्ट्या यजमानः अग्निः,

समानानामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ (ऋ०सं०१०।१९०।३) इति ।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत्क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा 'अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानाꣳ स्यामिति, स एवमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्' (तै० ब्रा०३।१।४।१) इति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि—

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।
शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥
इत्येवञ्जातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्प

अन्नादः अग्निरहं स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवाय **अग्नये** अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्निरुप्तवानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनम् । स्मृतौ वेदेष्विति विषयसप्तमी, **शर्वर्यन्ते** प्रलयान्ते । **ऋतूनां** वसन्तादीनां, **लिंगानि** नवपल्लवादीनि । **पर्यये** घटीयन्त्रवदावृत्तौ, **भावाः** पदार्थाः, तुल्या इति शेषः । (१)तस्माज्जन्मनाशवद्विग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावाद्देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितम् ॥ ३० ॥

आक्षिपति—**मध्वादिष्विति** । ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः । दृष्टान्तं विवृणोति—**कथमित्यादिना** । द्युलोकाख्यवंश-

---

(१) प्राचीनपुस्तके त्वयं पाठ उत्तरसूत्रावतरण एव गृहीतः किन्तु तस्मादित्यनेनारब्धतयाऽयमेव सम्यक् इति मुद्रितः ।

र्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ? मध्वादिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत । नचैवं सम्भवति । कथम् ? 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छां० ३।१।१) इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मधुध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य 'वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्ती'त्युपदिश्य 'स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति' इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः कं वान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः । तथा 'अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः' (छां० ३। १८।२), 'वायुर्वाव संवर्गः' (छां० ४।३।१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छां० ३।१९।१) इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति । तथा 'इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः' (बृ० २।२।४) इत्यादिष्वप्यृषिसम्बन्धेषूपासनेषु न तेषामेवार्षीणामधिकारः सम्भवति ॥ ३१ ॥

दण्डे अन्तरिक्षरूपे मध्वपूपे स्थितः आदित्यो देवानां मोदनान्मध्विव मध्वित्यारोप्य ध्यानं कार्यम् । तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः ध्यातृध्येयभेदाभावादित्याह—**देवादिष्विति** । अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात्प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह—**पुनश्चेति** । चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च **कुसुमानि** । तेभ्यः सोमाज्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितशुक्लकृष्णपरकृष्णगोप्याख्यानि **पञ्चामृतानि** तत्तन्मन्त्रभागमधुकरैः प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मध्वपूपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नात्मना परिणतानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तेत्यर्थः । सूत्रस्थादिपदार्थमाह—**तथाग्निरिति** । आकाशब्रह्मणः चत्वारः पादाः । द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सप्तर्षिध्यानं कार्यमित्याह—**तथेमावेवेति** । अयं दक्षिण कर्णः गौतमः वामः भरद्वाजः, एवं दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निकश्यपौ, वाग-

कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। नच ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः।

स्यादेतत्। मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति। नेत्युच्यते। नहि तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध्यन्नर्थो लोकात् प्रसिध्यतीत्युच्यते, नचात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूलमाकाङ्क्षति। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां

त्रिरित्यर्थः। अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः ॥ ३१ ॥

किञ्च विग्रहाभावाद्देवादीनां न क्वाप्यधिकार इत्याह—**ज्योतिषि भावाच्चेति**। आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वान्न विग्रहवान्देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः। "आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता" [छां०३।४।६] इति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः। तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह—**न चेति**। अग्न्यादीनामधिकारमाशंक्याह—**एतेनेति**। अग्निर्वायुर्भूमिरित्यादिशब्दानामचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः।

सिद्धान्ती शङ्कते—**स्यादेतदित्यादिना**। "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादयः मन्त्राः। "सोऽरोदीद्" इत्यादयः अर्थवादाः।

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः॥

इत्यादीनि इतिहासपुराणानि। लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकसद्भावाद् अनधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः। "विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता। फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्॥"

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति—**नेत्यादिना**। **न चात्रेति**। विग्रहादावित्यर्थः। अर्थवादाः मन्त्रा वा मूलमित्याशंक्याह—**अर्थवादा इत्यादिना**। वीह्या-

विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य, तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवः, अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य । न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति । तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम्––'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' (बृ० १।४।१०) इति, 'ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्' इति, 'इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्' (छां० ८।७।२) इत्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदप्युक्तं–ज्योतिषि भा-

---

र्दिवत्प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्बन्धार्थाभिधानार्थाः नाज्ञातविग्रहादिपरा इति **मीमांसका** आचक्षत इत्यर्थः । **तस्माद्** विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति—**तुशब्द इत्यादिना** । ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्युक्तहेतुरप्रयोजक इत्याह—**यद्यपीति** । दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्मत्वाद् राजसूयादिवदित्याभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह—**न चेति** । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः । सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येतेत्यन्वयः । तत् ब्रह्म योयः देवादीनां मध्ये प्रत्यक्त्वेन अबुध्यत सः तत् ब्रह्माभवदित्यर्थः । ते ह देवाः ऊचुः अन्योन्यम् , ततः इन्द्रविरोचनौ सुरासुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह—**स्मार्तमिति** । यथा बालानां गोलकेषु चक्षुरादिपदप्रयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोलका-

वाच्च-इति । अत्र ब्रूमः-ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे-मेधातिथेर्मेषेति, 'मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार' (षड्विंश० ब्रा० १।१।) इति । स्मर्यते च-'आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह' इति । मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते-'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इत्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं-मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यम्-इति । अत्र ब्रूमः-प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं, नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा । तथाह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राह-विषम उपन्यासः, तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम् । नहि महावाक्येऽर्थप्रत्यायके-

---

तिरिक्तेन्द्रियाणि स्वाक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवताः स्वीकार्या इत्याह—**ज्योतिरादीति**। तथा, चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह—**अस्ति हीति** । तथाहि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । **सुब्रह्मण्यः** उद्गातृगणस्थः ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः, तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतम् , तद्व्याचष्टे—**मेधेति** । मुनिं मेषो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो मृदादिवदचेतना एवेति । तन्न । सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्याह—**मृदिति** । आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश इति, तत्राह—**ज्योतिरादेस्त्विति** । मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थे न प्रमाणम् अन्यपरत्वात, विषं भुंक्ष्वेतिवाक्यवदित्याह—**यदपीति** । अन्यपरादपि वाक्याद्बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह—**अत्र ब्रूम इति** । तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति—**तथाहीति** । तृणादौ प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते—**अत्राहेति** । विध्युद्देशो वाक्यम् तदेकवाक्यतया

ऽवान्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति । यथा 'न सुरां पिबेत्' इति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात्सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते—विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् , विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते । यथाहि—'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्येषामर्थवादगतानां पदानाम् । नहि भवति वायुर्वा आलभेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि । वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवंविशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादा-

---

प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः । वृत्तान्तो भूतार्थो विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववान्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह—न हीति । सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादिति भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्नैवमित्याह—अत्रोच्यत इति । नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वेति तदा पदैकवाक्यमेकमेवार्थानुभवं करोति, न तु पदद्वयं पृथक् सुरापानं बोधयति । तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः । वाक्यार्थानुभवं प्रत्यद्वारत्वात् । अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गं स्तुतिद्वारं बोधयन्विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्थपदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु, तत्राह—यथा हीति । साक्षादन्वयायोगं दर्शयति—न हीति । अर्थवादात्सर्वत्र स्वार्थग्रहणमाशंक्यार्थवादान्विभजते—तद्यत्रेति । तत् तत्र अर्थवादेषु यत्र "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादावित्यर्थः । "आदित्यो यूपः" इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः, यत्र "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः, इति विमृश्येत्यध्याहारः । विग्रहार्थवादः, स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञाताबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्यवदिति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति—एतेनेति । वेदान्तानुवादगुणवादानां निराकाय हेतौ पदानि ।

होस्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपिच विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम्, नहि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते। नच चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च—'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति। नच शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति, शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम्। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम्। प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम्। तथाच व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति, स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्।

न चोभयपरत्वे वाक्यभेदः अवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः। विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह—**अपि चेति**। ननु क्लेशात्मके कर्मणि विधिः फलं विना अनुपपन्न इति भवतु "यन्न दुःखेन संभिन्नम्" इत्यर्थवादसिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः, विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह—**न हीति**। उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य इत्यत्र श्रुतिमप्याह—**यस्या इति**। अतश्चेतस्यारोहार्थः विग्रह एष्टव्यः। किञ्च कर्मप्रकरणपाठाद्विग्रहप्रमितिरपि प्रयाजवत्कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्या तां विना कर्मापूर्वासिद्धेः। किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवद्देवतां त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह—**न च शब्देति**। न चाऽऽकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति **वाच्यम्**। निर्व्यक्त्याकृत्ययोगात्। अतः शब्दस्यार्थाकांक्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह—**तत्रेति**। एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह—**इतिहासेति**। प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः। व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह—**प्रत्यक्षेति**। व्यासादयो देवतादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वाद् अस्मद्वदित्यनुमानमतिप्रसंगेन दूषयति—**यस्त्वित्यादिना**। सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात्। **तथा** क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां च ब्रूयात्

ततश्च राजसूयादिचोदनोपरुन्ध्यात् । इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत, ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात्, तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते । अपिच स्मरन्ति—'स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः' (यो० सू० २।४४) इत्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति—

पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ (श्वे० २। १२) इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता, तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

९ अपशूद्राधिकरणम् । सू० ३४-३८

शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा नहि । अत्रैवर्णिकदेवाद्या इव शूद्रोधिकारवान् ॥
देवाः स्वयंभातवेदाः शूद्रोऽध्ययनवर्जनात् । नाधिकारी श्रुतौ स्मार्ते त्वधिकारो न वार्यते ॥

निरंकुशबुद्धित्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह—अपि चेति । मन्त्रजपाद्देवसान्निध्यं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह—योग इति । पादतलादाजानोर्जानोराना भेर्नाभेराग्रीवाया ग्रीवायाश्चाऽऽकेश(१)प्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणया जिते (२) योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्यर्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह—लोकेति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । चिन्तायाः फलमाह—क्रमेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफलान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात्क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात् । अतोऽधिकारनिर्णयात्प्रवृत्तिसिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥ (९)

(१) रानाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशे'ति प्रा० मु० पु० पाठः ।
(२) 'धारणाजिते' इति न० पु० पाठः ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम्, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' (तै० सं० ७।१।१।६) इतिवत 'शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्तः' इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । नह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकम्, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति—'अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' (छां० ४।२।३) इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते । तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारः, वेदाध्ययनाभावात् । अधीत-

---

शुगस्य.....सूच्यते हि । पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह—**यथेति** । पूर्वत्र देवादीनामधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्त्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीक्रियत इत्यधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन्समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम्। **पूर्वपक्षे** शूद्रस्याऽपि द्विजवद्वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलम्, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति संभवासंभवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह—**तत्र शूद्रस्यापीत्यादिना** । **तस्माद्** अनग्नित्वाद् **अनवक्लृप्तः** असमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगाल्लिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह—**भवति चेति** । जानश्रुतिः किल षट् शतानि गवां रथं च रैक्वाय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच, ततो रैक्वो विधुरः कन्यार्थी सन्निदमुवाच, **अहेति** । निपातः खेदार्थः । हारेण निष्केण युक्त इत्वा गन्ता रथः **हारेत्वा** स च गोभिस्सह हे शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । अर्थित्वादिसंभवे श्रेयस्साधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेताल्लिङ्गादित्याह—**तस्मादिति** ।

सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति—**न शूद्रस्याधिकार इत्यादिना** । आपाततो

वेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते। न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य। उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात्। यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति। शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात्। यच्चेदं—'शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः'—इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारणत्वात्। यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे, न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात्। न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, नचात्र न्यायोऽस्ति। कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात्, तद्विषयत्वात्, न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते। शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम्। कथमित्युच्यते—'क म्वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ' (छां० ४।१।३) इत्यस्मा-

---

विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः। अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदः तदुत्थमापातज्ञानञ्च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यम् तदभावाच्छूद्रस्यार्थित्वादिसंभवन्यायासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः। यद्वाऽध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन, तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारः नान्यस्य, अनधीतवेदस्याऽपि वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैयर्थ्यापातात्। अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः। अधीतवेदार्थज्ञानवत्त्वरूपस्याध्ययनविधिलभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वाद्यज्ञपदं वेदार्थोपलक्षणार्थमित्याह—**न्यायस्य साधारणत्वादिति**। तस्माच्छूद्र इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति—**यदिति**। असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्यायस्य निरस्तत्वादित्यर्थः। **ननु** निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादशब्दान्निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दाच्छूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशंक्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति—**काममिति**। **तद्विषयत्वात्** तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः। **वस्तुतस्तु** विधिवाक्यस्थत्वान्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवादिति मत्वाङ्गीकारं त्यजति—**अर्थवादेति**। तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशंक्य सूत्रेणार्थमाह—**शक्यते चेत्यादिना**। जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघसमये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिता ऋषयोऽस्य

द्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे, तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञानताख्यापनायेति(१) गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति ? उच्यते—तदाद्रवणात्, शुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रः, अवयवार्थ(२)सम्भवाद्रूढ्यर्थस्य चासम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिङ्गाद्गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते—'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे' (छां०४।३।५) इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः

हितार्थं हंसा भूत्वा मालारूपेण तस्योपरि आजग्मुः, तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसमुवाच—भोभो भद्राक्ष किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं, तत्त्वां धक्ष्यति, न गच्छेति, तमग्रेसर उवाच—कमपि एनं वराकं विद्याहीनं सन्तमरे सयुग्वानं—युग्वा गन्त्री शकटी तया सह स्थितं, रैक्वमिव एतद् वचनमात्थ । रैक्वस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्य अनात्मज्ञस्येत्यर्थः । अस्मद्वचनात् खिन्नो राजा शकटलिङ्गेन रैक्वं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः । कम् उ अरे इति पदच्छेदः । उशब्दः अप्यर्थः । तेषां हंसानामनादरवाक्यश्रवणादस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैक्वेन सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूढ्यर्थस्त्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः । तदाद्रवणात् तया शुचा आद्रवणात्, शूद्रः शोकं प्राप्तवान्, शुचा वा कर्त्र्या राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः, शुचा वा करणेन रैक्वं गतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह—क्षत्रियत्वेति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविष्यमाणौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ बटुर्भिक्षितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह—चैत्ररथित्वञ्चेति । एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्य-

---

(१) 'परोक्षज्ञानस्य ख्यापनाय' इति० प्रा० मु० पु० पाठः ।

(२) 'ति शूद्रावयवार्थे'ति प्रा० मु० पु० पाठः ।

कापेययोगादवगन्तव्यम् , कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्' (ताण्ड्यब्रा०२०।१२।५) इति । समानान्वयानाच्च, प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । 'तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः। अतो न (१)जातिशूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते—'तं होपनिन्ये' श०ब्रा०११।५।३।१३) 'अधीहि भगव इति होपससाद' (छां०७।१।१) 'ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति' 'ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-

---

श्रुत्यैव पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्याः याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्त्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वम् तावता कथं क्षत्त्रियत्वं तत्राह—**तस्मादिति** । चित्ररथादित्यर्थः । **क्षत्ता** सूतः, तस्य रैक्कान्वेषणाय प्रेषणम्, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्त्रियत्वे लिङ्गम् । (२)अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम् ॥ ३९ ॥

तत्र लिङ्गान्तरमाह—**संस्कारेति** । **उपनयनं** वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तम्, इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परामर्शाच्छूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये **आदिपदेन** अध्ययनगुरुशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यम् आचार्य उपनीतवानित्यर्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन्सनत्कुमारमुपगत इत्याह—**अधीति** । उपदिशेति यावत् । **ब्रह्मपराः** वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनिष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, **एषः** पिप्पलादः **तत्** जिज्ञासितं **सर्वं** वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षडर्षयः तमुपगता इत्यर्थः । ननु वैश्वानरविद्यायामृषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत

---

(१) 'जाति' पदं नूतनपुस्तके नास्ति ।

(२) अत्रेत्यादि उत्तरसूत्रेऽवतारितं प्रा० मु० पु० ।

सन्नाः' (प्र०१।१) इति च, 'तान्हानुपनीयैव' (छां०५।११।७) इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः' (मनु० १०।४) इत्येकजातित्वस्मरणात्, 'न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति' (मनु० १०।१२६) इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृते 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' (छां० ४।४।५) इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति, वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत् 'अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' इति, 'पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्त-

---

आह—तानाहेति । "ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे" [छां०५।११।७] इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णेन उत्तमवर्णाः अनुपनीयैव उपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एकजातिः अनुपनीतः । पातकम् अभक्ष्यभक्षणकृतम् ॥ ३६ ॥

सत्यकामः किल मृतपितृको जबालां मातरमपृच्छत्—किंगोत्रोऽहमिति, तं मातोवाच—भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि, जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीत्येतावज्जानामीति । ततः स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठ उवाच नाहं गोत्रं वेद्मि न माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितमुपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । अब्राह्मण एतत्सत्यं विविच्य वक्तुं नार्हतीति निर्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वं नागाः सत्यं न त्यक्तवानसि । अतस्त्वामुपनेष्ये तदर्थं समिधमाहरेति । गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह—तदभावेति ॥ ३७ ॥

स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह—श्रवणेति । अस्य शूद्रस्य द्विजैः

स्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति च । अतएवाध्ययनप्रतिषेधः, यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अतएव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः(१) प्रतिषेधो भवति 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति, 'द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्' इति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

१० कम्पनाधिकरणम् । सू० ३९

जगत्कम्पनकृत्प्राणोऽशनिवायुरुतेश्वरः । अशनिर्भयहेतुत्वाद्वायुर्वा देहचालनात् ।
वेदनादमृतत्वोक्तेरीशोऽन्तर्यामिरूपतः । भयहेतुश्चालनन्तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः । 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्, महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' (का० २।६।२) इति । एतद्वाक्यं 'एजृ कम्पने' इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् । अस्मिन्वा-

---

पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पादयुक्तम् । सञ्चरिष्णुरूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानम् । दानं नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकं तु दानमस्त्येव । यदुक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति, तत्राह—येषामिति । सिद्धानां सिद्धेर्दुरपहरत्वेऽऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह—श्रावयेदिति ॥ ३८ ॥ (९) ॥

कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशंक्याह—**अवसित** इति । समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति—**यदिदमिति** । सर्वं जगत् प्राणात् निस्सृतम् उत्पन्नम्, प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति **एजते** चेष्टते, तच्च प्राणाख्यं कारणं **महद्** ब्रह्म बिभेत्यस्मादिति **भयम्**, तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह—**वज्रमिति** । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः । ये तत्प्राणाख्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह—**य इति** । नन्वस्मिन्सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह—**एतदिति** । एज-

---

(१) 'एव च तदर्थज्ञानानुष्ठानयोः' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

क्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते, महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः, किञ्च तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशानिर्वज्रं स्यात् । वायोश्चेदं माहात्म्यं सङ्कीर्त्यते । कथम् ? सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति । वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम् । तथाहि श्रुत्यन्तरम् '—वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद' इति । तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः ? पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ (का० २।६।१)

इति ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेवेहापि संनिधानात् जगत्सर्वं प्राण एजतीति च

त्यर्थस्य सूत्रितत्वादेजतिपदयुक्तं वाक्यमुदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति "शब्दादेव प्रमितः"[व्या०सू०१।३।२३] इत्यनेनोच्यते । तत्राङ्गुष्ठवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तम्, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः संभवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्, अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिरिति । ननु "अत एव प्राणः" [ब्र०सू०१।१।२३] इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात्प्राणश्रुतिर्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षावसरः गतार्थत्वादित्यत आह—वायोश्चेति । प्रतिष्ठाय स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धम्, अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह—वायाविति । व्यष्टिः विशेषः, समष्टिः सामान्यम् ।

सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते—ब्रह्मैवेति । पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह—पूर्वत्रेत्यादिना । शुक्रं स्वप्रकाशम् । तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः । सौत्रलिङ्गं

लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ४।४।१८) इति दर्शनात्। एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तम्—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ॥ (का० २।५।५) इति।

उत्तरत्रापि—

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः॥ (का० २।६।३)

इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः। सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात्। तदेवेहापि सन्निधानान्महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः, यथाहि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म। तथाच ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्—

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः॥ (तै० ८।१।) इति।

अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते। ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः, 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति मन्त्रवर्णात्। यत्तु वायुविज्ञानात्क्वचिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकम्। तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय

व्याचष्टे—**एजयितृत्वमिति**। सवायुकस्य सर्वस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणः परात्मैवेत्यर्थः। ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशंक्य गौण इत्याह—**वज्रशब्द इति**। बृहदारण्यके "वायुरेव व्यष्टिः" [३।३।२] इत्यत्र "अपपुनर्मृत्युम्" [३।३।२] इत्यपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते, न मुख्यामृतत्वम्। तत्रैव वायूपास्तिप्रकरणं समाप्य "अथ हैनमुषस्तः (१)चाक्रायणः पप्रच्छ" [बृ० ३।४।१] इति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह—**यत्तु वाय्वित्यादिना**। तस्मात्काठकवाक्यं ज्ञेये सम-

---

(१) 'चाक्रायणः' इति नास्ति प्रा० मु० पु०।

भिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४) इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात्। प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः।

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ (का० १।२।१४)

इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥

११ ज्योतिरधिकरणम्। सू० ४०

परं ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत्। समुत्थायोपसम्पद्येत्युक्त्या स्याद्रविमण्डलम्।
समुत्थानं त्वम्पदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम्। सम्पत्तिरुत्तमत्वोक्तेर्ब्रह्म स्यादच्चिसाच्चितः ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छां० ८।१२।३) इति श्रूयते। तत्र संशय्यते, किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं तमोपहं तेजः किंवा परं ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तम्। प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति। कुतः? तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात्। 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' (ब्र० सू० १।१।२४) इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते। नचेह तद्वत्किंचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते। तथाच नाडीखण्डे-'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' (छां० ८।६।५) इति मु-

न्वितमिति सिद्धम् ॥ ३९ (१०)।

ज्योतिर्दर्शनात्। छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह—एष इति। परंज्योतिश्श्रुतिभ्यां संशयमाह—तत्रेति। घटादिविषयावरकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः। पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वजगच्चेष्टाहेतुत्वादियोगोऽस्तीति (१)प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथात्र "य आत्मापहतपाप्मा" [छां०८।७।१] इति प्रकरणस्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—प्रसिद्धमेवेत्यादिना। पूर्वपक्षे सूर्योपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलम्। ननु "ज्योतिरधिकरणे" [ब्र० सू०१।१।२४] ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात्कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह—ज्योतिरिति। तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्याज्ज्योतिश्शब्दस्य स्वार्थत्यागः कृतः तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात्पूर्वपक्ष इत्यर्थः। ज्योतिश्श्रुतेरनुग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह—तथा चेति। "ता वा एता हृदयस्य नाड्यः" [छां०८।६।१] इति कण्डिकया नाडीनां रश्मीनां च मिथः संश्लेष-

(१) 'सर्वशब्दसङ्कोचाययोगोस्तीति' प्रा० मु० पाठः।

मुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात्? दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते, 'य आत्माऽपहतपाप्मा' (छां० ८।७।१) इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छां० ८।९।३) इति चानुसन्धानात् । 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छां० ८।१२।१) इति चाशरीरतायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः 'परं ज्योतिः' 'स उत्तमः पुरुषः' (छां० ८।१२।२) इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं–मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता–इति, नासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । नह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः॥४०॥

१२ अर्थान्तरत्वव्यपदेशाधिकरणम् । सू० ४१

वियद्वा ब्रह्म वाकाशो वै नामेति श्रुतं वियत् । अवकाशप्रदानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ।
निर्वोढृत्वं नियन्तृत्वं चैतन्यस्यैव तत्त्वतः । ब्रह्म स्याद्वाक्यशेषे च ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दतः ॥

मुक्त्वा अथ संज्ञालोपानन्तरम् यत्र काले एतत् मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैः नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिः ऊर्ध्वं सन्नुपरि गच्छति, गत्वाऽऽदित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छतीत्यभिहितम्, तथैवात्रापि शरीरात्समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य तद्द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यम् । समुत्थायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थः ।

अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—एवमिति । व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तः आत्मैवात्र ज्योतिश्शब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यताप्रयोजकप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिश्श्रुतिर्बाध्येति भावः । अशरीरत्वफललिङ्गाद्ब्रह्मैव ज्योतिः, न सूर्य इत्याह—अशरीरमिति । न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यम् । परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव "स उत्तमः" [छां०८।१२।३] इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह—परमिति । पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति—यत्त्विति । नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वाच्छ्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥ (११) ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छां० ८।१४।१) इति श्रूयते। तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्। स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादिति।

एवं प्राप्त इदमुच्यते(१)—परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्, 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति। नच ब्रह्मणोऽन्यत्रामरूपाभ्यामर्थान्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्। नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां० ६।३।२) इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात्। **ननु** जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। बाढमस्ति, अभेदस्त्विह विवक्षितः। नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति। 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छां० ८।१४) इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि। 'आ-

---

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्। छान्दोग्यमुदाहरति—**आकाश इति।** यथोपक्रमबलाज्ज्योतिश्श्रुतिबाधः, तथाऽऽकाशोपक्रामाद्ब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—**भूतेति।** श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्तिर्निगुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलम्। "आकाशस्तल्लिङ्गाद्" [व्या०सू०१।१।२२] इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशंक्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति—**स्रष्टृत्वादेश्चेति।**

"वै नाम" [छां०८।१४।१] इति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः। यत्र बहुप्रमाणसंवादः तत्र वाक्यस्य तात्पर्यमिति सिद्धान्तयति—**परमेवेत्यादिना।** **नामरूपे** शब्दार्थौ, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः। नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्थत्वादिति शङ्कते—**नन्विति।** अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन तत्कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति—**बाढमिति।** यच्चोक्तं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति

---

(१) 'अभिधीयते' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

काशस्तल्लिङ्गात्' (ब्र० १।१।२२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥

१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् । सू० ४२-४३

स्याद्विज्ञानमयो जीवो ब्रह्म वा जीव इष्यते । आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात् ।
विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणाद्युपाधितः । ब्रह्मत्वमन्यतोऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतरत् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके 'कतम आत्मेति, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृ० ४।३।७) इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः ? उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ०४।४।२२) इति तदपरित्यागात्, मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम् । कस्मात् ? सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यप-

---

तत्राह—नामेति । तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह—आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं विचारः । अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥ (१३) ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्य आह—योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, सप्तमी व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह—अन्तर्ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्संशयमाह—तत्किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । 'प्राज्ञेनात्मना'' (बृ०४।३।२१) इत्यभिन्नेऽपि जीवात्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादिति आक्षेपसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः, सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिरिति फलम् । बुद्धान्तः जाग्रदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यम् । इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—**परमेश्वर इत्यादिना** । वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनी-

देशात् । सुषुप्तौ तावत् 'अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' (बृ० ४।३।२१) इति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावपि 'अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति' (बृ० ४।३।३५) इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तम्—आद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्य—इति । अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं, किं तर्हि ? अनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणास्यैकतां विवक्षति, यतो 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति—'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च विवक्षति । कथमेतदवगम्यते । यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पदे पदे

यम् , अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यम् । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति—तत्र पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसक्तेर्निषेधायोगात्पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढः अधिष्ठितः, उत्सर्जन् घोराञ्छब्दान्मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव । वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्पर्यमित्याह—यत इति । उपक्रमवदुपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षितमित्याह—तथेति । व्याचष्टे—योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थशुद्धिद्वारैक्यपरत्वान्न जीवलिङ्गत्वमित्याह—यतो न बुद्धान्तेति । प्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह—यदत ऊर्ध्वमिति । का-

पृच्छति, यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१४, १५) इति पदे पदे प्रतिवक्ति । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्हृदयस्य भवति' (बृ० ४ ३।२२) इति च । तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् । यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः । तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

मादिविवेकानन्तरमित्यर्थः । **भवतीति चेति** । **यद्** यस्माद्वक्ति, **तस्माद्**-**वगम्यत इति योजना** । **तेन** अवस्थाधर्मेण **अनन्वागतः** अस्पृष्टः **भवति** असङ्गत्वात्सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । **हि** यस्मादात्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः, तस्माद्धृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह—**पत्यादीति** । सूत्रं व्याचष्टे—**इतश्चेति** । **वशी** स्वतन्त्रः अपराधीन इति यावत् । **ईशानः** नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोधितत्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ (१४) ॥ १ ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां
भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः
समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

[अत्र प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानानामव्यक्ताजादिपदानां चिन्तनम् ।]

१ आनुमानिकाधिकरणम् सू० १—७

महतः परमव्यक्तं प्रधानमथवा वपुः । प्रधानं सांख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानां प्रत्यभिज्ञया ॥
श्रुतार्थप्रत्यभिज्ञानात्परिशेषाच्च तद्वपुः । सूक्ष्मत्वात्कारणावस्थमव्यक्ताख्यां तदर्हति ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम्—'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १।१।५) इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपाञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदं त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते—यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रदिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणम् ।
वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

आनुमानिकम् । अस्मिन्पादेऽधिकरणत्रयस्येक्षत्यधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रतिज्ञातम्, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितम्, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशंक्य निरूप्यत इति **आक्षेपसंगतिः** । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवति **अध्यायसंगतिरपि** अधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा षष्ठाध्यायस्य दर्शितं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति—

आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते—'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' (१।३।११) इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतः तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् ।

नैतदेवम् । नह्येतत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । नह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः । या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने, नह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽ-

---

आनुमानिकमपीति । अपिशब्दाद्ब्रह्मांगीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकरणानाम् एतत्पादसंगतिर्बोध्या । स्मार्तक्रमरूढिभ्यामव्यक्तशब्दः प्रधानपरः, शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह—**शब्दादीति** । प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह—**तदेवेति** । "अजामेकाम्" [श्वेता० ४।५] इत्याद्या श्रुतिः, "हेतुः प्रकृतिरुच्यते" इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं तज्जडप्रकृतिकमिति न्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः ।

सूत्रे नञर्थं वदन् सिद्धान्तयति—**नैतदिति** । प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह—**न हीति** । ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह—**न ह्यत्रेति** । ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशंक्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह—**स चेति** । रूढ्या तद्धीरित्याशंक्य रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्या इत्याह—**न चेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**या त्विति** । पुरुषसंकेतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः । यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति, तत्राह—**न च**

यमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते। कुतः? प्रकरणात्परिशेषाच्च। तथाह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककल्पतिं दर्शयति—

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥ (का० १।३।३,४)इति।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां, तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः॥

क्रमेति। स्थानात्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयान्नञो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः। पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति। प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्याशंक्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह—प्रकरणेति। शरीरमेव रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तम्, तस्य पूर्ववाक्ये आत्मबुद्ध्योर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः। स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्याशंक्य श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्राहेण बलवत्त्वादित्याह—कुत इत्यादिना। तदुभयं विवृणोति—तथाहीति। रूपकक्लृप्तिः सादृश्यकल्पना। प्रग्रहः अश्वरशना। यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रियहयान् विषमविषयमार्गादाकर्षति। यद्यविवेकी तदा मनोरशनाबद्धांस्तान्प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तम्। तेषु हयेषु, गोचरान् मार्गान्। ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात किं रथादिनेत्यत आह—आत्मेति। आत्मा देहः, देहादिसङ्कल्पनया भोक्तृत्वम् न स्वतः असङ्गत्वादित्यर्थः। अधुना रथादिभिर्गन्तव्यं वदन्नाकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमाह—तैश्चेत्यादिना। शरीरस्य प्रकृतत्वेऽप्यव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यता

(का० १।३।१०,११) इति ॥ तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टाः तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्, 'इन्द्रियाणां ग्रहत्वं, विषयाणामतिग्रहत्वम्' बृ० ३।२) इति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान्परो यः स 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इति रथित्वेनोपक्षिप्तः । कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । अथवा—

मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥ इति स्मृतेः,
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । (श्वे० ६।१८)

इति च श्रुतेर्या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा, सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव

मित्यत आह—**तत्र य एवेति** । एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति—**तत्रेन्द्रियेत्यादिना** । अर्थानां पूर्वमनुक्तिशंकां वारयन्परत्वमुपपादयति—**अर्था इति** । गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनम्, असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात् । ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठाः अतिग्रहाः 'विषयाः' इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रैष्ठ्याभिप्रायम्, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्विकल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात्स एव बुद्धेः परः, प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिः महानित्याह—**अथवेति** । (१) मननशक्तिः, (२) व्यापिनी, (३) भाविनिश्चयः, (४) ब्रह्मा आत्मा, (५) भोग्यवर्गाश्रयः, (६) तात्कालिकनिश्चयः, (७)कीर्तिशक्तिः, (८) नियमनशक्तिः, (९)त्रैकालनिश्चयः, (१०)संविद् अभिव्यञ्जिका, (११) चिद् अध्यस्ता, (१२) अतीतसर्वार्थग्राहिणी, समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह—**य इति** । नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते, तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराद्धमित्यत आह—**सा चेति** । हिरुक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिबुद्ध्यभेदेनोक्ता, अत्र ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ परि-

गृहीता सती ।हिरुगिहोपादिश्यते, तस्या अप्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम्, परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते तेषु। इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथाच--

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ (का० १।३।१२)

इति वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥

(का० २।३।१३) इति । एतदुक्तं भवति—वाचं मनसि संयच्छेत्, वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत्, महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

शिष्टो स्याता, नेत्याह—**एतस्मिंस्त्विति** । अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह—**तदेवमिति** । तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह—**इतराणीति** । वेदोऽयमिति शेषः(१)। **दर्शयति चेति** सूत्रभागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह—**शरीरेत्यादिना** । भोगो वेदना । काठकग्रन्थस्यैक्यतात्पर्ये गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविधयो लिङ्गानि सन्तीत्याह—**तथा चेत्यादिना** । अग्र्या समाधिपरिपाकजा । **वागिति**—अत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः, **मनसीति** दैर्घ्यं च ॥ १ ॥

---

(१) 'वेदो यमो वेति शेष' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते— कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति ।

अत उत्तरमुच्यते--सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति, तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः, यथा 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ० स० ९।४६।४) इति । श्रुतिश्च-तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इति । इदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह- यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमात्-इति ।

अत्रोच्यते । यदि वयं स्वतन्त्रां काञ्चित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादम् । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्या-

---

सूक्ष्मं त्विति । शंकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारणयोरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः ।

गोभिः गोविकारैः पयोभिः मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति यावत् । "श्रीञ् पाके" इति धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत । अव्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह—श्रुतिश्चेति । तर्हि प्रागवस्थायाम् इदं जगद् अव्याकृतमासीत, ह किलेत्यर्थः । बीजरूपा शक्तिः संस्कारस्तदवस्थम् ॥ २ ॥

तदिति । अपसिद्धान्तशंकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—अत्राहेत्यादिना । तर्हि तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति ।

ईश्वरे कल्पिता तन्नियम्येत्यंगीकारान्नापसिद्धान्त इत्याह—अत्रोच्यत इत्या-

भ्युपगन्तव्या, अर्थवती हि सा। नहि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः। कुतः? विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्। अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः। तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्–'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' (बृ० ३।८।११) इति श्रुतेः। क्वचिदक्षरशब्दोदितम्––'अक्षरात्परतः परः' (मु० २।१।) इति श्रुतेः। क्वचिन्मायेति सूचितम्––'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे० ४।१०) इति मन्त्रवर्णात्। अव्यक्ता हि सा माया, तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात्। तदिदं 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्तमव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्। यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तम्। अविद्या ह्यव्यक्तम्, अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः सन्ततो वर्तते। तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणम्, इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य।

दिना। कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थमविद्या स्वीकार्येत्युक्तम्। बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह—**मुक्तानामिति**। यन्नाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या तां विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः। तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह––**अविद्येत्यादिना**। **मायामयी** प्रसिद्धमायोपमिता लोके मायाविनो मायावत्परतन्त्रेत्यर्थः। जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह––**महासुषुप्तिरिति**। बुद्ध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः। अविद्यायां श्रुतिमप्याह––**तदेतदिति**। आकाशहेतुत्वादाकाशः। ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरम्। विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः। इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह—**अव्यक्तेति**। तस्य महतः परत्वं कथमित्यत आह—**तदिदमिति**। **यदा** बुद्धिर्महांस्तदा तद्धेतुत्वात्परत्वमित्यन्वयः। प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्रत्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात्परत्वमाह—**यदा त्विति**। हेतुं स्फुटयति––**अविद्येति**। अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह—**तच्चेति**। नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह—**सत्यपीति**।

अन्ये तु वर्णयन्ति—द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। स्थूलं यदिदमुपलभ्यते। सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते—'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' (बृ० ३।१।१) इति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र(१) रथत्वेन संकीर्तितम्, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम्, यथाऽर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति।

तैस्त्वेतद्वक्तव्यम्, अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति। आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुम्, आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्तत्वात्तस्येति चेत्। न। एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः। नहीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्। नचाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमान एकवाक्यतैव

सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्व्याख्यानमुत्थापयति—**अन्ये त्विति**। पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः। सूक्ष्मशरीरं प्रतिजीवं लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते। देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः। कथं तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशंक्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे—**तदधीनत्वाच्चेति**। अर्थवदिति सूत्रस्थदृष्टान्तमाह—**यथेति**।

तद्व्याख्यानं दूषयति—**तैरिति**। अव्यक्तपदबलात्प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्यत इति शंकते—**आम्नातस्येति**। एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकांक्षया एकस्यां बुद्धावारूढत्वम् **एकवाक्यता**, तव मते तस्या अभावात्कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते—**नेति**। तां विनाप्यर्थधीः किं न स्यादित्यत आह—**न हीति**। शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतम् तस्य हानिः अप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादित्यर्थः। अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह—**न चेति**। ततः किं तत्राह—**तत्रेति**। आकांक्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यम् आकांक्षायास्तुल्यत्वादिति भावः। अनात्मनिश्चयः शुद्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकांक्षितं ग्राह्यम्। तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुश्शोधत्वात्। स्थूलस्य

---

(१) 'पूर्वं' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

बाधिता भवति कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः। नचैवं मन्तव्यं-दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणम्-इति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते। नह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति, अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते। तथाहीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा 'पुरुषान्न परं किञ्चित्' इत्याह। सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथानामास्तु, न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः, नहि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति। क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति। नचेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते, पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः, नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति। नचानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम्। तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते। अस्माकं तु रथरूपकक्लृप्त-

---

दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवदनात्मत्वर्धावैराग्ययोः सुलभत्वादिति शंकते—**न चैवमिति**। दृष्टा बीभत्सा घृणा यस्मिंस्तस्य भावस्तयेत्यर्थः। दूषयति—**यत इति**। वैराग्याय शुद्धिरत्र न विवक्षिता विध्यभावात्, किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः। **किञ्च** सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणान्न पृथगव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः। अभ्युपेत्याऽऽह—**सर्वथेति**। स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः। **तथानामेति**। सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रम्—**ज्ञेयत्वेति**। सत्त्वादिगुणरूपात्प्रधानात्पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः। 'न हि शक्यमिति' च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति **सम्बन्धः**। न केवलं भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टम्, किन्तु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेपीत्याह—**क्वचिच्चेति**। ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह—**न चानुपदिष्टमिति**। उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यम् निष्फलस्योपदेशायोगाद् अव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात्सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। फलितमाह—**तस्मादिति**। सांख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः। **ननु** शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं, तत्राह—**अस्माकं त्विति**। अस्मन्मते विष्णवाख्यपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वात्तद्दर्शनार्थम-

शरीरानुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥४॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः—'ज्ञेयत्वावचनात्' इत्यसिद्धम् ? कथम् ? श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥

(का० २।३।१५) इति । अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात्प्रधानमेवेदं, तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति ।

अत्र ब्रूमः—नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः ? प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादिनिर्देशात् । 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षणात् । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात्, मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । नहि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव

व्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः । साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्तलिङ्गस्यानुक्त्या नियामकाभावादिति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

लिङ्गोक्तिमाशङ्क्य निषेधति—वदतीति । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

किञ्चात्र कठवल्ल्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमित्याह—त्रयाणामिति । मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्वेत्युक्तेः त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः, उपन्यासश्च मृत्युना कृतः नान्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति—तत्र ताव-

पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत्—

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।

(का० १।१।१३) इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥

(का० १।१।२०) इति जीवविषयः प्रश्नः ।

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥

(का० १।२।१४ इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि—

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा । (का० १।१।१५) इत्यग्निविषयम् ।

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ (का० २।५।६,७)इति ।

व्यवहितं जीवविषयम् । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (का०

दिति । हे मृत्यो स मह्यं दत्तवरः त्वं स्वर्गहेतुम् अग्निं स्मरसि, प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति, अतः एतद् आत्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रयमाह—प्रतिवचनमपीति । लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वात् लोकादिश्चित्योऽग्निस्तं मृत्युरुवाच नचिकेतसे, याः स्वरूपतः यावतीः संख्यातः यथा वा क्रमेण अग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि "यथा च मरणं प्राप्य" इत्यादिवाक्यं जीवविषयम् उत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह—योनिमिति । चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह—यथेति । श्रुतमुपासनम् । सूत्रे आद्यश्चकारो यत इत्यर्थे । एवं च 'त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च' यतः, अतो न प्रधानमव्यक्तमिति योजना ।

१।२।१८) इत्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति ।

अत्राह—योऽयमात्मविषयः प्रश्नो 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ती'ति, किं स एवायम् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकृष्यते, किंवा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति । किंचातः ? स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत, तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्यते ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति ।

अत्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्, 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेष वरस्तृतीयः' (का० १।१।२०) इति लिङ्गात् । तत्र 'यद्यन्यत्र धर्मा'दित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । **ननु** प्रष्टव्यभेदादपू-

उक्तार्थं सूत्रमाक्षिपति—**अत्राहेति** । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति—**किञ्चात इति** । सप्तम्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह—**स एवेत्यादिना** ।

प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह—**अत्रोच्यत इति** । येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति—**वरेत्यादिना** । वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा । **प्रहिताय** यमलोकं प्रति प्रेषिताय, इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य मम पिता यथापूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे । ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह—**येयमिति** । "प्रेते" [कठ०१।२१] इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह—**तत्रेति** । मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात्प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते—**नन्वित्यादिना** ।

र्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्ती'ति विचिकित्साभिधानात्, जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति। प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतीति। प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते, पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात्, तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत्। न। जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्। भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः। इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति। सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति। प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य। तथा—

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥ (का० २।४।४)

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः। तथाग्रे—

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥ (का० २।४।१०)

गोचरत्वाद् आश्रयत्वात्। न केवलं प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह—**प्रश्नच्छायेति**। प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति—**नेत्यादिना**। किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन्यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह—**इह चान्यत्रेति**। तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह—**सतीति**। **भागी** युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थः। किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वाद् ब्रह्मवदित्याह—**तथेति**। अन्तोऽवस्था। येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः। हेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्य तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधमाह—**प्राज्ञेति**। किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह—**तथेति**। इह देहे यत् चैतन्यं

इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । यथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरम् 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' (का० १।२।४) इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच—

तं दुर्दर्शं गूढमनु प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥

(का० १।२।१२) इति, तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपाक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्मात् 'येयं प्रेते' इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् 'अन्यत्र धर्मात्' इति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणम् , तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽ-

---

तदेव अमुत्र सूर्यादौ, एवम् इह अखण्डैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति सः भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति संसारभयान्न मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं "तं दुर्दर्शम्" इति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि लिंगेन पृष्टस्य जीवस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनाद्ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह—**अन्यं वरमित्यादिना** । पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानान्न चचाल "नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते" [कठ०।१।३०] इति श्रवणात् । तदा सन्तुष्टो यमः "अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः" [कठ०२।१] इति भोगापवर्गयोर्वैलक्षण्यं प्रतिज्ञाय "दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्या" [कठ०२।४] इति दर्शितवानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकम् , विषूची विरुद्धफले, अविद्या कर्म, विद्या तत्वधीः, विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये, यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि "त्वादृङ् नोभूयान्नचिकेतः प्रष्टा" [कठ०२।९] इति स्तुवन्नित्यक्षरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह--**यत्प्रश्नेति** । यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवांस्तं प्रश्नं विहाय यद्यन्यदेवोत्थापयेत्तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः । **तस्मादिति** । प्रष्टव्यभेदा-

स्तित्वं पृष्टमुत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति। यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते। तन्निवृत्तौ तु(१) प्राज्ञ एव 'तत्त्वमसी'ति श्रुत्या प्रत्याय्यते। नचाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो(२)भीतो वेपमानः पलायते, तं चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च, न त्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यम्। ततश्च 'न जायते म्रियते वा' इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनम्। सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम्। एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति, ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना। प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव

भावादित्यर्थः। प्रश्नवाक्यव्यक्त्योः सादृश्याभावात्प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति--**यत्त्वित्यादिना**। धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह-**यावदिति**। अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह--**न चाविद्यावत्त्व इति**। जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च "न जायते" [कठ० २।१७] इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह—**सूत्रं त्विति**। कल्पितभेदात्प्रश्नभेदकल्पनेत्याह—**ततश्चेति**। परमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यम् अनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥ ६ ॥

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न सांख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वात् महच्छब्दवदित्याह—**महद्वच्चेति**। सूत्रं व्याचष्टे—**यथेत्यादिना**। न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः, आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन सांख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यम्। **सत्तामात्रे** सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धा-

(१) 'तन्निवर्तनेन' इति प्रा० मु० पु० पाठः। (२) 'ततः' इति पदं प्रा० मु० पु० नास्ति।

वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते, 'बुद्धेरात्मा महान्परः' (का० १।३।१०), 'महान्तं विभुमात्मानम्' (का० १।२।२२), 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' (श्वे० ३।८) इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥

२ चमसाधिकरणम् । सू० ८-१०

अजा हि साङ्ख्यप्रकृतिस्तेजोऽबन्नात्मिकाऽथवा । रजआदौ लोहितादिलक्ष्येऽसौ साङ्ख्यशास्त्रगा ॥
लोहितादिप्रत्यभिज्ञा तेजोऽबन्नादिलक्षणाम् । प्रकृतिं गमयेच्छ्रौतीमजाक्लृप्तिर्मधुत्ववत् ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८

पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह, कस्मात्? मन्त्रवर्णात्—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ (श्वे० ४।५) इति । अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । लोहितं रजो रञ्जनात्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति चाजा स्यात्, 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' इत्यभ्युपगमात् । नन्वजाशब्दश्छागायां रूढः । बाढम् । सा तु रूढिरिह नाश्र-

---

वित्यर्थः । "आत्मा महान्" [कठ०३।१०] इत्यात्मशब्दप्रयोगात्, "तं मत्वा न शोचति" [कठ०२।२२] "तमसः परस्ताद्" [श्वेता०३।८] इत्यादिना शोकात्ययतमःपरत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः सांख्यतत्त्वं नाभिधत्त इति सम्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति— अतश्चेति ॥ ७ ॥ (१) ॥

चमसवदविशेषात् । अत्राऽजापदं विषयः, तत्किं प्रधानपरं मायापरं वेति रूढ्यर्थासम्भवात्संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात्प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—**पुनरपीति** । फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । रागहेतुत्वादिगुणयोगाल्लोहितादिशब्दै रजआदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभः, तत्राह—**तेषां साम्येति** । अवयवाः प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्माः रञ्जकत्वादयः तैर्निमित्तैः लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यते इत्यर्थः । गुणाभेदात्प्रधानलाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं योजयति—**नेति** । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते—**नन्विति** । रूढ्यसम्भवाद्योग आश्रयणीय इत्याह—**बाढमिति** । अजाशब्दितप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गा-

यितुं शक्या, विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति, तां प्रकृतिमज एकः(१) पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वानुऽशेते। तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । नह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः, साङ्ख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवत् । यथाहि 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' (बृ० २।२।३) इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् , सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य, नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥

तत्र तु 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति, अत्र ब्रूमः—

ज्योतिरुपक्रमा तु यथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रय-

---

भ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह—**सा चेत्यादिना** । प्रजायन्त इति **प्रजाः** महदादयः । **त्रैगुण्यं** सुखदुःखमोहाः । अनुशयनं विवृणोति—**तामेवाविद्ययेति** । अविवेकेनेत्यर्थः । विषयधीः **भोगः**, गुणभिन्नात्मख्यातिः **अपवर्गः** ।

सिद्धान्तयति—**एवं प्राप्त इति** । मायादावपि साधारणान्मन्त्राद्विशेषार्थग्रहो न युक्तः विशेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे—**चमसवदिति** । **सर्वत्र** गिरीगुहादावपि ॥ ८ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्याशङ्कामाह—**तत्र त्विदमिति** । **ज्योतिः०** । **चतुर्विधस्येति** । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जस्वरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो न ग्राह्येति

---

(१) 'अतो ह्येक' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

लक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् ? तथा ह्येके शाखिनस्तेजोबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति । तान्येवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामान्यत्, रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य । असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते । तथेहापि 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति, किंकारणं ब्रह्म' (श्वे० १।१) इत्युपक्रम्य 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे० १।३) इति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात् । वाक्यशेषेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति । 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' (श्वे० ४।१०,११) इति च तस्या एवावगमान्न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकरणात्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥

शंक्यते—कस्मादिति । श्रुतेः श्रुत्यन्तरादर्थग्रहो युक्तः । साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह—**तथा हीति** । शाखिनः छन्दोगाः । किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अव्यवधानात्, न तु रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह—**रोहितादीनाञ्चेति** । ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्थमन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत आह—**असन्दिग्धेनेति** । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः । यथा शाखान्तरवाक्यान्न प्रधानग्रहः तथेहापि श्वेताश्वतरोपनिषदि मायाप्रकरणान्न तद्ग्रह इत्याह—**तथेति** । सृष्ट्यादौ किं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां शक्तिं परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः । मायाया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्संघातयोनीनामविद्याख्यानां भेदाद्वीप्सा, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्" इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति—**नामेति** । मायाया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह—**तस्या इति** । **विषयः** आश्रयः । एवं प्रकरणबलान्मायैवाऽजेति भाष्यकृन्मतम् ॥ ९ ॥

कथं पुनस्तेजोबन्नानां त्रैरूप्येण त्रिरूपाजा प्रतिपत्तुं शक्यते, यावता न तावत्तेजोबन्नेष्वजाकृतिरस्ति, नच तेजोबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः, नापि यौगिकः, किं तर्हि ? कल्पनोपदेशोऽयम्, अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते। यथाहि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुबर्करा सरूपबर्करा च, तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत, कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यात्, एवमियमपि तेजोबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते, विदुषा च परित्यज्यत इति । नचेदमाशङ्कितव्यम्—एकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोति—इति । नहीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा(१)। प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते, भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः; 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् । यथा आदित्यस्यामधुनो मधु-

छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽबन्नलक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते । **कथमिति** । किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः, न जायत इति यौगिको वा ? नाद्यः तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादित्याह—**यावतेति** । यत इत्यर्थः । अतो न रूढ इति शेषः । न द्वितीयः-इत्याह—**न चेति** । **जातिः** जन्म, **अजातिः** अजन्म ।

लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदेशाद्गौणोऽयं शब्द इति परिहरति—**कल्पनेति** । अनियमः **यदृच्छा** । **बर्करः** बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति, तन्नेत्याह—**न चेदमिति** । व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात्प्रतिपाद्यत इत्याह-**प्रसिद्धन्त्विति** । सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह—**भेदस्त्विति** । कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे—**मध्विति** । न च योगस्य मुख्यवृत्तित्वात्तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति **वाच्यम्** । रूढ्यर्थानपेक्षायोगात्तदाश्रितगुणलक्षणाया बलीयस्त्वात् । गुणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति । तथा च रोहितादिशब्दसमभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बाधित्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या । **यथा**

(१ '—दायिषैवैषा' इति प्रा० मु० पु० पाठः

त्वम् (छां० ३।१), वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम् (बृ०५।८), द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वम् (बृ०८।२।९) इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः, तस्मादविरोधस्तेजोबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥१०॥

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम्। सू० ११-१३

पञ्च पञ्चजनाः सांख्यतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः। प्राणाद्याः सांख्यतत्त्वानि पञ्चविंशतिभासनात् ॥
न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः । संज्ञाः पञ्चजनेत्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते ।

यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ (बृ०४।४।१७)इति ।

अस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तया पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ (सांख्यका०४)

मध्वादिशब्दः प्रसिद्धमध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते, तद्वत्। तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥(२)॥

न संख्योपसंग्रहाद्। पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढ्योरनिश्चयात्संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे छागायां तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागः, तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावात्पंचजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन्मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति—**एवमित्यादिना**। फलं पूर्ववत्। प्राणचक्षुश्श्रोत्रान्नमनांसि वाक्यशेषस्थाः **पञ्चजनाः पञ्च**। तत्र चत्वारः सूत्रम्, अन्नं विराट्, तयोः कारणम् **अव्याकृतम्** आकाशश्च यस्मिन्नध्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये, तस्मान्मननाद्विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनम्। नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशंक्य संख्याया धर्म्याकांक्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह—**तयेति**। जगतो मूलभूता प्रकृतिः त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वाद् **अविकृतिः** कस्यचित्कार्यं न भवतीत्यर्थः। महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणीति **सप्तप्रकृतयो विकृतयश्च**, तत्र **महान्** प्रधानस्य विकृतिः अहङ्कारस्य प्रकृतिः, **अहंकारः** तामसः पञ्चतन्मात्राणां

इति । तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् ।

(१)ततो ब्रूमः—न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् ? नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्च संख्या निविशेरन् , नह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत—पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते, यथा 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः' इति, द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वत्—इति । तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्ष-

---

शब्दादीनां प्रकृतिः, सात्त्विकः एकादशेन्द्रियाणाम् , पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणः—विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात् , पुरुषस्तु उदासीन इति सांख्यकारिकार्थः ।

संख्यया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—नेति । नानात्वमिष्टमित्यत आह—**नैषामिति** । पञ्चसु पञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकाद्व्यावृत्तस्य धर्मस्याभावोऽत्र नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । **यद्यपि** ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च, **तथापि** यस्मिन्नित्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पञ्च कर्तव्याः, मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन्पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्या(२)वृत्तकधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्वित्यत आह—**येनेति** । धर्मेणेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—**न हीति** । महासंख्यायामवान्तरसंख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति सप्तदशेत्यत्राश्वित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति, नान्यथेत्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेन स्ववाच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासंख्यैव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शंकते—**अथेति** । मुख्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वाल्लक्षणा न युक्तेति परिहरति—**तदपि नेति** । पञ्चजनशब्दयोरसमासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरस्ता, सम्प्रति समासनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह—**परश्चेति** । समासहेतुमाह—**परिभाषिकेणेति**। **अयमर्थः**—अस्मिन्मन्त्रे **प्रथमः** पञ्चशब्दः आद्युदात्तः । **द्वितीयः सर्वानुदात्तः**। जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वं च घटते । "समासस्य" [पाणि० सू० ६।१।२२३]

---

(१) 'तत्र' इति पाठः प्रा० मु० पुस्तके वर्तते किन्तु आनन्दगिरीयव्याख्यायां तत इति प्रतीकावतारणादयमेव मुद्रितः । (२) व्यावृत्तधर्मो नास्तीति पाठान्तरं प्रा० मु० पु० ।

णाश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, परिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च 'पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्' (तै० १।६।२।२) इत्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति । नच पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चेति । नच पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति,

---

इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" [पा० सू० ६।१।१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदमनुदात्ताच्कं (१)भवतीति विधानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिका(२)ख्ये तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे "स्वरितोऽनुदात्तो वा" इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः, तथा चान्त्यादाकारात्पूर्वेषामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तम् , "उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम्" इति सूत्रेण मन्त्रदशायाम् उदात्तस्य अन्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यमाणस्य अनुदात्तत्वं विहितम् । तथा चात्र नकारादुपरितनः आकारः आकाशश्चेत्यनेन श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः **पारिभाषिकः**, तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति । **प्रकटार्थकारैस्तु** पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातम् , तद्व्याख्यानं कल्पतरुकारैर्दूषितम् । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति । तथा च "पञ्च पञ्चजनाः" इति मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः, "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना" [बृ० ४।४।१७] इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणस्वरः इति विभागः । उभयथापि ऐकपद्यात्समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह—**प्रयोगान्तरे चेति** । आज्य त्वा त्वाम् **पञ्चानां** पञ्चजनानां देवविशेषाणाम् **यन्त्राय** धर्त्राय गृह्णामीत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं तदेव धर्त्रमिहामुत्र भोगाधारस्तस्मै, तस्यावैकल्यार्थमिति यजमानोक्तिः । अस्तु समासः ततः किमित्यत आह—**समस्तत्वाच्चेति** । आवृत्तिः **वीप्सा** तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयम् तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । किञ्चाऽसमस्तपक्षेऽपि **किं** पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः **किंवा** तयोः शुद्धजनैरन्वयः, अथ वा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्य पञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्यः इत्याह-**न च पञ्चसंख्याया इति** । विशेषणम् अन्वयः । अनन्वये हेतुमाह-**उपसर्जनस्येति** । अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः, गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्य-

---

(१) 'अनुदात्त' इति प्रा० मु ०पु० पाठः । (२) भाषिके त्विति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे

उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात्। नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येष्यन्ते। यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति पञ्चविंशतिः पूलाः प्रतीयन्ते तद्वत्। नेति ब्रूमः। युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपूल्य इति विशेषणम्, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना इति विशेषणं भवेत्। भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः। तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम्।

अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम्। अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः। आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य 'तमेव मन्य आत्मानम्' इत्या-

---

र्थः। द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः। तृतीयम् उत्थापयति—नन्विति। पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात्पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः। दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—नेति ब्रूम इति। पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र "संख्यापूर्वो द्विगुः" [पा० सू० २।१।५२] इति समासो विहितः। ततो "द्विगोः" [पा० सू० ४।१।२१] इति सूत्रेण ङीपो विधानात्समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकांक्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानां चादित एव पञ्चत्वोपादानात्संख्याकांक्षाया असत्त्वात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति, आकांक्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः। भेदः विशेषणम्। ननु जनानां निराकांक्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकांक्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते—भवदपीति। नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः, किन्तु प्रधानेनैवेति न्यायविरोध उक्त इति परिहरति—तत्र चेति।

एवं नानाभावादिति व्याख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे—अतिरेकाच्चेत्यादिना। अतिरेकः आधिक्यम्। जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्माऽन्तर्भूतो न वा? नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह—अर्थान्तरेति। तथाऽऽकाशं विकल्प्य दूषयति—तथेति। उक्तो दोषः संख्याधिक्यम्। पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसंख्या स्यादित्यर्थः। न च सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनया सेष्टेति वाच्यम्। आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात्, यस्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्, तव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वात्, "नेह नानास्ति" इति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्य-

त्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः पुरुषः, स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथा 'आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । उच्यते— 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (पा०सू०२।१।५०) इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः, ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥

के पुनस्ते पञ्चजना नामेति, तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः—'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः' इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः । तत्त्वेषु वा

द्वैतवादित्वात् । किञ्च पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह—कथञ्चेति । किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः-उत संख्ययेति कथंशब्दार्थः । नाद्यः इत्याह-जनेति । न द्वितीयः-इत्याह—अर्थान्तरेति । किं तदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति—कथमिति । पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्याऽऽसोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह—उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते, यथा—दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि । अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ ११ ॥

पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति—के पुनस्त इति । श्रुतौ उतशब्दः-अप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते—कथं पुनरिति ।

कथं जनशब्दप्रयोगः। समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति, जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति। जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः' (छां० ३।१३।६) इत्यत्र, 'प्राणो ह पिता प्राणो ह माता' (छां० ७।१५।१) इत्यादि च ब्राह्मणम्। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम्। कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुम्। शक्योद्भिदादिवदित्याह। प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते, यथा 'उद्भिदा यजेत' यूपं छिनत्ति' वेदीं करोति' इति, तथायमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञा-

यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगः, तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह—**तत्त्वेष्विति**। तर्हि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्यत आह—**समाने त्विति**। सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः, न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः। लक्षणाबीजं सम्बन्धमाह—**जनेति**। जनः पञ्चजन इति पर्यायः। पुरुषपित्रादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह—**जनवचनश्चेति**। ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति योगसम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्या प्रयास इत्यत आह—**समासेति**। यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढिः, एवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग इत्यर्थः। पूर्वकालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति—**कथमिति**। "स्युः पुमांसः पञ्चजनाः" इति [मनुष्यवर्गे] अमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तदभावमङ्गीकृत्याप्याह—**शक्येति**। जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता, इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रूढिरुच्यत इति मन्तव्यम्। संगृहीतं विवृणोति—**प्रसिद्धेत्यादिना**। "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनित्रादावुद्भित्पदस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः। यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः। ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिनत्ति पशून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात्, तद्विधौ चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामैवोद्भित्पदम्। तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्दारुविशेषो यूपशब्दार्थः। करोतीति समभिव्याहाराद्वेदिशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक इति निश्चीयत इत्यर्थः। एक-

भावः संज्ञयाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते । कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च(१) चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः । क्वचिच्च 'यत्पाञ्चजन्यया विशा' (ऋ०स०८।५।३।७) इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते, तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया 'प्राणादयो वाक्यशेषात्' इति जगाद ॥ १२ ॥

भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यन्दिनानां, येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति । अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्यते । तेऽपि हि 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते—'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति, अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्रा-

देशिनां मतद्वयमाह—**कैश्चिदित्यादिना** । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः निषादः । श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह—**क्वचिच्चेति** । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विट् तया विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तम्, घोषातिरेकेणेन्द्राह्वानायोगादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रगृहेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशंक्याह—**आचार्यस्त्विति** । अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्तयत्किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः ॥ १२ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति—**भवेयुरिति** । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । **नन्विदं** षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखाद्वयेऽप्यस्ति, तत्काण्वानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते-**कथं पुनरिति** । आकांक्षाविशेषाद्विकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ती-**अपेक्षेति**। **यथा**ऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्यभेदाद्विकल्पः, **तद्व**च्छाखाभेदेना-

(१) 'अन्येश्चत्वारो' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

णादिपञ्चजनलाभान्नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति। तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत्। तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥

४ कारणत्वाधिकरणम्। सू० १४—१५

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथवा। न युक्तो वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥
सर्गक्रमविवादेऽपि नासौ स्रष्टरि विद्यते। अव्याकृतमसत्प्रोक्तं युक्तोसौ कारणे ततः ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणम्। प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानाम्। प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम्। तत्रेदम-

---

न्नपाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः। **ननु** क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति **चेत्। सत्यम्।** अत्रापि शाखाभेदेन साम्ना ज्योतिःसहिता वा प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठितास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यनवद्यम्। उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति—**तदेवमिति। तथापि** स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह-**स्मृतीति** ॥ १३ ॥ (३) ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः। पूर्वग्रन्थेनास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति-**प्रतिपादितमिति।** अधिकरणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण। तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव, श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपां तेनास्य सङ्गतिमाह—**तत्रेति। न** चाविरोधचिन्ताया द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्नध्याये इति **वाच्यम्।** सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात्। तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानिश्चयेन लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गतत्वात्। **न चैवं** सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति **वाच्यम्।** स्वप्नवत्कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात्। **किमर्थं तर्हि** द्वितीये तच्चिन्तनम्, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थमिति **ब्रूमः।** इह तु सूक्ष्मदृशां वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते। यद्यपि त्वम्पदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः, **तथापि** प्रथमसूत्रेण बन्धमिथ्यात्वसूचनादविरोधस्सिद्धः। प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसंगेन भविष्यतीति **मन्यते सूत्रकारः।** अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयः, ताः किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशये अन्नज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा

परमाशङ्क्यते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम् । कस्मात् ? विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्, तथाहि—क्वचित् 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते । क्वचित्तेजआदिका—'तत्तेजोऽसृजत' (छां० ६।२।३) इति, क्वचित्प्राणादिका—'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' (प्र० ६।४) इति, क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते—'स इमाँल्लोकानसृजत अम्भो मरीचीर्मरमापः' (ए० उ० ४।१।२) इति, तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते—'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' (तै० २।७) इति, 'असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्' (छां० ३।१९।१) इति च, क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते—'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां० ६।२।१,२) इति, क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते—'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (बृ० १।४।७) इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि

सद्वा कारणमित्यादिविकल्पसम्भवादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयन्नुक्ताक्षेपं विवृणोति-प्रतिवेदान्तमित्यादिना । वेदान्तानां समन्वयसाधनात् श्रुत्यध्यायसङ्गतिः । असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति-तथाहि क्वचिदित्यादिना । स परमात्मा लोकानसृजत । अम्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भशब्दार्थः । सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोकः मरीचयः । मरः मर्त्यलोकः । अब्बहुलाः पाताललोकाः, आप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह-तथेति । असद् अनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणम्, ततः कारणात् सद् अभिव्यक्तम् । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह—असदेवेति । किं शून्यमेव नेत्याह—तत्सदिति । अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत्सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तमभवत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत् तत्र कारणे । एके बाह्यास्तेषां मतं श्रुतिरेव दूषयति—कुत इति । कुतएवंपदयोरर्थमाह—कथमिति । स्वमतमाह-सदिति । तदिदं जगद् ह किल तर्हि प्राक्काले अव्याकृतं कारणात्मकमासीत् । श्रुतीनां विरोधमुपसंहरति—एवमिति । किमत्र न्याय्यमित्याशंक्य

च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या। स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति। कुतः? यथाव्यपदिष्टोक्तेः। यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते। तद्यथा—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै०२।१) इति। अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत्। तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्। 'बहु स्यां प्रजायेय' (तै०२।६) इति चात्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत, तथा 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' (तै०२।६) इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे। तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत' (छां०६।२।१,३) इति, तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजै' (ऐ०उ०४।१।१,२) इति च, एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रति-

---

मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह—**स्मृतीति**।

तत्र सृष्टौ विरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि विरोधं परिहरति—**सत्यपीति**। आकाशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह-**कुत इति**। यथाभूतत्वमेवाह **सर्वज्ञ इति**। कारणस्य सर्वज्ञत्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह **तद्यथेत्यादिना**। **तद्विषयेण** ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञम्, "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै०२।७।१] इति श्रुतेरपरप्रयोज्यत्वम्। "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः" [तै० उ० १।२] इति प्रत्यगात्मत्वम्। स्वस्य बहुरूपत्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वम्। यथा तैत्तिरीयके सर्वज्ञत्वादिकं कारणस्य, तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यते इत्याह—**तदत्र यल्लक्षणमिति**। **मिषत्** सव्यापारम्। **अविगीतार्थत्वात्** अविरुद्धार्थकत्वात्कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति शेषः। तथापि कार्ये विरोधात्कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशंक्य निषेध-

वेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेज आदिकेत्येवंजातीयकम् । नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुम् , अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगानं 'न वियदश्रुतेः' (ब्र०सू०२।३।१) इत्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् , नह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, नच कल्पयितुं शक्यते, उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम्—'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ' (छां०६।८।४) इति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते । तथाच संप्रदायविदो वदन्ति—

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥

(माण्डू०३।२५) इति । ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते—'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै०२।१)' 'तरति शोकमात्मवित्' (छां०७।१३)

ति—कार्यविषयन्त्वित्यादिना । स्वप्नसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टर्यपि नानात्वं प्रसज्येतेत्याह—अतिप्रसङ्गादिति । सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि न विरोध इत्युक्तम् अधुनाङ्गीकारं त्यजति—समाधास्यति चेति । किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथाऽन्यथा वदन्तीत्याशंक्य स्रष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह—भवेदित्यादिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यत्र तात्पर्यं साधयति-न हीति । फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसम्भवान्न स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यम् वाक्यभेदापत्तेरित्याह-न च कल्पयितुमिति । न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह-दर्शयति चेति । शुंगेन कार्येण लिङ्गेन । कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह-मृदादीति । एवं निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्राह-तथा चेति । अन्यथान्यथेति-वीप्सा द्रष्टव्या । अवताराय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः ।

'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' (श्वे० ३।८) इति च । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम् 'तत्त्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥१४॥

यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २।७) इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते । यतः 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽकामयत' इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति चोपसंहृत्य 'तदप्येष श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति । यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिञ्छ्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत । तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते । एषैव 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छां० ३।१९।१) इत्यत्रापि योजना, 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' (छां० ६।२।१) इत्यत्रापि

ज्ञेये न विगानमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तम् तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह—ब्रह्मेति । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

एवं सृष्टिद्वारकं विरोधमुत्सूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते—यत्पुनरिति । यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न श्राव्यत इति योजना । तत् तत्र सदात्मनि, श्लोकः मन्त्रो भवति । सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह—तस्मादिति । न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यम् । चेतनार्थकब्रह्मादिशब्दानामनकेषां लक्षणायां गौरवादिति भावः। तित्तिरिश्रुतौ सूत्रं योजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति—एषैवेति । सदेकार्थकतत्पदेन पूर्वोक्तासतः समाकर्षान्न शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता श्रुतिभिरेव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमव-

न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः, क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।८) इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते ।'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् । निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' इति । अपिच यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरमपि 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां० ६।३।२) इति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा गम्यते ग्राम इति १५

५ बालाक्यधिकरणम् । सू० १६—१८

पुरुषाणान्तु कः कर्ता प्राणजीवपरात्मसु । कर्मेति चलने प्राणो जीवोऽपूर्वे विवक्षिते ॥
जगद्वाची कर्मशब्दो पुंमात्रविनिवृत्तये । तत्कर्त्ता परमात्मैव न मृषावादिता ततः ॥

द्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत आह—तद्धैक इति । एके शाखिन इत्यर्थो न भवति किन्तु अनादिसंसारचक्रस्था वेदबाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सद्वादस्यैवेष्टत्वात्तासां विरोधस्फूर्त्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः । यदुक्तं क्वचिदकर्त्तृका सृष्टिः कथितेति, तन्नेत्याह—तद्धेदमिति । अध्यक्षः कर्त्ता । ननु कर्त्रभाव एव परामृश्यत इत्यत आह—चेतनस्य चायमिति । चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः । आद्यकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदित्याह—अपि चेति । अद्यत्वे इदानीम् । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः सत्त्वे कर्मण एव कर्त्तृवाचिलकारो विरुद्ध इत्यत आह—व्याक्रियत इति । अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः कर्त्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेवं निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे—यद्वेति । अतः श्रुतीनामविरोधात्कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम् ॥ १५ ॥ (४) ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते—'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वेदितव्यः' (कौ०ब्रा०४।१९) इति। तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः। किं तावत्प्राप्तम्? प्राण इति। कुतः? 'यस्य वैतत्कर्म' इति श्रवणात्। परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे च 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति प्राणशब्ददर्शनात्। प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्। ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना 'आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः' इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम्, 'कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते' (बृ० ३।९।९) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः। जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते। तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम् 'यस्य वैतत्कर्म' इति, सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते। वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। यत्का-

---

जगद्वाचित्वात्। विषयमाह—कौषीतकीति। बलाकाया अपत्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच—यो वा इति। न केवलमादित्यादिनां कर्त्ता, किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह—यस्येति। एतत् जगद् यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः। कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह—तत्रेति। पूर्वत्रैकवाक्यस्थसदादिशब्दबलादसच्छब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदाद्ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्यस्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति। पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपरत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलम्। अथ सुषुप्तौ, द्रष्टेति शेषः। श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह—ये चैत इति। सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह—कतम इति। यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितम् अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म त्यत्परोक्षम् शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः। पूर्वपक्षान्तरमाह—जीवो वेति। यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना। "तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः" [बृ०२।१।१९] तं राजा हे "बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजन्" [बृ० २।१।१९] इति आमन्त्र्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात्प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्याघातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवानित्यर्थः। श्रेष्ठी

रणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थापनात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते—'तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति' (कौ०ब्रा०४।२०) इति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गानवगमादिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् , इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति संवदितुमुपचक्रमे, स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातशत्रुः 'मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते प्रब्रवाणि' इत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत, तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः, तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृ-

---

प्रधानः स्वैः भृत्यैर्ज्ञातिभिरुपहृतं भुंक्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैः भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गम् । ननु "प्राण एवैकधा भवति" [कौ० ब्रा० ३।३] इति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह—प्राणभृत्त्वाच्चेति ।

सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । स च बालाकिर्ब्रह्मत्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान्पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः, त्वदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यम् , अन्यथा राज्ञोऽपि मृषावादित्वप्रसङ्गादित्याह—यदि सोऽपीति । वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गम् । प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेनाऽस्वातन्त्र्यादित्याह—कर्तृत्वं चेति । यदुक्तं चलनाऽदृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति, तन्नेत्याह—यस्येति । अनेकार्थकाच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यम् । अत्र प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात्कस्य ग्रह-

तत्वात्, असंशब्दितत्वाच्च। नापि पुरुषाणामयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येव तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च। नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्। पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते। क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म। **ननु** जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च। सत्यमेतत्। तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसंनिधानाभावात्। पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं भवति। य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति। वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः। ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम्। एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते। परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः॥ १६॥

णमिति संशये पुरुषकर्तृपदसान्निध्यात्क्रियत इति योगाज्जगद्ग्रहणमित्यर्थः। एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह—**नापीति**। पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः। **ननु** पुरुषोत्पादकस्य कर्तुर्व्यापारः करोत्यर्थ उत्पादनम्, तस्य फलं पुरुषजन्म, तदन्यतरवाची कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह—**नापीति**। **कर्तृशब्देनेति**। क्रियाफलाभ्यां विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः। जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति—**सत्यमिति**। प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः संकोचकम् तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते, अत्र च संकोचकासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह-**तथापीति**। किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रकृतमित्याह—**पूर्वत्रेति**। जगद्गृहे पुरुषाणामपि गृहात् पृथगुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**एतदुक्तमिति**। स वेदितव्य इति सम्बन्धः। पुरुषमात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो **वाशब्दः**। ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्यविषयः, तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह—**एवमिति**। अस्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः। परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह—**परमेश्वरेति** ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं—वाक्यशेषगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्य—इति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—परिहृतं चैतत् 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' (ब्र०सू० १।१।३१) इत्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्ज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन्न्याय्यम्, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते—'सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद' इति । **नन्वेवं** सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छां० ६।८।२) इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् १७

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके १८॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं—जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वा—इति। यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ? प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुष-

---

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति **जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्** इति । उक्तमेव स्मारयति—**त्रिविधमिति** । **श्रैष्ठ्यं** गुणाधिक्यम्, **आधिपत्यं** नियन्तृत्वम्, **स्वाराज्यम्** अनियम्यत्वमिति भेदः । सम्भवति एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तम् चेत् पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते—**नन्वेवमिति** । कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वपक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह—**नेत्यादिना** । प्राणशब्दजीवलिङ्गयोर्गतिमाह—**प्राणशब्दोऽपीति** । मनो जीवः ॥१७॥

जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तम्, इदानीं तल्लिङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—**अन्यार्थमिति** । जीवपरामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह—**क्वैष इति** । हे बालाके **एतत्** शयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः **क्वाशयिष्ट** कस्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकी-

प्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते—'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत्कुत एतदागात्' (कौ०ब्रा०४।१९) इति। प्रतिवचनमपि 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादि, 'एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' (कौ०ब्रा० ४।१९।२०) इति च। सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा। तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोधतास्वच्छतारूपः स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते। अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति—'य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत(१) एतदागात्' (बृ०२।१।१६) इति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते' इति। आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः 'द-

---

भावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति—क्व वा इति। एतद् भवनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभूत् सुप्तः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत्। उत्थानाऽपादानं पृच्छति—कुत इति। एतद् आगमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात् तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः। प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह—प्रतिवचनमिति। शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः। उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह—सुषुप्तिकाले चेति। जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मेत्यर्थः। जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति—तस्मादिति। निस्सम्बोधता विशेषधीशून्यता, स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता। भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह—उपाधीति। प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह—अपि चैवमेके शाखिन इति। ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तम्, न ब्रह्मेत्यत आह—आकाशेति। उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह—सर्व इति। एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे—प्राणेति। अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात्। अपि चैके शाखिन एवमेव प्राणाति-

---

(१) 'क्व वै तदभूत्' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

हरोऽस्मिन्नन्तराकाश' (छां० ८।१।१) इत्यत्र । 'सर्व एव आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

६ वाक्यान्वयाधिकरणम् । सू० १९—२२

आत्मा द्रष्टव्य इत्युक्तः संसारी वा परेश्वरः । संसारी पतिजायादिभोगप्रीत्यास्य सूचनात् ।
अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् । संसारिणमनूद्यातः परेशत्वं विधीयते ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते(१)—'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' (बृ० ४।५।६।) इति, तत्रैतद्विचिकित्स्यते––किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा ? प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् ? विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपि 'इदं महद्भूतमनन्तमपारं

रिक्तं जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयः, हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थः । तस्मादिदं वाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ (५) ॥

वाक्यान्वयात् । विषयवाक्यमाह—बृहदिति । पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषो प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्याऽऽत्मैव द्रष्टव्यः, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः । **प्रियसंसूचितेनेति** । पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवतयानुमितेनेत्यर्थः । **यथा** "ब्रह्म ते ब्रवाणि" [बृ० २।१।१] इत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं, तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—**किं**

---

(१) 'ऽभिधीयते' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति। तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः-- परमात्मोपदेश एवायम्। कस्मात्? वाक्यान्वयात्। वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानम्प्रति अन्वितावयवं लक्ष्यते। कथमिति? तदुपपाद्यते—'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यमृतत्वमाशासानाया मैत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति। नचान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति। तथाचात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते। न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति--'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना। यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्या-

---

तावदिति। पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं, सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलम्। इदं प्रत्यक्, महदपरिच्छिन्नं, भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतश्चिदेकरसम्, एतेभ्यः कार्यकरणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति। औपाधिकमरणानन्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः। विज्ञातारं विज्ञानकर्तारम्, भोक्तरि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः।

मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमाद्ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति—एवमिति। वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः। भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह—न चैतदौपचारिकमित्यादिना। पराकरोति श्रेयोमार्गाद् भ्रंशयति। यथा दुन्दुभिशंखवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृह्यमाणास्तदवान्तरविशेषाः शुक्तिग्राहणग्राह्यरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति

दर्शनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोह्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च (बृ० ४।५।८) तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' (बृ० ४।२।११) इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि (बृ० ४।५।१२) साविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति, तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥

यत्पुनरुक्तं—प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति, अत्र ब्रूमः—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति, इदं सर्वं यदयमात्मा' इति च, तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं

निश्चितमित्याह—दुन्दुभ्यादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः । सर्वस्रष्टृत्वलिङ्गादपीत्याह—अस्य महत इति । ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति कर्म, अयञ्च लोकः परश्च लोक इति रूपम् । किञ्च "स यथा सर्वासामपां समुद्र एकाऽयनम्" [बृ० २।४।११] इति कण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह—तथैवैकायनेति ॥ १९ ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमतम् ॥ २० ॥

उत्क्र० । सत्यसंसारदशायां भेद एव, मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतम् । तत्र

भवति--'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छां०८।२।३) इति। क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नाम-रूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति--

यथा नद्यः स्यन्दमाना समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥

(मुण्ड०३।२।८) इति। यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्त्येवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुष-मुपैतीति हि (१)तत्रार्थः प्रतीयत दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै॥ २१॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः॥ २२॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदे-नोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथाच ब्राह्मणम्-'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां० ६।३।२) इत्येवंजा-तीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च--'सर्वा-णि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते'(तै०आ०३।१२। ७) इत्येवंजातीयकः। नच तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काशकृत्स्न-स्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम्। आश्मरथ्य-

---

मानमाह—श्रुतिश्चेति। समुत्थानम् उत्क्रान्तिः। ननु संसारस्यौपाधिकत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशंक्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह—क्वचिच्चेति। "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय" [मुण्ड०३।२।८] इति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे—यथा लोक इति॥ २१॥

सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति। अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य द्रष्टव्यत्वा-दयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः। एतेन—जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथितत्वात्, नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थम् "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन" (१।३।४२) इत्यत्र गतत्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तम्, जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं, स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थमस्यारम्भात्। ज्ञायते चात्र लिङ्गमात्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्रहणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनम्, भेदाभेदयोस्तु(२) धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यम्। धीरः सर्वज्ञः, सर्वाणि रूपाणि कार्याणि, विचित्य सृष्ट्वा, तेषां नामानि च कृत्वा तेषु बुद्ध्या-

---

(१) 'मंत्रार्थ' इति प्रा० मु० पु० पाठः। (२) 'भेदाभेदे' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

स्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः। एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते। अतएवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या।

यदप्युक्तं-प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति-इति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या। 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः'। इदमत्र प्रतिज्ञातम् —'आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृह० २।४।६) इति च, उपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मर-

---

दिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते, तं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह—**मन्त्रेति**। जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह—**न च तेज इति**। मतत्रयं विभज्य दर्शयति—**काशकृत्स्नस्येत्यादिना**। **कियानपीति**। अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः। तत्रान्त्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह—**तत्र काशकृत्स्नीयमिति**। सोऽयं देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः। ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह—**एवञ्चेति**। अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः। कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्येत्यपि द्रष्टव्यम्। यदुक्तम्—नदीदृष्टान्तात संसारः स्वाभाविक-इति, तन्नेत्याह—**अतश्चेति**। अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः। उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह—**अत एवेति**। उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः। अत्र **पूर्वपक्षे** बीजत्रयमुक्तं—जीवेनोपक्रमः, परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं, विज्ञातृशब्दश्चेति। तत्र आद्यं बीजं त्रिसूत्र्या निरस्तम् सम्प्रति द्वितीयम् अनूद्य तयैव निराचष्टे—**यदप्युक्तमित्यादिना**। आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं, तत्र हेतुः "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ०२।४।६] इत्य-

ध्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति। 'उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः'। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'। अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते।

ननूच्छेदाभिधानमेतत्–'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' (बृह० २।४।१२)–इति कथमेतदभेदाभिधानम्। नैष दोषः। विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायम्। 'अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्यार्थान्तरस्य दर्शितत्वात्—'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति। एतदुक्तं भवति––कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति। यदप्युक्तम्––'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यम्–इति, तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम्। अपि च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति त

व्यतिरेक उक्तः, तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादितमिति योजना। एकस्मात् प्रसवो यस्य, एकस्मिन् प्रलयो यस्य, तद्भावादित्यर्थः। **समुत्थानम्** अभेदाभिधानमिति यावद्।

जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति—**नन्वित्यादिना**। मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह—**न वा अरे इति**। **मोहं** मोहकरवाक्यम्, **अविनाशी** नाशहेतुशून्यः, अत उच्छित्तिधर्मा नाशवान्न भवतीति **अनुच्छित्तिधर्मा** इत्यर्थः। तृतीयं बीजं तृतीयेन मतेनैव निरसनीयमित्याह—**यदपीत्यादिना**। आद्यमतद्वये सत्यभेदांगीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति। श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनःकल्पितं विज्ञातृत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः। किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमाद्विज्ञातृत्वं कल्पितमेवानूद्यते इति न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह—**अपि चेति**। आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवाऽऽदेयत्वे किं बीजं तदा-

दितर इतरं पश्यति' (बृ० २।४।१३) इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्चय 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽपि आत्मानं विजानीयात् इत्याशङ्क्य 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् , अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां० ६।२।१) 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छां०७।२५।२), 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' (मुण्ड० २।२।११), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६) 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' बृ० ३।७।२३), 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' (बृ० ३।८।११) इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च 'वासुदेवः सर्वमिति' (गी० ७।१९), 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (गी० १३।२), 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' (गी० १३।२७) इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' (बृ० १।४।१०), 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९) इत्येवंजातीयकात् । 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५) इति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' (मुण्ड० ३।२।६) इति च श्रुतेः, 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः'

ह—दर्शितमिति । अतश्च, श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह—सदेवेत्यादिना । हेतूनां 'भेदो न पारमार्थिक' इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वात्तन्निषेधो न स्यादित्याह—स वा एष इति । भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह—अन्यथा चेति । अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशंक्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्याह—सुनिश्चितेति । मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह—निरपवादमिति । "अहं ब्रह्म" इत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र स्मृतिमप्याह—स्थिते-

(ईशा० ७) इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च (गी० २।५४) । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति, नहि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायाम्' (तै० २।१) इति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम् । नच ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्। ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते, कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति, न्यायेन च न संगच्छन्त इति ॥ २२ ॥

७ प्रकृत्यधिकरणम् । सू० २३-२७

निमित्तमेव ब्रह्म स्या दुपादानं च वीक्षणात् । कुलालवन्निमित्तं तन्नोपादानं मृदादिवत् ॥
बहु स्यामित्युपादानभावोऽपि श्रुत ईक्षितुः । एकबुद्धया सर्वधीश्च तस्माद्ब्रह्मोभयात्मकम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् , ब्रह्म च 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इति लक्षितम् ।

ति । आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति, न भेदाभेदयोरिति भावः। ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह—स्थिते चेति । कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशंक्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह—एको हीति । किञ्च विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति 'तस्यामेव ब्रह्म निहित'मिति श्रुतेः । स्थानैक्याजीव एव ब्रह्मेत्याह-न हीति । काञ्चिदेवैकामिति । जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह—न चेति । स्रष्टुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभानाद्ब्रह्मापि स्पष्टं स्याद् अतः स्पष्टत्वास्पष्टात्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेत् । न । दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । सत्यभेदे येषामाग्रहस्तेषां दोषमाह—ये त्विति । सोऽयमितिवत्तत्त्वमसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थः तद्बोध एव निःश्रेयससाधनम् तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः । यत्तु कृतकमपि नित्यमिति, तच्च यत्क्रियासाध्यं तदनित्यमिति न्यायबाधितम्। अस्माकं त्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्रत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भावः । तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम्॥ २२॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा० । लक्षणसूत्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति—यथेति । तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षणमुक्तम् तेन बुद्धिस्थे

तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः—किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यात्-इति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात् ? ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते—'स ईक्षांचक्रे' (प्र० ६।३) 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं, कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् । ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' (श्वे० ६।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—'प्रकृतिश्च' उपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव । कस्मात् ? प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ

ब्रह्मणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कारणत्वं किं कर्तृत्वमात्रम् उत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायामिदमारभ्यते,तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतुत्वात्तेनास्य सङ्गतिः । यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तम् तथापि निश्चिततात्पर्यैर्वेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं लिखितम् । लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्यापि अध्यायादिसङ्गतिः। पूर्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तम्, तदयुक्तम् कर्त्रुपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति—तत्र निमित्तेत्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोः द्वैताद्वैतसिद्धिःफलम् । ईक्षापूर्वकेति । ईक्षणश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितम्, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृत्वात्,यो यत्कर्ता स तत्प्रकृतिर्न, यथा घटकर्ता कुलाल इत्यर्थः । जगद् भिन्नकर्त्रुपादानकं कार्यत्वात् घटवदित्याह—अनेकेति । ब्रह्म नोपादानम् ईश्वरत्वाद् राजादिवदित्याह—ईश्वरत्वेति। जगत् न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वाद् , यदित्थं तत्तथा कुलालविलक्षणघटवदित्याह—कार्यञ्चेति । निष्कलं निरवयवम्, निष्क्रियम् अचलम्, शान्तम् अपरिणामि, निरवद्यं निरस्तसमस्तदोषम् । तत्र हेतुः—निरञ्जनमिति । अञ्जनतुल्यतमश्शून्यमित्यर्थः। तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमित्यत आह—पारिशेष्यादिति।
ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिसन्धमानः सिद्धान्तयति—प्रकृतिश्चेति ।

नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत्—'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छां६।१।२) इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते, तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य, निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि—'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते । तथा 'एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्' 'एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् (छां०६।१।४,५,६) इति च । तथान्यत्रापि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुण्ड०१।१।२) इति प्रतिज्ञा, 'यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति' (मुण्ड०१।१।७) इति दृष्टान्तः, तथा 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्' इति प्रतिज्ञा, 'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः' (बृ०४।५ ६,८) इति दृष्टान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यत इतीयं(१) पञ्चमी 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा०सू० १।४।३०) इति विशेषस्मरणात्प्रकृ-

---

त्वकारान्निमित्तत्वग्राहः । एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह—एवमिति । कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह—निमित्तकारणाव्यतिरेकस्त्विति । मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह—दृष्टान्तोऽपीति । वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमित्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—तथान्यत्रापीति । बृहदारण्यकेऽपि तावाह—तथात्मनीति । घटः स्फुरति पटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतिः, तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा स्फुटः स्यात्तथा दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभिजन्याच्छब्दसामान्याद्बाह्यान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथग् ग्रहीतुं श्रोता न शक्नुयात् , सामान्यस्य तु ग्राहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा ग्राहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति, अतः शब्दसामान्यग्राहणग्राह्या विशेषाः सामान्ये कल्पिताः, तद्वदात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाल्लिङ्गाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रुत्याप्याह--यत इति। "यतो वा" इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येत्यन्वयः । जनिकर्तुरिति।

---

(१) 'इतीयमपि' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

तिलक्षण एवापादने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । यथाहि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् । अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥

कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे—

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते, बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' (छां० १।९।१) इति । यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवतीति सूत्रार्थः । संज्ञायाः फलम् ''अपादाने पञ्चमी'' (पा० २।३।२८) इतिसूत्रात् प्रकृतौ पञ्चमीलाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं साधयति--निमित्तत्वमिति । ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्रधिष्ठेयं प्रकृतित्वात् मृदादिवदित्याद्यनुमानानामागमबाधमाह--प्रागुत्पत्तेरिति । जगत्कर्तृ ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति--अधिष्ठात्रन्तरेति ॥ २३ ॥

एकस्योभयरूपप्रकरणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति--कुतश्चेत्यादिना । अभिध्या सृष्टिसङ्कल्पः ॥ २४ ॥

अभ्युच्चयः हेत्वन्तरम् । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानमग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तै० २।७) इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम्। कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम्। परिणामादिति ब्रूमः। पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति। विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः, स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति वा पृथक्सूत्रम्। तस्यैषोऽर्थः—इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनायं(१) परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते 'सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च' (तै० २।६) इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' (मुण्ड० ३।१।३) इति, 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्ड० १।१।६) इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः **आत्मकृतिः**, सम्बन्धश्चात्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वञ्च। **ननु** कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते—**कथं पुनरिति**। **यथा** मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं, तद्वदात्मन इत्याह—**परिणामादिति**। **आत्मानमिति**, अविरोध इति शेषः। सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह—**विकारात्मनेति**। **ननु** ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वश्रुत्याऽस्तु प्रकृतित्वम् कर्तृत्वन्योऽस्त्वित्यत आह—**स्वयमिति चेति**। ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्यायान्यथापि व्याचष्टे—**पृथक् सूत्रमिति**। मृद्घट इतिवद्ब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः। **सत्** प्रत्यक्षं भूतत्रयम्, **त्यत्** परोक्षं भूतद्वयं, **निरुक्तं** वक्तुं शक्यं घटादि, **अनिरुक्तं** वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः। अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः, न तु सत्यकार्यात्मकपरिणामपरः तदनन्यत्वमिति विवर्तवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते। योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह—**योनिश्चेति**। **कर्त्तारं** क्रियाशक्तिमन्तम्, **ईशं** नियन्तारं, **पुरुषं** प्रत्यञ्चं, **ब्रह्म** प्रकृतिं पूर्णं, **योनिं** प्रकृतिं,

(१) 'अयं' इति नवीन मु० पु० नास्ति।

समधिगतो लोके 'पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्' इति । स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम्। क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः—योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि' (ऋ०सं०१।१०४।१) इति। वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च' (मु०१।१।७) इत्येवंजातीयकात्। तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम्। यत्पुनरिदमुक्तम्-ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेषु-इत्यादि, तत्प्रत्युच्यते—न लोकवदिह भवितव्यम्, नह्ययमनुमानगम्योऽर्थः। शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम्। शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम। पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ २७ ॥

८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम्। सू० २८

अण्वादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा। वटधानादिदृष्टान्तादण्वादेरपि तच्छ्रुतम् ॥
शून्याण्वादिष्वेकबुध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते। स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम् ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र०सू०१।१।५) इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानि-

---

धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थः। नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह—स्त्रीयोनेरिति। शोणितमवयवशब्दार्थः। योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेषविरोधादित्याह—क्वचिदिति। हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाय योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः। पूर्वपक्षोक्तानुमानान्यनूद्याऽऽगमबाधमाह—यत्पुनरित्यादिना। नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्षत्वान्न तया बाध इत्यत आह—न हीति। जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव सिद्ध्यति, या कृतिः सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽनुमानासम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्याऽनुपादानत्वसाधने भवत्येवोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः। यदुक्तं विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो न जगदुपादानत्वमिति, तत्राह—पुनश्चेति। "न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्" [ब्या०सू०२।१।४] इत्यारभ्येत्यर्थः। अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (७) ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः। अस्यातिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तमनुवदति—ईक्षतेरिति। प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुमाह—तस्य हीत्यादिना। तर्ह्यण्वादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह—तेऽपि त्विति। निर्मू-

चिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन्प्रतिभान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य । देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वाश्रितः, तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः । तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन्प्रतिभायादिति । अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति—एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥२८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

लास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह—तेषामिति । तथाहि छान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच—आसां वटधानानां मध्ये एकां भिन्धीति, भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते, न किञ्चन भगव इत्याह, तत्र पित्राऽणिमानं न पश्यसीत्युक्तम् , तथा च न किञ्चनशब्दाच्छून्यस्वभाववादौ प्रतीयेते, अणुशब्दात् परमाणुवाद इति । एवम् "असदेवेदमग्र आसीद्" [छां०३।१९।१] "अणोरणीयान्" [कठ०२।२०] इत्यादि लिङ्गं द्रष्टव्यम् । अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति संशये सत्यसदण्वादिशब्दबलाच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति—एतेनेति । अस्यातिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा । नकिञ्चनाऽसच्छब्दयोः प्रत्यक्षायोग्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणम् । तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ ४ ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

[द्वितीये अविरोधाख्याध्याये प्रथमपादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्तसमन्वयविरोधपरिहारः]

१ स्मृत्यधिकरणम्। सू० १—२

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनाम्। उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं, मायावीव मायायाः। प्रसारितस्य च जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणम्, अवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य। स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम्। प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः। इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः, प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं, प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमि-

---

ॐ ब्रह्मणे नमः।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे॥ १॥
सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो
निर्मूलैस्त्रिविधागमैरविदितो व्योमादिजन्माऽऽव्ययः।
उत्पत्त्यन्तविवर्जितश्चितिवपुर्व्यापी च कर्त्तांशको
लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत्तं जानकीशं भजे॥ २॥

"नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतेः **नामतनुकृदपि** संज्ञामूर्तिव्याकर्ताऽपि लिङ्गशरीरोपाधिना कर्त्तेति अंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यः तं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः। स्मृतिप्रसङ्गात् पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—**प्रथमेऽध्याय इति**। जन्मादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितम्, "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववद्" (व्या०सू०१।१।३१) इत्यादिसूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वात्मेत्युक्तम्, "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगमात्तथाहि दर्शयति" (व्या०सू०१।४।१) इत्यादिना कारणान्तरस्याश्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः। एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः संक्षिप्य कथयति—**इदानीमिति**। अत्र **प्रथमपादे** समन्वयस्य सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारः क्रियते। द्विती-

ध्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते। तत्र प्रथमं ताव-त्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति—

सांख्यस्मृत्यास्ति संकोचो न वा वेदसमन्वये। धर्मे वेदः सावकाशः संकोचोऽनवकाशया॥
प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः। अमूला कापिली बाध्या न संकोचोऽनया ततः॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्॥ १॥

यदुक्तं-ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणम्-इति, तदयुक्तम्। कुतः? स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्। स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्। तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते। मन्वादिस्मृतयस्ताव-च्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति। अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनम्, ईदृशश्चाचारः इत्थं वेदाध्ययनम्, इत्थं समावर्तनम्, इत्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति। तथा

यपादे सांख्याद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वविरोधाय कथ्यते। तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनां च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते। चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोध इत्यर्थः। अयमेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः—

द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता॥ १॥ इति।

तत्राज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात्समन्वयाध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम्। तत्र प्रथमाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—तत्र प्रथममिति।

श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः। स्वमतस्थापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः। अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः। स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह—यदुक्तमिति। तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं कापिलोक्तम्। अन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्युरित्यर्थः। तासामपि ब्रह्मार्थकत्वम-स्तीत्यविरोध इत्यत आह—तासु हीति। ननु सांख्यस्मृतिप्रामाण्याय प्रधान-वादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशंक्य तासां धर्मे सावकाशत्वात

पुरुषार्थांश्च वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति । नैवं कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमाधिकृत्य ताः प्रणीताः । यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्यमेवासां प्रसज्येत । तस्मात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते । भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन् । तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते । श्रुतिश्च भवति—'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्' (श्वे० ५।२) इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः ।

तस्य समाधिः नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येत, एवमप्यन्या ईश्वरकारणवा-

---

प्रामाण्यं स्यादित्याह । **मन्वादीति** । तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु, तत्त्वं तु ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह—**नैवमिति** । तत्त्वे विकल्पानुपपत्तेर्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितम्, सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्याह—**तस्मादिति** । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते—**कथमिति** । ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, सांख्यवृद्धेषु श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह—**भवेदिति** । तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह—**कपिलप्रभृतीनां चेति** ।

आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदृषिम् ।
प्रसूतं बिभृयाज्ज्ञानैस्तं पश्येत्परमेश्वरम् ॥ १ ॥

इति श्रुतियोजना ।

यथा सांख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्त्याज्य इति त्वयोच्यते, **तथा** स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्त्याज्य इति मयोच्यत इति सिद्धान्तयति—**तस्य समाधिरिति** । **तस्मात्** ब्रह्मणः सकाशाद् **अव्यक्तं** मायया लीनम्, सूक्ष्मात्मकं जगदि-

ऽन्याः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः—'यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्' इति परं ब्रह्म प्रकृत्य 'स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते' इति चोक्त्वा 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इत्याह । तथान्यत्रापि 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते' इत्याह ।

अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥

इति पुराणे । भगवद्गीतासु च—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

(भ०गी०७।६) इति । परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति—

तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ।

(ध०सू०१।८।२३।२) इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते। स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् । विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनु-

---

ति यावत् । इतिहासवाक्यान्युक्त्वा पुराणसम्मतिमाह—**अतश्चेति** । प्रभवत्यस्मादिति **प्रभवः** जन्महेतुः । प्रलीयते तस्मिन्निति **प्रलयः** लयाधिष्ठानम् । **तस्मात्** कर्तुरीश्वरात्, **कायाः** ब्रह्मादयः **प्रभवन्ति स** एव **मूलम्**उपादाम् । किं परिणामि ? न, **शाश्वतिकः** कूटस्थः । अतः **स नित्य** इत्यर्थः । **ननु** श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह—**स्मृतिबलेनेति** । स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्वनिर्णयस्तत्राह **दर्शितन्त्विति** । श्रुतिभिरेव तत्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह—**विप्रतिपत्तौ चेति** । वस्तुतत्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात्क्लृप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणम्, इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह—**तदुक्तमिति** । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा "सा सर्वा वेष्टयितव्या" इति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते, सिद्धान्तः-क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यम् **अनपेक्षम्** अपेक्षाशून्यम् । हेयमिति यावत् । हि यतः **असति विरोधे** श्रुत्यनुमानं भवति, अत्र तु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्व-

मानम्' (जै०सू० १।३।३) इति। नचातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चि-दुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात्। शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्। न। सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्। धर्मा-नुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः। स च धर्मश्चोदनालक्षणः। ततश्च पूर्वसिद्धाया-श्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते। सिद्ध-व्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्र-तिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति। परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः। कस्यचित्क्वचित्पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात्। तस्मात्तस्यापि स्मृतिवि-प्रतिपत्त्युपन्यासेन स्मृत्यनुसारानुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कापिलमिति श्रुतिसा-मान्यमात्रत्वात्। अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः

वेष्टनस्मृतिरप्रमाणमित्यर्थः। अस्तु सांख्यस्मृतिः प्रत्यक्षमूलेत्यत आह—न चेति। योगिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शंकते—शक्यमिति। कपिलादिभिः किलाऽऽदौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्य धर्मस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता, तया सिद्धया प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरोधा-दिति परिहरति—न सिद्धेरपीति। अतिशंकितुमिति। श्रुतीनां मुख्यार्थमति-क्रम्योपचरितार्थत्वं शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः। स्वतःसिद्धेर्वेदो नोपजीव्य इति चेन्न। अनीश्वरस्य स्वतःसिद्धौ मानाभावात्। अङ्गीकृत्याप्याह—सिद्धेति। सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः। श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः। ननु मन्दमतेः सांख्यस्मृतौ श्रद्धा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गं कथमानेयेत्यत आह—परतन्त्रेत्यादिना। ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा दुर्वारेत्यत आह—या त्विति। कपिलशब्दमात्रेण सां-ख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगात्। अत्र च सर्वज्ञानसम्भृतत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवांश एव। स हि सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं सांख्यमुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः। प्रतप्तुः प्रदाहकस्य। किञ्च यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादः तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वार्थसाधकत्वा-

स्मरणात्। अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः—'यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम्' (तै० सं० २।२।१०।२) इति। मनुना च—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति॥ (१२।९१)

इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात्। महाभारतेऽपि च 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु' इति विचार्य 'बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम्' इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन—

बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्॥

इत्युपक्रम्य—

ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित्॥
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्॥

इति सर्वात्मतैव निर्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति—

योगात् नानुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह—अन्यार्थेति। द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह—भवति चेति। इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह—महाभारते चेति। पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत-सर्वदृश्यानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः। बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां यथैका योनिः उपादानं पृथ्वी, तथा तं पुरुषम् आत्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि। विश्वे सर्वे लोकप्रसिद्धा देवतिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्धा, एकस्यैव सर्वक्षेत्रेषु प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टत्वात्। एवं विश्वभुजत्वादियोजना। सर्वभूतेषु एकः चरति अवगच्छति। सर्वज्ञ इत्यर्थः। स्वैरचारी स्वतन्त्रः। नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति। सर्वेश्वर इत्यर्थः। यथासुखमिति। विशोकानन्दस्वरूप इति यावत्। कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्वेदविरोधमाह—श्रुतिश्चेति।

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥

(ई० ७) इत्येवंविधा । अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धं च, न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैवेति । वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः । तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥ १ ॥

कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके वोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' (ब्र० १।४।१) इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्कावष्टम्भं तु 'न विलक्षणत्वात्' (ब्र० २।१।४) इत्यारभ्योन्माथिष्यति ॥ २ ॥

यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न, किन्त्वात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति **सम्बन्धः** । स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—**वेदस्य ही ति** । वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमपौरुषेयत्वात् । पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं परतः प्रामाण्यमिति **विप्रकर्षः** । श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः । समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यम् । इह स्वतःपरतःप्रामाण्ययोर्वैषम्याज्झटिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः । **तस्मादिति** । विशेषादित्यर्थः । भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादिति भावः ॥ १ ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह—**इतरेषाञ्चेति** । ननु महतः परमव्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह—**यदपीति** । सूत्रतात्पर्यमाह—**कार्येति** । सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं बाध इत्यत आह—**तर्केति** ॥ २ ॥ (१) ॥

२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् । सू० ३

योगस्मृत्यास्ति संकोचो न वा योगो हि वैदिकः । तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः संकुच्यते तया ॥
प्रमापि योगे तात्पर्यादतात्पर्यान्न सा प्रमा । अवैदिके प्रधानादावसंकोचस्तयाप्यतः ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति । तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं, महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते । **नन्वेवं** सति समानन्यायत्वात्पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते । अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशङ्का । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ०२।४।५) इति । 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्' (श्वे० २।८) इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्'(का०२।६।११) इति । 'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्' (का०२।६।१८) इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि 'अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते । अतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्याधिका शङ्काऽतिदेशेन निव-

---

ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वन्यायमतिदिशति-**एतेन योगः प्रत्युक्तः** । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्गत्यादिकं द्रष्टव्यम् । पूर्वत्रानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह—**अस्ति ह्यत्रेति** । निदिध्यासनं-**योगः** । त्रीणि उरोग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिञ्छरीरे तत् त्र्युन्नतम् । त्रिरुन्नतमिति पाठश्छान्दसः । युञ्जीतेति शेषः । न केवलं योगे विधिः, किन्तु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्यपि सन्तीत्याह—**लिङ्गानि चेति** । तां पूर्वोक्तां धारणां योगविदो योगं परमं तप **इति मन्यन्ते** । उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारं च मृत्युप्रसादान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः । **योगस्मृतिः** प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । **सम्प्रतिपन्नः** प्रामाणिकोऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । "अष्टकाः कर्तव्याः" "गुरुरनुगन्तव्य" इत्यादिश्रुतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे । एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—**इयमपीति** । ननु बौद्धादि-

दृश्येते, अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ, शिष्टैश्च परिगृहीतौ, लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ—'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' (श्वे० ६।१३) इति । निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३।८) इति । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु दर्शनमुक्तं—तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्—इति, वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम् । तद्यथा—'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१६) इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते । तथाच योगैरपि 'अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः' (जाबा० ५) इत्येवमादि श्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि । तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु नाम । तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' (तै०ब्रा० ३।१२।९।७) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृ०

स्मृतयोऽत्र किमिति न निराकृता इत्यत आह—**सतीष्वपीति** । तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुप्रायैर्गृहीतत्वाद्वेदबाह्यत्वाच्चात्रोपेक्षेति भावः । **तत्कारणमिति** । तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैः अविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इत्यत आह—**निराकरणन्त्विति** । इति हेतोः, कृतमिति शेषः । **प्रत्यासत्तेरिति** । श्रुतिस्थसांख्ययोगशब्दयोः सजातीयश्रुत्यर्थग्राहित्वादिति यावत् । किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं नेत्याह—**येन त्वंशेनेति** । ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशंक्यातिदिशति—**एतेनेति** । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । उपकारकबाधो न युक्त इत्याशंक्य योंश उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह—**तान्यपीति** ।

३।९।२६) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥

३ विलक्षणत्वाधिकरणम् । सू० ४—१२

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते । बाध्यते साम्यनियमात्कार्यकारणवस्तुनोः ॥ मृद्घटादौ समत्वेऽपि दृष्टं वृश्चिककेशयोः । स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः । तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः । **ननु** धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः । परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथाच श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयेत । दृष्टसाम्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य संनिकृष्यते । विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरपि 'श्रोतव्यो

तर्कः-अनुमानम् । तदनुग्राहिका युक्तिरुपपत्तिः ॥ ३ ॥ (२)

स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तविलक्षणत्वाद् वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह—**ब्रह्मास्येति** । पूर्वपक्षमाक्षिपति—**कुतः पुनरिति** । अनवकाशे हेतुमाह—**ननु धर्म इवेति** । मानान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्याप्रवेशः, तेनाक्षेपस्यानवकाशः भिन्नविषयत्वात्तर्कवेदयोरित्यर्थः । सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते—**भवेदयमिति** । अवष्टम्भो दृष्टान्तः । नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह—**यथा चेति** । प्रबलश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवन्निरवकाशमानान्तरेण लक्षणावृत्त्या सावकाशश्रुतिनयनं युक्तमित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कः तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्बहिरङ्गम् अतस्तर्केण बाध्य इत्याह—**दृष्टेति** । ऐतिह्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति—**अनुभवावसानञ्चेति** । नैषा तर्केण मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमाशंक्य विधिविरोधान्मैवमित्याह—**श्रुतिरपीति** । एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्त-

मन्तव्यः' इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति । अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते 'न विलक्षणत्वादस्य' इति । यदुक्तं–चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिः–इति । तन्नोपपद्यते । कस्मात् ? विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगत् ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते । ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते । नच विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । नहि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृदैव तु मृदन्विता विकाराः क्रियन्ते सुवर्णेन च सुवर्णान्विताः । तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हतीति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः । ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतोऽशुद्ध्यचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यम् । अशुद्धं हि जगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात्स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगत्, चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात् । नहि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति नहि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः । **ननु** चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति । न । स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य

समन्वयः, क्षित्यादिकं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वाद् घटवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलाभावाद् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति--**न विलक्षणत्वादिति** । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति पूर्ववत् फलम् । जगत् न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वाद्, यद्यद्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकं यथा मृद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः । **सुखदुःखमोहाः** सत्त्वरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रकृतिकं तदन्वितत्वाद्, यदित्थं तत्तथा **यथा** मृदन्विता घटादय इत्याह–**मृदैवेति** । विलक्षणत्वं साधयति--**ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति** । **यथा** हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपतीनां प्रीतिपरितापविषादादीन् करोति, **एवमन्येऽपि** भावा द्रष्टव्याः । तत्र **प्रीतिः** सुखम्, **परितापः** शोकः, **विषादः** श्रमः, आदिपदाद् रागादिग्रहः । उभयोश्चेतनत्वेन साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्ययुक्तम् स्वामिभृत्ययोर्व्यभिचारादिति शङ्कते–**ननु चेतनमपीति** । भृत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनोपकारक-

चेतनस्योपकरोति नतु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्योपकरोत्यपकरोति वा। निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति साङ्ख्या मन्यन्ते। तस्मादचेतनं कार्यकरणम्। नच काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति। प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके। तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत्तत्प्रकृतिकम्।

योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमयिष्यामि, प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्। अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति। यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते। एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृताद्विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकरणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते। यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति। प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति।

तेनापि कथंचिच्चेतनाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत। शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते। नचेतरदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह—तथात्वं च शब्दादिति। अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्ष्यते, तच्च शब्देनैव विरुध्यते। यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते।

त्वान्न व्यभिचार इत्याह—नेत्यादिना। उत्कर्षापकर्षशून्यत्वाच्चेतनानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह—**निरतिशया इति**। **तस्माद्** उपकारकत्वात्।

श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशिमतमुत्थापयति—**योऽपीति**। घटादेश्चेतनत्वमनुपलब्धिबाधितमित्यत आह—**अविभावनन्त्विति**। अन्तःकरणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः। अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशायामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः। वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ दृष्टान्तः—**यथेति**। आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावः कुतः इत्यत आह—**एतस्मादेवेति**। साम्येपि प्रातिस्विकस्वरूपविशेषाच्छेषशेषित्वे दृष्टान्तः—**यथा चेति**। चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह—**प्रविभागेति**। चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः।

सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति—**तेनापि कथञ्चिदिति**।

तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' (तै०२।६) इति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयच्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥

ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते, यथा 'मृदब्रवीत्' 'आपोऽब्रुवन्' (श०प०ब्रा०६।१।३।२।४) इति, 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' (छां०६।२।३,४) इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियविषयापि 'ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः' (बृ०६।१।७) इति, 'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति' (बृ०१।३।२) इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् , यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मात् ? विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तॄणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः । सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति—'एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इति । 'ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' (२।१४) इति च ।

अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति—**न चेत्यादिना** । **इतरत्** चेतनाचेतनत्वरूपम् । वैलक्षण्यम् **तथात्वशब्दार्थः** । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन बाध्येति भावः ॥ ४ ॥

श्रुतिसाहाय्यान्न बाध्येत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते—**नन्विति** । मृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेः तदभिमानिविषयत्वात् तया "विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च" [तै०२।६।१] इति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः समाधत्ते—**अभिमानीति** । **संवदनं** विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते, लोकवेदप्रसिद्धविभागबाधायोगादित्यर्थः । विशेषपदस्यार्थान्तरमाह—**अपि चेति** । **अहंश्रेयसे** स्वस्वश्रेष्ठत्वाय प्राणाः विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निश्श्रेयसं श्रैष्ठ्यं विदित्वा प्राणाधीना

अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐ० आ० २।४।२।४) इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः' (छां० ५।१।७) इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः । 'तस्मै बलिहरणम्' (बृ० ६।१।१३) इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगत्, विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकम्–इति । नायमेकान्तः । दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः, अचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । **नन्व**चेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि, अचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति । उच्यते । एवमपि किंचिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किंचिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यम् । महांश्चायं पारि-

---

जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे—**अनुगताश्चेति** । तस्मै प्राणाय, बलिहरणं वागादिभिः स्वीयवसिष्ठत्वादिगुणसमर्पणं कृतम् । तेजआदीनामीक्षणं त्वयैवेक्षत्यधिकरणे [व्या० सू० १।१।५] चेतननिष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नास्ति जगतश्चेतनत्वं तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥ ५ ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बहुवैलक्षण्यं वा । आद्ये व्यभिचारमाह—**नायमेकान्तः । दृश्यते हीति** । हेतोरसत्त्वान्न व्यभिचार इति शंकते—**नन्विति** । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह—**उच्यत इति** । शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह—**महानिति** । पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किञ्च यथोः

णामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात् । तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च । अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्येत–अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां वृश्चिकादिषु–इति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । नह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वम्, दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत, समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव, चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं–परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि संभवेयुः–इति । तदपि मनोरथमात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम् । आगमात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथाच श्रुतिः—'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञा-

---

प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिद्वेति, आद्ये दोषमाह—अत्यन्तेति । द्वितीयम् आशंक्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह—अथेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तरमाह—विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरननुवर्तनान्न ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात्तदसङ्गतमित्याह—प्रथमे इति । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यम् । अनादित्वस्योपाधित्वात् । न च ध्वंसे साध्याव्यापकता, तस्यापि कार्यसंस्कारात्मकस्य भावत्वेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वाग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधित्वादिति । सम्प्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमाह–आगमेति । पूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वासम्भवान्न तर्केणाक्षेप इत्याह—यत्तूक्तमित्यादिना । लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानामगोचरः, ब्रह्म लक्षणया वेदैकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नाप-

नाय प्रेष्ठ' (का० १।२।९) इति। 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्' 'इयं विसृष्टिर्यत आबभूव' (ऋ०सं० १।३०।६) इति चैते ऋचौ सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः। स्मृतिरपि भवति—'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' इति। 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते' (गी० २।२५) इति च।

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः॥ (गी० १०।२)

इति चैवंजातीयका। यदपि—श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयति—इत्युक्तम्। नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्रात्मलाभः संभवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते। स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं, संप्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः। 'तर्काप्रतिष्ठानात्' (ब्र० २।१।११) इति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति। योऽपि

नेया न संपादनीया। यद्वा कुतर्केण न बाधनीया कुतार्किकाद् **अन्येनैव** वेदविदाऽऽचार्येण **प्रोक्ता** मतिः **सुज्ञानाय** अनुभवाय फलाय भवति। हे **प्रेष्ठ** प्रियतमेति नचिकेतसम्प्रति मृत्योर्वचनम्। इयं विविधा सृष्टिर्यतः आ समन्ताद्बभूव तं को वा **अद्धा** साक्षाद्वेद, तिष्ठतु वेदनम्, क इह लोके तं **प्रवोचत्** प्रावोचत्, छान्दसो दीर्घलोपः, यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः। **प्रभवं** जन्म **न विदुः**, मम सर्वादित्वेन जन्माभावात्। **मिषेण** मननविधिव्याजेन, **शुष्कः** श्रुत्यनपेक्षः। श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासम्भावनादेर्निरासाय गृहीतः **श्रुत्यनुगृहीतः**, तमाह—**स्वप्नान्तेति**। जीवस्यावस्थावतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भवि, द्वैतग्राहिप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मणश्चाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय सर्वास्ववस्थासु **आत्मन** अनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिः **अनन्वागतत्वम्** असंस्पृष्टत्वमवस्थानां स्वाभाविकत्वे वह्न्यौष्ण्यवदात्मव्यभिचारायोगात्, सुषुप्तौ प्रपञ्चभ्रान्त्यभावे "सता सोम्य" [छां० ६।८।१] इत्युक्ताभेददर्शनान्निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवः, यथा घटादयो मृदभिन्नास्तथा जगद् ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वादित्यादिस्तर्क आश्रीयत इत्यर्थः। इतोऽन्यादृशस्य तर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वान्न तर्केणाक्षेपावकाश इति भावः। ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशः सूत्रसम्मत इत्याह—**तर्काप्रतिष्ठानादिति**। **विप्रलम्भकत्वम्** अप्रमापकत्वम्। यदुक्तमेकदेशिना सर्वस्य जगतश्चे-

चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति चेनताचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथम् ? परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते 'विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्' इति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते । प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य यथाश्रुत्येव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति ॥६॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् । नैष दोषः । प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमस्ति, नह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति । कथम् ? यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । नहीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' (बृ० २।४।६) इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् । बाढम् । नतु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वास्ति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे

तनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन । तन्न । तेनैकदेशिना विभागश्रुतेश्चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात् । सांख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रलेपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह—योऽपीत्यादिना । सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याङ्गीकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह—प्रत्युक्तत्वादिति । अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगादित्यपसिद्धान्तापत्तिमाशंक्य मिथ्यात्वात्कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणात्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते—असदिति चेदित्यादिना ।।असत् स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थकः इत्यर्थः । कार्यसत्यत्वाभावे श्रुतिमाह—सर्वं तमिति । मिथ्यात्वमजानतः शंकामनूद्य परिहर-

वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह—यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणमभ्युपगम्येत तदपीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् । अपिच समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् । अपिच भोक्तॄणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न संभवति, कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥

अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति । यत्तावदभिहितं—कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेत्—इति, तददूषणम् । कस्मात् ?

ति—नन्वित्यादिना । विस्तरेण चैतदिति । मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिप्रसङ्ग इति शंकासूत्रं व्याचष्टे—अत्राहेति । प्रतिसंसृज्यमानपदस्य व्याख्या—कारणे विभागेति । यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति तद्वदित्यर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह—अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्याऽपीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसंग इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—अपि चेति । कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तॄणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शंकापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—अथेति । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवल्लयाभावप्रसङ्गात् कार्येण द्वैतापत्तेश्चासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अपीतौ जगत स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वान्मृदादिषु लीनघटादिवदिति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—नैवेत्यादिना । अपिगच्छत लीयमानम्, विभागा-

दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव हि न संभवेद्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत । अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं नतु कारणस्य कार्यात्मत्वं 'आरम्भणशब्दादिभ्यः' इति वक्ष्यामः (ब्र०सू० २।१।१।१४।) । अत्यल्पं चेदमुच्यते—कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेत्-इति । स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः, कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६), 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छां० ७।२५।२), 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मु० २।२।११), 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छां० ३।१४।१) इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणानन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः—कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत-इति, अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते, अवस्तुत्वात् , एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति । यथा च

वस्था स्थितिकालः । त्वत्पक्षस्येति । मधुरजलं लवणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याल्लवणवदित्याह—**अपीतिरेवेति** । असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति धर्म्यसत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः । **ननु** सत्कार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वाद्दूषकत्वं स्यादित्यत आह—**अनन्यत्वेऽपीति** । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वम् अभेदात् न त्वधिष्ठानस्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वम् तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । **किञ्चा**ऽपीताविति विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते—**अत्यल्पं चेति** । परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे—**अस्ति चेति** । मायाप्यनुपादानमित्यरुच्या दृष्टान्तान्तरमाह—**यथा चेति** । अस्त्येव स्वप्नकाले दृष्टः संसर्ग इत्यत आह—**प्रबोधेति** । जाग्रत्सुषुप्त्योः स्वप्नेनात्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यदाऽज्ञस्य जीवस्यावस्थाभिरसं-

स्वप्नदृगेकः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वात् , एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते । मायामात्रं ह्येतद्यत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः—

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ (गौडपा०कारि० १।१६) इति । तत्र यदुक्तम्–अपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग–इति, एतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं–समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत-इति । अयमप्यदोषः । दृष्टान्तभावादेव । यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति—'इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति' (छां० ६।९।२,३) इति । यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितो दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः,

---

सर्गस्तदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह-**एवमिति** । जगज्जन्मस्थितिलया ईश्वरस्यावस्थात्रयम् , तदसङ्गित्वे वृद्धसम्मतिमाह—**अत्रोक्तमिति** । **यदा** तत्त्वमसीत्युपदेशकाले **प्रबुध्यते** मायानिद्रां त्यजति **तदा** जन्मलयस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलितमाह—**तत्रेति** । द्वितीयमसामञ्जस्यमनूद्य तेनैव सूत्रेण परिहरति—**यत्पुनरिति** । सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह—**श्रुतिश्चेति** । सति ब्रह्मण्येकीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, **इह** सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति **तदा** पुनरुत्थानकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । **ननु** सुषुप्तौ पुनर्विभागशक्त्यज्ञानसत्त्वेपि सर्वप्रलये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह—**यथा हीति** । **यथा** सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति, **एवम् अपीतौ** महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः सृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहार-

सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितः—अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत—इति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः । तस्मात्समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥९॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः । कथमित्युच्यते । यत्तावदभिहितं—विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकम्—इति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतत्, शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः । तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात् । विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत् । ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति, अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

स्तत्त्वबोधाभावात् स्वप्नवदबाधितो दृश्यते, अतः कार्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मनियम इति भावः । एतेनेति । जन्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्माभिस्तन्निरासप्रयासः कार्य इत्याह—स्वपक्षेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्वेति । प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेयुः । अत एवेति । सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात्सांख्यस्यैवायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यम् । अपीताविति सूत्रोक्तदोषचतुष्टयमाह—तथापीताविति । कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्वप्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः । बद्धमुक्तव्यवस्था च यदि व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः प्रधाने लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्येत, तर्हि अलीनानां पुरुषवत् कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि-मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम्, यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात्। तथाहि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते। तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं(१), पुरुषमतिवैरूप्यात्। अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य चान्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव। प्रसिद्धमाहात्म्यानुमताना(२)मपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथोच्येत-अन्यथा वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम्, एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते। केषांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामपिष्ठितत्वप्रकल्पनात्। सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुः-

---

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न बाध्य इत्याह—**तर्काप्रतिष्ठानादपीति**। पुरुषमतीनां विचित्रत्वेऽपि कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्के विश्वास इति शङ्कते **अथेति**। 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमे'ति न्यायेन परिहरति—**एवमपीति**। सूत्रमध्यस्थशङ्काभागं व्याचष्टे—**अथोच्येतेति**। विलक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासम्पन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः। ननु सोपि अप्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वाद् विलक्षणत्वादिवदित्यत आह—**न हीति**। तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, आद्ये अत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्व्यभिचारः। द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसन्धिमानाह—**एतदपीति**। किञ्चानागतपाकः इष्टसाधनं पाकत्वाद् अतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठेत्याह-**सर्वतर्केति**। **अध्वा** विषयः, पाकभोजनादिविषभक्षणादिश्च तत्सामान्येन पाकत्वादिनाऽनागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः। किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्केणैव वाक्य-

---

(१) 'समाश्रयितुं' इति प्रा० मु० पु० पाठः। (२) 'भिमताना'मिति प्रा० मु० पु० पाठः।

खप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते। मनुरपि चैवं मन्यते—

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ इति ।
आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ (१२।१०५,१०६)

इति च ब्रुवन् । अयमेव तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । नहि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किंचिदस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष–इति चेत् । एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादविमोक्षस्तर्कस्य । नहीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम । अपिच सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात् । एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः । लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते यथाग्निरुष्ण इति ।

तात्पर्थनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह–**श्रुत्यर्थेति** । मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह—**मनुरिति** । धर्मस्य शुद्धिः अधर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति—**अयमेवेति** । सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तमुपहसति—**न हीति** । क्वचित् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं नास्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे—**यद्यपीत्यादिना** । **अतिगम्भीरत्वं** ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वम् । **भावस्य** जगत्कारणस्य, **याथात्म्यम्** अद्वयत्वम्, **मुक्तिनिबन्धनं** मुक्त्यालम्बनम् परमानन्दचित्प्रभम् । ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वं दर्शयति—**रूपादीति** । अविमोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह—**अपि चेत्यादिना** । एकरूपवस्तुज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह—

तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना। तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः। यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके। कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत्। नच प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वै(१)स्तार्किकैः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि। नच शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात्। वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेस्तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम्। अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम्। अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत। अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥११॥

४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्। सू० १२

बाधोऽस्ति परमाण्वादिमतैर्नो वा यतः पटः। न्यूनतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः॥
शिष्टैरपि स्मृतिस्त्यक्ता शिष्टत्यक्तमतं किमु। नातो बाधा विवर्ते तु न्यूनत्वनियमो नहि॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

तत्रैवं सतीति। तर्कोत्थज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः। एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्रभवं, कथं सम्यग्ज्ञानं भवेदिति योजना। ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्ज्ञानं सम्यगित्याशंक्य हेत्वसिद्धिमाह—न च प्रधानेति। ननु सर्वतार्किकैर्मिलित्वा निश्चिततर्कोत्था मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह—न च शक्यन्त इति। तस्मात्तर्कोत्थज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्तसमन्वयबाधो न युक्तस्तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनानिर्मोक्षप्रसङ्गादिति सूत्रांशार्थमुपसंहरति—अतोऽन्यत्रेति। समन्वयस्य तर्केणाविरोधे फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति—अत आगमेति ॥ ११ ॥ (३)

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं "यद्विभु तन्न द्रव्योपादानम्" इति वैशेषिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यवृद्धानां तर्ककुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्याबाधितत्वाद्विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिदिशति—एतेनेति। फलं पूर्ववत्। ननु सांख्य-

---

(१) 'विदां मुख्यः सर्वै' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद्गुरुतरतर्कबलोपेतत्वाद्वेदानुसारिभिश्च केश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः । इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि केश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यते इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति । परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः, एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन, शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता द्रष्टव्याः । तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥

५ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् । सू० १३

अद्वैतं बाध्यते नो वा भोक्तृभोग्यविशेषतः । प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धो भेदोऽसावन्यबाधकः ॥
तरङ्गफेनभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इष्यते । भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथास्तु तत् ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं

मतस्योपदेशः तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति कृतः, वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्याशंक्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह—वैदिकस्येति । सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वस्वप्रकाशत्वाद्यंशैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवलादिभिः सत्कार्यत्वांशेन स्वीकृत इति प्रबलत्वादुपदेशः। अण्वादिवादानां निर्मूलत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह—तुल्यत्वादिति । कारणमेवाह—तुल्यमिति । यदुक्तं विभुत्वान्न द्रव्योपादानं ब्रह्मेति, तत्र पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीव्यत्वात्तया बाधः । महापरिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगित्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मण्यसिद्धेश्चेति द्रष्टव्यम् । अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (४) ॥

अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यन्मिथो भिन्नं तन्नाद्वितीयकारणाभिन्नं यथा मृत्तन्तुजौ घटपटाविति तर्कसहितभेदप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत इति पूर्वपक्षयति—भोक्त्रापत्तेरिति । विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलम्, सिद्धान्ते तत्सि-

स्वविषये भवति तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति, यथा मन्त्रार्थवादौ। तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः। किमतः ? यद्येवम्, अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः। कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति ? अत्रोच्यते—प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके-भोक्ता चेतनः शारीरो भोग्याः शब्दादयो विषया-इति, यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति, तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत, भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत। तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत। नचास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम्। यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टस्तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः। तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणम्।

इति चेत्कश्चिच्चोदयेत्तं प्रति ब्रूयात्—स्याल्लोकवदिति। उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः एवं लोके दृष्टत्वात्। तथा-

---

द्भिरिति भेदः। अनपेक्षश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात तर्केणाक्षेपो न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते—यद्यपीति। मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थे भवत्यनाक्षेपः। यस्त्वद्वितीयब्रह्माभेदाद्भूजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्वश्रुतिविषयः, स "आदित्यो यूपः" इत्यर्थवादवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैतप्रमाणैरपह्रियत इति समाधत्ते—तथापीति। अन्यपरत्वं गौणार्थकत्वम्। स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह—तर्कोऽपीति। तर्कादेर्द्वैते प्रामाण्येऽपि सतः समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते—किमत इति। पूर्वपक्षी समाधत्ते—अत इति। तर्कादेः प्रामाण्याद् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त इत्यर्थः। इममर्थं शंकापूर्वकं स्पष्टयति—कथमित्यादिना। ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशंक्य श्रुतार्थापत्त्येत्याह—तयोश्चेति। तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः। ततश्च भेदो बाध्येतेत्यर्थः। इष्टापत्तिं वारयति—न चास्येति। श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशद्वैतमानबाधो न युक्त इत्यर्थः। ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत आह—यथेति। अतीतानागतकालौ भोक्त्रादिविभागाश्रयौ कालत्वाद् वर्तमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः।

एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह—स्याल्लोकवदिति। दृष्टा-

हि—समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभागः इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते। न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति, न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति, एवमिहापि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति। यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६।) इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्त इत्यतः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् १३॥

६ आरम्भणाधिकरणम्। सू० १४—२०

भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तो यदि वा व्यावहारिकौ। समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ॥
बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावेतौ व्यावहारिकौ। कार्यस्य कारणाभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम्॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः॥ १४॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितः, न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः

न्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशंक्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह—**न चेति**। एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदश्चेत्याह—**एवमिहेति**। जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावाद्दृष्टान्तवैषम्यमिति शङ्कते—**यद्यपीति**। औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिसाम्यमाह—**तथापीति**। विभागः जन्म, यद्वा तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः। ननु भोक्तुः प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह—**कार्यमनुप्रविष्टस्येति**। औपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति—**इत्यत इति**। एकब्रह्माभिन्नत्वेपि भोक्त्रादेस्तरङ्गादिवद्भेदाङ्गीकारान्न द्वैतमानेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः॥ १३॥ (५)॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह—**तदनन्यत्वमिति**। समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह—**अभ्युपगम्येति**। प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमंगीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामदृष्टान्तेन भेदाभेदावुक्तौ सम्प्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मिथ्याद्वैतग्राहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दण्डस्रगादिद्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः परिहार इति भावः। एवमद्वैतसमन्वयस्याविरो-

कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। कुतः? आरम्भणशब्दादिभ्यः। आरम्भणशब्दस्तावत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते—'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छां० ६।१।१) इति।

एतदुक्तं भवति—एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत, यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते—विकारो घटः शराव उदञ्चनं च—इति, नतु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति, नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः। तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोबन्नकार्याणां तेजोबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति—'अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' (छां० ६।४।१) इत्यादिना। आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं स आत्मा, तत्त्वमसि' (छां० ६।७), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६), 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' (मु० २।२।११), आत्मैवेदं सर्वम्' (छां० ७।२५।२), 'नेह नास्ति किंचन' (बृ० ४।४।१९) इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम्। न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते। तस्मा-

---

धार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति—**यस्मात्तयोरिति**। स्वरूपैक्ये कार्यकारणत्वव्याघात इत्यत आह—**व्यतिरेकेणेति**।

कारणात् पृथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः। वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कारणात् पृथग् अस्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति—**एतदुक्तमिति**। आरम्भणशब्दार्थान्तरमाह—**पुनश्चेति**। **अपागादग्निस्त्वम्** अपगतं कारणमात्रत्वात्, **त्रीणि** तेजोऽबन्नानां **रूपाणि** रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषामपि सन्मात्रत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः। जीवजगतोर्ब्रह्मान्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह—**न चान्यथेति**। तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह—**तस्माद्यथेति**। प्रति-

यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वं, यथाच मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्, एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति।

नन्वनेकात्मकं ब्रह्म, यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव। यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति नानात्वम्। यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम्। यथाच मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वम्। तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति। नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति। एवञ्च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति। नैवं स्यात्, 'मृत्तिकत्येव सत्यम्' इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्। वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्। दार्ष्टान्तिकेऽपि 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यम्' इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात्, 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात्। स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यम्। अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते, रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम्। बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बा-

---

ज्ञाबलादित्यर्थः। दृष्टं प्रातीतिकं **नष्टम्** अनित्यं यत्स्वरूपं तद्रूपेण **अनुपाख्यत्वात्** सत्तास्फूर्तिशून्यत्वादनन्यत्वमिति सम्बन्धः।

शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थापयति—**नन्विति**। अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः। भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिः अत्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमानः। **नैवं स्यादिति**। एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिषेधात् परिणामवादः श्रुतिबाह्य इत्यर्थः। किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद् विरोधादित्याह—**स आत्मेति**। एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्याऽसीति पदविरोधान्मैवमित्याह—**स्वयमिति**। अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह—**अतश्चेति**। स्वतस्सिद्धोपदेशादित्यर्थः। यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ध्वं प्राग्वा ? नाद्य इत्याह—**बाधिते चेति**।

धितो भवति, यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत। दर्शयति च—'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम्। न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात्। तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति (छां० ६।१६) मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नानात्वम्। उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९) इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते, सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात्। उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते। **नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्नि-**

स्वभावोऽत्राविद्या, तया कृतः **स्वाभाविकः**, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः। **न द्वितीयः**—ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः। **यत्तु** प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निवर्तते इति तन्नेत्याह—**नचायमिति**। संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधात् अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः। **किञ्च यथा** लोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतोऽनृतवादी **चेत्तप्तपरशुं** गृह्णाति स दह्यते बध्यते च, **तथा** नानात्ववादी बध्यते, सत्यवादी चेन्न दह्यते मुच्यते च। **तथैतदात्म्यमिदं** सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं, नानात्वं मिथ्येत्याह—**तस्करेति**। व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः। नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह—**मृत्योरिति**। **किञ्चास्मिन्** भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य भ्रमत्वानभ्युपगमात्, प्रमायाः प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह—**न चास्मिन्निति**। वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः। इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति—**नन्वित्यादिना**। एकत्वस्य एकान्तः कैवल्यं, **व्याहन्येरन्** न प्रमाणानि स्युः। उपजीव्यप्रत्यक्षादि-

र्विषयत्वात्, स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत । मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति । अत्रोच्यते । नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात्। यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते, विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययात्मात्मीयेन भावेन(१) सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः। यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात्, न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति, तद्वत् । कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत, नहि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते, नापि मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः । शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्ना-

प्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनां च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमव्याहतमित्याशंक्याह—**कथं चानृतेनेति** । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य वह्नेरिव प्रमेयबाधापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां यावद्बाधं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह—**अत्रोच्यत इत्यादिना** । सत्यत्वं बाधाभावः, बाधः मिथ्यात्वनिश्चयः । वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं विवृणोति—**यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति** । एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यमुपपादयितुमुक्तशङ्कामनुवदति—**कथं त्वसत्येनेति** । किमसत्यात्सत्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं न । आद्य इष्ट एव, न हि वयं वाक्योत्थज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह—**नैष दोष इति**। सर्पेण अदष्टस्यापि दष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविषात् सत्यमरणमूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः ।

(१) 'आत्मात्मीयभावेन' प्रा० मु० पु० पाठः ।

नादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्ब्रूयात् । अत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं, प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् । नहि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः । तथाच श्रुतिः—

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ (छां० ५।२।९)

इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्रतिपत्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु 'न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्' इत्युक्त्वा 'अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्यादिना तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते ईदृशेनासाध्वागमः इति । तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रति-

---

दृष्टान्तान्तरमाह—**स्वप्नेति** । असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दंशनस्नानादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय शङ्कते—**तत्कार्यमपीति** । उक्तमर्थं प्रकटयति—**अत्र ब्रूम इत्यादिना** । अवगतिर्वृत्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं, चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तम**वगतिशब्दार्थः** । प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह—**एतेनेति** । स्वप्नस्थावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य "मया तादृशः स्वप्नोऽवगतः" इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात् , अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः । असत्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह—**तथा च श्रुतिरिति** । न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात् सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यम् , विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात्, प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैतन्यात् ज्ञानसम्भवाच्चेति भावः। असत्यात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञानमुक्त्वाऽनिष्टस्य ज्ञानमाह—**तथेति**। असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह—**तथाऽकारादिति** । रेखास्वकारत्वादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञायन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसत्यात् सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थक्रियाकारि तत्सत्यमिति नियमो भग्नः । अनृतात् सत्यस्य ज्ञानोक्त्या यदनृतकरणगम्यं तद्बाध्यं कूटलिङ्गानुमितवह्निवदिति व्याप्तिर्भग्ना । तथा च कल्पि-

पत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः। अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति। यथाहि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्ष्यते नैवं 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति, सर्वात्मैकत्वविषयत्वावगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थ आकाङ्क्षा स्यात्, न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्ष्येत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम्, 'तद्धास्य विजज्ञौ' (छां० ६।१६।३) इत्यादिश्रुतिभ्यः। अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात्। न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम्, अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च। प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। **ननु** मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते, परि-

---

तानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः। यदुक्तमेकत्वनानात्वव्यवहारसिद्धये उभयं सत्यमिति। तन्न। भेदस्य लोकसिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन सत्यत्वकल्पनायोगात्। किञ्च यद्युभयोरेकदा व्यवहारः स्यात्, तदा स्यादपि सत्यत्वम् नैवमस्ति, एकत्वज्ञानेन चरमेणानपेक्षेण नानात्वस्य निश्शेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह—**अपि चान्त्यमिति**। ननूपजीव्यद्वैतप्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह—**न चेयमिति**। तत् किलात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवानिति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात्, सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः। व्यावहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुपजीव्य जायमानवाक्यार्थावगतेः प्रत्यक्षादिगतं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपजीव्यम्, तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते, किन्तु तया विरोधानुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत इति भावः। किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वान्निष्फलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह—**न चेयमिति**। ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो मिथ्या जाग्रत्सत्यमित्यादिलौकिको व्यवहारः सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारः, तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्वप्नदृष्टान्तं स्मारयति—**प्राक्चेति**। व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसङ्गतमित्युपसंहरति—**तस्मादिति**। नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्कते—**नन्विति**। कार्यकार-

णामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते, 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ०४।४।२५) 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ०३।९।२६), 'अस्थूलमनणु' (बृ०३।८।८) इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । नह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत् । न । कूटस्थस्येति विशेषणात् । नहि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति । कूटस्थं च (नित्यं) ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । नच यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनमेवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फलायाभिप्रेयेत, प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रम्—'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्य 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृ०४।२।४) इत्येवंजातीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति—ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति वत्, न तु स्वतन्त्रं फलाय कल्प्यत इति । नहि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं, कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य । ननु कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् । न । अविद्यात्मकनामरूप-

---

णयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तः, न परिणामित्वे ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति—नेत्युच्यत इति । सृष्टौ परिणामित्वम् प्रलये तद्राहित्यं च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेनाशङ्कते—स्थितीति । कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्याघातादित्याह—नेति । कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह—कूटस्थस्येति । कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपत्यागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगाच्छुक्तिरजतवद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः फलवन्निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेनानुवादान्न सत्यतेत्याह—न च यथेत्यादिना । "तं यथायथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशंक्याह—न हि परिणामवत्त्वेति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तै०२।१।१] इति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसंभवे दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वं "जन्माद्यस्य यतः" [व्या०सू०१।१।२] इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता

बीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै०२।१) इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जनिस्थितिप्रलयाः, नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातः 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र०सू०१।१।४) इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता ? शृणु यथा नोच्यते—सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छां०८।१४।१) इति श्रुतेः । 'नामरूपे व्याकरवाणि' (छां० ६।३।२), 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' (तै०आ०३।१२।७), 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' श्वे०६।१२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति, व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वोपाधि-

---

अधुना "तदनन्यत्वमारम्भगशब्दादिभ्यः" [व्या०सू०२।१।१४] इत्यत्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते-**कूटस्थेति** । कल्पितद्वैतमपेक्ष्येश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्यविरोधमाह—**नेत्यादिना** । **अविद्यात्मके** चिदात्मनि लीने **नामरूपे** एव **बीजं**, तस्य **व्याकरणं** स्थूलात्मना सृष्टिः, तदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः । संगृहीतार्थं विवृणोति-**तस्मादित्यादिना** । **तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति** । नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं जडत्वात, नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्तास्फूर्त्योरभावादित्यर्थः । संस्कारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते-**मायेति** । नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते, तर्हीश्वरो जड इत्यत आह-**ताभ्यामन्य इति** । अन्यत्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह-**आकाश इत्यादिना** । अविद्याद्युपाधिना कल्पितभेदेन बिम्बस्थानस्येश्वरत्वं, प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां नियम्यत्वमित्याह-**स च स्वात्मभूतानिति** । न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता इति भ्रमितव्यम् , बुद्ध्यादिसंघातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिबिम्बस्त्वेक एव जीव इत्युक्तम् । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैता-

स्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथाचोक्तम्—'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (छां० ७।२४।१) इति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः सर्वे । तथेश्वरगीतास्वपि—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ (गी० ५।१४-१५)

इति परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' (बृ० ४।४।२२) इति । तथाचेश्वरगीतास्वपि—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ (गी० १८।६१) इति ।

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भावे श्रुतिमाह—**तथा चेति** । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह—**स्वभावस्त्विति** । अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुकृतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह-**नादत्त इति** । न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्तेत्येवं भ्रमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह—**सूत्रकारोऽपीति** । न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणम्, किन्तूपासनार्थं चेत्याह—**परिणामप्रक्रियां चेति** । तदुक्तं—"कृपणधीः परिणाममुदीक्षते क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम्"इति ॥ १४ ॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह—**भावे चेति** । कारणस्य

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते, नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तन्तुषु पट उपलभ्यते(१)। नच नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा, नह्यश्वो गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोपलभ्यते। नच कुलालभाव एव घट उपलभ्यते, सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाग्निभावे एव(२) धूमस्येति । नेत्युच्यते। उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात्। अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति । नैवमपि कश्चिद्दोषः, तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः । न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्य-

भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादेः उपलब्धेश्च अनन्यत्वमिति सूत्रार्थः । घटो मृदनन्यः मृत्सत्त्वोपलब्धिक्षणनियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात् मृद्वत् । अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्यति—न चेति । मृद्घटयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतूच्छित्तिः स्यादित्यर्थः । गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्धेत्वभावः, अतो मृद्घटयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति, नानन्यत्वमित्यर्थान्तरतामाशङ्क्याह—न च कुलालेति । न चोपादानोपादेयभावेनार्थान्तरता, मृद्दृष्टान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वाद् अन्यत्वे गवाश्ववत् तद्भावायोगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यक्षरार्थः । यथाश्रुतसूत्रस्थस्य हेतोर्व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति । अग्निभाव एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह—नेति । अविच्छिन्नमूलदीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशंकते—अथेति । तद्भावनियतभावत्वे सति तद्बुद्ध्यनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह—नैवमिति । आलोकबुद्ध्यनुरक्तबुद्धिग्राह्ये रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्यन्तम् , आलोकाभावेऽपि घटादिरूपसत्त्वान्न व्यभिचारः । उक्तधूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयो कार्यकारणयोः भावेन सत्तया अनुरक्तां सहकृतामिति भाष्यार्थः। यद्वा तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुं वदामः । मृद्घट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे—भावाच्चेति । पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्चकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणम् , अपृथक्स-

(१) 'उपलभ्यते' इति नास्ति नूतनपुस्तके। (२) एवकारो नास्ति नूतनपुस्तके ।

कारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः। भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे। तद्यथा—तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः। अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् (छां०६।४), ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां०६।२।१), 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐ०आ०२।४।१।१) इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्। यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत उत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलम्, तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते। यथाच

त्ताकमिथ्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः। पटन्यायं तन्त्वादावतिदिशति—तथेत्यादिना। प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः। यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह—अनयेत। कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यताम् न ब्रह्मेत्यत आह—तत्र सर्वेति। ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कारणान्तरम् अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

इदं जगत् सद् आत्मैवेति सामानाधिकरण्यश्रुत्या सृष्टेः प्राक् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतम् तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः कारणादनन्यत्वमित्याह सूत्रकारः—सत्त्वाच्चेति। श्रुत्यर्थे युक्तिमप्याह—यच्च यदात्मनेति। घटादिकं प्राक् मृदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्यमानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः। कारणवत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह—यथा चेति। इदानीं सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारः, तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचिन्मात्रमेकम् तदभेदेन सती मृत्सन् घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः। न चैवं

कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु सत्त्वं न व्यभिचरति। एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥१६॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः—'असदेवेदमग्र आसीत्' (छां० ३।१९।१) इति, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै०२।७।१) इति च । तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् । नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः, किं तर्हि ? व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य । कथमेतदवगम्यते ? वाक्यशेषात्, यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह च तावत् 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि 'तत्सदासीत्' इति । असतश्च पूर्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । वस्तुत एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात् । तर्हि मृद्घटयोः को विशेषः ? तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्तैक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यम् कार्यकारणयोर्भेदस्य सत्ताभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः ॥ १६ ॥

उक्तं कार्यस्य प्राक्कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते—**असदिति** । "अक्ताः शर्करा उपदध्यात्" इत्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे "तेजो घृतमिति" वाक्यशेषात् घृतेनेति यथा निश्चयः, एवमत्रापि "तत्सत्" इति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेश्चासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह—**असतश्च पूर्वापरेति** । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति—**असद्वेति** । क्रियमाणत्वविशेषणं शून्यस्यासम्भवीति भावः ॥ १७ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च। युक्तिस्तावद्वर्ण्यते—दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते। नहि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्यते। अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात्। अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरे एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येत, तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च। शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च। तस्मात्कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम्। अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम्।

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः—**युक्तेरिति**। दध्याद्यर्थिनां क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिः, तया कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः। असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह—**अविशिष्टे हीति**। असत उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्तत्तदुपादानविशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। **तदुक्तं सांख्यवृद्धैः**—

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावत्।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥ [कारिकायाम् ९] इति।

शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात्। **किञ्च** सत्कारणाभेदात् कार्यं सदित्युत्तरार्धार्थः। कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपपत्तिरिति शंकते—**अथेति**। अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा। आद्ये धर्मित्वात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह—**तर्ह्यतिशयवत्त्वादिति**। द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह—**शक्तिश्चेति**। कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य कस्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः शक्तावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात्कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिरित्येष्टव्यम्, ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः। **किञ्च** कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्घटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह—**अपि चेति**।

समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसङ्गः। अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम्। कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत, किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवम्। यदि तावत्समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात्। नहि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते।

तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथा बुद्धिर्नोदेतीत्याशंक्य समवायं दूषयति—**समवायेति**। समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा? आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत स्वरूपम्। आद्ये समवायानवस्था, द्वितीये मृद्घटयोरपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः समवायासिद्धिः। असम्बद्ध इति पक्षे दोषमाह—**अनभ्युपगम्यमाने इति**। द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बद्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वायोगादित्यर्थः। विशिष्टधीनियामको हि सम्बन्धः, न तस्य नियामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति शंकते **अथेति**। **सम्बध्यते** स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं करोतीत्यर्थः। प्रतिबन्द्या दूषयति **संयोगोऽपीति**। यत्तु गुणत्वात्संयोगस्य समवायापेक्षा न सम्बन्धत्वादिति। तन्न। धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धान्तरापत्तेः असम्बद्धस्याश्वत्वस्य गोधर्मत्वादर्शनात्। किञ्च 'निष्पापत्वादयो गुणः' इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवहारादिष्टधर्मो गुणः इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च। जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्ध्युत्तरकालीना, नित्याऽनेकसमवेता जातिः इति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात्, अतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक्। किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यम् अन्यथा गोप्रतीतेरश्व आलम्बनमित्यस्यापि सुवचत्वात्। तथा च मृद्घट इत्यभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः। ताभ्यामत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य तन्नियामकत्वासम्भवादित्याह—**तादात्म्येति**। एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तम्। वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह—**कथं चेति**। तत्र आद्यम् अनूद्यावयविनः पटादेस्तन्त्वादिष्ववयवेषु त्रित्वादिवत् स्वरूपेण वृत्तिः, उतावयवश इति विकल्प्य आद्यं दूषयति **यदीत्यादिना**। व्यासज्यवृत्तिवस्तुप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटा-

अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति। अनवस्था चैवं प्रसज्येत, तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्, नहि देवदत्तः स्रुघ्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गः स्यात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः। गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेर्न दोष इति चेत्। न। तथा प्रतीत्यभावात्। यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत, नचैवं नियतं गृह्यते। प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यम्। नचैवं दृश्यते।

प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्व उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया, सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्, क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका।किं तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात। तथा कपालादीनामप्युत्प-

---

देर्यावदवयवानामप्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। द्वितीयं शंकते—अथेति। यथा हस्ते कोशे चावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तमात्रग्रहेऽपि गृह्यते, एवं यत्किञ्चिदवयवग्रहेणावयविनो ग्रहसम्भवेऽप्यवयवानामनवस्था स्यादिति दूषयति—तदापीति। आद्यद्वितीयम् उद्भाव्य दूषयति—अथ प्रत्यवयवमित्यादिना। एकस्मिंस्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्त्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात, वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः। यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेरनेकत्वदोषो नास्ति, तथाऽवयविन इत्याशंकते—गोत्वेति। जातिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति—न तथेति। दोषान्तरमाह—प्रत्येकेति। अधिकारात् सम्बन्धात्। यथा देवदत्तः स्वकार्यमध्ययनं ग्रामेऽरण्ये वा करोति, तथा गौरवयवी स्वकार्यं क्षीरादिकं शृङ्गपुच्छादावपि कुर्यादित्यर्थः।

एवं वृत्त्यनिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्यस्य दर्शितम्, सम्प्रत्यसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—प्रागिति। यथा घटश्चलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति तथा पटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते, अतो जनिकर्तुः जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यम् कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः। जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे

त्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत, तथाच सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् । नच लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यम् । सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः संभवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम्, सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत इदमप्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयं तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । ननु एवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत । यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते, एवं प्राक्सिद्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरू-

---

क्रियात्वेनानुमानमाह—उत्पत्तिश्चेति । असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमित्याशंक्याह—घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्कपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिशति—तथेति । शंकामनूद्य दोषमाह—तथा चेति । अनुभवविरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमानीतम् सम्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते—अथेति । तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकम् असतः सम्बन्धित्वायोगादित्याह—कथमिति । असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरशृङ्गादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्न भवति, किन्तूत्पत्तेः प्राग् ध्वंसानन्तरं चासत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अभावस्येति । अत्राभावशब्दा असच्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः । असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक्त्वं न युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वभाविनः कार्यस्य वन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं कथमित्यत आह—यदि चेति । कार्याभावः असत्कार्यमित्यर्थः, इति उपापत्स्यत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः । कस्तर्हि निर्णयः तमाह—वयं त्विति । "नासतो विद्यते भावः" [भ०गी०२।१६] इति स्मृतेरिति भावः । सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते—नन्विति । सिद्धकारणानन्यत्वाच्च कार्यस्य

प्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत, व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति। नैष दोषः। यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। नच विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। नहि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्। न। क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा, तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्जन्मो-

---

सिद्धत्वमित्याह—तदनन्यत्वाच्चेति। अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह—नैष दोष इति। कार्यसत्यत्वमिच्छतां सांख्यानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनां त्वघटितघटनावभासनचतुरमायामहिम्ना स्वप्नवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नम्। विचार्यमाणे सर्वमयुक्तम्, युक्तत्वे द्वैतापत्तेरिति मुख्यं समाधानम् समाधानान्तराभावात्। ननु कारणाद्भिन्नमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पक्षस्य दूषणमुक्तं स्मरेत्याह—कार्याकारोऽपीति। अतः कारणाद्भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः। ननु मृद्यदृष्टपृथुबुध्नत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते, तथा च घटो मृद्भिन्नः तद्विरुद्धविशेषवत्त्वाद् वृक्षवदित्यत आह—न चेति। वस्तुनोऽन्यत्वं सत्यो भेदः। हेतोर्व्यभिचारस्थलान्तरमाह—तथा प्रतिदिनमिति। प्रत्यहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्त इति शङ्कते—जन्मेति। कारणस्य नाशाभावाद्धेत्वसिद्धिरिति परिहरति—नेति। दधिघटादिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वान्नाशासिद्धिरित्यर्थः। ननु यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्रांकुरादौ वटबीजादीनामन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वाद्वस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह—अदृश्येति। तत्राप्यङ्कुरादौ बीजाद्यवयवानामन्वयान्न स्त एव जन्मविनाशौ, किन्त्ववयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः। अस्तूपचया-

च्छेदान्तरितत्वाच्चेदसतः(१) सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथाच बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेराकाशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रसक्तिवत्। समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्। न। अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत्। न। सत्कार्यतापत्तेः(२)। तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं निश्चेतुम्(३)। तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते।

शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम्—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, देकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि। 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य 'कथमसतः सज्जायेत' इत्याक्षिप्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां० ६।२।१) इत्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वा-

पचयलिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं, ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशंक्य व्यभिचारमाह—**तत्रेद्वगिति**। पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाह—**पित्रादीति**। **एतेनेति**। कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथनेनेत्यर्थः। स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसञ्जयति—**यस्य पुनरिति**। असतः कार्यस्य कारकव्यापाराऽऽहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषयत्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शंकते—**समवायीति**। समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य—आद्यं—निरस्यति—**नेत्यादिना**। द्वितीयम् आशंक्येष्टापत्तिमाह—**समवायीति**। कार्याणामवान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति—**तस्मादिति**। परमकारणानन्यत्वं फलितमाह—**तथा मूलेति**।

(१) 'न्तरितत्वेन चेदसत' इति प्रा० मु० पु० पाठः।
(२) 'तर्हि सत्कार्यतापत्तिः' इति प्रा० मु० पु० पाठः।
(३) 'कल्पयितुम्' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

नन्यत्वे प्रसिध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्तदान्यत्कारणात्स्यात्, तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' (छां० ६।१।३) इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत। सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते। यथाच संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत् तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम्। तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते। नच प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं, समीरणस्वभावाविशेषात्। एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम्। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छां० ६।१।१) इति ॥ २० ॥

असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह—**यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति** ॥ १८ ॥

कार्यम् उपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मशकादिव शश इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम्—**पटवच्चेति**। द्वितीयहेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति—**यथा च संवेष्टनेति**। **आयामः** दैर्घ्यम् ॥ १९ ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह सूत्रकारः—**यथा च प्राणादीति**। एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वात् प्रतिज्ञासिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति—**अतश्च कृत्स्नस्येति** ॥ २० ॥

७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् । सू० २१—२३

हिताक्रियादि स्यान्नो वा जीवाभेदं प्रपश्यतः । जीवाहितक्रिया स्वार्था स्यादेषा नहि युज्यते ॥
अवस्तु जीवसंसारस्तेन नास्ति मम क्षतिः । इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागता ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । कुतः ? इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः—'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् (तै०२।६) इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शरीरात्मत्वप्रदर्शनात् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां०६।३।२) इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति । अतः स स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् , कृतमपि कथंचिद्यद्दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् , सुखकरं चोपाददीत, स्मरेच्च मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं विरचितमिति, सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथाच मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयानायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत् , स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुम् । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत्प्रक्रियेति गम्यते(१) ॥ २१ ॥

इतरेति । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमिति वदन् वेदान्तसमन्वयो विषयः । स यदि तादृग् ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं नरकादिकं न जनयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वमुपजीव्य जीवदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्याचष्टे—इतरव्यपदेशादित्यादिना । पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । हिताकरणेत्यत्र नञ्व्यत्यासेनाहितकरणं दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं भ्रान्त्यादिकमापादयति—न च स्वयमित्यादिना ॥ २१ ॥

---

(१) 'मन्यते' इति प्रा० मु० पाठः ।

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यवर्तयति। यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्, तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः। न तस्मिन्हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, नहि तस्य हितं किंचित्कर्तव्यमस्त्यहितं वा परिहर्तव्यं, नित्यमुक्तस्वभावत्वात्। नच तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च। शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन्प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः, न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः। कुत एतत्? भेदनिर्देशात्, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५), 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छां० ८।७।१), 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छां० ६।८।१।), 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' (बृ० ४।३।३५) इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति। नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयाताम्। नैष दोषः। आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्। अपिच यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बोधितत्वात्। तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः। अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत्। अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः'

अधिकन्त्विवति। जीवेशयोरभेदाज्जीवजगतोर्दोषा ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगताश्च सृष्टिसंहारसर्वस्मर्तृत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वशरीरेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द इत्यादिना। जीवेश्वरयोर्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकाराद्धर्मव्यवस्थेति सिद्धान्तग्रन्थार्थः। यदि वयं जीवं स्रष्टारं ब्रूमः, तदा दोषाः प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः। किञ्चाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं वा? नाद्य इत्याह—अपि चेति। उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्फुटयति—अविद्येति। कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्मा-

इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिषूपलक्ष्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति । एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात् । स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ २४—२५

न संभवेत्सृष्टिरेकाद्वितीयतः । नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न सम्भवि ।
अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म तच्चाविद्यासहायवत् । नानाकार्यकरं कार्यक्रमोऽविद्यास्थशक्तिभिः ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । कस्मा-

---

भ्यासं दृष्टान्तयति—जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह—अबाधिते त्विति । ज्ञानादूर्ध्वं स्रष्टृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वं च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदवद्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः—अश्मादिवच्चेति । किंपाको महातालफलम् । तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्यमिति भावः । सूत्रस्थचकारार्थमाह—श्रुतेश्चेति । ब्रह्म जीवगतदोषवत् जीवाभिन्नत्वात् जीववदित्याद्यनुमानं स्वतःप्रमाणनिरवद्यत्वादिश्रुतिबाधितम् । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव तावद्दोषो नास्ति कुतो बिम्बस्थानीयस्याशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य दोषप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद् व्यतिरेकेण मृत्तन्त्वादिवदिति । तन्न । एकरूपे स्वप्नदृशीव विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्यदर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः । तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (७) ॥

उपसंहारदर्शनादिति । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः ।

त् ? उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् ।

नैष दोषः । यतः क्षीरवद्द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति । **ननु** क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति । नैष दोषः । स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवति तावत्येव त्वार्यते(१) त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय । यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत । नहि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते । साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या । श्रुतिश्च भवति—

स किं यदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तम्, सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सहकारि नास्ति ईशनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षसूत्रांशं व्याचष्टे—**चेतनमित्यादिना** । फलं पूर्ववत् । कारकाणाम् **उपसंहारः** मेलनम् ।

उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति—**नैष दोष इति** । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव विशिष्टस्येश्वरस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह—**बाह्यमिति** । क्षीरस्याप्यातञ्चनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशंक्य सहायाभावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याह—**नन्वित्यादिना** । तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्राह—**त्वार्यते इति** । ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैघ्र्यं कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते, स्वतोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किं न स्यात्, तत्राह—**यदि चेति** । शक्तस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह—**साधनेति** । सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आतञ्चनप्रक्षेपौष्ण्याभ्यां तूत्तमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । **तर्हि** शक्तिव्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यः तत्राह—**परिपूर्णेति** । निरपेक्षमायाशक्तिकमित्यर्थः । तादृ-

(१) 'भवत्येव त्वार्यते' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

(श्वे० ६।२) इति । तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः, दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति । देवादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किंचिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि च रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून्सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते पद्मिनी चानपेक्ष्य किंचित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रतिष्ठते एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत्स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूयाद्य एते देवादयो(१) ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा न समाना भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति । बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरो-

---

शक्तौ मानमाह—श्रुतिश्चेति ॥ २४ ॥

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मृदादिशून्यकुलालादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्यां शंकामाह—स्यादेतदिति । तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह—देवादिवदिति । लोक्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादिशास्त्रं वृद्धव्यवहारश्च, अभिध्यानं संकल्पः । ननु देवाद्यूर्णनाभान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति, बलाकापद्मिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे मेघशब्दश्शरीरं च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्न व्यभिचार इति शंकते-स यदि ब्रूयादित्यादिना ।

---

(१) 'यदा ते देवादयो' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

न्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं, नतु स्वयमेवाचेतना सरोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते, तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः । तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् । सू० २६—२९

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामो न युज्यते । कार्त्स्न्यादब्रह्मानित्यतांशात्सावयवं भवेत् ॥
मायाभिर्बहुरूपत्वं न कार्त्स्न्यान्नापि भागतः । युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम् , शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति—कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यै-

---

व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—तं प्रति ब्रूयादिति । अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः । अत्र हि हेतौ चेतनत्वमहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं ग्राह्यम् , न तु मुख्यात्मत्वम् , तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः । असहायत्वं च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वम् , तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचारः, देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां, घटादिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वाद्देववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षणात् नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्येकरूपा सामग्री । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य संकल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परोत्पत्तिः । अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥ (८) ॥

कृत्स्नप्रसक्तिरिति । क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति भ्रमोत्पत्त्या पूर्वपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तः न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह—चेतनमिति । निरवयवाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स किं यन्निरवयवं तन्न परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे कृत्स्नेति । ब्रह्म परिणामीति वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा ? आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यादित्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति—यदि ब्रह्मेत्यादिना । पर्यणंस्यत् परिण-

कदेशः पर्यणंस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत् , निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते—'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' (श्वे० ६।१९), 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' (मु० २।१।२), 'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव' (बृ० २।४।१२), 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ० ३।९।२६), 'अस्थूलमनणु' (बृ० ३।८।८) इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापन्नमयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसम्भवात् , अजत्वादिशब्दकोपश्च । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥२६॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः ? श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां० ६।३।२)इति,

तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।

तोऽभविष्यत् , एकदेशश्चावास्थास्यद् अपरिणतोऽभविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोषमाह—ततश्चेति । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मा नाऽस्ति तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह—द्रष्टव्येति। ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारे "अजोऽमरः" [बृ०४।४।२५] इति श्रुतिविरोधश्चेत्याह—अजत्वादीति । सावयवत्वपक्षमाशंक्य सूत्रशेषेण परिहरति—अथेत्यादिना ॥ २६ ॥

परिणामपक्षो दुर्घट इति यदुक्तं, तदस्मदिष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धान्तयति—श्रुतेरिति । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति—तुशब्देनेत्यादिना । ईक्षितृत्वेन व्याकर्तृत्वेन चेक्षणीयव्याकर्तव्यप्रपञ्चात् पृथगीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह—सेयं देवतेति । न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं श्रुतमित्याह—तावानिति । इतश्चास्त्यविकृतं ब्रह्मेत्याह—तथेति । "स वा एष आत्मा हृदि"

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

(छां० ३।१२।६) इति चैवंजातीयकात् । तथा हृदयायतनत्ववचनात्सत्सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' (छां० ६।८।१) इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्, विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् , तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः , तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । न च निरवयवत्वशब्दकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्तेऽस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति । किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाहुः पौराणिकाः—

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ इति ॥

तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः ।

[छां० ८।३।३] इति श्रुतेरस्ति दृश्यातिरिक्तं ब्रह्म । तदेति । सुषुप्तिकालरूपविशेषणाच्चेत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—तथेन्द्रियेति । भूम्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् "न चक्षुषा गृह्यते" [मुण्डक० ३।१।८] इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादवाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेश्चास्ति कूटस्थं ब्रह्मेत्यर्थः । कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्त्वा द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह—न चेति । ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत् सावयवत्वं दुर्वारम् , निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात् , अतो यद्द्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तमजानतः शङ्कां गूढाशय एव परिहरति—शब्दमूलञ्चेति । यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या तदा शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यम् । अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्विधाभावश्चेत्युभयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् , न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः, प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणं केवलोपदेशगम्यं तदचिन्त्यस्वरूपमिति स्मृत्यर्थः ।

ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं च ब्रह्म परिणमते नच कृत्स्नमिति। यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत। कृत्स्नमेव वा परिणमेत। अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चा(१)वतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत। क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वाच्चानुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः तस्माद्दुर्घटमेतदिति।

नैष दोषः। अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्। नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते। नहि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति। अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते। वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति। नचेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात्। 'स एष

आशयानवबोधेन शङ्कते—**ननु शब्देनापीति**। यद्वा ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनामियं सिद्धान्तसूत्रव्याख्या दर्शिता, तामाक्षिपति—**नन्विति**। शब्दस्य योग्यताज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः। **ननु** ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्यादित्यत आह—**क्रियेति**।

निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः, सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विकल्पश्च वस्तुन्ययुक्तः, अतः प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते स्वाशयमुद्घाटयति—**नैष दोष इति**। निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थस्याप्यविद्यया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकाराद्दुर्घटत्वदोषो नास्ति, वास्तवकौटस्थ्यस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः। रूपभेदाङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याशंक्योक्तं विवृणोति—**न हीत्यादिना**। कृत्स्नप्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति—**वाचारम्भणेति**। ननु श्रुतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह—**न चेयमिति**।

---

(१) 'केनचिद्रूपेणा' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह—'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' (बृ० ४।२।४) इति। तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते—'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते' (बृ० ४।३।१०) इत्यादिना। लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

परेषामप्येषः समानः स्वपक्षे दोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः, तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा। **ननु** नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणा नित्यास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति। नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो

निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेन सृष्टिरनूद्यते न प्रतिपाद्यते इत्यसकृदावेदितम्। अतो विवर्तवादे न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २७ ॥

पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं **परिणामः**, यथा दुग्धस्य दधिभावः। पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थान्तरं **विवर्तः**, यथा शुक्तेः रजतभावः। तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन द्रढयन्मायावादं स्फुटयति सूत्रकारः—**आत्मनि चेति**। **रथयोगाः** अश्वाः ॥ २८ ॥

किञ्च कृत्स्नप्रसक्त्यादीनां सांख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्मान्प्रत्युद्भावनीयत्वम्, यश्चोभयोः समो दोषो इति न्यायादित्याह सूत्रकारः—**स्वपक्षेति**। प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते—**नन्विति**। किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा? आद्ये तस्या न मूलप्रकृतित्वम्, विकारत्वात्। द्वितीये प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात्। अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्। तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलोच्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहरति—**नैवमित्यादिना**। इति यतः, अतः समान-

दोषः परिहर्तुं पार्यते यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् , एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य। तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति। परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥२९॥

१० सर्वोपेताधिकरणम् । सू० ३०—३१

नाशरीरस्य मायास्ति यदि वास्ति न विद्यते । ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः ॥
बाह्यहेतुमृते यद्वन्मायया कार्यकारिता । ऋतेऽपि देहे मायैवं ब्रह्मणयस्तु प्रमाणतः ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च

त्वान्न वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः । प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्मूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिवत्, अतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसम्भवादिति शङ्कते—**तर्केति** । एतद्दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति—**एवमपीति** । ननु गुणानामवयवास्तन्तुवदारम्भका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्गताश्शक्तय इत्याशंक्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह—**अथेत्यादिना** । अणुवादेऽपि दोषसाम्यमाह—**तथेति** । सांख्यवद्दोषः समान इति सम्बन्धः । निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगो व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वा? आद्ये तत्कार्यस्य द्व्यणुकस्यैकपरमाणुत्वापत्तिः प्रथिम्नोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणोरण्वन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति । द्वितीये परमाण्वोः सावयवत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवद्दोषसाम्योक्तिरयुक्तेत्यत आह—**परिहृतस्त्विति** । उक्तं हि मायावादे स्वप्नवत्सर्वं सामञ्जस्यम् , अतो निरवयवे ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २९ ॥ (९) ॥

सर्वोपेता । मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्य अशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे न्यायस्य अनाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—एक-

इत्युक्तम् , तत्पुनः कथमवगम्यते(१) विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति । तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम् । कुतः ? तद्दर्शनात् । तथाहि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः—'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः' (छां० ३।१४।४), 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' (छां० ८।७।१), 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुण्ड० १।१।९), 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृ० ३।८।९) इत्येवंजातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

स्यादेतत् , विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्—'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः' (बृ० ३।९।८) इत्येवंजातीयकम् , कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् , देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते, कथं च 'नेति नेति' (बृ० ३।९।२६) इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत् ।

यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमातिगम्भीरं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् , न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रम्—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः'

स्येत्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यम् । अभ्यात्तः अभितो व्याप्तः, अवाकी वागिन्द्रियशून्यः, अनादरः निष्कामः॥३०॥

पूर्वपक्षन्यायमनूद्य दूषयति—विकरणत्वादिति । देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टम् , तदभावे सुषुप्तौ तन्न दृष्टम् अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वम् , नाप्यदेहस्य शक्तिः सम्भवतीति शङ्कार्थः । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति "देवादिवदपि लोके" [व्या० सू०२।१।२५] इत्यत्रोक्तम् , सशरीरस्य कल्पितस्य मायाश्रयत्वायोगात् निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मा-

---

(१) 'मुपगम्यते' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

(श्वे० ३।१९) इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥३१॥

११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् । सू० ३२-३३

तृप्तोऽस्रष्टाऽथवा स्रष्टा न स्रष्टा फलवाञ्छने । अतृप्तः स्यादवाञ्छायामुन्मत्तनरतुल्यता ॥
लीलाश्वासवृथाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः । अनुन्मत्तैर्विरच्यन्ते तस्मात्तृप्तस्तथा सृजेत् ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो नमन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भाम् । भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः—'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ० २।४।५) इति । गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत । तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

याधिष्ठानत्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥ ३१ ॥ (१०) ॥

न प्रयोजनवत्त्वादिति । परितृप्ताद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स 'किमभ्रान्तश्चेतनो यः स निष्फलं वस्तु न रचयतीति' न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिबलात् शक्तत्वोक्त्या कर्तृत्वमुक्तम्, तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे—अन्यथेत्यादिना । ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य श्रुतिमाह—भवति चेति । या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धिः । न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारः, तस्या अपि परदुःखासहनप्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतानिवृत्त्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुतरायासस्य फलं वाच्यमित्याह—गुरुतरेति । तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेत्यत आह-यदीयमपीति । अस्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावान्न भवतीत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह—अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥ ३२ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनं स्वभावादेव सम्भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति, नच स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयं, अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा, सृष्टिश्रुतेः, सर्वज्ञत्वश्रुतेश्च । नचेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव विस्मर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । सू० ३४-३६

वैषम्याद्यापतेन्नो वा सुखदुःखे नृभेदतः । सृजन्विषम ईशः स्यान्निर्घृणश्चोपसंहरन् ।
प्राण्यनुष्ठितधर्मादिमपेक्ष्येशः प्रवर्तते । नातो वैषम्यनैर्घृण्ये संसारस्तु न चादिमान् ॥

उक्तन्यायस्य राज्ञां लीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—**तुशब्देनेति** । **व्यतिरिक्तं** लीलातिरिक्तम् । क्रीडारूपा विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं सुखोल्लासादिकं सम्भाव्येत, **तथापि** निश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्थलान्तरमाह—**यथा चेति** । प्राणस्य **स्वभावः** चलत्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिहेतुः, ईश्वरस्य **स्वभावः** कालकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रचनायाः केवललीलात्वं किमित्युच्यते, फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां तत्राह—**न हीति** । आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति न तिष्ठति किमिति स्वस्याफलां परेषां दुःखावहां सृष्टिं करोति, तत्राह—**न च स्वभाव इति** । कालधर्मादिसामग्र्यां सत्यां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः । यदुक्तं गुरुतरायासस्य फलं वाच्यमिति, तत्र हेत्वसिद्धिमाह—**यद्यपीत्यादिना** । अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कस्यागमबाधमाह—**यदि नामेति** । सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः । स्वप्नसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मायामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह—**न चेयमिति** । न च निष्फलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यम् सफलब्रह्मधीशेषत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्मर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ (११)

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः? वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन्, कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । कस्मात्? सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च, न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः । यथाहि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीव-

---

वैषम्यनैर्घृण्ये नेति । निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः स किं 'यो विषमकारी स दोषवान्' इति **न्यायेन** विरुध्यते **न** वेति सन्देहे पूर्वत्र लीलया यत्स्रष्टृत्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तम् अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेः इत्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति—**पुनश्चेत्यादिना** । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसूत्रे प्रतिज्ञातोऽर्थः । **पृथग्जनः** पामरः । 'निरवद्यं निरञ्जनम्' इति **श्रुतिः**, 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इति **स्मृतिः**, **स्वच्छत्वादीति आदिपदेन** कूटस्थत्वग्रहः । स्वच्छत्वादिश्चासौ ईश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः ।

निमित्तमनपेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धान्तयति **एवं प्राप्त इत्यादिना** । **न च** सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वम्, सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञीश्वरत्वानपायात् । **ननु तर्हि** धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु, किमीश्वरेणेत्यत आह-**ईश्वरस्तु पर्जन्यवदिति** । साधारणहेतुसहितस्यैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नेश्वरवैयर्थ्यम्, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जनम् उन्नि-

गतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति । कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः—'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' (कौ० ब्रा० ३।८) इति । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' (बृ० ३।२।१३) इति च । स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति—'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' (भ० गी० ४।११) इत्येवंजातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां० ६।२१) इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राग्विभागा(१)द्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् ।

नैष दोषः । अनादित्वात्संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमान्संसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

नीषते उद्धूर्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः । न च कञ्चिजनं साधु कञ्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यम् । अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥ ३४ ॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात्, तथा तदुत्तरकल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः—न कर्मेति । प्रथमसृष्टेः पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशंक्यान्योन्याश्रयमाह—सृष्ट्युत्तरेति । आद्या सृष्टिरिति उपलक्षणम्, आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टीनामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यम् । परिहारः सुगमः ॥ ३५ ॥

---

(१) 'प्राकृतुविभागा' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति । अत उत्तरं पठति—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम्। आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । नचाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणम्, एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः। अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् "अनेन जीवेनात्मना' (छां० ६।३।२) इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन् कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत, अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलवान्भवति, अभिनिष्पन्नत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ०सं०१०।१९०।३) इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते—'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न

प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति—**कथं पुनरिति** । उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति—**उपपद्यत इति** । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशंक्य क्रमेण दूषयति—**न चेश्वर इत्यादिना** । कस्तर्हि हेतुः, तत्राह—**रागादीति** । रागद्वेषमोहाः क्लेशाः, तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि कर्माणि धर्माधर्मव्यामिश्ररूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः, तस्मादविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः। किञ्च सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्वभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात्कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह—**न चेति** । सर्गप्रमुखे सृष्ट्यादौ प्रागनवधारितप्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मा भाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्यत्राह—**न च धारयिष्यतीति** । "गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयाद्" इत्यादावगत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृक्षस्य स्वरूपं सत्यं मिथ्या वेत्युपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति, नाप्यादिरु-

च सम्प्रतिष्ठा'। (गी० १५।३) इति। पुराणे चातीतानामनागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥

१३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्। ३७

नास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्यास्ति नास्ति सा। मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्भनात्। भ्रमाधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते। निर्गुणेप्यस्ति जात्यादौ सा ब्रह्म प्रकृतिस्ततः॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षीदाचार्यः, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समानः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति। यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते "सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ब्रह्म' इति, तस्मादनातिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यशङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरक मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

पलभ्यते, असत्त्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः। संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वाद् "एकमेवाद्वितीयम्" [छां०६।२।१] इत्यवधारणमुपपन्नम्। तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धम्॥३६॥(१२)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च। निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यत् निर्गुणं तन्नोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे भवत्वीश्वरस्य विषमसृष्टिनिमित्तत्वम् तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वान्न तूपादानत्वम् तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह—**चेतनमिति**। विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धम्, अज्ञातत्वस्य भ्रमाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात्, सगुणत्वं त्वव्यापकम् शब्दादिगुणेषु नित्यत्वादिभ्रमदर्शनादिति भावः। यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धम् तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धम्, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्ध्यनुसारेणार्थान्निरतिशयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च—सिध्यतीत्यभिसन्धायाह—**सर्वज्ञं सर्वशक्तीति**। **महामायमिति**। कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशंकापङ्कक्षालनायोक्तम्। तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धम् ॥३७॥२॥१॥(१३)॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां रत्नप्रभायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

[अत्र पादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।]

१ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । सू० १-१०

प्रधानं जगतो हेतुर्न वा सर्वे घटादयः । अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ।
न हेतुर्योग्यरचनाप्रवृत्त्यादेरसम्भवात् । सुखाद्या अन्तरा बाह्या घटाद्यास्तु कुतोऽन्वयः ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कश्चित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम्, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । **ननु** मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परद्वेषकरेण(१) । बाढमेवम्, तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति सांख्या-

---

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

सांख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः ।
यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशंक्य निराचष्टे—**रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्** । **ननु मुमुक्षूणां** वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्धनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धम्, तच्च निर्दोषतया निश्चितम्, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिञ्छास्त्रे न सङ्गतः, तन्निरासस्य मुमुक्ष्वनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति—**यद्यपीति** । परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थैर्यायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह—**तथापीति** । तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह—**वेदान्तार्थेति** । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवज्ज्ञानकरणान्तर्भावादभ्यर्हितत्वम् । **ननु** रागद्वेषकरत्वात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते—**नन्विति** । तत्त्वनिर्णयप्रधाना खल्वियं कथा आरब्धा, तत्त्वनिर्णयश्च परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति, सा च तेषु भ्रान्तिमूलत्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स चेमं पादं विना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात् प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादयं पादोऽस्मिञ्छास्त्रे सङ्गतः, सङ्गतत्वाद्गीत-

---

(१) 'परविद्वेषकरणेन' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

दितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा। तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेषु इत्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते। **ननु** 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० सू० १।१।५), 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' (ब्र० सू० १।१।१८) 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' (ब्र०सू० १।४।२८) इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः, किं पुनः कृतकरणेनेति। तदुच्यते। सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं(१) कृतम्। इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियते इत्येष विशेषः।

तत्र सांख्या मन्यन्ते— यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका

रागेणापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्ताङ्गीकारेण समाधत्ते—बाढमित्यादिना। अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः। स्वमतश्रद्धापरमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं द्वेषः परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषमावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यम्। पौनरुक्त्यं शङ्कते—नन्वीक्षतेरिति। पूर्वं सांख्यादीनां श्रुत्यर्थानुग्राहकतर्कनिरासादश्रौतत्वमुक्तम्, संप्रति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदान्न पुनरुक्तिरित्याह—तदुच्यत इति।

प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" इत्युक्तधर्माणां प्रधाने सम्भवात्तदेवोपादानमित्याक्षेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह—तत्र सांख्या इति। स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात्पादयोः संगतिः। परमतनिरासात्मकत्वात्सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसंगतिः। पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलम् सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति आपादं द्रष्टव्यम्। श्रौतसमन्वयदार्ढ्यार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः। भिद्यन्त इति भेदाः विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह—यथेति।

(१) 'पूर्वत्र' इति भा० मु० पु० पाठः।

भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तात्रिगुणं प्रधानं मृद्वद्चेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्तत (१)इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते ।

तत्र वदामः । यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत नाचेतनं लोके चेतनानाधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयद्दृष्टम् । गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शि-

सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वाद् घटादिवदित्यनुमानमाह—तथेति । किमर्थं प्रधानं परिणमते तत्राह—चेतनस्येति । अर्थः भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते, न तु केनचिच्चेतनेन प्रेर्यत इत्यर्थः । तदुक्तम्—"पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम्" [सांख्यकारि० श्लो० ३१] इति । अनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मारयति—तथेति । उक्तं हि—

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कार्यकारणविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ [सांख्यका० श्लो० १५]

इत्यत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातम् , शिष्टानि व्याख्यायन्ते । तथा हि-क्षित्यादीनां भेदानां कारणम् अव्यक्तमस्ति परिमितत्वाद् घटवत् । न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्, घटोत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्टत्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात् । तथा घटादीनां कारणशक्तितः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणम् अव्यक्तम् । किञ्च कारणात्कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्षितेर्मृत्तिका जायते ततो घट इति । एवमविभागः प्रातिलोम्येन प्रलयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकायां लयः तस्याः क्षितौ क्षितेः अप्सु अपां तेजसि इत्येतौ विभागाविभागौ वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पक्षीकृतौ क्वचित् कारणे विश्रान्तौ विभागत्वाद् अविभागत्वाच्च, मृदि घटविभागाविभागवदित्यर्थः

सिद्धान्तयति—तत्र वदाम इति । किमनुमानैरचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते, स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा ? आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात् । द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह—यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरिति एतद्दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः क्वचित् स्यात्, न तु दृष्टः क्वचिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह—चेतनानधिष्ठितमिति । परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह—गेहेति । इदं जगत् चेतनाधिष्ठिताचेतन-

(१) 'प्रवर्तते' प्रा० मु० पु० पाठः ।

ल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यम्, आध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत्। लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तद्वत्प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः। न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति। न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते,प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात्। अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरासिद्धिं समुच्चिनोति। नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयान्वय उप-

प्रकृतिकं कार्यत्वाद् गेहवदिति प्रयोगः। **विपक्षे** विचित्ररचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह—**तथेति**। बाह्यं पृथिव्यादि भोग्यम्, आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः। प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तदित्यर्थः। इत्थं विचित्रं जगत् चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेत् न कथमपीत्यर्थः। **यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न** कार्यकारीति व्याप्तिमुक्ततर्कमूलभूतामाह—**लोष्टेति**। चेतनाप्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यकारित्वादर्शनादित्यर्थः। **किञ्च** अनादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठिता परिणामित्वात् मृदादिवदित्याह—**मृदिति**। ननु मृदादिदृष्टान्ते द्वयमप्यस्ति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वं चेति। तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव व्यापकम् मृदादिस्वरूपत्वेनान्तरङ्गत्वात्, न तु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकम्, तस्य मृदादिबाह्यकुलालादिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तथा च परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेनेत्याशङ्क्य निषेधति—**न चेति**। महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरूपस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति, तद्भिन्नस्य बहिरङ्गस्यापि वह्नेस्तदस्तीति अन्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः। **किञ्च** यदचेतनं तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारे बाधकाभावात् प्रत्युत श्रुत्यनुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह— **न चैवं सतीति**। सुखदुःखमोहान्वयादिति हेतोरसिद्धिद्योतनार्थः सूत्रे चकार इत्याह—**अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति**। नानुमानं युक्तमित्यर्थः। **आदिशब्दः** परिमाणादिग्रहार्थः। शब्दादीनां बाह्यत्वादनुभवादान्तरसुखाद्यात्मकत्वमसिद्धम् तन्निमित्तत्वाच्च न हि निमित्तनैमित्तकयोरभे-

पद्यते, सुखादीनां चान्तरत्वप्रतीतेः,शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः, तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च । शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः । तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना, तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्र-

---

देन योगोऽस्ति दण्डघटयोरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यदि घटे मृद्वत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृद्वन्न तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिश्चय इत्याह—शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचित्सुखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यते, अतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः । एवं समन्वयादिति हेतुं दूषयति—तथेति । बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संसृष्टान्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि सिध्यन्ति एकस्मिन् संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति सांख्यस्य भावः। किमिदं परिमितत्वम् ? न तावद्देशतः परिच्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भागासिद्धेः, नापि कालतः परिच्छेदः, सांख्यैः कालस्यानंगीकारात्, अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः, सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वे सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह—सत्त्वेति । यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति । तन्न, ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिसम्भवात् । न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठिताऽचेतने समाप्त इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह—कार्येति । एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वकमिति व्याप्त्यन्तरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचारः । एतेन सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव प्रकृतिरिति निरस्तम् । चेतनाधिष्ठिताऽचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योपपत्तेः । "नविलक्षणत्वाद्" [व्या०सू०२।१।६] इत्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च । एवं चेतनाधीनकारणशक्तितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवाच्छक्तितः प्रवृत्तिलिङ्गमन्यथासिद्धमिति भावः ॥ १ ॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातव्यम् तस्य सृष्ट्यर्थ प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुषज्य सूत्रं योजनीयम् । रचनाप्रवृत्त्योः को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह—साम्येति । गुणानां किल साम्यावस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित्

च्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च । नहि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते, दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः, अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । **ननु** चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा। सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनरत्र युक्तम् ? यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सोत यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति । **ननु** यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात् , नतु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः । प्रवृ-

---

कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात् , किन्त्वादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचिद्गुणस्याङ्गित्वमुद्भूतत्वेन प्राधान्यं, कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन्सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, तया विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्याह—**सापीति** । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । **केचित्तु** भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताऽचेतनप्रकृतिकत्वमिति शक्तितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः। कार्यत्वविशेषणे च विरुद्धता, प्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति "प्रवृत्तेश्च" इति सूत्रेण ज्ञापिता । **ननु** लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु, तत्राह—**दृष्टाच्चेति** । अनुमानशरणस्य तव दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः । **ननु** प्रधानस्य प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य सृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः शङ्कते—**नन्विति** । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति—**सत्यमिति** । तर्हि केवलस्याऽचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिः अन्यथा सृष्ट्ययोगात् , तत्राह—**तथापीति** । केवलस्य चेतनस्याप्रवृत्तावपि चेतनाऽचेतनयोर्मिथः सम्बन्धात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः । इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति—**न त्विति** । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा, न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित्प्रवृत्तिर्दृष्टा, तस्मान्न चेतनात्सृष्टिरित्यर्थः । मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति—**किं पुनरिति** । यस्मिन्नचेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा, **तस्यैव** सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह—**नन्विति** । उभयोः प्रवृत्तितदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुपपत्तावदृष्टे चेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं

त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवै-लक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्टमिति । अतएव च प्रत्यक्षे देहे सति दर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः । तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते । न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति, भवतु तस्यैव सा, सा तु चेतनाद्भवतीति ब्रूमः । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति, तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत् । लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । **ननु** तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत् । न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वा-

---

सिद्धिः, तत्राह—**प्रवृत्तीति** । जीवद्देहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवद्देहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वाद् व्यतिरेकेण रथादिवदित्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूता प्रवृत्तित्वाद्रथप्रवृत्तिवदित्यनुमानान्तरसूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तम् , सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह—**अत एवेति** । अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः । देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे भ्रमासम्भवादिति भावः । **दर्शनात्**, प्रवृत्तिचैतन्ययोरिति शेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति—**तदभिधीयत इति** । रथादिप्रवृत्तावश्वादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं बाह्यानामपि सम्मतमित्याह—**लोकायतिकानामपीति** । यः प्रवर्तकः स स्वयं प्रवृत्तिमानश्वादिवदिति व्याप्तेरात्मनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते—**नन्विति** । मण्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परिहरति—**नेति** । **वस्तुत** एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह—**नाविद्येति** । अविद्यया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तयै-

त्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते, यथाच जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दत एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति ।

नैतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च 'योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति' (बृ० ३।७।४) 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' (बृ० ३।८।९) इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्यन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति, तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः, वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा, निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' (ब्र०सू०२।१।२४) इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितम् । शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

वाविद्यारूपया मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्यामित्वादिकमीश्वरस्येत्युक्तत्वान्न चोद्यावसर इत्यर्थः ॥ २ ॥

अनादिजडस्य प्रवृत्तिः चेतनाधीना प्रवृत्तित्वात् रथादिप्रवृत्तिवदिति स्थितम्, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेन उक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे—**स्यादेतदित्यादिना** ।

साध्यपक्षेति । साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्वादेः सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह—**चेतनायाश्चेति** । उपदर्शितमनुमानागमाभ्यामिति शेषः । सूत्रकारस्य "क्षीरवद्धि" [व्या०सू०२।१।२४] "तत्रापि" इति च वक्तुः पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोधमाह—**उपसंहारेति** ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साङ्ख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानम्, न तु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किंचिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानम्, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमत एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति । कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते ? निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किंचिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि, नतु संपादयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामस्तथा प्रधानस्यापि स्यादिति ।

अत्रोच्यते—भवेत्तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्यापि परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत, न त्वभ्युपगम्यते, निमित्तान्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपलब्धिः ? अन्यत्राभावात्, धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुदाद्युपभुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति । भवति हि

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तकः इत्याशङ्क्य सूत्रं प्रवृत्तम्, तद्व्याचष्टे—सांख्यानामित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनवस्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात्कदाचित्सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याऽचेतनत्वात् सदाऽसत्त्वाच्च, न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

पुनरपि दृष्टान्तबलात्प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः—अन्यत्रेत्यादिना । पृच्छति—कथमिति । उत्तरं निमित्तान्तरेति ।

धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति—अत्रोच्यत इति । प्रहीणं नष्टम् ।

किंचित्कार्यं मानुषसम्पाद्यं किंचिद्दैवसम्पाद्यम् । मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुम् , प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानप्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् , अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव । कुतः ? अर्थाभावात् । यदि तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किंचिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किंचिन्नापेक्षिष्यते इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति । भोगश्चेत्कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेत् , अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् , शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्युपगमे-

---

यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात्स्वाभाविकत्वमिति तत्राह—
न च यथाकाममिति ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थेति । प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाभावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः, तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति—**इत्यतः प्रधानमिति**। उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः । अर्थासम्भवान्न स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह—**स यदीत्यादिना** । प्रयोजनमपेक्षितं चेद्वक्तव्यमित्याह—**तथापीति** । कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्यातिशयस्याऽऽधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकख्यात्यभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च, अपवर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपमुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यम् , भोगाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति—**उभयार्थतेति** । मीयन्ते भुज्यन्त इति **मात्राः**—भोग्याः ।

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ (सांख्यका० श्लो० ५८)

ऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः, नहि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं सम्भवति। न च पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम्। दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिः, तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्यनुच्छेदात्संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम्॥ ६॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि॥ ७॥

स्यादेतत्। यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्गुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तोऽश्मा(१) स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम्।

अत्रोच्यते—तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्। कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत्। पङ्गुरपि ह्यन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्तवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात्। अयस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः, परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुप-

इति कारिकोक्तं दूषयति—**नचेति**। **औत्सुक्यम्** इच्छाविशेषः, केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः। अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्गशक्तिः त्रिगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्दृश्यसृष्टिं बिना सार्थक्यायोगात् प्रधानस्य सृष्टौ प्रवृत्तिरिति चेत्। न। शक्त्योर्नित्यत्वात् सृष्टिनित्यत्वापत्तिरित्याह—**दृक्शक्तीति**॥ ६॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति—**पुरुषाश्मवदिति**।

प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्यौदासीन्यं चाभ्युपेतं त्यज्यते इति वदन्तं सांख्यं प्रत्याह—**कथञ्चेति**। पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रयत्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयम्। प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वाद् व्यापित्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अश्मनस्तु **परिमार्जन**मृजुत्वेन स्थापनमनित्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो

(१) 'मणिः' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

न्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबन्धयितुरभावात्संबन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते च संबन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावा कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा

भवतीत्यर्थः । **ननु** चिज्जडयोर्द्रष्टृदृश्यभावयोग्यताऽस्ति, तया तद्भावः सम्बन्ध इत्यत आह—**योग्यतेति** । चिज्जडत्वरूपाया योग्यताया नित्यत्वात्सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । **यथा** स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्गः उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, **एवं** पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याह—**पूर्ववच्चेति** । सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह—**परमात्मेति** । सांख्यमते उभयं विरुद्धम् सत्यत्वात् अस्मन्मते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥ ७ ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवन्नित्या उत विकारिणी ? आद्ये दोषमाह—**तस्यामिति** । अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, ततः कौटस्थ्यभङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**बाह्यस्येति** । चिरकालस्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमित्तं वाच्यम्, तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्युक्तम्, तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारः परिहरति—**अन्यथेति** । अनपेक्षस्वभावाद् **अन्यथा** सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात्पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते । **न चैवमपसिद्धान्तः**, कार्यानुसारेण

कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः । तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्ते इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् , भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानामभ्युपगमः । क्वचित्सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति, क्वचिदेकादश, तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति, क्वचिदहङ्कारात् , तथा क्वचित्त्रीण्यन्तःकरणानि वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादप्यसमञ्जसं सांख्यानां दर्शनमिति ।

अत्राह । नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् । एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभू-

---

गुणस्वभावस्वीकारादित्याह—**चलं गुणवृत्तमिति** । पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावमङ्गीकृत्य परिहरति—**एवमपीति** । कार्यार्थं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति—**वैषम्येति** ॥ ९ ॥

सूत्रं व्याचष्टे—**परस्परेति** । त्वङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेकशब्दादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश, बुद्धिरहङ्कारो मन इति त्रीणि, एकमिति बुद्धिरेव । एवं पूर्वापरविरोधादिति व्याख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चेत्यर्थान्तरमाह—**प्रसिद्ध इति** । तस्माद् भ्रान्तिमूलत्वात् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ।

स्वमताऽसामञ्जस्यमसहमानः सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते—**अत्राहेति** । तप्यो जीवः तापकः संसारः, तयोर्भेदानङ्गीकाराल्लोके प्रसिद्धस्तप्यतापकभावो लुप्येतेत्यर्थः । विवृणोति—**एकं हीति** । तथा च भेदव्यवहारलोप इत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ननु तयो-

तावित्यभ्युपगन्तव्यं स्यात्। यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्यत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात्। न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते। योऽपि जलतरङ्गवीचीफेनाद्युपन्यासः, तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके। तथाहि—अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात्, यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात्, यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति, अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति। तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात्, यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात्, न चैतदस्ति। संबन्धिशब्दौ ह्येतावर्थी चार्थश्चेति द्वयोश्च संबन्धिनोः संबन्धः स्यान्नैकस्यैव। तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ, तथानर्थानर्थिनावपि। अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकपर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते, तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावप्यर्थानर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते, तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यत इति तयोस्त-

---

रूपादानैक्येऽपि मिथो भेदोऽस्त्येव, यथा एकवह्न्यात्मकयोरौष्ण्यप्रकाशयोः, अतो न व्यवहारलोप इत्याशङ्क्य वह्नेरिव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह—यदि चेत्यादिना। ननु सत्यपि धर्मिणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव जले वीच्यादिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह—योऽपीति। किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धिबाध इत्याह—प्रसिद्धश्चेति। अर्थो ह्यर्जनाऽलाभादिनाऽर्थिनं तापयतीति तापकः, अर्थी तप्यः, तयोरभेदे बाधकमाह—यदीति। अर्थिनोऽन्यस्याऽर्थस्याऽभावादर्थित्वाऽभाववदर्थादन्यस्यार्थिनोऽसत्त्वादर्थत्वाऽभावः प्रसज्येतेत्याह—तथार्थस्यापीति। प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराकरोति—न चैतदस्तीति। अर्थत्वं हि कामनाविषयत्वम्, तच्च काम्यादन्यस्य कामयितुरसत्त्वान्न स्यात्, न हि स्वार्थत्वमस्ति, काम्यस्यैव कामयितृत्वायोगात्, तस्माद्भेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः। इतश्च भेद इत्याह—सम्बन्धीति। तथाऽनर्थानर्थिनावपि भिन्नावित्यन्वयः। अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फुटयति—अर्थिनोऽनुकूल इति। अद्वैतमते मुक्तेरयोग-

प्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति ।

अत्रोच्यते । न एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् न त्वेतदस्त्येकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सन्स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च, किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावः संभवेत् । क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति ? उच्यते — किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यस्तापकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते । देहाभावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा । न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वम्, अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसि कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेत् । न । ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत

मुक्त्वा स्वमते योगमाह—जात्यन्तरेति । तया तप्यया बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्वामिभावः तस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकः, तस्मान्नित्यमुक्तस्यापि पुरुषस्य कथञ्चिदुपचारान्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योद्धृगतौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते, तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते, तदुक्तं—'सैव च बध्यते मुच्यत' इति ।

सिद्धान्तयति—अत्रेति । किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते, व्यवहारदृष्ट्या वा ? नाद्यः इत्याह—नैकत्वादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्य अदोषत्वं विवृणोति—भवेदित्यादिना । एतत् तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत्र तप्यतापकभावो दृष्टः तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते—किं न पश्यसीति । देहस्य तप्यत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते—नन्विति । अचेतनस्यैव देहस्य तप्तिर्नेति वदता सांख्येन वक्तव्यम्—किं चेतनस्य केवलस्य तप्तिः, किं वा देहसंहतस्य, उत तप्तेः, आहोस्वित् सत्त्वस्य । नाद्यः इत्याह उच्यत इति । न द्वितीयतृतीयौ इत्याह—नापीत्यादिना । चतुर्थं शंकते—सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति परिहरति—न ताभ्यामिति । असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्वप्रतिबिम्बत्वात्तप्तिरिति शङ्कते—

इत्यापततीवशब्दप्रयोगात्। न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय। नहि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति। अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति ममापि किंचिद्दुष्यति। अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामानिर्मोक्षः प्रसज्येत, नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य। ताप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमः, ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्। न। अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात्। गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादानियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात्। औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते। व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥

सत्त्वेति। तर्हि जलचन्द्रस्य चलनवन्मिथ्यैव तप्तिरित्यस्मत्पक्ष आगत इत्याह—परमार्थत इति। इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्यातप्त्यवगम इति चेत्तदुच्यते। इवशब्दस्तप्यबुद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपं चेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तप्त्यभावादित्युपपादयति—न चेदिति। पुरुषो वस्तुतस्तप्तिशून्यश्चेदिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः। मिथ्यासादृश्यमेव दोष इति चेत्, नेत्याह—न हीति। सविषत्वं निर्विषत्वं चेवशब्दार्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः। सांख्यस्याऽऽविद्यके तप्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिन्न दुष्यति, किन्तु इष्टमेव सम्पन्नमित्यर्थः। यदि मिथ्यातप्यत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्यं तप्यत्वं पुरुषस्योच्यते, तथाप्यपसिद्धान्तः, कौटस्थ्यहानादनिर्मोक्षश्च, सत्यस्यात्मवन्निवृत्त्ययोगादित्याह—अथेत्यादिना। किञ्च रजसो नित्यत्वाद्दुःखसातत्यमित्याह—नित्यत्वेति। अत्र सांख्यः शङ्कते—तप्येति। सत्त्वं पुरुषो वा तप्यशक्तिः, तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तम् अविवेकात्मकमदर्शनं तमः तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः। मोक्षः तप्त्यभावः। निमित्तस्य निवृत्त्यभावान्न मोक्ष इति सिद्धान्ती परिहरति—नेति। तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष इत्यत आह—गुणानां चेति। चलं गुणवृत्तमित्यङ्गीकारादिति भावः। परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति—औपनिषदस्य त्विति। वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावान्न मुक्त्यभावशङ्कावसरः, व्यवहारे तु भेदाङ्गीकारात् तप्यतापकभावो बन्धः, तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तिश्चोपपद्यत इति न चोद्यावसर इत्यर्थः ॥ १० ॥ (१) ॥

२ महद्दीर्घाधिकरणम्। सू० ११

नास्ति काणाददृष्टान्तः किं वास्त्यसदृशोद्भवे। नास्ति शुक्लः पटः शुक्लात्तन्तोरेव हि जायते ॥
अणु द्व्यणुकमुत्पन्नमनणोः परिमण्डलात्। अदीर्घाद्द्व्यणुकाद्दीर्घं त्र्यणुकं तन्निदर्शनम् ॥

प्रधानकारणवादो निराकृतः। परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः। तत्रादौ तावद्योऽणुवादिना(१) ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते। तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः—कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते, शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्ययादर्शनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात्, तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हति—इति। इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया। परमाणवः किल कञ्चित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणाश्च तिष्ठन्ति, ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमार-

---

वृत्तानुवादेन "महद्दीर्घवद्" [व्या०सू०२।२।११] इति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह—प्रधानेति। यद्यपि सांख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य स्मृतिपादे सङ्गतत्वात्, तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्यनन्वयात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तम्। तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्गतिलाभादत्र समाधीयत इत्यर्थः। चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं 'यः समवायिकारणगुणः सः कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकः तन्तुशौक्ल्यवदिति' न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते, व्यभिचारान्न विरोध इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—एषेत्यादिना। यद्यपि "न विलक्षणत्वाद्—" [व्या० सू० २।१।४] इत्यत्र चेतनादचेतनसर्गः साधितः, तथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य न गतार्थता, प्रलयकाले परमाणवो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति, सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगाद् द्रव्यान्तरसृष्टिर्भवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियामुक्त्वा

---

(१) 'अणुकारणवादिना' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

भन्ते, कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते, द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु ह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम्, यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते नाणु नो ह्रस्वम्, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं

विशेषतस्तामाह—यदा द्वाविति । परमाणुः परिमण्डलः, तद्गतं परिमाणं पारिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्तन्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्थलान्तरमाह—यदापि द्वे इति । द्वेद्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यम् , एवं सति चतुर्भिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यां महतश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारणगतं महत्त्वं बहुत्वं वा विना कार्ये महत्त्वायोगादिति मन्तव्यम् । प्रकटार्थकारास्तु यद् द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्ट्येदं भाष्यमित्याहुः । सर्वथापि द्व्यणुकगतह्रस्वत्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाद्व्यभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमिति कल्पयन्ति, तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानान्न नियम इति मत्वा ब्रूते—यदापि बहव इति । कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणं तु न कारणगुणपरिमाणारभ्यम् , किन्तु कारणगतसंख्यारभ्यमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः । एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन्व्यभिचारमाह—तदेवमिति । परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेत्यनियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचारमाह—यथा वेति । अणुह्रस्वेभ्योऽणुद्रव्यं न जायते ह्रस्वमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दश्चार्थोऽनुक्ताणुसमुच्चयार्थः । तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवच्चेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना । तत्र ह्रस्वान्महद्दीर्घं त्र्यणुकं परिमण्डलादणु द्व्यणुकमिति विभागः । दृष्टा-

जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव च्छिन्नम् । अथ मन्यसे—विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि, न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति, येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति, चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्, तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वम्—इति । मैवं मंस्थाः । यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं, प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः, आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात्(१) । 'कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महत्' (वै०सू० ७।१।९) 'तद्विपरीतमणु' (७।१।

न्तवैषम्यं शङ्कते—**अथ मन्यस इति** । अचेतनैव विरोधिगुण इत्यत आह—**न ह्यचेतनेति** । कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराऽऽक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षितांशसाम्यमाह—**मैवमिति** । अङ्गीकारं त्यजति— **न चेति** । उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात् द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । **ननु** विरोधिपरिमाणेन सहैव द्रव्यं जायत इत्यत आह—**आरब्धमपीति** । सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः अतो विरोध्यभावः सिद्ध इति भावः । अणुत्वाद्यारम्भे व्यग्रत्वात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति—**न चेति** । व्यग्रत्वम् अन्यथासिद्धिः । तत्र हेतुः—**परिमाणान्तरस्येति** । अन्यहेतुकत्वे सूत्राण्युदाहरति—**कारणेति** । कारणानां द्व्यणुकानां बहुत्वात् त्र्यणुके महत्त्वम् मृदो महत्त्वाद्घटे महत्त्वम् द्वितूलपिण्डारब्धेतिस्थूलतूलपिण्डे प्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविरुद्धमणुत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्यया द्व्यणुके भवतीत्याह—**तदिति** । यन्महत्त्वस्याऽसमवायिकारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य यच्चाणुत्वस्यासमवायिकारणं तदेवाणुत्वाऽविनाभूतह्रस्वत्वस्यासमवायिकारणमित्यतिदिशति—**एतेनेति** । अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमा-

(१) 'अन्यहेतुकत्वोपगमात्' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

१०) 'एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते' (७।१।१७) इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च संनिधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत, द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् , तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं, तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत् । न। दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार—'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते' (वै०सू०४।२।२) इति, यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन्संयोगोऽप्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं हि शरीरम्(१)। तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति—गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम् । 'दृश्यते तु' (ब्र०सू०२।१।६) इति

ण्डल्यादीनां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावान्न समानगुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह—न चेति । पारिमाण्डल्यादीनामपि बहुत्वादिवत् समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणाक्रान्तत्वं व्यग्रत्वं सन्निधिर्वा न हेतुरित्युक्तिफलमाह—तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक इति व्याप्तेश्चैतन्यस्य विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति । तन्मन्दम् । चित्रपटहेतुतन्तुगतेषु नीलादिरूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यम् । तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितम् । तत्रोदाहरणान्तरमाह—संयोगाच्चेति । ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वाद् द्रव्यं, तन्न विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद् द्रव्यमेव विलक्षणकार्यकरमुदाहर्तव्यं, न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते—द्रव्य इति । गुणाद् द्रव्यवच्चेतनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकत्वांशेऽयं दृष्टान्त इति परिहरति—नेति । अनियमः कणादसम्मत इत्याह—सूत्रकारोऽपीति । एतावता कथमनियमस्तत्राह—एतदुक्तमिति । न विलक्षण-

(१) 'प्रत्यक्षं तु शरीरं दृश्यते' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम्(१) । नेति ब्रूमः, तत्सांख्यं प्रत्युक्तम्, एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वातिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः (ब्र०सू०२।१।१२) इति । सत्यमेतत् । तस्यैव त्वयं वैशेषिकप्रक्रियारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥ ११ ॥

३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् । सू० १२-१७

जनयन्ति जगन्नो वा संयुक्ताः परमाणवः । आद्यकर्मजसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमाज्जनिः ॥
सनिमित्तानिमित्तादिविकल्पेष्वाद्यकर्मणः । असम्भवादसंयोगे जनयन्ति न ते जगत् ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि, तत्सामान्येन यावत्किञ्चित्सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वं चेदं

त्वन्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽप्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते—नन्वतिदेश इति । समानगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्डल्यादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह—सत्यमिति । तस्यैव अतिदेशस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२) ॥

वैशेषिकमतपरीक्षामारभते—उभयथापि न कर्मातस्तदभाव इति । नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिरपेक्षितेति मन्वानः प्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तात्पर्यमाह—इदानीमिति । द्व्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति—स चेति । तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वम्, तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं क्षित्यादिकम् स्वन्यूनपरिमाणसंयोगसचिवानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः । स्वेष्टपरमाणुसिद्ध्यर्थानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता कथं परमाणुसिद्धिः, तत्राह—स चायमिति । विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनावगतः परमाणुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः द्व्यणुकन्यूनद्रव्यं निरवयवं सिद्ध्यतीति भावः । जगन्नित्यत्ववादात् कार्यद्रव्यत्वहेत्वसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह—सर्वं चेति ।

---

(१) 'तेनैव तद्गतम्' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

जगाद्रिरिसमुद्रादिकं सावयवं, सावयवत्वाच्चाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः। तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते। तेषां चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते, तत्त कर्म स्वाश्रयमणुमणवन्तरेण संयुनक्ति, ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते, एवमग्निरेवमाप एवं पृथिवी, एवमेव शरीरं(१) सेन्द्रियमिति, एवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते।

तत्रेदमभिधीयते। विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः, कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम्, अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्, अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्, नहि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभि-

---

विमतम् आद्यन्तवत् सावयवत्वात् पटवदित्यर्थः। हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति—न चेति। ते कतिविधा इत्याकांक्षायामाह—तानीति। प्रलये चैषामपि नाशान्न जगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह—तेषां चेति। अवयवानां विभागान्नाशाद्वाऽवयविनो नाशः परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः। तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टिक्रममाह—तत इति। एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसमन्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलम्।

तस्य भ्रान्तिमूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति—तत्रेदमिति। प्रलये विभक्तानां परमाणूनामन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टम्, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्देहचेष्टा, वाय्वाद्यभिघाताद्वृक्षादिचलनं, हस्तनोदनादिष्वादिगमनं तद्वदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते न वा? द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः। नाद्यः, प्रयत्नादेः सृष्ट्युत्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्माऽसम्भवात्

---

(१) 'एवं शरीरं' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

घाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा? उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति साङ्ख्यप्रक्रियायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत्, सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्, कर्माभावात्तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात्, संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा? सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः

तस्य संयोगपूर्वकद्व्यणुकादिसर्गस्याऽभाव इति **सूत्रार्थः**। स्थिरस्य वेगवद्द्रव्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति भेदः। दृष्टानिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते—**अथादृष्टमिति**। विकल्पपुरःसरं दूषयति—**तत्पुनरिति**। जडात्मवदणोराश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यम्। अत्रापि सूत्रं योजयति—**उभयथेति**। जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह—**आत्मनश्चेति**। अचेतनत्वान्नाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्नेश्वरस्याधिष्ठातृत्वमग्रे निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्मनिमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः। हेत्वन्तरमाह—**आत्मसमवायित्वेति**। गुरुत्ववददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते—**अदृष्टवतेति**। विभुसंयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात् क्रियासातत्ये प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति—**सम्बन्धेति**। कादाचित्कप्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्वरान्नियम इत्यत आह—**नियामकान्तरेति**। यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेस्तद्गुण ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वान्न नियामकत्वमिति भावः। सूत्रार्थं निगमयति—**तदेवमिति**। संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति—**संयोगश्चाणोरिति**। संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्नितरस्यान्तर्भावात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादित्यर्थः। किञ्च सांशद्रव्ये संयोगस्यैकांशवृत्तित्वं दृष्टम्, तद्विरोधाद्व्याप्यवृत्तित्वं न कल्प्यमित्याह—**दृष्टेति**।

स्युरिति चेत् । कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् । नहि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते। द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता, न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुम्। कुतः? साम्यादनवस्थितेः । यथैव द्व्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनव-

---

परमाणोः संयोगः एकदेशेन चेदिति **सम्बन्धः**, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः । काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासे याजयति—**यथा चेति** । परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलयः, इति प्रक्रिया न युक्ता, युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्याभिघातादेर्दृष्टस्य निमित्तस्यासत्त्वात्, धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखशून्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगान्नादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भवति । तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोरभाव इति **सूत्रयोजना** ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति । अणुवादासम्भव इति योग्यतया **सम्बध्यते**, द्व्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्याद् द्व्यणुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टधीनियामकः

स्यैव प्रसज्येत । **नन्विह**प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात्सम्बन्धान्तरमपेक्षेत । न च गुणत्वात्संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम्, अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् ; गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वोभयस्वभावा वाऽनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्यन्ते(१) गत्यन्तराभावात्, चतुर्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वं च विरोधादसमञ्जसम् , अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् , अतन्त्रत्वेऽप्य-

---

समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपेणैव नित्यसम्बन्धत्वादिति शङ्कते—**नन्विहेति** । संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति—**नेति** । सम्बन्धिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा समवायस्यापि तुल्या । **गुणपरिभाषायाश्चेति** । गुणत्वाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकाराद् गुणत्वं समवायित्वे न व्यापकम् , नापि व्याप्यम् , गुणस्यापि समवायिवत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्त्यनुकूलतर्काभावात् । तस्मात्सम्बन्धिभिन्नत्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणम् , तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयकरी तया समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुकासिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

सूत्रं व्याचष्टे—**अपि चेति** । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्तिर्वाच्या, निमित्तं च कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तस्यानिमित्तत्वे प्रवृ-

---

(१) 'अभ्युपगम्येरन्' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

दृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् , तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत, परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम् , तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तम्—'सदकारणवन्नित्यम्' (वै०सू० ४।१।१) इति, तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति, उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम्—'अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधा-

---

त्यभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्च परमाणयः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च रूपवत्त्वाद्रसवत्त्वाद्गन्धवत्त्वात्स्पर्शवत्त्वाद्धटवदिति सूत्रं योजयितुं परप्रक्रियामाह-**सावयवानामित्यादिना**। नन्वत्र परमाणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यत इति चेत् । न । वायुत्वतेजस्त्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात् । न चाप्रयोजकता, कारणशून्यत्वे नित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात् । न च तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्ध्यभावेऽपि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यम् । यत्र स्पर्शः तत् सकारणं यत्र रूपं तत सकारणमिति व्याप्तिग्रहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सति अकारणवत्त्वादात्मवदिति सत्प्रतिपक्षमुत्थाप्य विशेष्यासिद्ध्या दूषयति-**यच्च नित्यत्व इति**। सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनिरासार्थम् । नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभावत्वाद् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिध्यति, अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कणादोक्तमनूद्याऽन्यथासिद्ध्या दूषयति-**यदपीति** । कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गीकृत्य

भावः' (वै० ४।१।४) इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति, असति हि यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्येत, न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते, तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम्—'अविद्या च' (वै० ४।१।५) इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत-सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्या—इति, ततो द्व्यणुकनित्यताऽप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत, तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत, नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्यु-

---

ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्यवहारायोगादित्याह—न च शब्देति । यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे स्यात्, तदायं व्यवहारः समूलो भवति, ततो मूलज्ञानात् प्राग्व्यवहारमात्रान्न वस्तुसिद्धिः, वटे यक्षव्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात्, मूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धेर्व्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे काणादसूत्रद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति—यदपीति । सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः, तर्ह्यप्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात्, तन्न द्व्यणुके व्यभिचारादित्यर्थः । यद्यारम्भकद्रव्यशून्यत्वं हेतुविशेषणं, तदा विशेष्यवैयर्थ्यमापद्येत, पुनरुक्तिश्चेत्याह—अथेत्यादिना । परमाणवो नित्याः नाशकानुपलम्भादात्मवदिति सूत्रार्थमाशङ्कते अथापीति । तन्त्वाद्यवयवानां विभागान्नाशाद्वा पटादिनाशो दृष्टः, तच्च द्वयं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः। परिणामवादमाश्रित्याणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवतीति परिहरति—नेति । अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिः आरम्भ इति यदि मतं स्यात्, तदा द्रव्यविनाशो द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यात्, नारम्भे मानमस्ति, संयुक्ततन्त्वन्यपटादर्शनात्, अतः कारणमेव स्वतो निर्विशेषं विशेषवदवस्थात्मना कार्यमित्यनुभवबलादास्थेयम् । तथा चाणूनामप्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रलयनिमित्तेन कालादिना

पगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते, तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनाम्, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१५॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन्न वा ? उभयथापि च दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्व उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः । न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरंस्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपल-

---

पिण्डात्मकस्वरूपतिरोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । **यथा** अग्निसम्पर्काद् घृतकाठिन्यमवयवसंयोगस्यावयवानां च नाशं विनैव लीयते, **तद्वत्** । न च काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वाद् द्रव्यनाशेऽनुदाहरणत्वमिति शंक्यम् । गुणवद् द्रव्यस्यापि कुतश्चिद्विनाश इत्यंशेनोदाहरणात्, गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु घृतं कठिनं द्रवमित्यनुस्यूतघृतपरिणामविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यम् । **न च** द्रव्यत्वेपि अवयवविभागादेव तस्य नाश इति **वाच्यम्** । घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासम्भवात्, परमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्चेति भावः । किञ्च प्रलये "नासीद्रजो" "नान्यत् किञ्चन" इत्यणूनां नाशसिद्धिः । तस्मान्न तेषां परमकारणत्वमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ १५ ॥

यद्यस्मादधिकगुणवत् तत्तस्मात् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति—**तद्वदिति** । पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणः, तत एकैकन्यूनगुणा जलादिपरमाणव इति कल्प्यते **न वा** ? आद्ये दोषमाह—**कल्प्यमान इति** । **मूर्त्युपचयात्** स्थौल्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुः आप्यात् स्थूलः अधिकगुणत्वाद् घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति—**न चान्तरेणेति** । दृष्टविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषामणूनां साम्यार्थमेकैकगुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा ? उभयथापि दोषमाह—**अकल्प्यमाने त्वित्यादिना** ॥ १६ ॥

ब्धिर्न स्यात् अप्सु रूपस्पर्शयोः पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्, ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि गन्धरसयोः वायौ गन्धरूपरसानाम् । न चैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः ।

अपि च वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान्षट्पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान्भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति, यथा मनुष्योऽश्वः शश इति । तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । तन्नोपपद्यते । कथम्? यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां, ततो द्रव्यभावे भावाद्द्रव्याभावे चाऽभावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेक-

---

न केवलमणुवादस्यायुक्तत्वादुपेक्षा, किन्तु शिष्टबहिष्कृतत्वाद्(१) ग्रन्थतोऽर्थतश्चाऽग्राह्यत्वमित्याह—**अपरिग्रहाच्चेति** । चकारार्थं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—**अपि चेति** । अत्यन्तभेदज्ञापकमाह—**भिन्नलक्षणानिति** । **द्रव्यगुणकर्मणां** द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो **लक्षणानि** गुणाश्रयत्वाद्युपाधयो वा । निर्गुणत्वे सति जातिमदक्रियत्वं **गुणलक्षणम्** । संयोगविभागयोर्निरपेक्षकारणम् **कर्म** । नित्यमेकमनेकसमवेतं **सामान्यम्** । नित्यद्रव्यवृत्तयः **विशेषाः** । नित्यः सम्बन्धः **समवाय** इति भिन्नानि लक्षणानि । तैर्मिथोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः । **तथात्वम्** अत्यन्तभिन्नत्वम्, तेन विरुद्धो यो(२) धर्मधर्मिभावः । गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः, ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाच्छशकुशादिवदित्यर्थः । भेदे बाधकमुपन्यस्याभेदमाह—**अथ भवतीति** । गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धम्, तथा च गुणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वाद् यद्यस्माद्भिन्नं तत् न तदधीनं, यथा शशभिन्नः कुश इत्यर्थः । अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं, तत्राह—**द्रव्यमिति** । कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अन्यथाऽत्यन्तभेदवदत्यन्ताभेदेऽपि धर्मधर्मित्वायोगादिति मन्तव्यम् ।

---

(१) 'बहिर्भूतत्वात्' इति प्रा० मु० पु० पाठः । (२) 'विरुद्धं धर्मान्तरं धर्म' इति क्वाचित्कः पाठः।

शब्दप्रत्ययभाग्भवति। यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्द-प्रत्ययभाग्भवति तद्वत्। तथा सति साङ्ख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम्। **नन्वग्नेरन्यस्यापि** सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते। सत्यं दृश्यते, भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते, इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयो रग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य। एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता। गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्यते(१), तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा, सर्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येत। कथम्? तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः, पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः। (२)तथा चाहुः—'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्' (वै० १।१।१०) इति। तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते, तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुत-

अस्तु गुणादीनां द्रव्यतादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकंमन्यं प्रत्याह—**तथासतीति**। सांख्योऽत्र वेदान्ती ग्राह्यः। यद्वा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति सांख्यग्रहणम्। यद्यपि तदधीनत्वं तद्धर्मत्वम् तच्च धूमे नास्ति अग्निं विनापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते—**नन्विति**। कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति—**सत्यमिति**। तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याशयः। अस्य हेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्कते—**गुणादीनामिति**। गुणादीनां द्रव्येणाभेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः। दूषयितुं विकल्पयति—**तत्पुनरिति**। शौक्ल्यस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तन्तुदेशत्वात् पटशौक्ल्ययोरपृथग्देशत्वाभावाच्छुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादिति आद्यं दूषयति—**अपृथग्देशत्व इति**। काणादसूत्रद्वयं व्याचष्टे—**तन्तवो हीति**।

(१) 'यद्युच्यते' इति प्रा० मु० पु० पाठः। (२) 'यथा चाहुः' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

सिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः संभवति, तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् ।

युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां, प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति । एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात्सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्यत इति चेत्, प्राक्कारणसम्बन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात् 'कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते' इतीदं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेत् । न । एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयानेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चोपक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभा-

---

स्वभावो हि स्वरूपम् , तस्यापृथक्त्वेऽस्मदिष्टाऽभेदसिद्धिरित्याह—अपृथक्स्वभावत्व इति । अभेदे युक्तिमाह—तस्येति । गुणस्येत्यर्थः । एवं षट् पदार्थाः अत्यन्तभिन्ना इति परसिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः ।

सिद्धान्तान्तरं दूषयति युतेति । अयुतसिद्धत्वं किम् उभयोः उत अन्यतरस्य ? नाद्यः इत्याह—प्रागिति । द्वितीयम् आशंक्य दूषयति—अथेत्यादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्तमुपेत्य सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्य आद्यं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते—सिद्धं भूत्वेति । सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः इत्यभ्युपगमात्तन्तुपटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सद्योजातपटस्य क्रियाऽभावात् कथं संयोगः तत्राह—यथेति । किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेऽनवस्थानादसम्बद्धस्याऽनियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्निरूप इत्याह—नापीति । सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तरवदिति शङ्कते—सम्बन्धीति । कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते—नैकत्वेऽपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागेव पुत्राद्यपेक्षया पितेत्यादिवि

गमवति-मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामाता-इति, यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमाने(१) कदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथासम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन, इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः, स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः संभवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत्। न। अविद्यमानार्थ(२)कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धोऽवार्थः कल्पनीयो नतोऽधिक इति नियमहेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसम्भवाच्च। न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति, तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते

लक्षणशब्दधीगम्यो भवति न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः। फलितमाह—इत्युपलब्धीति। विलक्षणशब्दधीम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन लक्षणेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः। न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण संयोग उपलभ्यते, समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमारोहतीति भावः। सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सर्वदा सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति—नापीति। परापेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्योः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धधीः, न स्वत इत्युक्तमित्यर्थः। पूर्वं परमाण्वोः संयोगनिरासेन द्व्यणुकादिसृष्टिर्निरस्ता, संप्रत्यदृष्टवदात्मनाऽणूनां संयोगोऽणुषु क्रियाहेतुः आत्ममनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यसमवायिकारणम् निरस्यते—तथाण्वात्मेति। निरस्तमपि कल्पितप्रदेशपक्षमतिप्रसङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्भावयति—कल्पिता इति। कल्पनम् ऊहः। ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा? द्वितीये न संयोगसिद्धिः, स्वस्वाभावयोरेकत्र वृत्त्यवच्छेदकासत्त्वात्। आद्ये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात्, प्रभूतत्वं निरवधित्वम् तत्सम्भवाच्चेत्यर्थः। यद्यूहात् सर्वसिद्धिः तदा पदार्थबन्धमुक्तिनियमा लुप्येरन्नित्याह—न चेत्यादिना। संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति—किञ्चान्यदिति। तन्मते

---

(१) 'निविश्यमाना' इति प्रा० मु० पु० पाठः।(२) 'अविद्यमानार्थस्य क' इति प्रा० मु० पु० पाठ।

तत्तत्सिद्ध्येत् । अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किंचान्यत् द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः, न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्लेषोऽस्ति । कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डबदरवदितीतरेतराश्रयता स्यात् । न हि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् । किंचान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणापरमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति, ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजाती-

---

दूषणान्तरमुच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः संग्रहः । यत एकाकर्षणेनापराकर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्व्यणुकं, निरवयवासमवेतं सावयवत्वादाकाशासमवेतभूमिवदिति भावः । ननु द्व्यणुकस्यासमवेतत्वे तदाश्रितत्वं न स्यात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितत्वम् कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्यसंयोगादिति शङ्कते—**कार्येति** । प्रकृतिविकारयोरभेदादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिष्टेति परिहरति—**नेति** । भेदात् तद्भाव इति वदन्तं प्रत्याह—**इतरेतराश्रयत्वादिति** । कथं तर्हि कार्यस्य कारणाश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदादित्याह—**कारणस्यैवेति** । परमाणूनां निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह—**किञ्चेति** । परमाणवः सवयवाः अल्पत्वात् घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः । ननु परमाण्वपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधित्वेन येऽवयवास्त्वयोच्यन्ते त एव मम परमाणवः तेऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवा एवेत्येवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते—**यांस्त्वमिति** । परिहरति—**न स्थूलेति** । **अयमर्थः**—यत्सर्वात्मना विभागायोग्यं वस्तु सः **परमाणुरिति** यद्युच्येत, **तर्हि** ब्रह्मण एव परमाणुसञ्ज्ञा कृता स्यात्, तदन्यस्याल्पस्य दिग्विभागार्हत्वेनावयवविभागावश्यम्भावात्, **यदि** पृथिव्यादिजातीयाल्पपरिमाणविश्रान्तिभूमिर्यः सः **परिमाणुरित्युच्येत, तर्हि** तस्य न

यकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः। विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत्। नायं दोषः। यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगाद्द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भविष्यति, तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात्, तदेवमसारतरतर्कसंदृब्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षास्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥

मूलकारणत्वम् विनाशित्वात् घटवत् न च हेत्वसिद्धिः, अणवः विनाशिनः पृथिव्यादिजातीयत्वात् घटवदिति साधनादिति । सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेत्वभावात आत्मवदविनाश इत्याशंक्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—विनश्यन्त इत्यादिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य आज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धम् निमित्तादृष्टादिनाशाद्विनाशः प्रलये सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञाननाशे तत्कार्याणुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तं यत्कार्यद्रव्यं तत्संयोगसचिवानेकद्रव्यारब्धमिति तन्नेत्याह—तथा कार्यारम्भोऽपीति । कैवल्यं प्राधान्यम् । कार्यद्रव्यस्थितावपि हेतुत्वात् संयोगस्य क्षीरारम्भकसंयोगाद्दध्यारम्भकं न संयोगान्तरम्, तथा च दध्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरित्यर्थः । किञ्च यत् कार्यद्रव्यं तत् द्रव्यान्तरारभ्यमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवात् न तु संयोगसचिवस्वन्यूनपरिमाणानेकद्रव्यारभ्यमिति गौरवात्, दीर्घविस्तृतदुकूलारब्धरज्जौ न्यूनपरिमाणायां व्यभिचाराच्च । न च रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यम् । अवयविमात्रविप्लवापातात् । किञ्च निरवयवद्रव्यत्वस्यैकात्मवृत्तित्वे लाघवान्न निरवयवानेकाणुसिद्धिः । यत्त्वणुत्वतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वेन तत्सिद्धिरिति, तन्न, त्र्यणुकत्वेनोक्तत्रुटिषु विश्रान्तेः । न च त एव त्रुटिनामानो जगद्धेतव इति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना सावयवत्वाऽनित्यत्वयोरनुमानात् । न चावयवत्वस्य क्वचिद् विश्रान्तौ परमाणुसिद्धिः, अविश्रान्तावनवस्थेति वाच्यम् । मायायां ब्रह्मणि वाऽवयवत्वविश्रान्तिसम्भवात् । अतो न किञ्चिदणुसद्भावे प्रमाणम् । निरवयवानां संयोगसमवाययोरसम्भवात समवेतद्व्यणुकाद्यारम्भकत्वायोग इत्यादिबाधकमुक्तमेव । सम्प्रति "अपरिग्रहाच्च" इति सूत्रवाक्यशेषं पूरयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति—तदेवमिति । तस्माद्भ्रान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धम् ॥१७॥(३)॥

४ समुदायाधिकरणम्। सू० १८—२७

समुदायावुभौ युक्तावयुक्तौ वाऽणुहेतुकः। एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते द्वयम्॥
स्थिरचेतनराहित्यात्स्वयं चाचेतनत्वतः। न स्कन्धानामणूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ १८॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम्, सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो (१)नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः। स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा। तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति—केचित्सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति। तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैत्तं च, तांस्तावत्प्रतिब्रूमः। तत्र भूतं पृथिवीधात्वा-

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—समुदाय इति। परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्धवैनाशिको वैशेषिकः, तस्य निरासानन्तरं सर्वक्षणिकवादी बुद्धिस्थो निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह—वैशेषिकेति। "नाभाव उपलब्धेः" [ब्या०सू०२।२।२७]इति निरसनीयसिद्धान्तादत्र निरस्यसिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते—स चेति। ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बहुप्रकारता तत्राह—प्रतिपत्तीति। एकस्यैवागमव्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दमध्यमोत्तमधियां शिष्याणां वा भेदाद्बहुप्रकारतेत्यर्थः। तानेव प्रकारानाह—तत्रेति। सौत्रान्तिकः वैभाषिकः योगाचारः माध्यमिकश्चेति चत्वारः शिष्याः। तेष्वाद्ययोर्बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्यस्तित्वसम्प्रतिपत्तेस्तयोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह—तत्र ये सर्वास्तित्वेति। भूतं भौतिकं बाह्यं, चित्तञ्चैत्तञ्च कामादि आन्तरमिति विभागः। तत्र सन्दिह्यते—किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वा अयं सिद्धान्त—इति। तत्र मानमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति—तत्र भूतमिति। स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमूलक्षणिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते तदविरोध इति ज्ञेयम्। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकं च परमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तरमिति मत्वा परमाणून् विभजते—चतुष्टये चेति। चतुर्विधा इत्यर्थः। खरः कठिनः तत्स्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः, स्निग्धा आप्याः, उष्णास्तैजसाः, ईरणं चलनस्वभावो वायव्यानामिति। बाह्यसमुदायमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकसमुदायमाह—तथेति। सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थेन्द्रिय-

(१) 'नितरामनपेक्षितव्य' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

दयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः । तेऽप्यध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते (सर्वद०सं०पृ०२३पं०१०)।

तत्रेदमभिधीयते—योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः(१) । कुतः ? समुदायिनामचेतनत्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

ग्राह्यत्वाद्बाध्यात्मिकत्वम् । अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहः विज्ञानस्कन्धः । सुखाद्यनुभावः वेदनास्कन्धः । गौरश्व इत्येवं नामविशिष्टसविकल्पकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्कन्धः चित्तम् आत्मेति गीयते । अन्ये चत्वारः स्कन्धाः चैत्ताः । तेषां संघातः आध्यात्मिकः, सकललोकयात्रानिर्वाहक इत्यर्थः । अवयवातिरिक्तावयव्यनुपलब्धेरवयवाः शिष्यन्ते यत् सत् तत् क्षणिकम् यथा विद्युदिति, तेषां क्षणिकत्वमिति मानमूलोऽयं सिद्धान्तः ।

इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति—योऽयमिति । सर्गादौ परमाणूनां च स्कन्धानां च स्वतः संघातस्तावन्न सम्भवति अचेतनत्वात् । नापि चित्ताख्यमभिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः संघाते देहाकारे जाते विज्ञानं विज्ञाने जाते संघातः इत्यन्योन्याश्रयात् । न च क्षणिकविज्ञानादन्यः कश्चिज्जीव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते, यः संघातकर्ता भवेत् । न च कर्त्तारमनपेक्ष्याऽणवः स्कन्धाश्च स्वयमेव संघातार्थं प्रवर्तन्त इति वाच्यम् । अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । नन्वालयविज्ञानसन्तानः संहन्तास्त्वित्यत आह—आशयस्येति । आशेरतेऽस्मिन् रागादय इति आशयः सन्तानः, स किं सन्तानिभ्यो विज्ञानिभ्योऽन्योऽनन्यो वा । आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा ? नाद्यः, अस्मदिष्टनित्यात्मवादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह—क्षणिकत्वेति ।

---

(१) 'तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः' इति ना० मु० पु० पाठः ।

तस्मात्समुदायानुपपत्तिः, समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् १९

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णा उपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टा क्वचित्प्रपञ्चिताः, सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत् ।

क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाण्वादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनुपपन्ना क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः । **एतेना**ऽनन्यः सन्तान इति **पक्षो निरस्तः**, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः, तस्मात्संहन्तुरसत्त्वात् संघातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

संहन्तुरभावेऽपि संघातोपपत्तिमाशंक्य निषेधति—**इतरेति** । कार्यं प्रति अयते गच्छतीति प्रत्ययः कारणम् अविद्यादिभिरेवार्थात् संघातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह—**ते चेति** । क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिः **अविद्या** ततो रागद्वेषमोहाः **संस्कारा** भवन्ति, तेभ्यो गर्भस्थस्याऽऽद्यं **विज्ञानम्** उत्पद्यते तस्माच्चाऽऽलयविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टयं नामाश्रयत्वात् **नाम** भवति । ततो **रूपं** सितासितात्मकं शुक्रशोणितं निष्पद्यते गर्भस्थकललबुद्बुदावस्था **नामरूपश**ब्दार्थ इति निष्कर्षः । विज्ञानं पृथिव्यादिचतुष्टयं रूपञ्चेति **षडायतनानि** यस्येन्द्रियजातस्य तत् **षडायतनम्**, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः **स्पर्शः**, ततः सुखादिका **वेदना**, तया पुनर्विषयतृ**ष्णा**, तया प्रवृत्तिरु**पादानम्**, तेन भवत्यस्माज्जन्मेति **भवो** धर्मादिः, ततो **जातिः** देहजन्म, **पञ्चस्कन्धसमु**दाय इति यावत् । जातानां स्कन्धानां परिपाको **जरा**, नाशो **मरणम्**, म्रियमाणस्य पुत्रादिस्नेहादन्तर्दाहः **शोकः** तेन हा पुत्रेत्यादिप्रलापः **परिदेवना**, अनिष्टानुभवः **दुःखम्**, तेन **दुर्मनस्ता** मानसी व्यथा, इतिशब्दो मानापमानादिक्लेशसंग्रहार्थः । न केवलं सुगतानामेवाऽविद्यादयः सम्मताः किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह—**सर्वेषामिति** । अविद्यादिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतुहेतुमद्भावादर्थात् संघातसिद्धिरिति शङ्कामुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

तन्न । कस्मात्? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत, न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वम्पूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तेः किंचिन्निमित्तं संभवति । ननु अविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः-अविद्यादयः संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातम्-इति, ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यम्, तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम्, किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः-अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तम्-इति, कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे—सङ्घाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति, तदपि(१) सङ्घातात्सङ्घातान्तरमुत्पद्यमानम् नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत, अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत, नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवातिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्, अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति

सिद्धान्तभागं व्याचष्टे—तन्नेति । अविद्यादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य संघातहेत्वभावात् संघातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । किमविद्यादयः संघातस्य गमकाः उत उत्पादका इति विकल्प्य आद्ये संघातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यम् तन्नास्तीत्याह—अत्रोच्यते यदीति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणम्, अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः । यदा स्थिरेष्वणुषु संघातयोग्येषु कर्तृषु चादृष्टसहायेषु सत्सु ज्ञानाभावमात्रेण संहतिकर्तृत्वायोगात संघातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं, तदा क्षणिकपक्षे तन्नास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह—किमिति । आशयाश्रयः संघातकर्ता तच्छून्येष्वित्यर्थः । आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे उपकार्योपकारकत्वशून्येष्वित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—अथायमिति । संघातस्याऽविद्यादीनां चोत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति—कथमिति । स्वाभाविकः खल्वयं संघातानां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहो न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसंघाताश्रया अविद्यादय उत्तरसंघातप्रवर्तका इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्कते—अथ मन्यस इति । स्वभावस्य नियमा-

(१) 'तदपि' इति प्रा० मु० पु० पाठः ।

प्राप्नुयात्, उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम्, अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु संघातः सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति, तदपि तूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते । क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः-उत्तरस्मिन्क्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत-इति । न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुम्, निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते, भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसङ्गात् । अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायस्तथापि नैवो-

---

नियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः । पूर्यते गलति चेति पुद्गलः देहः । किञ्च भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगापवर्गव्यवहारोऽपि दुर्घट इत्याह—अपि चेति । यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेद् इच्छा व्यर्था, अस्ति चेत् क्षणिकत्वभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं संघातनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः हेत्वधीनः, कारणसमुदायाधीनश्चेति । तत्राऽविद्यातः संस्कारः ततो विज्ञानमित्येवं रूपः प्रथमः, पृथिव्यादिसमुदायात्कार्य इत्येवं द्वितीयः, तत्र आद्यम् अङ्गीकृत्य द्वितीयः संघातकर्त्रभावेन दूषितः, सम्प्रत्याद्यं दूषयति सूत्रकारः-उत्तरेति । क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते, निरुध्यमानत्वं विनाशकसान्निध्यम्, निरुद्धत्वम् अतीतत्वम् । ननु कार्यकाले विनाशव्याप्तत्वेऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षणिकार्थस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते—अथ भावेति । सद्रूप इत्यर्थः । किं हेतोरुत्पत्त्यतिरिक्तः कार्योत्पादनाख्यो व्यापारः अनतिरिक्तो वा ? नाद्यः इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते—अथेति । भावः उत्पत्तिः, उक्तं हि—'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति । येषां क्षणिकभावानां या भूतिः सैव क्रि-

पपद्यते, हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः । अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येत, उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहिषवत्, ततो वस्तु उत्पादनिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्याताम्, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव । तस्मादप्यसङ्गतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्,

---

या कारकञ्चेत्यर्थः । नष्टस्यापि निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वम् , तथा च मृदादेर्घटादिकालासत्त्वे घटाद्यनुत्पत्तिः सत्त्वे च क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति--**तथापीत्यादिना** । प्रथमपक्षोक्तदोषं द्रढयति--**विनैवेति** । वस्तुनो जन्मध्वंसानिरूपणाच्च न क्षणिकत्वमित्याह--**अपि चेति** । तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यन्तर्भावात् वस्तुनोऽनाद्यनन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं शङ्कते--**अथास्तीति** । विशेषमेवाह--**उत्पादेति** । दूषयति--**एवमपीति** । ताभ्यां संसर्गे वस्तुनः क्षणिकत्वभङ्गः स्यात् । संसर्ग एव नास्तीति तृतीयकल्पम्--उत्थाप्य दूषयति--**अथात्यन्तेति** ॥२०॥

सूत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति--**क्षणभङ्गेति** । किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा ? आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह--**अथाऽसत्येवेत्यादिना** । विषयकरणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवः तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः सुखादयश्च जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः । यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु आलम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः करणम् अधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः,

चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत, निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत। अथोत्तरक्षणोत्पत्तिर्यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्, तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्, क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत २१

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चेति। तदपि च त्रयं प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते। त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते। बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम भाष्यते, तद्विपरीतोऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति। तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे। प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरप्राप्तिः असंभव इत्यर्थः। कस्मात्? अविच्छेदात्। एतौ हि प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा? न तावत्सन्तानगोचरौ संभवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन

समनन्तरपूर्वप्रत्ययः संस्कारः, इति भेदः। प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमप्याह--**निर्हेतुकायाञ्चेति**। सहेतुकत्वपक्षेऽन्वयिकारणस्य मृदादेः कार्यसहभावापत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे--**अथोत्तरक्षणेत्यादिना**। सम्यक् क्रियन्त इति संस्काराः, आद्यन्तवन्तो भावा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः, उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारणभावक्षणिकत्वे निरस्ते। सम्प्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति--**प्रतिसंख्येति**। संस्कृतम् उत्पाद्यम्, बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रम्, त्रयात्तुच्छरूपादन्यदित्यर्थः। किं तत्त्रयं तदाह--**तदपीति**। निरुपाख्यं निःस्वरूपम्, प्रतीपा प्रतिकूला संख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा बुद्धिः प्रतिसंख्या, तया निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति, अबुद्धिपूर्वकस्तु स्तम्भादीनां स्वरसभंगुराणामित्याह **तद्विपरीत इति**। परप्रक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे--**तेषामिति**। भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतुफलभावेन प्रवाहः तस्मिन् सन्ताने चरमक्षणः क्षणान्तरं करोति वा न वा? आद्ये चरमत्वव्याघातः सन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्यासत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्याऽसत्त्वे पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः; अर्थक्रियाशून्यत्वात्, तस्मात्सन्तानस्य विच्छेदासम्भवान्निरोधाप्राप्तिरित्याह--**न तावदिति**। न द्वितीयः--इत्याह **नापीति**। घटकपालचूर्णा-

हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेदस्यासंभवात्। नापि भावगोचरौ संभवतः नहि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात्। अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात्। तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसङ्ख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः, स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा। पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः। उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति, तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम्, आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः, प्रतिसंख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्। आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः संभूतः'(तै० २।१) इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः। विप्रतिपन्नान्प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतामेकस्मि(१)न्सुपर्णे पतत्यावरणस्य

व्यवस्थासु सेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयिभावस्य मृदादेर्नात्यन्तिकविनाश इत्यर्थः। बीजस्यांकुरादिषु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह--**अस्पष्टेति**। अङ्कुरादयः अनुस्यूतान्वयिभावस्थाः कार्यत्वात् पटवदित्यन्वय्यविच्छेदसिद्धिरित्यर्थः। यस्माद्भावानां स्थायित्वं तस्मात्प्रतिक्षणनिरोधासम्भव इत्युपसंहारः ॥२२॥

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति—**उभयथेति**। यमनियमादयः **परिकराः**। सर्वं दुःखं क्षणिकमिति भावनोपदेशः **मार्गोपदेशः** ॥ २३ ॥

आगमप्रामाण्यादिति। तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद्वस्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः। **नन्वागमप्रामाण्ये** विप्रतिपन्नान् सुगतान् प्रति आकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह—**विप्रतिपन्नानिति**। शब्दो वस्तुनिष्ठः गुणत्वाद् गन्धादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सिध्यति। पृथिव्याद्यष्टद्रव्याणां श्रोत्रग्राह्यगुणाश्रयत्वा-

---

(१) 'मिच्छतस्तव एकस्मिन्' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

विद्यमानत्वात्सुपर्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः। यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत्, येनावरणाभावो विशेष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यात्, नावरणाभावमात्रम् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये 'पृथिवी भगवन् किंसन्निश्रया' इत्यस्मिन्प्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते 'वायुः किंसंनिश्रयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति 'वायुराकाशसंनिश्रयः' इति, तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् । तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति, वस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् । न च सा सम्भवति । अनुस्मृतेः । अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती संभवति, पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अपि च

योगादित्यर्थः । आकाशस्य भावत्वं प्रसाध्याऽभावत्वं दूषयति—**अपि चेति** । यथैकघटसत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति, तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्तद्रव्यसामान्याभावात्मकाकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसञ्चारो न स्यादित्यर्थः । देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽस्तीत्याशंक्याभावावच्छेदकदेशविशेष एव आकाशः, नाभाव इत्याह—**यत्रेत्यादिना** । **पतिष्यति** पक्षी, सञ्चरिष्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं स्वग्रन्थविरुद्धं चेत्याह—**अपि चेति** । किं सम्यङ् निश्रय आश्रयोऽस्या इति **किंसन्निश्रया**, अवस्तुनः शशविषाणस्याश्रयत्वादर्शनादिति भावः । व्याघातान्तरमाह—**अपि चेति** । ध्वंसाप्रतियोगिताख्यो धर्मो नित्यत्वं नासति सम्भवति, धर्मिणोऽसत्त्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति—**अनुस्मृतेरिति** । अनुभवजन्या स्मृतिः अनुस्मृतिः, तस्यामनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्थायित्वमित्यर्थः । क्षणिकत्वे ज्ञानद्वयानुसन्धानं च न स्यादित्याह—**कथं ह्यहमिति** । पूर्वदर्शनकर्तुरद्राक्षमिति

दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात्, नत्वेवं प्रत्येति कश्चित् । यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति । इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निह्नुते यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात्, तथाऽनन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंदधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेत। स यदि ब्रूयात्—सादृश्यादेतत्संपत्स्यत इति । तं प्रतिब्रूयात्, तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात्सादृश्यस्य क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रतिसन्धा-

---

स्मरणकर्त्रैक्यप्रत्यभिज्ञानाच्चात्मनः स्थायित्वमित्याह—अपि चेति । योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमद्य तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः । इदं पश्यामीति ज्ञानान्तरसम्बन्धकथनं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानान्तरद्योतनार्थम् । विपक्षे बाधकमाह—यदि हीति । द्रष्टृस्मर्त्रोर्भेदे अहं स्मरामि अन्योऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—यत्रैवमिति । प्रत्ययमाह—स्मरामीति । स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति प्रत्ययो यत्र तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां तादृशभेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्थायित्वं दुर्वारमित्याह—इह त्वहमद इति । यथाग्नेरौष्ण्यादिकं न बाधते कश्चित् तथा नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निह्नुत इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं भवति, तथा द्रष्टृस्मर्त्रोरैक्ये सति स्थायित्वं फलितमित्याह—तत्रैवं सतीति । क्षणद्वयसम्बन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणे भङ्गोऽस्त्वित वदन्तं प्रत्याह—तथेति । वर्तमानदशामारभ्य ओत्तमाच्छ्वासाद् आमरणाद् अनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिजानन्ना जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तम् अतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः सन्निति योजना । दीपज्वालास्विवाऽऽत्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शंकते—स इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसत्वान्न सादृश्यज्ञानं सम्भवति, सत्त्वे वाऽपसिद्धान्तः स्यादिति परिहरति—तमित्यादिना । स्यादेतत् न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यस्तद्द्वयसादृश्याव-

नमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात, स्याच्चेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकः तथासत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत । तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत् । न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात्तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्, सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वोभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसन्तानमारोहति । एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यम्,

---

गाही, किं तर्हि ? कश्चिदेष विकल्पः स्वाकारमेव बाह्यत्वेन विषयीकुर्वाणः क्षणान्तरास्पर्शी, अतो न स्थिरद्रष्टृपेक्षेति शङ्कते-तेनेदमिति । अत्र वक्तव्यम् सादृश्यप्रत्यये 'तेन' 'इदं' 'सदृशम्' इति वस्तुत्रयं भासते न वेति ? नेति वदतः स्वानुभवविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्यात्, तस्मात्पदत्रयेण मिथः संसृष्टभिन्नार्थभानादभानमसिद्धमिति परिहरति-न तेनेति । अथ भासते वस्तुत्रयम्, तच्च प्रत्ययाभिन्नमेव, न बाह्यमिति चेत् । न त्रयाणामेकप्रत्ययाभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः । इष्टापत्तिरिति ब्रुवाणं विज्ञानवादिनं प्रत्याह-यदा हीति । वस्तुत्रयं ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्भिन्नं सर्वलोकप्रसिद्धम् । तच्च नांगीक्रियते स्थायिद्रष्टृप्रसङ्गभयेन, तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां मिथोवार्तानभिज्ञत्वादेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकपक्षस्फुरणात्मकविप्रतिपत्त्यसम्भवात् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत । अतो यथानुभवं ज्ञानज्ञेयभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति बाह्यार्थयोर्ज्ञानपूर्वकं सादृश्यं जानत आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः । ननु सन्त्येव बाह्यार्थाः क्षणिकस्वलक्षणा निर्विकल्पकग्राह्याः, सविकल्पाध्यवसेयास्तु स्थायित्वसादृश्यादयो बाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहार इति बाह्यार्थवादमाशंक्य निरस्यति-एवमेवेति । यत् प्रमाणसिद्धं तदेव वक्तव्यम्, न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रवर्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरयद्वर्तमानक्षणमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यम् । तस्य वर्तमानत्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः । न च यत् सत् तत् क्षणिकमिति व्याप्तिरस्ति, विद्युदादेरपि द्वित्रिक्षणस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात् । न च स्थायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमानसिद्धार्थवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां दोषतया निमित्तं, विषयतया वा ? आद्येऽपि स्वरूपसत्, ज्ञातं वा । नाद्यः, मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रग्रहे श्वैत्याज्ञानेऽपि रूप्याभेदभ्रमापत्तेः । न द्वितीयः, स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वात् । नापि विषयतया निमित्तमित्याह-

ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । न चायं साहश्यात्संव्यवहारो युक्तः, तद्भावावगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसंभवात्तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति सन्देहः, उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भवति—स एवाहं स्यां तत्सदृशो वा—इति । य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितात्तद्भावोपलम्भात् । तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः, यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्पत्तिम्—'नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्' इति । विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टात्क्षीराद्दधि, मृत्पिण्डाच्च घटः । कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येताविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते—'नासतोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते, यद्यभावाद्भाव उत्प-

---

न चेति । सोऽहमित्युल्लेखात्तेनाहं सदृश इत्यनुल्लेखादित्यर्थः । सोहमिति प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वं निरस्य संशयत्वं निरस्यति—**भवेदिति** । जडार्थे प्रत्यभिज्ञातेऽपि बाधसम्भावनया संशयः कदाचित् स्यान्नात्मनीत्यर्थः । असन्दिग्धाविपर्यस्तप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षणिकत्वमतमत्यन्तासङ्गतमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २५ ॥

"अभावः शशविषाणवदत्यन्तासन्नित्यङ्गीकृत्य मृदादिनाशादसतो घटादिकं जायते" इति सुगता वदन्ति, तद्दूषयति—**नासत इति** । न केवलं बलादापाद्यते, किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः । मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादितीममर्थमाह—**विनष्टादिति** । कारणविनाशात् कार्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह—**कूटस्थादिति** । विनाशशून्यादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत्कार्याणि सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे स्युः, तथा चोत्तरक्षणे कार्य्याभावादसत्त्वापत्तिः । न सहकारिकृतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायाम् अनवस्थानात् अनपेक्षायां कार्यस्याप्यतिशयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् । तस्मान्न स्थायिभावात् कार्य्यजन्मेत्यर्थः । क्षणिकभावस्य हेतुत्वम् "उत्तरोत्पादे च" [व्या० सू० २ । २ । २०] इत्यत्र निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे—**तत्रेदमिति** । यदि बीजाभावस्याभावान्तराद्विशेषः स्यात्, तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लोकायतिकानामभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात्, न सोऽ-

धेताभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । नहि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत, नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, न चैवं दृश्यते । सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः केनाचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान्भावांल्लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं—स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हति—इति । तद्दुरुक्तम्, स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नाऽसावुपमृद्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्कुरा-

---

स्तीत्याह—येनेति । सूत्रं योजयति—निर्विशेषस्येति । शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्त्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह—यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमानमाह—नापीति । अभावः न हेतुः असत्त्वात् सम्मतवदित्यर्थः । अभावः न प्रकृतिः कार्याननन्वितत्वाद्, यथा शरावाद्यनन्वितस्तन्तुर्न शरावादिप्रकृतिरिति तर्कमाह—अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वान्मृदादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह—मृदिति । स्थायिनः कारणत्वायोगमुक्तमनूद्य दूषयति—यत्तूक्तमित्यादिना । अनुभवबलात् स्थिरभावानामेव सहकारिसन्निधिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यम् । न च शक्तस्य सहकार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यम् । यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेति असहकारि विश्वं स्यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽग्नितापादिसहकारिकृतातिशयक्रमाद्रुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यम् । पटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात् घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि तुल्या । यदुक्तं

दिकारणभावाभ्युपगमात्, तस्मादसद्भ्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सद्भ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः। अपि च चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते, परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगतमपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥२६॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवंसत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्, अभावस्य सुलभत्वात्। कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः, तन्तुवायस्यापि तन्तूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः। स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत। न चैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित्। तस्मादप्यनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥

५ अभावाधिकरणम्। सू० २८—३२

विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते। युज्यते स्वप्नदृष्टान्तादबुध्येत व्यवहारतः॥
अबाधात्स्वप्नवैषम्यं बाह्यार्थस्तूपलभ्यते। बहिर्विदिति तेष्युक्तिर्नातो धीरर्थरूपभाक्॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावितेषु वि-

---

कार्याभावदशायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति। तन्न। अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्तेः। न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम्। असतस्तदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात्, सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासतः। अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव। तस्मादनुस्यूतस्थिरभावानां हेतुत्वमुपपन्नमिति भावः। पूर्वापरविरोधमप्याह-अपि चेति ॥ २६ ॥

अभावादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तम्। अतिप्रसङ्गान्तरमाह—उदासीनानामिति। अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानाम्। अमत्रं घटादिपात्रम्। तन्वानस्य-व्यापारयतः। तस्माद्भ्रान्तिमूलेन क्षणिकबाह्यार्थवादेन कूटस्थनित्यब्रह्मसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (४) ॥

नाभाव उपलब्धेः। अखण्डनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानं बाह्यार्थोपादानं वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं, न ततोऽन्योऽर्थोऽस्तीति योगाचारमतेन

ज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते। केषांचित्किल विनेयानां बाह्ये वस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः, तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रेतः। तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तःस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते। सत्यपि बाह्येऽर्थे बुध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात्। कथं पुनरवगम्यतेऽन्तःस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति, तदसंभवादित्याह। स हि बाह्योर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः। तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः। नापि तत्समूहाः स्तम्भादयः, तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत। अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं

विरुध्यते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां संशये पूर्वोक्तबाह्यार्थवादनिरासमुपजीव्य पूर्वपक्षमाह—एवमित्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलम्। नन्वेकस्य सुगतागमस्य कथं बाह्यार्थसत्त्वासत्त्वयोस्तात्पर्यं विरोधादित्याशंक्याऽधिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायज्ञत्वेन मन्दाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिभ्यः श्रैष्ठ्यमाह—केषांचिदिति। उक्तं च धर्मकीर्तिना "देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः" इति। सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनुसारिण इत्यर्थः। नन्वसति बाह्यार्थे मानमेयव्यवहारः कथं, तत्राह—तस्मिन्निति। विज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयम्, अवभासात्मना मानफलं, शक्त्यात्मना मानं, शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया व्यवहार इत्यर्थः। मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह-सत्यपीति। न हि बुद्ध्यनारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोस्ति, अतो बुद्ध्यारूढाकार एव प्रमेयं, न बाह्यमित्यर्थः। बाह्यार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युक्तीरुपन्यस्यति—कथमित्यादिना। ज्ञेयं ज्ञानातिरेकेणासत् तदतिरेकेणासम्भवान्नरशृङ्गवदित्याह-तदसम्भवादिति। असम्भवं विवृणोति-स हीति। परमाणवश्चेदेकस्थूलस्तम्भ इति ज्ञानं न स्यात् समूहस्त्वसन्नित्यर्थः। अवयव्यभावेऽपि जात्यादयो बाह्यार्थाः स्युः, तत्राह—एवमिति। जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सकाशादभेदेऽत्यन्तभेदे वा धर्मिवद्धर्म्यन्तरवच्च न धर्मधर्मिभावः, भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जात्याद्यर्था इत्यर्थः। किञ्च ज्ञानस्य ज्ञेयसारूप्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गीकार्यः। तथा

ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम्। अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना। अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति, न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति, नचैतत्स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्, तस्मादप्यर्थाभावः। स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथाहि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते, प्रत्ययत्वाविशेषात्। कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते, वासनावैचित्र्यादित्याह। अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते, स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् अन्तरेण तु वासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात्, तस्मादप्यभावो बाह्यार्थस्येति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—'नाभाव उपलब्धेः' इति। न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते। कस्मात्? उपलब्धेः। उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं

च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणान्न बाह्यार्थसिद्धिः, मानाभावात् गौरवाच्चेत्याह—**अपि चेति**। पक्षपातः विषयविशेषवैशिष्ट्यव्यवहारः। किञ्च ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भक्षणनियतोपलम्भग्राह्यत्वात् ज्ञानवदित्याह—**अपि चेति**। ज्ञानार्थयोर्वास्तवभेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात्, ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह—**न चैतदिति**। क्षणिकज्ञानस्यार्थेन सम्बन्धहेत्वभावान्न ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः। किञ्च जाग्रद्विज्ञानं न बाह्यालम्बनं विज्ञानत्वात् स्वप्नादिज्ञानवदित्याह—**स्वप्नेति**। विज्ञानानां वैचित्र्यानुपपत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते—**कथमिति**। अन्यथोपपत्त्या परिहरति **वासनेति**। अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव **वासना** तद्वशादनेकक्षणव्यवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति, यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं, तद्वदित्यर्थः। उभयवादिसम्मतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न बाह्यार्था इत्याह—**अपि चेति**।

क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वान्नेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यते इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—**नाभाव इत्यादिना**। किं बाह्यार्थस्यानुपलब्धेरभावः उत

बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति, न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति। यथा हि कश्चिद्भुञ्जानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात्। **ननु** नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति, किं तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि। बाढमेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात्ते तुण्डस्य, न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि, यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव। नहि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः कुड्यं चेत्युपलभते, उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते। अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपभलन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेव व्याचक्षते(१) यदन्तर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति। तेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वन्ति, इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः। नहि विष्णुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत। तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु बहिर्वदवभासत इति। **ननु** बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम्। नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाण-

---

ज्ञानाद्भेदेनानुपलब्धेः। **नाद्य** इत्युक्तम्—**उपलब्धेरिति**। द्वितीयं शङ्कते—**ननु नाहमिति**। ज्ञानज्ञेययोर्विषयिविषयभावेन भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह—**बाढमित्यादिना**। त्वद्वचनादपि जना बाह्यार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभन्त इत्याह—**अतश्चेति**। बाह्यार्थस्यात्यन्तासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायोगात् दृष्टान्तत्वासम्भवाच्च बहिर्वच्छब्दो न स्यादित्याह—**इतरथेति**। अबाधितभेदानुभवादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह—**तस्मादिति**। ज्ञेयार्थो ज्ञानातिरेकेणासन्नसम्भवादित्युक्तबाधाद्वत्करणमिति शङ्कते—**नन्विति**। कोऽसौ **असम्भवः** असत्त्वं वा, असत्त्वनिश्चयो वा, अयुक्तत्वं वा, उत्कटकोटिकसंशयात्मकसम्भवस्याभावो वा? नाद्यः, साध्याभेदात्। न द्वितीयः, स्थूलौ घटस्तम्भाविति समूहालम्बने स्थूलत्वद्वित्वघटत्वस्तम्भत्वरूपविरुद्धधर्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकस्माद् द्वयावगाहिविज्ञानाद्भेदसत्त्वनिश्चयेनासम्भवासिद्धेरित्याह—**नायं साधुरिति**। सम्भवः सत्तानिश्चयः प्रमाणाधीनः, असम्भवः असत्त्वनिश्चयः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरीत्यमिति व्यवस्था-

---

(१) 'बाह्यमर्थमेवमाचक्षते' इति प्रा० मु० पु० पाठः।

प्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवाववधार्येते न पुनः संभवासंभवपूर्विके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती। यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्संभवति, यत्तु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न संभवति। इह तु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संभवतीत्युच्येतोपलब्धेरेव। न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः, बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य। अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य, यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य, द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः, तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम्, अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य। यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धर-

मेव स्फुटयति—यद्धीति। उक्तव्यवस्थायाः फलं बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव तृतीयं दूषयति—इहेति। प्रमाणनिश्चितबाह्यार्थस्य स्तम्भादेः परमाणुभ्यो भेदाभेदविकल्पैरयुक्तत्वमात्रेणासत्त्वनिश्चयो न युक्तस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तत्वस्य तुल्यत्वात्। न ह्यस्थूलस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहालम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः। समूहालम्बनोच्छेदे विज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया विषयद्वित्वादिव्यवहारलोपापत्तेः तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथानुभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः। न चतुर्थः, निश्चिते तादृशसम्भवस्यानुपयोगात्तस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वाङ्गत्वादिति भावः। यच्चोक्तं ज्ञानगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानालम्बनत्वोपपत्तेर्बहिरर्थाभाव इति, तत्राह—न चेति। यत्तु गौरवमुक्तम्। तन्न दूषणम्, प्रामाणिकत्वादित्याह—बहिरिति। यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्वलोकसाक्ष्यनुभवसिद्धः अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नाभेदसाधक इत्याह—अत एवेति। यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतोपलब्धिकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथाऽर्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि ग्राह्यग्राहकभावेन नियमोपपत्तेः। न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् स्वभिन्नग्राह्यसम्बन्धायोगः स्थायित्वादिति भावः। विज्ञानम् अनेकार्थेभ्यो भिन्नम् एकत्वाद् गोत्ववदिति सत्प्रतिपक्षमाह—अपि चेति। न च हेत्वसिद्धिः ज्ञानज्ञानमित्येकाकारप्रतीतेः ज्ञानैकनिश्चयात्। न च सा जातिविषया, व्यक्तिभेदानिश्चयादित्याह—न विशेष्यस्येति। घटादेश्चैतन्याद्भेदमुक्त्वा वृत्तिज्ञाना-

सयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्मबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किंचान्यत्, विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् । बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ इति चेत् । अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छस्यग्निरात्मानं दहतीतिवत्, अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यहो पाण्डित्यं महद्दर्शितम् । न चार्थाव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरि-

---

क्षेदमाह—तथेति । घटः द्वाभ्यां भिन्नः एकत्वात् क्षीरवदित्यर्थः । ज्ञानभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलोपं बाधकमाह—अपि चेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्षणिकज्ञानयोर्मिथो ग्राह्यग्राहकत्वमयुक्तमनभ्युपगतं च । तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता धर्मिप्रतियोगिनोर्मिथः परेण चाग्रहेण भेदग्रहायोगात् तथा च तयोर्भेदग्राहकस्थाय्यात्मा तद्भिन्न एष्टव्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तभेदाभावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तं व्यक्तिमात्रत्वं स्वलक्षणम् अनेकानुगतं सामान्यमतद्व्यावृत्तिरूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वा दुर्ज्ञानत्वात् । उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पूर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञातुरभावात् । किञ्च अविद्योपप्लवः अविद्यासंसर्गः तेन नीलमिति सद्धर्मः, नरविषाणमिति असद्धर्मः, अमूर्तमिति सदसद्धर्मः, सतो विज्ञानस्यासतो नरविषाणस्य चामूर्तत्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वात् । अज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बह्वर्थज्ञानसाध्या । आदिपदेन सामान्यत इष्टं ग्राह्यमनिष्टं त्याज्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो गृहीतः । तस्मात्प्रतिज्ञादिव्यवहाराय ग्राहकभेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे युक्त्यन्तरमस्तीत्याह—किञ्चान्यदिति । ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात् स्वीकारो न युक्त इत्यर्थः । स्वविषयत्वाद्विज्ञानं स्वीक्रियते नार्थः परग्राह्यत्वादिति शङ्कते—अथ विज्ञानमिति । विरुद्धं स्वीकृत्याविरुद्धं त्यजता बौद्धतनयेन मौढ्यं दर्शितमित्याह—अत्यन्तेति । ज्ञानं स्ववेद्यमित्यङ्गीकृत्य मौर्ख्यमापादितम्, वस्तुतः स्ववेद्यत्वमयुक्तमित्याह—न चेति । कर्त्तरि क्रियां प्रति

क्त्वग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति। अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति। तदुभयमप्यसत्। विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्रुपलभ्यभावोपपत्तेः, स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात्। किंचान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता प्रमाणागम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात्, शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत्। बाढमेवम्, अनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयाऽनुज्ञायत इति चेत्। न। अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुःसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदित्यवगम्यते। साक्षिणोऽवगन्तुश्च स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वा-

गुणभूते प्रधानत्वाख्यकर्मत्वायोगात् स्वकर्तृकवेदनकर्मत्वमसदित्यर्थः। **न च स्ववि**षयत्वमात्रं **स्ववेद्यत्वमिति वाच्यम्**। अभेदे विषयविषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः। ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति शङ्कते—**नन्विति**। अनवस्था च साम्यञ्चेति दोषद्वयं परिहरति—**तदुभयमपीति**। अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटवज्जडस्य स्वेन स्वीयजन्मादिग्रहायोगादस्ति ग्राहकाकांक्षा। साक्षिणस्तु सत्तायां स्फूर्तौ च निरपेक्षत्वान्नानवस्था, नापि साम्यम्, चिज्जडत्ववैषम्यादित्यर्थः। साक्षी क्वेत्यत आह—**स्वयंसिद्धस्येति**। निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षणिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः। अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्वीकार्य इत्याह—**किञ्चेति**। विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात्, स्वयं प्रथनमिति ब्रुवता ज्ञातृशून्यत्वं चोक्तं स्यात्, तथा च ज्ञातृज्ञानाविषयत्वाच्छिलास्थप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यात्, अतस्तत्साक्ष्येष्टव्य इत्यर्थः। विज्ञानस्य स्वान्यज्ञातृशून्यत्वमिष्टमेव त्वयाऽऽपाद्यते, **न चासत्त्वापत्तिः** ज्ञात्रभावादिति **वाच्यम्**, स्वस्यैव ज्ञातृत्वादिति शाक्यः शङ्कते—**बाढमिति**। अभेदे ज्ञातृज्ञेयत्वायोगात् ज्ञात्रन्तरमावश्यकमिति परिहरति—**नेति**। विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्देहवदित्यर्थः। अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा? आद्ये अनवस्था, द्वितीये विज्ञानवाद एव भङ्ग्यन्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते—**साक्षिण इति**। त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते। अतः कार्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवेद्यत्वमस्माभिः साधितं कूटस्थचिदात्मनो ग्राहकानपेक्षत्वान्नानवस्थेति चोक्तम्, अतो महद्वैलक्षण्यमावयोरिति

चोयुक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत्। न, विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं–बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषात्–इति, तत्प्रतिवक्तव्यम्। अत्रोच्यते। न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति। कस्मात् ? वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्वैधर्म्यम् ? बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य-मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम–इति, न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः। न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्यांचिदप्यवस्थायां बाध्यते । अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम्, उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनम्, स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयो-

---

परिहरति—न विज्ञानस्येति ॥ २८ ॥

एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेर्न बाह्यार्थाभाव इत्युक्तम्, संप्रति जाग्रद्विज्ञानं स्वप्नादिविज्ञानवन्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति—वैधर्म्याच्चेति । किमत्र निर्विषयत्वं साध्यम् उत पारमार्थिकविषयशून्यत्वम्, अथ वा व्यावहारिकविषयशून्यत्वम् । नाद्यः, स्वप्नादिविभ्रमाणामपि मिथ्यार्थालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः, सिद्धसाधनादिति सूत्रस्थचकारार्थः । तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधितार्थग्राहित्वमुपाधिरित्याह—बाध्यते हीत्यादीना । निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः । साधनव्यापकत्वनिरासायाह—न चैवमिति । किञ्च प्रमाणजाऽनुभव उपलब्धिः पक्षः, अप्रमाणजं स्वप्नज्ञानं दृष्टान्तः, इति वैधर्म्यान्तरम् । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह—अपि चेति । स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्ध्योर्वैधर्म्यान्तरमाह—अर्थविप्रयोगेति । असम्बन्धश्चावर्तमानश्च स्मृतेरर्थो विषय इति निरालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचिद्भवेत्, न संप्रयुक्तवर्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणाप्रमाणजत्ववैधर्म्योक्तिफलमाह—तत्रैवं सतीति । वैधर्म्ये सतीत्यर्थः । अप्रमाणजत्वोपाधेर्निरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यासिद्धिं निरस्यति—न चेति । बाधमप्याह—अपि चेति । वस्तुतो घटाद्यनुभवस्य निरा-

गसंप्रयोगात्मकमिष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामीति। तत्रैवंसति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वात्स्वप्नोपलब्धिवदि-त्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता। न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः क-र्तुम्। अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गाज्जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते। नहि यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य संभविष्यति। न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति। दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥२९॥

न भावोऽनुपलब्धेः॥ ३०॥

यदप्युक्तं-विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्प्यत-इति, तत्प्रतिवक्तव्यम्। अत्रोच्यते। न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्प-क्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानाम्। अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति, अनुपलभ्यमानेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः, अनादित्वेऽप्यन्धपरंपरान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारविलोपिनी स्यान्नाभि-प्रायसिद्धिः। यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्त-मेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति, तावप्येवंसति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ, विना-

---

लम्बनत्वं धर्मो यदि स्यात् तदा किं दृष्टान्तग्रहण, प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वह्नेरौष्ण्यं दृष्टान्तेन वक्तव्यम्, यदि न वस्तुतो धर्म्मोऽस्ति, तदापि किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रेणापि दुःसाध्यत्वात्, अतः स्वतो निरालम्बनत्वो-क्तौ सालम्बनत्वानुभवबाधभिया त्वयानुमातुमारब्धम् तथापि बाधो न मुञ्चतीत्यर्थः। उक्तोपाधिरपि न विस्मर्तव्य इत्याह—दर्शितं त्विति॥ २९॥

सूत्रव्यावर्त्यं स्मारयित्वा दूषयति—यदप्युक्तमित्यादिना। भावः उत्पत्तिः सत्ता वा। ननु बाह्यार्थानुपलब्धावपि पूर्वपूर्ववासनाबलादुत्तरोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यत आह—अनादित्वेऽपीति। बीजादङ्कुरो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जातीययोः कार्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनो-त्पत्तेरादावेव कल्प्यत्वादनादित्वकल्पना निर्मूलेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरित्यर्थः। ननु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति स्वप्ने दृष्टमिति समूलाऽनवस्थेत्यत आह—याविति। वासनानां बाह्यार्थानुभवकार्यत्वे सति नैरपेक्ष्यासिद्धिर्न त्वयापि दृष्टेत्यर्थः। कार्यत्वग्राहकं व्यतिरेकमाह—विनेति। अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वायोगाच्च त्वदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवार्थोपलब्धिवैचित्र्यस्य वास-

ऽर्थोपलब्ध्या वासनानुत्पत्तेः । अपि च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः, संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात् , न च तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधानस्मृतिप्रतिसन्धानादिव्यवहारः संभवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपि च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्भावितानि 'उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्' इत्येवमादीनि तानीहाप्यनुसन्धातव्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ

नानां विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न क्वापि वासनामात्रकृतं धीवैचित्र्यम् , किन्त्वर्थानुभवे सति वासना असति नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनामूलानुभवावच्छेदकार्थकृतमेवेति बाह्यार्थसद्भावसिद्धिरित्याह—अपि चेति । यः संस्कारः स साश्रयो लोके दृष्टः, यथा वेगादिरिष्वाश्रयः, अतो विज्ञानसंस्काराणां न भावः । आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थान्तरमाह—अपि चेति ॥ ३० ॥

अस्त्वालयविज्ञानमाश्रय इत्यत आह—क्षणिकत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—यदपीति । सहोत्पन्नयोः सव्येतरविषाणवदाश्रयाश्रयिभावायोगात् पौर्वापर्ये चाधेयक्षणेऽसत आधारत्वायोगात्, सत्त्वे क्षणिकत्वव्याघातान्नाधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वान्नीलादिविज्ञानवदित्यर्थः । अस्तु तर्हि आलयविज्ञानसन्तानाश्रया वासना इत्यत आह—न हीति । सविकारः कूटस्थो वा स्थाय्यात्मा यदि नास्ति, तदा सन्तानस्यावस्तुत्वाद्देशाद्यपेक्षया यद्वासनानामाधानं निक्षेपो ये च स्मृतिप्रत्यभिज्ञे, यश्च तन्मूलो व्यवहारः, तत् सर्वं न सम्भवतीत्यर्थः । यदि व्यवहारार्थम् आत्मस्थायित्वं, तदा अपसिद्धान्त इत्याह—स्थिरेति । सूत्रमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे—अपि चेति । मतद्वयनिरासमुपसंहरति—एवमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वाच्छून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलत्वमाशंक्य सूत्रकारः

बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुमपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥३१॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथाऽयं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव, न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतन्त्रव्यवहारः । अपि च बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्धप्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति । सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

किमिति न निराचकारेत्यत आह—शून्येति । आदरः पृथक्सूत्रारम्भः न क्रियते, एतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि योज्यन्त इत्यर्थः । तथाहि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाणत उपलब्धेः । ननु जाग्रत्स्वप्नौ ज्ञानार्थशून्यौ अवस्थात्वात् सुषुप्तिवदित्यत आह— वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् [व्या०सू०२।२।२९।] इति । स्वप्नः आदिर्यस्याः सुषुप्तेः तद्वन्नेतरावस्थयोः शून्यत्वम् उपलब्ध्यनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात्, सुषुप्तावप्यात्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्याच्च नानुमानमित्यर्थः । किञ्च निरधिष्ठाननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यम्, तस्य त्वन्मते न भावः । मानतोऽनुपलब्धेरित्याह-न भावोऽनुपलब्धेः।[व्या०सू०२।२।३०] इति । (१)(उपलब्ध्यनुपलब्धिलक्षणं यद्वैधर्म्यं तल्लक्ष्यतेऽनयेति सा चासौ बाधितज्ञानार्थोपलब्धिः तद्रूपबाधादित्यर्थः) तदर्थमाह-न ह्ययमिति । यद्भाति तन्नासदित्युत्सर्गतः प्रपञ्चस्य न शून्यत्वम् बाधाभावादित्यर्थः । न च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वादसत्त्वम्, मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः । क्षणिकत्वाच्च [व्या०सू०२।२।३१] इति सूत्रं क्षणिकत्वोपदेशाच्चेति पठनीयम् । शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वोपदेशादसङ्गतप्रलापी सुगत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सुगतमतासाङ्गत्यमुपसंहरति-सर्वथेति । सर्वज्ञस्य कथं विरुद्धप्रलापस्तत्राह—प्रद्वेषो वेति । वेदबाह्या अत्र प्रजा ग्राह्याः, अतो भ्रान्त्येकमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदान्तसिद्धान्तस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (५) ॥

---

(१) इयं कोष्ठकगता पंक्तिः 'उपलब्ध्यनुपलब्धी' इत्यादि रत्नप्रभाग्रन्थस्य व्याख्याभूतेति रत्नप्रभायामस्य मुद्रणस्यानौचित्येपि सर्वपुस्तकेषु मुद्रणादत्रापि मुद्रितेति बोध्यम् ।

६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम्। सू० ३३—३६

सिद्धिः सप्तपदार्थानां सप्तभङ्गीभयात्र वा। साधकन्यायसद्भावात्तेषां सिद्धौ किमद्भुतम्।
एकस्मिन्सदसत्त्वादिविरुद्धप्रतिपादनात्। अपन्यायः सप्तभङ्गी न च जीवस्य सांशता॥

नैकस्मिन्नसंभवात्॥ ३३॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवसनसमय इदानीं निरस्यते। सप्त चैषां पदार्थाः संमता जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम। संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ। यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते। तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते, पञ्चास्तिकाया नाम—जीवास्तिकायः पुद्ग-

---

नैकस्मिन्नसम्भवात्। मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं बुद्धिस्थं भवति तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह-**निरस्त इति**। एकरूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वादस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्वपक्षफलमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति—**सप्त चेति**। जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ। विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः **आस्रवः**। तां संवृणोतीति **संवरः** यमनियमादिः। निर्जरयति नाशयति कल्मषमिति **निर्जरः** तप्तशिलारोहणादिः। **बन्धः** कर्म। **मोक्षः** कर्मपाशनाशे सत्यलोकाकाशप्रविष्टस्य सततोर्ध्वगमनम्। नन्वास्रवादीनां भोग्यान्तर्भावात् कथं सप्तत्वमित्यत आह—**संक्षेपतस्त्विति**। संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तार्थेषु मध्यमरीत्या विस्तारान्तरमाह—**तयोरिति**। **अस्तिकायशब्दः** सांकेतिकः पदार्थवाची। १ जीवश्चासौ अस्तिकायश्चेत्येवं विग्रहः। २ पूर्यन्ते गलन्तीति **पुद्गलाः** परमाणुसंघाः **कायाः**। ३ सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेयः **धर्मः**। ४ ऊर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुः **अधर्मः**। ५ आवरणाभावः **आकाश** इत्यर्थः। पञ्चपदार्थानामवान्तरभेदमाह—**सर्वेषामिति**। **अयमर्थः जीवास्तिकायस्त्रिविधः**। १ कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धः अर्हन्मुख्यः, २ केचित् साम्प्रतिकमुक्ताः, ३ केचिद्बद्धा इति। **पुद्गलास्तिकायः** षोढा—४ पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि ५ स्थावरं ६ जङ्गमं चेति। ७—८ प्रवृत्तिस्थितिलिङ्गौ धर्माधर्मौ उक्तौ। **आकाशास्तिकायो द्विविधः**—१ लोकाकाशः सांसारिकः, २ अलोकाकाशः मुक्ताश्रय इति। **बन्धाख्यं कर्म अष्टविधम्**। ४ चत्वारि घातिकर्माणि ४ चत्वार्यघातीनि। तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तर्यं चेति **घातिकर्माणि**। १ तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानम् **आद्यं कर्म**। २ आर्हततन्त्रश्रवणान्न मुक्तिरिति ज्ञानं **द्वितीयम्**। ३ बहुषु तीर्थकरप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं **मोहनीयम्**। ४ मोक्षमार्गप्रवृत्तिविघ्नकरणम् **आन्तर्यम्**। इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वाद् **घातिकर्माणि**। अथाऽघातीनि **चत्वारि कर्माणि**—वेदनीयं, नामिकं, गोत्रिकम्, आयुष्कमिति। १ मम वेदितव्यं

ऌास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषा-मप्येषामवान्तरप्रभेदान्बहुविधान्स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति । सर्वत्र चे-मं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्त-व्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वपी-मं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति ।

अत्राचक्ष्महे । नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः ? एकस्मिन्नसंभ-

---

तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । २ एतन्नामाहमस्मीत्यभिमानः नामिकम् । ३ अहमत्र भवतो देशिकस्याऽर्हतः शिष्यवंशे प्रविष्टोऽस्मीत्यभिमानः गोत्रिकम् । ४ शरीरस्थित्यर्थं कर्म आयुष्कम् । ४ अथ वा शुक्रशोणितमिश्रितम् आयु-ष्कम् । ३ तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिः गोत्रिकम् । २ शक्तस्य तस्य द्रवीभावात्मककललावस्थाया बुद्बुदावस्थायाश्चाऽऽरम्भकः क्रियाविशेषः नामिकम् । १ सक्रियस्य जाठराग्निवायुभ्यामीषद्घनीभावः वेदनीयम् । तत्त्ववेदनानुकूलत्वात्ता-न्येतानि तत्त्वावेदकशुक्लपुद्गलार्थत्वादघातीनि । तदेतत् कर्माष्टकं जन्मार्थत्वाद्बन्धः आस्र-वादिद्वारेति । इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति—स्वसमयपरिकल्पितानिति । स्वीयतन्त्रसंकेतमात्रकल्पितानित्यर्थः । पदार्थानामुक्तानामनेकान्तत्वं वदन्तीत्याह—सर्वत्रेति । अस्तित्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय वस्तुमात्रे न्यायं योजयन्ति । सप्तानामस्तित्वादीनां भङ्गानां समाहारः सप्तभंगी, तस्या नयो न्यायः । घटादेर्हि सर्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राप्यात्मनाप्यस्त्येव स इति तत्प्राप्तये यत्नो न स्यात् , अतो घटत्वादिरूपेण कथञ्चिदस्ति, प्राप्यत्वादिरूपेण कथञ्चिन्नास्तीत्येवमनेकरूपत्वं वस्तुमा-त्रस्यास्थेयमिति भावः । के ते सप्त भंगास्तानाह—स्यादस्तीति । स्यादित्यव्ययं तिङन्तप्रतिरूपकं कथञ्चिदर्थकम् , स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । १ तत्र वस्तुनोऽस्तित्ववाञ्छायां स्यादस्तीति आद्यो भंगः प्रवर्त्तते । २ नास्तित्ववाञ्छायां स्यान्नास्तीति द्वितीयो भंगः । ३ क्रमेणोभयवाञ्छायां स्यादस्ति नास्ति चेति तृती-यो भंगः । ४ युगपदुभयवाञ्छायामस्ति नास्तीति शब्दद्वयस्य सकृद्वक्तुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतुर्थो भंगः। ५ आद्यचतुर्थभङ्गयोर्वाञ्छायां स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्चेति पञ्चमो भंगः । ६ द्वितीयचतुर्थेच्छायां स्यान्नास्ति चाऽवक्तव्यश्चेति षष्ठो भंगः । ७ तृतीयचतुर्थेच्छायां स्यादस्ति नास्ति चाऽवक्तव्यश्चेति सप्तमो भंग इति विभागः । एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः, स्यादनेकः, स्यादेकोऽनेकश्च, स्यादवक्त-व्यः, स्यादनेकोऽवक्तव्यः, स्यादेकोऽनेकश्चावक्तव्यश्चेति, तथा स्यान्नित्यः, स्यादनित्य इत्याद्यूह्यम् । एवमनेकरूपत्वेन वस्तुनि प्राप्तित्यागादिव्यवहारः सम्भवति, एकरू-

वात् । न ह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत् । य एते सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति । एवंसति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् । कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा, अतश्चानिर्धा-

पत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदास्त्येवेति व्यवहारविलोपापत्तिः स्यात् । तस्मादनेकान्तं सर्वमित्येकरूपब्रह्मवादबाधः ।

इति प्राप्ते सिद्धान्तयति–**अत्रेति** । यदस्ति तत् सर्वत्र सर्वदास्त्येव, यथा ब्रह्मात्मा । न चैवं तत्प्राप्तये यत्नो न स्यादिति वाच्यम् । अप्राप्तिभ्रान्त्या यत्नसम्भवात्। यन्नास्ति तन्नास्त्येव, यथा शशविषाणादि, प्रपञ्चस्तु उभयविलक्षण एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो नानेकान्तवादः । तथाहि–किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वम् उत आकारान्तरेण । द्वितीये वस्तुन आकारान्तरमेवाऽसदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्य ग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वे ग्रामोऽप्यसन् भवति प्राप्त्यासत्त्वे प्राप्तियत्नानुपपत्तेः, अतो यथाव्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्थेयम् । नाद्य इत्याह–**नायमिति** । ननु विमतम् अनेकात्मकं वस्तुत्वान्नारसिंहवदिति चेत् । न । घट इदानीमस्त्येवेत्यनुभवबाधात्। किञ्च जीवादिपदार्थानां सप्तत्वं जीवत्वादिरूपं चास्त्येव नास्त्येवेति च नियतं वा उत अनियतम् । आद्ये व्यभिचार इत्याह–**य इति** । द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह–**इतरथेति** । अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते–**नन्विति** । तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा ? आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नेवैकरूपनिश्चये व्यभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह–**नेति ब्रूम इति** । प्रमायामुक्तन्यायं प्रमात्रादावतिदिशति–**एवमिति** । निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेस्तस्येत्यर्थः । इत्येवं सर्वत्रानिर्धारणे सत्युपदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह–**एवं सतीति** ।

रितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात्। तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे, पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वं अधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात्। न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति, अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन्, उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम्। उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्ते इति च, तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्ययितव्यस्य पक्षस्य। स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः। एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतमिदमार्हतं मतम्। एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः। यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति, तत्पूर्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तन्निराकरणाय प्रयत्यते॥ ३३॥

अनेकान्तवादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह—तथा पञ्चानामिति। यदुक्तमवक्तव्यत्वं, तत किं केनापि शब्देनावाच्यत्वम् उत सकृदनेकशब्दावाच्यत्वम्। नाद्यः, व्याघातादित्याह—न चैषामिति। उच्यन्ते चावक्तव्यादिपदैरिति शेषः। न द्वितीयः, सकृदेकवक्तृमुखजाऽनेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् शेषस्यापि मुखभेदात्। न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्मवाञ्छायां वक्तुर्मूकत्वमात्रमवक्तव्यपदेन विवक्षितमिति वाच्यम्। तादृशवाञ्छाया एवाऽनुत्पत्तेरिति। किञ्च विरुद्धानेकप्रलापित्वादर्हन्ननाप्त इत्याह—उच्यमानाश्चेत्यादिना। इति च प्रलपन्नित्यन्वयः। अर्हन्निति शेषः। अनाप्तपक्षस्यैवान्तर्गतः स्यात नाप्तपक्षस्येत्यर्थः। इतश्चाऽसङ्गतोऽनेकान्तवाद इत्याह—स्वर्गेति। किञ्चाऽनादिसिद्धोऽर्हन्मुनिः। अन्ये तु हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते, अननुष्ठानाद्बध्यन्त इत्यार्हततन्त्रावधृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह—अनादीति। प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति—एवमिति। एतेनेति। सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र निरासेनेत्यर्थः। परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिगम्बरसिद्धान्तः किमिह सूत्रकृतोपेक्षितः, तत्राह—यत्त्विति। ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्र्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् ? शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनु-

---

जीवस्य देहपरिमाणतां दूषयति—एवं चेति । अकात्स्न्र्यं मध्यमपरिमाणत्वम् तेनानित्यत्वं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह—शरीराणां चेति । विपाकः कर्मणामभिव्यक्तिः । जीवस्य कृत्स्नगजशरीराव्यापित्वमकात्स्न्र्यम्, शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो न प्रविशेत्, देहाद्बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च बालदेहमात्रः आत्मा ततः स्थूले युवदेहे क्वचित् स्यादिति कृत्स्नदेहः सजीवो न स्यादित्याह—समान इति । यथा दीपावयवानां घटे संकोचः, गेहे विकासः, तथा जीवावयवानामिति देहमानत्वनियमं शङ्कते—स्यादिति । दीपांशवज्जीवांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्प्य आद्ये अल्पदेहाद्बहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति—तेषामित्यादिना । दीपस्य तु न घटाद्बहिः सत्त्वम् अधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं दूषयति—अप्रतिघात इति । अवयवानां नित्यत्वं चासिद्धम् अल्पत्वाद्दीपांशवदित्याह—अपि चेति ॥ ३४ ॥

एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निरस्तम्, सम्प्रति जीवस्य केचिदेव कूटस्था अवयवाः अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्कते—अथेति । बृहत्तनुका-

शरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत, तत्राप्युच्यते—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः ? विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम्, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत्संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किञ्चान्यत् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति । किञ्चान्यत् आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च निलीयेरन्, अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यत्, अनवधृतस्वरूपश्चैवंसत्यात्मा स्यात्, आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते ।

यासौ जीवस्याऽवयवागमापायाभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः । सूत्रेण परिहरति—तत्रापीति । आगमापायौ पर्यायः । किमागमापायिनामवयवानामात्मत्वमस्ति न वा ? आद्ये आह—विकारादिदोषेति । कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह—कर्माष्टकेति । व्याख्यातमेतत [व्या. सू० २।२।३३] । आद्यकल्पे दोषान्तरं वदन् कल्पान्तरमादाय दूषयति—किञ्चेति । अवशिष्टकूटस्थावयवस्य दुर्ज्ञानत्वादात्मज्ञानाभावान्न मुक्तिरित्यर्थः । यथा दीपावयवानामाकारस्तेजः, तथाऽऽत्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमापायौ युक्ताविल्याह—किञ्चेति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधारणो वेत्यर्थः । किञ्चात्मन आगमापायिशीलावयवत्वे सति कियन्त आयान्त्यवयवाः कियन्तोऽपयन्तीत्यज्ञानादात्मनिश्चयाभावादनिर्मोक्षः स्यादित्याह—किञ्चेति । अपि चावयवारब्धावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वम्, अवयवसमूहत्वे चासत्त्वम्, आत्मत्वस्य यावदवयववृत्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापायेऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं, गोत्ववत् प्रत्येकं समाप्तौ एकस्मिन् शरीर आत्मनानात्वं स्यात, अतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इ-

अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकार्त्स्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः, तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात्, एकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वान्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण

त्युपसंहरति—अत इति ।

सूत्रस्यार्थान्तरमाह—अथ वेति । स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तावकार्त्स्न्योक्तिद्वारेणाऽऽत्मानित्यतायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपेणाऽऽत्मनित्यतामाशंक्याऽनेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेणेति अस्य व्याख्या स्रोत इति । देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चाऽनवस्थानेऽपि नाशेपि, स्रोतः प्रवाहः, तदात्मकस्याऽऽत्मव्यक्तिसन्तानस्य नित्यतयाऽऽत्मनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सिग् वस्त्रं विगतं येभ्यः ते विसिचो दिगम्बराः, तेषामित्यर्थः । "पर्यायात्" सन्तानादप्यात्मनित्यत्वस्य अविरोधः इति न च । कुतः ? "विकारादिभ्यः" । सन्तानस्यावस्तुनः आत्मत्वे शून्यवादः, सन्तानस्य वस्तुत्वे सन्तान्यतिरेके च कूटस्थात्मवादः, अनतिरेके जन्मादिविकारो विनाशो मुक्त्यभाव इत्युक्तदोषप्रसङ्गात्सन्तानात्मपक्षोऽनुपपन्न इति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥

यं स्थूलं वा सूक्ष्मं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति नियमं दूषयति—अन्त्येति । अन्त्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्वदर्शनादुभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्त्रयाणां नित्यपरिमाणानां साम्यं स्याद्विरुद्धपरिमाणानामेकत्रायोगादिति सूत्रयोजना । आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादन्त्यपरिमाणवत् । न चाप्रयोजकता, परिमाणनाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्त्यपरिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः । परिमाणत्रयसाम्यापादनफलमाह—एकेति । अन्त्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषमशरीरप्राप्तावात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्या-

एव जीवः स्यात्, ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः, अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ३६॥

७ पत्यधिकरणम् । सू० ३७—४१

तटस्थेश्वरवादो यः स युक्तोऽथ न युज्यते । युक्तः कुलालदृष्टान्तान्नियन्तृत्वस्य सम्भवात् ॥
न युक्तो विषमत्वादिदोषाद्वैदिक ईश्वरे । अभ्युपेते तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्यते ? 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'अभिध्योपदेशाच्च' (ब्र० १।४।२३, २४) इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनानेकप्रकारा । केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति—प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा—इति ।

न्त्यदृष्टान्तेन नित्यत्वमनुमाय साम्यमापादितम्, सम्प्रत्यन्त्यस्य मुक्तपरिमाणस्याणुत्वस्थूलत्वयोरन्यतरत्वेनाऽवस्थितेस्तदेवान्त्यमाद्यमध्यमकालयोरपि नित्यत्वात् स्यात्, प्रागसतो नित्यत्वायोगात्, तथा चाविशेषः कालत्रयेऽपि जीवपरिमाणभेद इत्याह—अथ वेति । तस्माद् भ्रान्त्येकशरणक्षपणकसिद्धान्तेनाऽविरोधः समन्वयस्येति सिद्धम्॥३६॥

पत्युरसामञ्जस्यात् । लुञ्चितकेशमतनिरासानन्तरं जटाधारिशैवमतं बुद्धिस्थं निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह **इदानीमिति** । सामान्यत ईश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते—**तदिति** । स्वोक्तिविरोधान्मैवमित्याह—**प्रकृतिश्चेत्यादिना** । प्रतिष्ठापितत्वात् केवलनिमित्तेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्यन्वयः । व्याहतो विरुद्धोऽभिव्याहार उक्तिर्यस्य सः तथा । अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्तसमन्वयस्य कर्तैवेश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलत्वाद्विरोधे सति वेदान्तोक्ताद्वयब्रह्मासिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रासम्भववत् कर्तृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासम्भवात् कर्तैवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तरमतभेदमाह—**सा चेति** । सेश्वराः सांख्याः, सांख्यशब्दार्थः चत्वारो माहेश्वराः—शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति । सर्वेऽप्यमी महेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महदादिकम् १, कारणं प्रधा-

माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः, पशुमतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वर इति वर्णयन्ति(१) ।

अत उत्तरमुच्यते—'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति । पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्यात् ? असामञ्जस्यात् । किं पुनरसामञ्जस्यम् ? हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मापे-

नमीश्वरश्च २, योगः समाधिः ३, विधिः त्रिषवणस्नानादिः ४, दुःखान्तो मोक्ष ५ इति पञ्च पदार्थाः । पशवः जीवाः तेषां पाशः बन्धस्तन्नाशायेत्यर्थः । पाशुपतागमप्रामाण्यात पशुपतिर्निमित्तमेवेति मतमुक्त्वाऽऽनुमानिकेश्वरमतमाह—तथेति । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदिति वैशेषिकाः कर्त्तारमीश्वरं साधयन्ति । कर्मफलं सपरिकराभिज्ञदातृकं कालान्तरभाविफलत्वात सेवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च । ज्ञानैश्वर्योत्कर्षः क्वचिद्विश्रान्तः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति सांख्यसौगतपातञ्जला इति मत्वोक्तम्—केचित् कथञ्चिदिति ।

सिद्धान्तयति—अत इति । आगमादिना निर्दोषेश्वरसिद्धेः कथं दोषवत्त्वमित्याह—किमिति । न तावत् स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयः, आगमानां निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञज्ञानं मूलम् , तत्र मानाभावात् । न चागम एव मानम् , आगममानत्वनिश्चये मूलनिश्चयस्तन्निश्चये तन्निश्चय इत्यन्योन्याश्रयात् । न च पुरुषवचसां स्वतो मानत्वं युक्तम् , मिथो विरोधेन तत्त्वाव्यवस्थानाच्च । नाप्यनुमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तेति निर्णयः सम्भवति, अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा च लोके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्त्तारो रागद्वेषादिमन्तः सिध्येयुः। यदि लोके विचित्रप्रासादादिकर्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि जगत्कर्त्तरि लाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्दोषत्वं च कल्प्येत, तर्हि द्रव्योपादानत्वमपि कल्प्यताम् । कर्तुरेवोपादानत्वेन लाघवात् । अन्यथा स्वतन्त्रप्रधानपरमाण्वाद्युपादानकल्पनागौरवात् , अदृष्टत्वाचेत् कर्त्तुर्द्रव्योपादानत्वासिद्धिरेकत्वादिकमपि न सिध्येत् । अस्माकन्त्वपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावया श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्तृविपरीताऽद्वितीयकर्त्रुपादानात्मकसर्वज्ञनिर्दोषेश्वरनिर्णयः । निर्णीते च तस्मिन् धर्मिग्राहकमानबाधान्न रागादिदोषापादानस्यावकाश इत्यानुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यम् , तदभिप्रेत्याऽश्रौतस्येश्वरस्याऽसामञ्जस्यमाह—हीनेति । यदि कर्त्तुरुपादानत्वम-

(१) 'वर्णयन्ति' इति प्रा० मु० पु० नास्ति ।

क्षितत्वाददोष इति चेत् । न । कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । (१)नानादित्वादिति चेत् । न वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः । अपि च 'प्रवर्तनालक्षणा दोषाः' (न्यायसू० १।१।१८) इति न्यायवित्समयः । नहि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थे प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

दृष्टत्वान्न कल्प्यते, तर्हि निर्दोषत्वस्याप्यदृष्टत्वात् यो विषमकारी स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेश्च जगत्कर्त्ता दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मिग्राहकानुमानबाधः, कार्यत्वलिङ्गस्य कर्तृमात्रसाधकत्वेन निर्दोषत्वादावुदासीनत्वात् । न चोत्कर्षसमा जातिः, व्यापकधर्मापादनात् । दोषाभावे तद्व्याप्यविषमकर्तृकत्वायोगाच्च, दृष्टान्तस्थाव्यापकधर्माणां पक्षे आपादनं ह्युत्कर्षसमा जातिः, यथा शब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदनित्यः स्यात्, तर्हि तेनैव हेतुना सावयवोऽपि स्यादिति । न ह्यत्रानित्यत्वस्य व्यापकं सावयवत्वम्, गन्धादौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषमफलान् प्राणिनः करोति, न स्वेच्छयेति शङ्कते-प्राणीति । जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्मैवमित्याह-नेति । न चेश्वरप्रेरितं कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह कर्मेति । अतीतकर्मणा प्रेरित ईश्वरो वर्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतीत्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य नानुपपत्तिरिति शङ्कते-(२)नानादित्वादिति । अतीतकर्मणोऽपि जडत्वान्नेश्वरप्रेरकता, न च तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति, उक्तान्योन्याश्रयात्, ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न ।मानहीनाया मूलक्षयावहाया अनवस्थायाः प्रसङ्गात्, अतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो विषमस्रष्टेत्यसामञ्जस्यं दुर्वारमित्यर्थः । यत्तु फलदाने ईश्वरस्य कर्म निमित्तमात्रं, न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति । तन्न । विषमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोषवत्त्वानपायात्, पूर्वकर्मापेक्षया कर्मकारयितृत्वे चोक्ताप्रामाणिकानवस्थानात् । अस्माकं त्वेष ह्येव साध्वसाधु कारयतीति निरवद्यमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मापेक्षाकल्पनमिति वैषम्यम् । किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह- अपि चेति । प्रवर्तकत्वलिङ्गाः दोषाः इति तार्किकाणां स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्तकत्वात् सम्मतवत् । न च कारुणिके व्यभिचारः, परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्येत्यर्थः । उदासीनः प्रवर्तक इति च व्याहतमिति योगान् प्रत्याह-पुरुषेति॥३७॥

(१) 'अनादित्वा'दिति प्रा० मु० पु० पाठः ।
(२) अत्रापि 'अनादित्वात्' इत्येव पाठः प्रा० मु० पु० वर्तते ।

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव, नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण संबन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संभवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबन्धः, आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् । न । तस्य तादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति, परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादागमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः–सम्बन्धेति । ईश्वरेणासम्बद्धस्य प्रधानादेः प्रेर्यत्वायोगात् सम्बन्धो वाच्यः, स च संयोगः समवायो वा नाऽस्तीत्यर्थः । कार्यबलात् प्रेरणयोग्यत्वाख्यः सम्बन्धः कल्प्यतामित्यत आह–नाप्यन्य इति । ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जगदिति सिद्धं चेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः। मायाब्रह्मणोस्त्वनिर्वाच्यतादात्म्यसम्बन्धः, "देवात्मशक्तिम्" [श्वेता० १ । ३] इति श्रुतेः । किंच वेदस्यापूर्वार्थत्वान्न लोकदृष्टमृत्कुलालसम्बन्धो वैदिकेनानुसर्तव्यः। आनुमानिकेन त्वनुसर्तव्य इति विशेषमाह—अपि चेति । सर्वज्ञस्यागमप्रामाण्यस्य च ज्ञप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेर्निरस्तत्वात्, न ह्यमनस्कस्य ज्ञानं संभवति, ज्ञानं मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधान्नित्यज्ञानकल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणूनामपि निरवयवेश्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् प्रेर्यत्वायोगः, प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्वमित्याह–एवमन्यास्वपीति ॥ ३८ ॥

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च, असामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः–अधिष्ठानेति ।

कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत् , यथा कारणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधितिष्ठत्येवं प्रधानमपीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथापि नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते । न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये वाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते । 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च' । इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निराधिष्ठानः, अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किंचिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । न च तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः एवं लोके दृष्ट

प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं अप्रत्यक्षत्वादीश्वरवद्व्यतिरेकेण मृदादिवच्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

चक्षुरादौ व्यभिचारमाशंक्य निषेधति—करणवदिति । रूपमुद्भूतं नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति—रूपेति । स्वभोगाहेतुत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभिचार इत्याह तथापीति। भोगः सुखदुःखानुभवः। आदिपदाद् विषयानुभवग्रहः । न च यद्यदधिष्ठेयं तत्तदीयभोग हेतुत्वे सति प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकव्याप्तौ करणेषु व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । भोगाहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वात् , करणेषु च विशेषणाभावेन विशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्यवैयर्थ्यम् । परार्थपाचकाधिष्ठेयकाष्ठादौ व्यभिचारात् । न च प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशेष्यासिद्धिः, अतीन्द्रियत्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । जीवे करणकृताः भोगादयो दृश्यन्ते ईश्वरे तु प्रधानकृतास्ते न दृश्यन्त इत्यक्षरार्थः। विपक्षे दोषं वदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति—करणेति । प्रधानादेः प्रेर्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः । सूत्रद्वयस्यार्थान्तरमाह—अन्यथा वेति । यः प्रवर्तकश्चेतनः स शरीरीति लोके व्याप्तिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्तकत्वमिति सूत्रार्थमाह—इतश्चेति । विश्वं सेश्वरं कार्यत्वाद्राष्ट्रवदिति कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तम् , तद्दृष्टापत्तिं निरस्यति—न च तद्वर्णयितुमिति । न च नित्यं शरीरं सर्गात् प्रा-

त्वात् । 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किंचित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनन्तश्च, अनन्तं च प्रधानमनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत न वा परिच्छिद्येत, उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव । कथम्? पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यं भाव्येवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम्, स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासङ्ख्या । त[illegible]

भवतीति वाच्यम्, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादित्यर्थः । [illegible] यत आह—निरधिष्ठानत्वेन चेति । जीवस्यैव शरीरं भौतिकम्, ईश्वरस्य तु इच्छानिर्मितं प्रागपि स्यादित्याशङ्क्य निरस्यति—करणवदिति । करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरम्, इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपपन्ना मानाभावाद्, दृष्टभौतिकत्वनियमविरोधाच्चेति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥

एवमीश्वरस्य शुष्कतर्केण कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्वनिर्णयोऽपि न प्रभवतीत्याह सूत्रकारः—अन्तवत्त्वमिति । प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमनित्यम् इयत्तापरिच्छिन्नत्वाद् घटवदित्याह—पूर्वस्मिन्निति । संख्या वा परिमाणं वा इयत्ता । [illegible] च निश्चितसंख्यत्वान्निश्चितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयम् । यद्यपि संख्यावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति तथापि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निश्चितपदम् । तत्राद्यहेतोरसिद्धिर्नास्तीत्याह—संख्यापरिमाणमिति । संख्यास्वरूपमित्यर्थः । द्वितीयहेतुं साधयति—स्वरूपेति । प्रधानादयः निश्चितपरिमाणाः वस्तुतोऽभिन्नत्वाद् घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरास्त्रय इति ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात् कथं संख्यानिश्चयः, तत्राह—पुरुषेति । जीवसंख्यापीश्वरेण निश्चीयेत, अनिश्चये सर्वज्ञत्वायोगादित्यर्थः। हेतुसिद्धेः फलमाह—ततश्चेति । माषराशिवत् केषाञ्चिज्जीवानां सङ्गः, बन्धश्च नश्येदित्येवं सर्वमुक्तेरिदानीं शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः । नित्यस्यानवशेषा[illegible]तिः भावः । ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेन्न । तस्यापि भिन्नत्वेनान्तवत्त्वात् ।

मध्ये ये संसारिणः संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात्। प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्याताम्। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः, आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत—न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत—इति, तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत। तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥

८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम्। सू० ४२-४५

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा। युक्तं नारायणव्यूहतत्समाराधनादिवत्।
युज्यतामविरुद्धांशो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते। उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

[illegible]रधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। **ननु** श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति। **उच्यते**। यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्य-

---

किञ्चेशितव्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह—**प्रधानमिति**। दोषान्तरमाह—**प्रधानेति**। इयत्तानिश्चयाभावान्न शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते—**अथेति**। इयत्ता नास्ति, न निश्चीयते चेत्यर्थः। प्रधानादयः संख्यापरिमाणवन्तः द्रव्यत्वान्माषादिवदित्यनुमानादस्तीयत्ता, तदज्ञाने स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्यक्षतमिति परिहरति—**तत इति**। तस्मात् केवलकर्त्रीश्वरवादस्य निर्मूलत्वान्न कर्त्रुपादानाद्वयेश्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ (७) ॥

पञ्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धिस्थं निरस्यति—**उत्पत्त्यसम्भवादिति**। अधिकरणतात्पर्यमाह—**येषामिति**। अधिकरणारम्भमाक्षिपति—**नन्विति**। वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदविरुद्धं जीवोत्पत्त्याद्यंशं निराकर्त्तुमधिकरणारम्भ इत्याह—**उच्यत इति**। अत्र भागवतपाञ्चरात्रागमो विषयः, स किं जीवोत्पत्त्या-

स्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र भागवता मन्यन्ते—भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यम् । तमित्थंभूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत—इति ।

तत्र यत्तावदुच्यते—योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित—इति, तन्न निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' (छां०७।२६।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिग... क्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते, तदपि न प्रतिषिध्य... स्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते—वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध—इति । अत्र ब्रूमः । न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति, अ-

---

...ंशे मानं न वेति सन्देहे बाधानुपलम्भान्मानमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे तदागमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्याऽमानत्वादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति—निरञ्जनेति । कथं तर्ह्यद्वितीये वासुदेवे मूर्तिभेदः, तत्राह—स इति । व्यूहः मूर्तिः । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह—तमित्थम्भूतमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनम् अभिगमनम् । पूजाद्रव्याणामर्जनम् उपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायः अष्टाक्षरादिजपः । योगः ध्यानम् ।

तत्राविरुद्धांशमुपादत्ते—तत्रेति । "समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा" इति "तं यथायथोपासते" इत्याद्या च श्रुतिः । "मत्कर्मकृन्मत्परमः" [भ०गी०११।५५] इत्याद्या स्मृतिः । विरुद्धांशमनूद्य दूषयति—यत्पुनरिति । कृतहान्यादिदोषः आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया "अज आत्मा" [बृ०४।४] [२।२४।२५] इत्यादि-

नित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् , ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् , कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिम्–'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (ब्र०सू०२।३।१७) इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना ॥४२॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासंगतैषा कल्पना, यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः–कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत–इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः, न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते, किं तर्हि ? [illegible] एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति, त-

---

श्रुत्या पाञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानत्वाभावनिश्चयाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्थैर्यमिति भावः ॥४२ ॥

जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवान्मनस उत्पत्तिं निरस्यति—न च कर्त्तुरिति । यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते, तस्मादसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः । सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्त्तेति प्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । वर्णनं निर्मूलमित्याह–न चेति । ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवरः कुठारं निर्माय तेन वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तरसत्त्वात् कुठारकर्त्तृत्वं युक्तम् , जीवस्य तु करणान्तरासत्वान्न मनसः कर्तृत्वम् । विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । संकर्षणादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि व्यूहचतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्यावर्त्यमाशङ्कते—अथापि स्यादिति । ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यम्, बलं शरीरसामर्थ्यम् , वीर्यं शौर्यम् , तेजः प्रागल्भ्यम् । एतैरन्विताः यस्मात् सङ्कर्षणादयः तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामीश्वरत्वे पाञ्चरात्रोक्तिमाह—वासुदेवा एवेति । निर्दोषाः रागादिशून्याः, निरधिष्ठानाः प्रकृत्यजन्याः, निरवद्याः नाशादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाजन्मासम्भवो गुण एवेत्याह—